

14/0

KƏLİLƏ və DİMNƏ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN

İŞLƏR İDARƏSİNİN

KİTABXANASI

“ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”
BAKİ-2004

82.3(0)

K 52

*Bu kitab "Kəlilə və Dimnə" (Bakı, Azər nəşr, 1982)
nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Farscadan tərcümə edəni,
şərhlərin və izahların müəllifi:

Rəhim Sultanov

Redaktoru:

Məmmədağa Sultanov

398.2 - dc 21

AZE

Kəlilə və Dimnə. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 304 səh.

Qoca Şərq müdrik əhvalatların, ibrətəməz hekayələrin beşiyidir. Min illər ərzində yaradılan bu rəvayətlər ağızdan-ağıza düşmüş, bir məmləkətdən o birinə, bir nəsildən digərinə keçmişdir. Hər məmləkət, hər nəsil onları zövqünə görə dəyişmiş, öz həyatına, düşüncə dünyasına uyğunlaşdırmışdır.

Oxuculara təqdim olunan "Kəlilə və Dimnə" də qədim Şərq ədəbiyyatının ölməz abidələrindən biridir. Burada əhvalatlar heyvanların dilindən nəql olunur. Biz burada qədim dövrlərdəki xalq həyatının bir çox canlı mənzərələrini, xalqın arzu və istəklərinin əksini görürük.

ISBN 9952-416-28-7

© "ÖNDƏR NƏŞRİYYAT", 2004

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
**"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

MİSİLSİZ HİND ƏFSANƏSİ

Dünya ədəbiyyatında ən çox şöhrət tapmış, bütün mədəni xalqların təmsil, lətifə və aforizmlərinə təsir etmiş kitablar içərisində “Kəlilə və Dimnə”nin xüsusi mövqeyi vardır.

Qədim dövrlərdən bəri “füsunkar bir ölkə”, “sirlər və möcüzələr yurdu”, “əfsanələr və macərələr vətəni” kimi ad qazanmış qocaman Hindistanın bəşəriyyətə sovqat göndərdiyi bu kitab əsrlərin, dövranların, zamanələrin sərt imtahanlarından çıxaraq bu günə qədər öz rəvnəqini itirməmiş, bir çox dillərə dönə-dönə tərcümə edilərək hikmət anlayan, söz qanan, əql və kamal sahibi olan insanların qəlbinə yol tapmışdır. Yüksək dağları, dərin ümmanları, ucubucağı görünməyən səhraları aşıb keçmiş, əldən-ələ, nəslədən-nəslə verilmiş, tilsimləri sındıran ovsunlu söz kimi ağızdan-ağıza, kağızdan-kağıza köçürülərək get-gedə zənginləşmiş, səlisləşmiş, məzmunca dolğunlaşaraq bitkinləşmiş, hər xalqa pay verərək, pay almış və beləliklə, 5 fəsildən 17-18 fəslə çatmışdır. Bu əsər indi yalnız hind xalqının deyil, bütün dünya xalqlarına məxsusdur.

“Kəlilə və Dimnə”nin mənşəyi

Bütün alimlər, tədqiqatçılar, “Kəlilə və Dimnə”nin müərcimləri bu oqiddədədirlər ki, “Kəlilə və Dimnə” öz mənşəyi etibarilə hind folkloru əsasında, hind filosofları, hind brəhmənləri tərəfindən yazılmış, “Pançatantra”, “Xitopadeşe” və başqa əsərlərlə sıx surətdə bağlıdır¹. Bəzi şərqşünaslar, hətta “Pançatantra” ilə “Kəlilə və Dimnə”ni eyniləşdirir, sonuncunu birincinin tərcüməsi kimi hesab edirlər. Məsələn, 1958-ci ildə A.Y.Sirkin tərəfindən sanskrit dilindən rus dilinə tam şəkildə ilk dəfə olaraq tərcümə edilmiş “Pançatantra” kitabındakı məqalədə V.V.İvanov heç bir qeyd-şərt qoymadan “Kəlilə və Dimnə”ni “Pançatantra”nın tərcüməsi adlandıraraq yazır:

“Lakin ən böyük müvəffəqiyyət “Pançatantra”nın Hindistandan qərbə doğru səyahətə çıxmış variantına nəisib oldu. Deyilənlərə görə, bu səyahətin başlanğıcı İrənin əfsanəvi hökmdarı Xosrov Ənuşirəvan (531-579) tərəfindən qoyulmuşdur. O, şahlar üçün faydalı bir kitabın Hindistanda olduğunu eşitmiş və öz saray təbibisi Bərzuyeyə onu gətirməyi tapşırırmışdır. Əfsayonə görə,

Bərzuyə Hindistana gedərək “Pançatantra”ni gətirmiş və onu orta fars dilinə (pəhləvi adlanan dilə) tərcümə etmişdir. Bu tərcümə qalmamışdır, lakin onun barəsində Bərzuyenin tərcüməsindən başqa dillərə edilmiş tərcümələrə əsasən mühakimə yürütmək olar. Kitab pəhləvi dilinə tərcümə edildikdən (yeni variant “Kəlilə və Dimnə” adlandırılmışdır) sonra Suriya dilinə tərcümə olunur¹.

Göründüyü kimi, V.V.İvanov “Pançatantra” və “Kəlilə və Dimnə” arasında heç bir fərq qoymur.

“Pançatantra” ilə “Kəlilə və Dimnə”nin müqayisəsi bu iki əsərin eyni mənbədən olduğuna heç bir şübhə doğurmur. Buradakı hadisələr, rəvayətlər, heyvan surətləri, təmsillərin ardıcılığı və s. bir-birinə o qədər oxşayır ki, ilk nəzərdə onları həqiqətən bir-birinin tərcüməsi kimi qəbul etmək təəssürü yaranır. Lakin dəqiq tədqiqat göstərir ki, “Kəlilə və Dimnə”ni sadəcə olaraq “Pançatantra”nın tərcüməsi kimi hesab etmək olmaz. Burada müərcimin yarıdıcılıq əməyi, onun yazıçılıq qüdrəti özünü tam dolğunluğu ilə büruzə verir. Müərcim əsəri sadəcə olaraq tərcümə etmir, o, dövrünün tələbinə uyğun olaraq əsərdə müəyyən dəyişikliklər aparır, onun bir çox fəsillərini islah edir, hadisələrin cərəyan etdiyi yer adlarını dəyişir, bir qayda olaraq şəhər, meşə, dağ və sairə xüsusi adları tamamilə ixtisara salır. Beləliklə, hadisələr abstrakt, qeyri-müəyyən məkan və zaman daxilində baş verir ki, bu da öz növbəsində hadisələrin yerli – Hindistan çərçivəsindən çıxaraq ümumi dünyəvi mahiyyət kəsb etməsinə kömək edir.

Coğrafi yer adlarında olduğu kimi, xüsusi heyvan adları da ixtisar olunur. “Pançatantra”da demək olar ki, bütün heyvanların və quşların: şir, pələng, canavar, tülkü, çaqqal, siçan, dəvə, öküz, qarğa və sairənin özlərinə məxsus hind adları vardır və bu adlar hind dilində həmin surətlərin rənginə, boyuna, xarakterinə və sairəyə uyğun gələn mənələrə malikdir. Məsələn, çaqqalların adı olan Yarataka (Kəlilə) – tünd-qırmızı, Damanaka (Dimnə) – “yola gətirən”, “ram edən” deməkdir. “Dostların ayrılması” fəslində öküzlərdən birinin adı Nandaka – şən, ikincisinin adı Sancivaka – canı bərk; öküzü parçalayan şirin adı Pinqalaka – qırmızı, qəhvəyi deməkdir. Yerdə qalan bütün heyvanların adı da bu kimi mənə xüsusiyyətlərinə malikdir.

Nəhayət, “Kəlilə və Dimnə”də bir sıra hekayələr, təmsillər vardır ki, onlar “Pançatantra”da yoxdur. Onu qeyd etmək kifayətdir ki, “Pançatantra”da cəmi beş fəsil olduğu halda “Kəlilə və Dimnə” 17-18 fəslə çatdırılmışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, “Kəlilə və Dimnə”nin müərcimi yalnız “Pançatantra” ilə kifayətlənməmiş, o hindlilərin başqa kitablarından, nağıllarından və folklorundan da istifadə etmişdir. “Kəlilə və Dimnə”də olan bir sıra nağıl, təmsil və afo-

¹ E.Э.Бертельс. Очерк истории персидской литературы, М.1928, стр. 71.

¹ В.В.Иванов. “Панчатантра”. М., 1958, стр. 321.

rizmlərin hindlilərin başqa əsərlərində, son zamanlar rus və Azərbaycan dillərinə tərcümə edilmiş nağil kitablarında təsadüf edilməsi də bunu sübut edir.

Behnud ibn Səhvanın müqəddiməsində deyilir ki, Bərzuye Hindistandan İrana yalnız “Kəlilə və Dimnə”ni deyil, bir sıra başqa kitablar və o cümlədən yüzxanalı şahmatı da gətirmişdir. O yazır: “Hindistana gəldikdən sonra gecələr gizli surətdə şahın xəzinəsindən bu kitabın üzünü köçürməyə razılıq verən adamı tapana qədər Bərzuyenin necə kələklər işlətdiyini, hind alimlərinin başqa kitablarını, yüzxanalı şahmatı və bu kitabı İrana necə gətirdiyini təsvir edirik”.

Çox ehtimal ki, Bərzuye “Kəlilə və Dimnə” kitabını orta fars dilinə tərcümə edərkən başqa kitablardakı hekayə və rəvayətlərdən istifadə etmiş, onlardan münasib bildiyini, xoşuna gəldiyini seçmiş, “Kəlilə və Dimnə”yə əlavə etmişdir.

Bundan əlavə, “Pañçatantra”da, adından göründüyü kimi, beş fəsil olduğu halda, “Kəlilə və Dimnə”də, müqəddimədə deyilənlərə inanmaq lazım gələrsə, ilk variantda 14 fəsil olmuşdur. Biz İbn Əş-Şahın müqəddiməsində də oxuyuruq: “Beydəba bu kitabı on dörd fəslə böldü. Bu fəsillərin hərəsi özlüyündə müstəqil idi. Hər fəsildə sual və cavab var idi. Bu, ona görə belə edilmişdi ki, kitab zahirən, sadə adamları əyləndirsin, daxili mənasına görə isə ağıllı adamlara ibrət olsun”.

İbn Müqəffanın tərcümə etdiyi kitabın müqəddiməsində isə oxuyuruq: “Onu da demək lazımdır ki, bu “Kəlilə və Dimnə” kitabı 16 fəsildir. Əslində hind dilində on fəsil imiş, altı fəslini farslar artırmışlar”. Bundan sonra fəsillərin adı sadalanmağa başlayır, hindlilər tərəfindən yazılmış olan on fəslin hansılar olduğu və farslar tərəfindən nələrin əlavə edildiyi göstərilir.

Bütün deyilənlərdən və gətirilən misallardan görünür ki, “Pañçatantra” və “Kəlilə və Dimnə”nin eyni mənşədən olmalarına baxmayaraq heç bir məxəzdə sonuncunun birincidən tərcümə edildiyinə kiçik işarə belə yoxdur. Ona görə bizə elə gəlir ki, “Kəlilə və Dimnə”ni yalnız onların yaxınlığına görə “Pañçatantra”nın tərcüməsi hesab etmək doğru deyildir. Söhbət tərcümə və ya iqtibasdan gedərsə, çox ehtimal ki, “Pañçatantra” “Kəlilə və Dimnə”nin hind orijinalının ixtisar olunmuş variantı olsun. Təəssüf ki, “Kəlilə və Dimnə”nin hindcə necə adlandığı bizə məlum deyildir. Suriya, ərəb, fars və başqa dilə edilən tərcümələrdə də bu barədə heç bir məlumat verilmir.

Şərqsünaslar tərəfindən əfsanəvi hesab edilsə də, Bərzuyenin Hindistandan gətirdiyi kitab “Pañçatantra” deyil, “Kəlilə və Dimnə” adlanır. Bərzuye məhz “Kəlilə və Dimnə” kitabını gətirdiyini və onu pəhləvi dilinə tərcümə etdiyini söyləyir.

Görünür ki, Hindistanda başqa kitablarla birlikdə “Kəlilə və Dimnə” (hindcə “Karataka və Damanaka”) kitabı da olmuşdur, “Pañçatantra”nı tərtib

edənlər isə buradakı təmsillərdən yalnız beşini seçərək onu ayrıca “Pañçatantra” (beş hikmət, beş qanun, beş kitab, xəmsə və s.) adı altında toplamış və oxuculara təqdim etmişdir. İnsafən demək lazımdır ki, bu təmsillər, hekayələr, nağıllar “Kəlilə və Dimnə”də olan ən gözəl rəvayətlərə uyğun gəlir.

“Kəlilə və Dimnə”nin tərcümələri və mütərcimləri haqqında

1. “Kəlilə və Dimnə”nin Pəhləvi (orta fars) dilinə tərcüməsi

“Kəlilə və Dimnə”nin tərcümə və mütərcimlərindən danışarkən istəməz, ilk növbədə, onu böyük zəhmət və əziyyətdən sonra Hindistandan çıxarıb İrana, Ənuşirəvanın (531-579) sarayına gətirən Bərzuyeni xatırlamaq lazım gəlir. Bərzuyenin tarixi şəxsiyyət olduğunu sübut etməyə “Kəlilə və Dimnə”yə əlavə edilən müqəddimələrdən və Büzürgmehr tərəfindən yazdığı güman edilən “Təbib Bərzuye” fəslindən başqa heç bir tarixi sənəd yoxdur, onun mövhumu və əfsanəvi olduğunu təsdiq edən ayrıca bir dəlil də yoxdur. Hər halda bir həqiqət vardır ki, “Kəlilə və Dimnə” hind dilindən tərcümə edilmişdir, sanskrit dilində olan “Pañçatantra” bunun üçün inkar edilməz bir sübutdur. Aydın məsələdir ki, “Kəlilə və Dimnə” hind dilindən pəhləvi (orta fars) dilinə öz-özünə tərcümə oluna bilməzdi, onu kim isə tərcümə etməli idi. “Kəlilə və Dimnə”də olan müqəddimə və eləcə də başqa məxəzlərdə bu adamın Bərzuye adlı bir şəxs olduğunu qeyd edirlər. Bəzi şərqsünasların Bərzuyenin tarixi şəxsiyyət olduğunu şübhə altına almasına baxmayaraq, hələlik əsl mütərcimin kim olduğu aydınlaşdırılmayıncə, fikrimizcə, o, “Kəlilə və Dimnə”nin hind dilindən pəhləvi (orta fars) dilinə mütərcimi kimi tanınmalıdır.

Bərzuyenin kim olduğu haqqında burada müfəssəl danışmağa ehtiyac yoxdur, çünki “Kəlilə və Dimnə”nin müqəddiməsində “Təbib Bərzuye haqqında fəsil”də o barədə geniş məlumat verilmişdir. Lakin biz burada onun çox məlumatlı, qüdrətli qələm sahibi, mütərcimə lazım olan bütün xüsusiyyətlərə malik olduğunu nəzərə çarpdırmaq istəyirik.

Hər şeydən əvvəl onu demək lazımdır ki, Bərzuyenin atası hərbcı, anası isə Zərdüşt alimləri tayfalarından idi. Onlar Bərzuyenin tərbiyəsi ilə məşğul olur, yemək-icməyinə fikir verir, davranışına diqqət yetirir, yaxşı oxumasına çalışır və ona başqa uşaqlardan fərqli olaraq xüsusi qayğı göstərirdilər. Bərzuye 7 yaşında ikən tibb elmini öyrənməyə təhrik edilir. Çox ehtimal ki, o, daha erkən yaşlarında tibb üçün lazım olan başqa dilləri və o cümlədən, hind dilini də öyrənməyə başlayır. O, bu dilləri anasından, ana xətti ilə babasından, dayıları və başqa qohumlarından öyrənə bilirdi. Məlum olduğu kimi, o zaman

mağlar, Zərdüşt üləmaları bir neçə dil, xüsusilə, eyni dillər ailəsinə daxil olan hind-iran dillərini, sanskrit, Avesta və başqa dilləri gözəl bilirdilər. Bərzuyenin hind dilini hələ cavan yaşlarında, Hindistana getməmişdən əvvəl bildiyi “Kəlilə və Dimnə”nin İbn Müqəffa tərəfindən yazılmış müqəddiməsində də xüsusi qeyd edilir. Orada oxuyuruq: “Ənuşirəvan Adil bu kitabı (“Kəlilə və Dimnə”ni – R.S.) görmək fikrinə düşdü. Əmr etdi elə bir istedadlı adam tap-sınlar ki, elm sahəsində şöhrət qazanmış olsun, fars və hind dilini bilsin və bu mühüm işin ona tapşırılması nəzərdə tutulsun.

Çox gəzdikdən, sorğu-sual və axtarışdan sonra bütün bu deyilən xüsusiyətlərə malik olan, tibb elmində şöhrət qazanmış Bərzuye adlı cavan bir oğlan tapdılar”.

Fars və hind dilini yaxşı bilən Bərzuyenin bu işin öhdəsindən necə müvəffəqiyyətlə gəldiyini biz Büzürgmehrin yazdığı müqəddimədən bilirik. Bərzuye Hindistandan qayıtdıqdan sonra Ənuşirəvan əyan-əşrəfi toplayaraq bu kitabın oxunmasını tələb edir. Bərzuye kitabı oxuduqca Ənuşirəvan və orada olanların hamısı böyük maraqla qulaq asır, kitabdakı fikir dərinliyinə, üslub gözəlliyinə heyran qalırlar. Kitabın oxunması sona çatdıqda onlar Bərzuyeni alqışlayıb bu işdə müvəffəqiyyət qazandığını söyləyirlər.

Məlum şeydir ki, Bərzuye şah məclisində “Kəlilə və Dimnə”nin hindcə orijinalını deyil, onun pəhləvi (orta fars) dilinə tərcüməsini oxumuşdur, əks halda saray adamları bu kitabı başa düşüb, onun dəyərli olduğunu müəyyən edə bilməzdilər. Bərzuyenin kitabı düz tərcümə edə bilməsi də təbii idi. Çünki, o hər iki dili təmiz bilirdi: pəhləvi dili (orta fars) onun ana dili idi, hind dilini hələ cavan ikən yaxşı öyrənmişdi. Uzun müddət Hindistanda yaşadığından sonra isə onu daha mükəmməl bilməli idi. Təəssüf ki, Bərzuyenin şəxsiyyəti haqqında, onun həyatının sonralar necə keçdiyi və müqəddəratının nə ilə qurtardığı haqda bizim əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. Bərzuyeni İbn Müqəffa ilə eyniləşdirməyə də hələlik heç bir elmi əsas yoxdur.

Bərzuyenin adına gəldikdə isə o, müxtəlif məxəzlərdə müxtəlif cür verilmişdir. Məsələn: R.O.Şor 1930-cu ildə çap etdirmiş olduğu “Pançatantra” kitabında onun adını “Barzaveyh”¹, akad. İ.Y.Kraçkovski isə “Barzuya” vermişdir². Professor Y.E.Bertels bu adın farsca “Bərzoe” kimi deyildiyini qeyd edir³. Avropada çap olunmuş kitablarda da belə ikitirəlik vardır. Şərq məxəzlərinə gəldikdə isə, orada yalnız tələffüz fərqlərindən danışmaq olar, yazılış həmişə eyni və sabit qalır. Ərəb əlifbası ilə Bərzuyenin yazılış belədir: برزويه.

¹ P.O.Шор. “Панчатантра”. М., 1930, стр. 10.

² И.Ю.Крачковский. “Калила и Димна”. М., 1957, стр. 38.

³ Yənə orada, səh. 5.

Ərəb əlifbasında qısa saitlər, bir qayda olaraq, birləşmə ortasında yazılmadığından, vav (و) isə gah “v”, gah “o”, gah “u”, oxunduğundan söz arasında olan h (o) bəzən “h”, bəzən “e”, bəzən isə “o” oxunduğundan, əlbəttə, (برزويه) on azı 6-7 cürə oxuna bilər.

Bizim fikrimizə görə, düzgünü “Bərzuye” hesab edilməlidir. Çünki İran (fars, pars) adları qəlibinə daha çox uyğun gəlir, məsələn: “Şiruye, Daduyeye və s.”

“Kəlilə və Dimnə”nin pəhləvi (orta fars) dilinə tərcüməsi hələlik tapılmadığından onun bədiiliyindən, üslub xüsusiyətlərindən, ümumiyyətlə, Suriya, ərəb, fars tərcümələrindən və ya hindcə “Pançatantra”dan nə qədər fərqləndiyi haqqında mühakimə yürütmək çətinidir. Lakin bu tərcümələrin və “Pançatantra”nın müqayisəsi Bərzuyenin orta fars dilinə tərcüməsinin bədi, səlis və orijinala xeyli yaxın olduğu haqda fikir söyləməyə imkan verir.

2. “Kəlilə və Dimnə”nin Suriya və ərəb dillərinə tərcümələri

“Kəlilə və Dimnə”nin orta fars dilinə edilmiş tərcüməsi hələ indiyə qədər tapılmamışdır. Lakin orta fars dilindən başqa dillərə edilən tərcümələr mövcuddur. Bunlara əsasən, orta fars dilinə edilmiş tərcümə haqqında də bəzi fikirlər söyləmək olar.

İlk dəfə olaraq “Kəlilə və Dimnə”, əldə olan məlumatlara görə, orta fars dilindən Suriya dilinə tərcümə edilmişdir. Bu əsəri pəhləvi (orta fars) dilindən Suriya dilinə tərcümə edən ruhani təbəqəsinə mənsub məxəzlərdə “perioduet” Bud adlanan bir şəxs olmuşdur. “Perioduet” iki yunan sözdündən ibarət olub, təqribən, “yol göstərən”, “rəhbər”, “imam”, “şeyx”, “kahin”, “missioner” deməkdir.

Suriya dilinə edilən bu tərcümə “Kəlilə və Dimnə”nin şöhrət tapmasına kömək edə bilməsə də, tarixi nöqtəyi-nəzərdən böyük əhəmiyyətə malikdir. O, “Kəlilə və Dimnə” İrana gətirildikdən bir az sonra, yəni, 570-ci illərdə Suriya dilinə tərcümə edilmişdir. Ehtimal ki, bu tərcümə məzmunca pəhləvi nüsxəsinə ən yaxın variantlardan biridir. Bud dini siyasi görüşlərinə görə Bizansdan (Rumdan) sürgün edilmiş suriyalılar içərisindən çıxmışdı. Bu zaman çoxlu sayda İrana gəlmiş suriyalı ruhanilər bir çox dilləri kamil bildiklərindən, əsasən, mütərcimliklə məşğul olurlar, ədəbiyyat, tarix və fəlsəfə sahəsində öz qələmlərini sınaqdan çıxarırdılar. Onlar yalnız Suriya dilindən deyil, ərəb, yunan, orta fars, Şərq və Qərbin başqa dillərindən də tərcümələr edirdilər.

“Kəlilə və Dimnə” orta fars dilindən Suriya dilinə Ənuşirəvanın ölümündən 9 il əvvəl tərcümə edilmişdir və güman etmək olar ki, “Kəlilə və Dimnə”ni hindcədən orta fars dilinə tərcümə etmiş əfsanəvi və ya həqiqi

şəxsiyyət olan Bərzuyə də bu zaman sağ imiş. Ona görə onlar (Ənuşirəvan və Bərzuyə) bu tərcümənin müqəddəratı ilə maraqlanmalı, onun mümkün qədər düz və kamil tərcümə edilməsinə təsir göstərməli idilər. Təəssüf ki, bu bərədə hələlik əldə tarixi bir sənəd yoxdur. Lakin “Kəlilə və Dimnə”nin Suriya, ərəb nüsxələri və “Pançatantra” ilə yaxından tanış olan alimlər Suriya tərcüməsinin pəhləvi nüsxəsinə daha yaxın olduğunu ehtimal edirlər¹.

Suriya dilinə edilən tərcümənin pəhləvi nüsxəsinə daha yaxın olmasına baxmayaraq, o, görünür ki, suriyalılar içərisindən xaricə çıxma bilməmiş, “Kəlilə və Dimnə”nin başqa dillərə tərcümə edilməsinə xidmət edə bilməmiş, yalnız tarixi bir abidə olaraq qalmışdır. “Kəlilə və Dimnə”nin dünya şöhrəti qazanması üçün ən şərəfli xidmət ərəbcə tərcüməsinə nəşib olmuşdur.

“Kəlilə və Dimnə”nin ərəb dilinə tərcüməsi Suriya dilinə tərcümədən, təqribən, əsr yarım sonra meydana çıxmışdır. Bu tərcümə ərəb dilinə hind, Suriya dillərindən deyil, orta fars dilindən edilmişdir. Onun mütərcimi Abbasilər xilafəti dövründə öz dərin biliyi, iti qələmi, kəskin dili, gözəl üslubu ilə şöhrət tapmış, bir çox əmirlərin münşisi (katibi) olmuş Abdulla ibn-əl-Müqəffa (721-757) idi. İbn-əl-Müqəffa Abbasilər xilafəti dövründə əmələ gələn və ərəblərə qarşı yönəldilmiş “Şüubiyyə” hərəkatının ən qızğın tərəfdarlarından biri idi.

Abbasilər tərəfindən nisbətən müdafiə edildiklərini hiss edən İrən ziyalıları ərəblərin, hind, yunan, çin və başqa xalqlara nisbətən mədəniyyətsiz olduqlarını, maarif, nücum, fəlsəfə, tarix, hikmət və s. elmlərdə geri qaldıqlarını nəzərə çarpdırmaq, beləliklə, ərəb hakim şovinizminin təsirini azaltmaq məqsədilə bu dillərdən ərəb dilinə çoxlu tərcümələr edir, orijinal əsərlər yazırdılar. İbn-əl-Müqəffa bunların içərisində öz vətənpərvərliyi, İslam dininə laqeyd münasibəti ilə fərqlənirdi. O, özünün əslən fars olmasına, orta fars dilini mükəmməl bilməsinə baxmayaraq, əsərlərinin əksəriyyətini ərəb dilində yazırdı. Zəngin lügət tərkibi, incə üslub xüsusiyyətləri olan bu dildə onun böyük məharəti var idi. İbn-əl-Müqəffanın uzun müddət müxtəlif hakim və əmirlər yanında katib vəzifəsində işləməsi də bunu sübut edir. Çünki o zaman ən qabiliyyətli üslub ustalarını, gözəl xəttat və xoşnevisləri belə vəzifələrə qəbul edirdilər.

Abdulla-ibn-əl-Müqəffanın əsl adı Ruzbeh, atasının adı isə Daduyyə idi.

Rəvayətə görə, qəddarlıqda şöhrət tapmış Həccac-ibn Yusifin xilafəti dövründə Daduyyə farsdan toplanacaq vergiləri almaq üçün vəkil edilir. Deyilənlərə görə o, bu tapşırığı yerinə yetirərkən guya “ifratə” yol verir. Həccacın qəzəblənməsinə səbəb olur. Həccac onun cəzalandırılmasını əmr edir. Ona işgəncə, əziyyət verməyə başlayır, qollarını burub əllərinə zəncir vururlar.

Bunun nəticəsində onun əlləri şikəst olub gödəlir, bir sözlə o, şil olur: oğlunu isə ibn-əl-Müqəffa, yəni “şil oğlu” çağırmağa başlayırlar.

İbn-əl-Müqəffa Bağdad şəhəri mərkəzə çevrilənə qədər Beyn-ən-Nəhrəyində ən çox inkişaf etmiş, elmi-mədəni, dini mərkəz hesab edilən Bəsrə şəhərində tərbiyə almış, oxumuş, boya-başa çatmış, ədəbi-ictimai fəaliyyətinin əsas dövrünü də burada keçirmişdir. O, ərəb dilini burada kamil öyrənmiş, əvvəlcə Kirmanda Davud bin Əmər bin Həbirinin, sonra isə Abbasi xəlifələrindən Mənsurun əmisi İsa bin Əlinin katibi olmuş, guya sonuncunun təkidli və təsiri altında İslam dinini qəbul etmişdir. Lakin sonra tezliklə məlum olmuşdur ki, İbn-əl-Müqəffa İslam dininin ayin və xurafatlarına əməl etmir, din xadimlərini, Məhəmməd övladlarını, İslam dininin əhkamlarını üstüörtülü, müəmma və rəmzlərlə dolu sözlərlə ələ salır, onlara istehza edir. Bunu hiss edən İslam din xadimləri ona qarşı hücumə keçir, qarğış edib lənətlər yağdırır, onu “zındıq” adlandırırlar¹.

Tarixi sənədlər, təzkirəçilər İbn-əl-Müqəffanın, əsasən, yazıçılar, maarifpərvər adamlar, münşi və mütərcimlərlə dostluq etdiyini göstərir. Onlardan birisi, sonralar ərəb leksikoqrafiyasının və ərəz elminin əsasını qoymuş Əl-Xəlil olmuşdur.

İbn-əl-Müqəffanın yaradıcılıq yolu çoxcəhətli və ziddiyyətlidir. O, bir tərəfdən, xilafət hökmdarlarının arzu-istəklərini, hökm və əmrlərini qələmə almış, İslam dini və dövlətinin sarsılmazlığını rəsmi bir katib kimi öz məktublarında, başqa şəhər əmirlərinə, dövlət başçılarına yazmağa məcbur olmuşdur. Digər tərəfdən, öz yaradıcılıq işində, “Xodaynamə” və sairə də, tərcümə etdiyi bədii, elmi və fəlsəfi əsərlərdə, İrən, hind, yunan xalqlarının mədəni miraslarını ərəb dilinə tərcümə etməklə onlara əlavə etdiyi müqəddimə, şərh və təfsirlərdə ərəblərin hələ çox geridə qaldıqları, həm əvvəllərdə, həm də indi ərəblərə nisbətən daha mədəni xalqların olduğunu nəzərə çarpdırmağa çalışmışdır. O dövrün möddah şair və yazıçıları kimi İbn-əl-Müqəffa da İrən keçmişini həddən artıq şişirtmiş, o haqda bir sıra kitabları pəhləvi dilindən ərəb dilinə tərcümə etmişdir. Bunlardan “Xodaynamə”, “Ainnamə”, “Məzdək”, Ənuşirəvana həsr edilmiş “Kitab ət-tac” və sairəni göstərmək olar.

Bunlardan əlavə, İbn-əl-Müqəffa “Adab-əl-Kəbir”, “Adab-əs-səqir”, tibb və məntiq haqqında daha iki kitabı yunan dilindən ərəb dilinə tərcümə etmişdir.

Tarixi nöqtəyi-nəzərdən ən böyük əhəmiyyəti olan “Xodaynamə”dir. Lakin, təəssüf ki, “Xodaynamə” özü tam şəkildə gəlib bizə çatmamışdır. Təzkirələrdə, ayrı-ayrı tarixi abidələrdə ondan gətirilən parçalar şorqşunas-

¹ O zaman “zındıq” “dinsiz”, “kafir” mənasında işlənirdi. Təqribən, indi dindar, mövhumatçı adamlar arasında işlənən “babi” sözüə uyğun gəlir.

¹ И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. II том, М., стр. 435.

ları bu əsəri Firdovsinin məşhur “Şahnamə”si ilə müqayisə etməyə vadar etmişdir¹.

İbn-əl-Müqəffanın ədəbi yaradıcılığına, qələminin bədii qüdrətinə gəldikdə isə misal olaraq onun “Əl yetimə” əsərini göstərmək olar. “Əl yetimə” bədiiilikdə ərəb şairləri arasında zərbül-məsəl olmuş, onlar öz qəsidələrində bu kitabı xüsusi olaraq tərifləmişlər.

Bütün bunlara baxmayaraq İbn-əl-Müqəffaya ədəbi şöhrət qazandıran, onu bütün dünya xalqlarına tanıtdıran “Kəlilə və Dimnə” olmuşdur. Yalnız İbn-əl-Müqəffanın ərəb dilinə etdiyi tərcümə sayəsində “Kəlilə və Dimnə” dar “orta fars” dili çərçivəsindən çıxaraq dünya xalqlarının dillərinə tərcümə edilməyə başlamış, istər ilk “mövhumu” mütərcim Bərzuyeyə, istərsə İbn-əl-Müqəffaya unudulmaz bir ad qazandırmışdır.

“Kəlilə və Dimnə”nin ərəbcə nüsxəsinin pəhləvi (orta fars) nüsxəsinə cənib düz gələcəyini, əlbəttə ki, gözləmək olmazdı. Buna, hər şeydən əvvəl, “Kəlilə və Dimnə”də olan buddizm elementləri, digər tərəfdən, orta fars dilinə tərcümə edilərkən Zərdüşti dini və atəspəröstlik ünsürlərinin əlavə edilməsi mane olurdu. Hind, İran şahlarının təriflənməsi də ərəb xəlifələrinin xoşuna gəlməyə bilərdi. Ona görə İbn-əl-Müqəffaya istər-istəməz öz dövrünün tələbinə uyğun olaraq “Kəlilə və Dimnə”nin tərcüməsinə bəzi şeyləri əlavə etməli, bir sıra yerləri isə ixtisara salmalı idi. Bundan əlavə, İbn-əl-Müqəffanın öz yazdığı orijinal əsərlər də, ruhu, təbiəti etibarilə “Kəlilə və Dimnə” ilə həmahəng idi. Bu əsərlərin “Kəlilə və Dimnə”dən əvvəl və ya sonra yazıldığı hələ məlum deyildir. Ona görə onların “Kəlilə və Dimnə” təsiri altında yazılıb-yazılmadığını demək mümkün olmur.

Lakin oradakı mühakimələr, yürüdülmə fikri, didaktik – əxlaqi nəsihətlər bəzən “Kəlilə və Dimnə”də olanlara o qədər uyğundur ki, bunun “Kəlilə və Dimnə”dən oraya köçürüldüyünü, ya əksinə, “Kəlilə və Dimnə”yə İbn-əl-Müqəffaya tərəfindən əlavə edildiyini müəyyən etmək olmur. “Kəlilə və Dimnə”də bu mühakimələr, əsasən, hekayə, təmsil və rəvayətlərdə iştirak edən obrazların – heyvanların dilindən verilir. İbn-əl-Müqəffanın əsərində obrazlar yoxdur. Orada müəllif, İbn-əl-Müqəffaya özü danışır. Şahdan tutmuş gədəyə, dövlətlidən fəqirə qədər insanların necə dolanmaları haqqında mühakimə yürüdülmür, nəsihətlər verilir. Bu, bir növ XI əsrdə yaradılmış “Qabusnamə”ni xatırladır.

İbn-əl-Müqəffanın yaradıcılığının ümumi fonunda, onun “Kəlilə və Dimnə”ni təsadüfən seçmədiyini açıq hiss olunur, o, öz arzu və istəklərini, əsərlərində aydın söyləyə bilmədiyini mülahizələrini burada deməyə çalışmışdır. Yalnız buna görə ki, şərqişünaslar “Təbib Bərzuyeyə” fəslinin məhz İbn-

əl-Müqəffaya tərəfindən yazıldığını, tərcüməyi-halın, fəlsəfi konsepsiyadan xüsusilə din, məzhəb haqqındakı şübhələrin yalnız Bərzuyeyə deyil, eyni dərəcədə, İbn-əl-Müqəffaya da aid olduğunu ehtimal edirlər¹.

İbn-əl-Müqəffaya yalnız “Kəlilə və Dimnə”yə əlavə etdiyi müqəddimədə deyil, əsərin əsas mətnində də bəzi dəyişikliklər etməyə məcbur olmuşdur.

Məsələn, pəhləvi variantına görə (bax: “Pançatantra”) “Kəlilə və Dimnə”yə xüsusi olaraq “Dimnənin işinin yoxlanması fəslini” əlavə edilmişdir. Ədalətin bərpası, zalımın cəzalanması üçün bu əlavə lazım idi. Mütərcim özünün orijinal əsərlərində nəhaq qamın yerdə qalacağına, tez-gec ədalətin zəfər çalacağına inandığını yazır. O, burada da yazıq ölkünün, Şətrəbanın nəhaq ölümünə dözə bilmir, “Dimnənin işinin yoxlanması fəslini”ni əlavə edir.

İstər əvvəlki, istərsə də sonrakı fəsillərin müqayisəsi, göstərir ki, bu fəsil öz bədiiyyəti, fəlsəfi mühakimələr, dramatik səhnələr, ziddiyyətli vəziyyətlər yaratmaq nöqtəyi-nəzərindən kitabın ümumi ahəngini, məntiqi ardıcılığını, rəvan axıcılığını pozmur. Əsərin bədii dəyərini azaltmır, bəlkə də gücləndirir.

İbn-əl-Müqəffaya yalnız əlavə etdiyi fəsillərdə deyil (bunlar kitabın müqəddiməsində deyilir), əsərin əsil fəsillərində də çox ehtiyatla hərəkət edir, onsuz da hər addımbaşı “Zındıq” deyərək onu tənqid edən düşmənlərin əlinə bəhanə verməmək üçün, kitabın müvafiq yerlərində təshihlər aparır, pəhləvi variantında islam dini əhəmlərinə açıq-aydın düz gəlməyən yerləri dəyişdirir. Məsələn, “Qarğalar və bayquşlar” fəslinin pəhləvi variantında siçanı qız şəklinə Zahid özü saldıqı halda, İbn-əl-Müqəffanın tərcüməsində onu Zahidin duasına əsasən Allah edir. Əsərdə axirət, tale ilə bağlanan hadisələr, insanın ixtiyarının öz əlinə olmadığını təbliğ edən yerlər də bu qəbildəndir. Lakin əsərdə bu yerlərin çox zəif verildiyi, şübhə və tərəddüd doğurduğu arif oxucuların nəzərindən qaçmır. İbn-əl-Müqəffanın ehtiyat edərək belə hərəkət etməsi əsassız deyildi.

İbn-əl-Müqəffaya ehtiyath idi, lakin qorxaq deyildi. Tarix, onun haqqında bir sıra rəvayətlərlə doludur. Bunlar İbn-əl-Müqəffanın cösür, mübariz, satirik qələmə, kəskin ifadəyə, yumorla dolu məzəli bir təbiətə malik insan olduğunu sübut edir.

Bir sıra tədqiqatçılar İbn-əl-Müqəffanın “Quran”ı rədd edən əsərlər yazdığını qeyd edirlər².

Məşhur ərəb tarixçisi İbn Xəllikan (1211-1282) öz tarix kitabında Cahizdən adından deyir ki, İbn-əl-Müqəffaya öz dininə (Zərdüşti dininə – R.S.) sadiq qalmışdır. Mehdi bin Mənsur isə Zərdüşti dinini təbliğ edən bütün əsərlərin İbn-

¹ И.Ю. Крачковский. Избранные сочинения. II том, М., стр. 436.

¹ И.Ю. Крачковский. Избранные сочинения. II том, М., стр. 436-437.

² “Kəlilə və Dimnə”, Tehran, 1316, səh. 6 (fars dilində).

əl-Müqəffa tərəfmdən yazıldığı təsdiq edir¹. Halbuki o zaman islam dininin tərəfdarları başqa din, məzhəb və əqidəyə inananlara qarşı amansız divan tutur, onların dərisini soyur, diri-diri yandırır, külünü göyə sovururdular.

İbn-əl-Müqəffanın dostluqda möhkəm, əliaçıq və səxavətli olduğu haqqında da bir sıra rəvayətlər vardır: “Belə nəql edirlər ki, İbn-əl-Müqəffa ilə məşhur yazıçı Əbdül Həmid bin Yəhya bin Ziyad (750-ci ildə vəfat etmişdir) arasında böyük dostluq və tam səmimiyyət var imiş. Səffah, Əməvilərin son xəlifəsi Mərvan Həmarı məğlub etdikdən sonra Əbdül Həmid öldürmək üçün öz adamlarını onu axtarmağa göndərdi². Bu zaman Əbdül Həmid gizləndə yaşayır və qaçqın hesab edilirdi. O, İbn-əl-Müqəffa ilə bir yerdə olduqda Səffahın adamları qəflətən içəri girib, onlardan hansının Əbdül Həmid olduğunu soruşdular. İbn-əl-Müqəffa öz dostunu ölümdən xilas etmək üçün böyük mərdlik göstərərək cavab verdi: “Mənəm Əbdül Həmid”. Əbdül Həmid isə İbn-əl-Müqəffanın öz yerinə edam ediləcəyindən qorxaraq dərhal dedi: “Tələsməyiniz, mənəm xüsusi nişanə və əlamətlərim vardır, başqalarından soruşun, sonra öz vəzifənizi yerinə yetirin”. Onlar sorğu-sual etdilər, Əbdül Həmid tanıdıqdan sonra götürüb apardılar³.

İbn-əl-Müqəffanın əliaçıqlığı, ağır gündə dost və məsləkdaşlarına maddi və mənəvi köməyi haqqında, çoxlu rəvayət və hekayələr var ki, əlbəttə, onların hamısını burda nəql etmək mümkün deyildir. İbn-əl-Müqəffanın işlədiyi şərait, yaşadığı mühit Zərdüştilərin, Manilərin, ümumiyyətlə, başqa din və əqidə sahiblərinin araverməz həbs və təqibləri, İbn-əl-Müqəffa üzərində qoyulan ciddi nəzarət, nəhayət, onu islam dinini qəbul etməyə məcbur edir. Bir gün katibi olduğu Abbasi xəlifələrindən Mənsurun əmisi İsa bin Əliyə deyir ki, onun əlilə islam dinini qəbul etmək istəyir. İsa bu mərasimin ordu başçıları, əyan və əşraf qarşısında icra edilməsini şərt qoyur. İbn-əl-Müqəffa razılıq verir. Həmin gün axşam yemək vaxtı çatdıqda İbn-əl-Müqəffa Zərdüş adətində görə yeməyə başlamazdan əvvəl zümrümə etməyə başlayır. Bunu gören İsa istehza ilə deyir: – Sən ki, sabah islam dininin qəbul etmək qərarına gəlibsən. Maqlar kimi etdiyin bu zümrümə nə üçündür? İbn-əl-Müqəffa cavab verir: – Mən bir gecəni də əqidəsiz, məsləksiz yaşamaq istəmirəm. Sabahı gün İbn-əl-Müqəffa, ordu başçıları, əyan və əşraf qarşısında islam dinini qəbul edir, lakin bu da onu faciəli ölümdən, tikə-tikə doğranıb tündirə tökül-məkdən xilas edə bilmir. Akademik İ.Y. Kraçkovski bu hadisəyə işarə edərək yazır: “O zamankı şəraitin mürəkkəbliyi İbn-əl-Müqəffanı edam edilməsinin

¹ “Kəlilə və Dimnə”, Tehran, 1316, səh. 6 (fars dilində).

² Əbdül Həmid Mərvanın katibi idi.

³ Əbdül Əzim Qərib. “Kəlilə və Dimnə”, Tehran, 1316 hicri şəmsi, müqəddimə, səh. 100 (fars dilində).

səbəbini, bu edamə şəxsən təhqir edilmiş nüfuzlu şəxslərin intiqamı, siyasi intriqaaların və ya fanatik müsəlmanların şübhə və təəssübünü doğuran “Zindıq” dünyə görüşünün nəticəsi olduğunu dürüst müəyyənləşdirməyə imkan vermir”¹.

Şərq məxəzləri bu dəhşətli ölümün səbəbini ən qısa şəkildə belə təsvir edirlər: “İbn-əl-Müqəffa həmişə Sufyana alçaq nəzərlə baxır, ağır və təhqirədiçi sözlərlə onun narazılığına səbəb olurdu. Çox zaman ona müxtəlif suallar verər, cavabını eşitdikdən sonra deyərmiş: “Qələt elədin”. Sonra gülüb onu ələ salarmış. Deyirlər ki, Sufyanın burnu çox böyük imiş və həmişə İbn-əl-Müqəffa Sufyana rast gəldikdə deyərmiş: “Əssəlamu əleykuma – yəni hər ikinizə salam, yəni sənə və sən boyda bir adama bərabər olan o buruna salam olsun”. Nəql edirlər ki, bir gün Sufyan deyir: “Mən susmaqdan heç vaxt ziyan çəkib peşman olmamışam”. İbn-əl-Müqəffa dərhal demişdir: “Ona görə ki, sənə lal olmağın ən gözəl bəzək, ən qiymətli yaraşıqdır və əlbəttə ki, ondan peşman olmazsan”. Belə bir rəvayət də var ki, bir dəfə Sufyan Abdulla bin Əmər bin Əbdül Əziz tərəfindən Nişapura əmir təyin olunmuşdu. Buranın əvvəlki əmiri isə Müsəbbəh bin əl Həvari idi. İbn-əl-Müqəffa onun yanında katib işləyirdi. Bu iki əmir arasında yazışmalar başladı. Elçilər göndərilib nümayəndələr gəldi, bunların hamısında İbn-əl-Müqəffa yaxından iştirak edirdi. İbn-əl-Müqəffa qəsdən yazışmaları uzadır, danışıqları təxirə salıb və beləliklə, Müsəbbəhin ordu toplayıb hazırlıq görməsinə imkan yaradırdı. Bunun nəticəsində Sufyan Nişapura buraxılmadı. Döyüş başladı. Sufyan məğlub edilərək geri çəkilməyə məcbur oldu.

Bundan sonra onda İbn-əl-Müqəffaya qarşı olan nifrəti bir az da şiddətlənir və hər yerdə İbn-əl-Müqəffa haqqında iftiralər və böhtanlar yaymağa başlayır, əlinə fürsət keçərsə, ondan intiqam alacağını deməkdən çəkinməyir. Bir gün Sufyan deyir: “Allaha and olsun, onu parça-parça edəcəyəm, bədəninin bütün üzvlərini bir-birindən ayıracağam, elə edəcəyəm ki, o, bunu öz gözləri ilə görsün”. Bu hadisədən bir az da keçdi. 137-ci il hicridə xəlifə Mənsurun əmisi Abdulla bin Əli ona qarşı üsyan qaldırdı. Xəlifə Mənsur, Əbu Müsləmin Mərvəzinin sərkərdəliyi altında ona qarşı ordu göndərdi. Mühəribə qızısqdı. Abdulla məğlub olaraq öz qardaşları İsa və Süleymanın yanına – Bəsrəyə qaçdı. Bu zaman İbn-əl-Müqəffa İsanın katibi idi.

Xəlifə Mənsur Sufyan bin Müaviyəni Bəsrəyə hökmdar təyin etdi və ona tapşırırdı ki, İsa və Süleymanı sıxışdırıb Abdullahı onun yanına göndərməyə məcbur etsin. Bu xəbər Bəsrəyə çatan kimi İsa və Süleyman üzr istəyib xəlifədən Abdullahın bağışlanmasını xahiş etdilər. Nəticədə sülh bərpa oldu. İsa öz katibi İbn-əl-Müqəffaya əmr etdi ki, bağışlanma haqda məktub yazıb

¹ И.Ю. Крачковский. Избранные сочинения. II том, М., стр. 436.

sülhün şərtlərini də orada izah etsin. Məktubu elə yazsın ki, o bir tərəfdən, xəlifəni Abdullahı əfv etməyə məcbur etsin, digər tərəfdən xəlifənin bəhanə edib yenidən hiylə, məkr işlətməsinə yer qalmasın. Cəheşyarının “Tarixi-vüzərə və əl-katib” əsərindən məlum olur ki, həmin məktub çox sort sözlərlə qurtarırdı.

Deyirlər, elə ki, Mənsur məktubu oxuyub məzmunundan xəbərdar oldu, məktub ona çox ağır gəldi, kim yazdığını soruşdu. Dedilər: “Bunu yazan sənənin əminin katibi İbn-əl-Müqəffadır”. Mənsur bunu eşitdikdə dedi: “Görəsən, bir adam varmı ki, bizi bu İbn-əl-Müqəffanın şərinə qurtara”. O saat bu fitvanı gizli olaraq Sufyana çatdırdılar. Belə bir fürsəti çoxdan gözləyən Sufyan artıq intiqam gününün çatdığını, İbn-əl-Müqəffanın ölüm vaxtının yetişdiyini qət etdi.

Bir gün İsa İbn-əl-Müqəffanı vacib bir iş üçün Sufyanın yanına göndərməli oldu. İbn-əl-Müqəffə həyatının təhlükədə olduğunu hiss etdiyindən, üzr istəyib getmək istəmədiyini bildirdi. Lakin İsa təkid edərək onu Sufyanın yanına göndərdi.

Sufyan şirin dil tökərək hiyləgərlik etdi, İbn-əl-Müqəffanı gizli bir yerdə alovlanmaqda olan təndirin yanına apardı. Əmr etdi, onun bədənini tikə-tikə doğrayıb təndirə atdılar, o baxır və öz gözləri ilə bu dəhşətli mənzərənin şahidi olurdu. Nəql edirlər ki, bu rəhmsiz əmir, bu vəhşiliyi edərək deyirmiş: “Mənim heç bir qorxum yoxdur, çünki sən zındıqsan və öz çürük əqidən ilə xəlqi zəlalət quyusuna çəkirsən”.

Sonralar Sufyan İbn-əl-Müqəffanı öldürtdüyünü inkar etdi.

Xəlifə guya bu işdən incidiyini göstərmək üçün Sufyanı həbs etdirib Bağdada göndərdi, lakin bir az keçməmiş onu zindandan azad etdirdi.

Ərəb tarixçiləri İbn Xəllikan və Seyid Murtuza yazırlar ki, İbn-əl-Müqəffanın öldürülməsini xəlifə Mənsur özü Sufyana tapşırırmışdı.

Cəheşyari “Tarixi-vüzərə və əl-katib” əsərində yazır ki, Sufyan İbn-əl-Müqəffanın bədənini doğramağı əmr etdikdə fars alimi deyirmiş: “Allahı and içirəm ki, mənə öldürməklə sən mənə adamı öldürmüş olursan, yüz sənənin kimiləri öldürsələr də, heç bir adam da öldürülməmiş olar”¹.

Dini çəkişmələr, saray intriqaları, nadanlıq və cəhəlat böyük bir qəlbi döyünməkdən, zəkalı bir beyni düşünməkdən, kəskin bir dili danışmaqdan məhrum etdi. Bu, istər-istəməz adama Azərbaycanın məşhur şairi Nəsiminin taleyini xatırladır. Lakin belə adamlar yalnız cismani olaraq məhv edilir, mənəvi olaraq insanların qəlbində əbədi olaraq yaşayırlar.

¹ Əbdül Əzim Qərib. “Kəlilə və Dimnə”, Tehran, 1316 hicri şəmsi, müqəddimə, səh. 100 (fars dilində).

İbn-əl-Müqəffə özü bu fikirləri “Kəlilə və Dimnə”nin müqəddiməsində və başqa fəsillərdə, xüsusilə, “Təbib Bərzüye haqqında” fəslində çox gözəl ifadə etmişdir. Məhz buna görədir ki, o, “Kəlilə və Dimnə” kitabının orta fars dilində qalmasına razı olmayıb onu ərəblərin başa düşəcəyi bir dilə, yəni onların ana dilinə tərcümə etmişdir. Çox ehtimal ki, İbn-əl-Müqəffə bu kitabı ərəb dilinə tərcümə etməkdə, bəlkə də, Sufyan kimi əmirlərin bir daha yetişməməsi üçün yeni əmələ gəlməkdə olan ərəb gəncliyini insanpərvər ruhda tərbiyə etmək məqsədini güdmüşdür.

İbn-əl-Müqəffə “Kəlilə və Dimnə”nin müqəddiməsində belə yazır:

“Mən farsların bu kitabı hind dilindən pəhləvi dilinə tərcümə etdiklərini gördükdə istədim ki, İraq, Şam, Hicaz əhli də ondan istifadə edə bilsin və bu kitab onların ana dili olan ərəb dilinə tərcümə edilsin. Sonra mən bu işi yerinə yetirərkən mümkün qədər düzgün və aydın tərcümə etməyə çalışdım ki, tələbələr və oxucular ondan asanlıqla istifadə edə bilsinlər”.

“Kəlilə və Dimnə” ərəb dilinə tərcümə edildikdən sonra az bir müddətdə böyük şöhrət qazanır, ona çoxlu nəzirələr yazılmağa başlanır, yaxşı yadda saxlamaq üçün dönmə-dönmə nəzmə çəkilir. İbn-ən-Nədim yazır ki: “Ərəb yazıçıları “Kəlilə və Dimnə”ni təqlid edir, heyvanların dilindən hekayələr və rəvayətlər yazırdılar. Ərəb şairləri onu nəzmə çəkirdilər”. Onların ən məşhuru Əban Lahiqi bin Əbdül Həmid və Əli bin Davud Katibinkidir. Lakin bu tərcümələrin heç biri İbn-əl-Müqəffanın tərcüməsi səviyyəsinə çata bilməmiş, onun qarşısında sönük və zəif görünmüş, “Kəlilə və Dimnə”nin başqa dillərə tərcümə edilməsində heç bir rol oynamamışdır.

Maraqlı burasıdır ki, yalnız ərəb dilinə edilən müxtəlif tərcümələr deyil, “Kəlilə və Dimnə”nin həm hindcə orijinalı, həm pəhləvi (orta fars) dilinə edilən ilk tərcümə itib getmiş, Suriya dilinə edilən tərcümə unudulmuş, İbn-əl-Müqəffanın tərcüməsi “Kəlilə və Dimnə”nin bir növ “orijinal” mövqeyinə keçmişdir. İndi dünyanın müxtəlif dillərində olan “Kəlilə və Dimnə”nin elə bir variantını tapmaq olmaz ki, o, bilavasitə və ya dolayısı ilə İbn-əl-Müqəffanın tərcüməsi ilə əlaqədar olmasın, hətta suriyalılar belə, özlərinin orta fars dilindən edilmiş ən qədim tərcümələrini unudaraq “Kəlilə və Dimnə”ni sonralar X-XI əsrlərdə ərəbcədən, İbn-əl-Müqəffanın variantından yenidən Suriya dilinə tərcümə edirlər.

“Kəlilə və Dimnə”nin Avropa dillərinə tərcümələri

“Kəlilə və Dimnə” bütün xalqlardan övvəl, yunanların diqqətini özünə cəlb etdi. O zaman ərəb və yunan dili, demək olar ki, ən çox yayılmış beynəlxalq dillərdən hesab olunur və bu dillərdən bir-birinə çoxlu tərcümələr edi-

İrirdi. Təbiidir ki, “Kəlilə və Dimnə” mədəniyyətinin qədrini bilən, yaxşı və pis kitabı bir-birindən ayıra bilən yunanların nəzərindən qaça bilməzdi. “Kəlilə və Dimnə” ilk dəfə olaraq XI əsrin sonlarında imperator Aleksey Komnenun əmri ilə Simeon Sif tərəfindən yunan dilinə tərcümə edilir (təqribən 1081-ci ildə). XII əsrdə yunan dilindən slavyan dilinə tərcümə edilərək Rusiyaya da gəlib çıxır. Burada “Kəlilə və Dimnə” müxtəlif dini kitablardan götürülmüş sitatlar, ayələr və rəvayətlərlə mürəkkəbləşdirilir və kilsələrdə ondan istifadə edilir. Bu kitabın guya Müqəddəs İoann Damaskın, İoann Sinayski və İoann Lestviçnik tərəfindən yazıldığı iddia edilir.

Təqribən, 1250-ci ildə “Kəlilə və Dimnə” yəhudi dilinə, daha 20 il sonra latın dilinə, bu dil vasitəsilə isə Qərbi Avropa dillərinin əksəriyyətinə, o cümlədən fransız, italyan, alman və başqa dillərə tərcümə edilməyə başlanır. Bu tərcümələrdən istifadə edərək müxtəlif dillərdə müxtəlif didaktik hekayələr, rəvayətlər, təmsillər yaranmağa başlayır. Bu ibrətamiz hekayə və rəvayətlərdən yalnız xalq arasında deyil, kilsələrdə, saraylarda, kübar cəmiyyətlərində də istifadə edilir. “Kəlilə və Dimnə”də olan rəvayətlər şəkildən-şəklə düşür, hadisələr yerini dəyişir, heyvanlar öz mövqelərini bir-birinə verir, adlar bir-birini əvəz edir, yeni əmələ gələn variantlar biri-birindən o qədər uzaqlaşır ki, artıq onların eyni mənşədən olduğunu müəyyonlaşdırmək çətin olur. Məsələn, 1762-ci ildə mütərcim Boris Volkov hind filosofu Pilpayın “Siyasi və əxlaqi təmsillər” kitabını çap etdirərkən çox az adam onun həmin “Stefonid və İxnalit” olduğunu başa düşə bilmişdi¹.

Rus dilində “Kəlilə və Dimnə” haqqında külli miqdarda ədəbiyyat vardır. “Kəlilə və Dimnə” mövzusunda çoxlu təmsillər yazılmış, hind, ərəb və fars ədəbiyyatına həsr edilmiş əsərlərdə bu barədə geniş danışılmışdır. Lakin “Kəlilə və Dimnə” əsərinin tam mətninin düzgün tərcüməsini yaratmaq asanlıqla mümkün olmamışdır. “Kəlilə və Dimnə”nin rus dilinə ilk tam tərcüməsi 1889-cu ildə məşhur ərəbşünas M.Attaye və onun tələbəsi M.Ryabinin tərəfindən edilmişdir.

XX əsrin hələ birinci rübündə Attaye və Ryabininin etdiyi bu tərcümə artıq geniş oxucuların hörmətini qazanmış və nadir tapılan kitablar sırasına keçmişdir. Bundan əlavə, həmin tərcümənin ərəbcə orijinalı özü nöqsanlı olduğundan ərəbşünaslar qarşısında bu kitabın yenidən tərcümə edilməsi məsələsi durur. XX əsrin ən görkəmli alimlərindən biri hesab edilən, böyük sovet şərqşünası İ.Y.Kraçkovski bu vəzifəni öz tələbəsi İ.P.Kuzminə tapşırırdı. Lakin bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün, hər şeydən əvvəl, nisbətən düzgün olan ərəb mətni tapmaq lazım idi. Bütün Avropa dillərinə edilən tərcümələr

¹ И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. II том, М., стр. 438.

ya tarixən son zamanlara aid olan nüsxələrdən, ya da məşhur fransız şərqşünası Silvester-de-Sasinin 1816-cı ildə altı müxtəlif nüsxə əsasında tərtib etdiyi tənqidi mətdən edilirdi. Təqribən bütün tənqidi mətnlərdə olduğu kimi, Silvester-de-Sasinin tərtib etdiyi nüsxə də subyektiv xarakter daşıyırdı və onu nöqsansız hesab etmək olmazdı. Nəhayət, 1905-ci ildə Şeyxonun Beyrutda nəşr etdirdiyi “Kəlilə və Dimnə” meydana çıxdı. Şeyxonun nəşr etdirdiyi “Kəlilə və Dimnə”nin orijinal olyazması mövcud nüsxələrdən qədim idi (1339-cu ildə yazılmışdır). Bundan əlavə mətnlərin müqayisəsi onun “Pançatantra”ya və Suriya tərcümələrinə daha yaxın olduğunu göstərir. Bəzi ifadələr, bədii ibarələr öz təbiətləri etibarilə daha qədim üsluba uyğun gəlirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, onu pəhləvi (orta fars) dilindəki “Kəlilə və Dimnə”nin tam tərcüməsi hesab etmək olmazdı. Hər halda Şeyxonun bu nəşri İ.Y.Kraçkovskinin fikrincə, elmi nöqtəyi-nəzərdən irəliyə doğru atılan bir addım idi¹. Bütün bunları nəzərə alan mütərcimlər Şeyxonun nəşrini əsas götürmək qərarına gəldilər.

Şeyxonun nəşrindən rus dilinə edilən tərcümə başlıca olaraq İ.P.Kuzmin tərəfindən, yerinə yetirilir, lakin 28 may 1922-ci ildə onun ölümü bu əsəri başa çatdırmağa imkan vermir, kitabın qalan hissəsini tərcümə edib tam şəkildə çap etdirmək onun müəllimi İ.Y.Kraçkovskinin öhdəsinə düşür. İ.Y.Kraçkovski bu barədə belə yazır:

“Tərcümənin əsas hissəsi Şeyxonun birinci nəşri üzrə hələ 1920–21-ci illərdə İ.P.Kuzmin tərəfindən yerinə yetirilmişdir; tərcüməni tam işləyib başa çatdırmaqda ölüm (28 may 1922-ci il) ona mane oldu. İ.P.Kuzminin tərcümədə çətinlik çəkib boş buraxdığı bəzi yerləri tamamlamaq, onun olyazmaları içərisində tapılmayan hissələri isə bütünlüklə tərcümə etmək onun müəlliminin (yəni İ.Y.Kraçkovskinin – R.S.) öhdəsinə düşdü. Bu sonuncular o qədər də çox deyildi: olyazmasının üzünü köçürənin müqəddiməsi, Behnudun müqəddiməsinin başlanğıcı, İbn-əl-Müqəffanın müqəddiməsi, “Şir və Öküz fəsl”nin bir hissəsi və kitabın sonu”².

Demək lazımdır ki, bu tərcümə yalnız rus dilinə deyil, bəlkə bütün Avropa dillərinə edilən tərcümələrin ən düzgün və ən solisidir. Bu gözəl tərcümənin ikinci çapı 1957-ci ildə Moskvada “Şərq ədəbiyyatı nəşriyyatı” tərəfindən, məşhur sovet şərqşünası Y.E.Bertelsin müqəddiməsi ilə nəfis şəkildə yenidən çap edilmişdir³.

¹ И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. II том, М., стр. 439.

² Yənə orada, səh. 440.

³ “Калила и Димна”, перевод с арабского И.Ю.Крачковского, И.П.Кузьмина, издание второе, издательство Восточной литературы, М. 1957.

“Kəlilə və Dimnə”nin başqa Şərq dillərinə tərcümələri

Ərəb və Suriya dilləri nəzərə alınmazsa, “Kəlilə və Dimnə”nin başqa şərq dillərinə tərcüməsindən danışdıqda, birinci növbədə, onun fars dilinə edilmiş tərcümələri nəzər-diqqəti özünə cəlb edir. Bu tərcümələr yalnız öz qədimliyi etibarilə deyil, “Kəlilə və Dimnə”nin başqa xalqlar arasında yayılması, ona çoxlu miqdarda nəzirələr yazılması, bu ədəbi tarixi abidəyə dünya əhəmiyyəti qazandırması ilə də çox əhəmiyyətlidir. Əgər bütün Avropa dillərinə edilən tərcümələrin əsasını “Kəlilə və Dimnə”nin ərəb nüsxəsi təşkil edirsə, bütün qalan Şərq dillərinə orta, yaxın və uzaq şərq xalqlarının, Orta Asiya və Qafqaz xalqlarının dillərinə edilən tərcümələrin əsasını isə başlıca olaraq fars nüsxəsi təşkil edir. Maraqlı fakt burasıdır ki, fars dilindən yenidən ərəb dilinə tərcümə etmək təşəbbüsləri də olmuşdur.

Tarixi məxəzlərin verdiyi məlumata görə, “Kəlilə və Dimnə”ni ilk dəfə fars dilinə tərcümə edən tacik-fars şerinin banisi hesab edilən Rudəki olmuşdur. Rudəkinin 1100 illiyi münasibətilə onun həyat və yaradıcılığı haqqında olduqca çox yazılmışdır. Ona görə, biz burada yalnız “Kəlilə və Dimnə” ilə əlaqədar olan məsələlərdən bəhs etməklə kifayətlənəcəyik.

Rudəkinin “Kəlilə və Dimnə”si gəlib bizə çatmamışdır, onun tam şəkildə tərcümə edilib-edilmədiyini də hələlik qəti müəyyən edilməmişdir. Lakin ayrı-ayrı təzkirələrdə, lüğətlərdə, ədəbiyyat kitablarında bu haqda məlumat verilir və Rudəkinin tərcümələrindən misallar gətirilir.

Rəvayətə görə, Samani şahlarından Nəsr bin Əhmədın əmri ilə onun vəziri, görkəmli dövlət xadimi, məşhur Təbəri tarixinin müərcim və təfsirçisi Əbdül Fəzl Məhəmməd Bələmi (974-cü ildə vəfat etmişdir) “Kəlilə və Dimnə”nin ərəbcəsini farsca Rudəkiyə oxumuş, Rudəki isə onu nəzmə çəkmişdir.

Firdovsi də həmin hadisəyə işarə edərək “Şahnamə”də yazır:

همه نامه بر رودکی خواندند   گزارنده را پیش بنشانند
بسفت این چنین در آگنده را   بیبوست گویا پراکنده را

Tərcüməsi:

Müərcim oxudu, hər fəslə, babı,
Dedi Rudəkiyə bütün kitabı.
Şair də sözlərdən dürr tapa-tapa,
Elə bil mirvari düzürdü sapa.

Rudəkinin “Kəlilə və Dimnə”si öldü olmadığı üçün onun bədii xüsusiyyətləri, kamilliyi haqqında tam fikir yürütmək çətindir. Lakin buna baxmaya-

raq, pərakəndə halda təsadüf edilən parçalar Rudəkinin “Kəlilə və Dimnə”ni böyük məharətlə, mümkün qədər orijinala yaxın tərcümə etdiyini göstərir.

Rudəkidən sonra “Kəlilə və Dimnə”ni fars dilinə şeirlə tərcümə etmək üçün bir sıra təşəbbüslər göstərilmiş, lakin onlar böyük müvəffəqiyyət qazanmamış və gözlənilən nəticə verməmişdir. Bunların içərisində nisbətən tam olub, İndiyə qədər öz əhəmiyyətini itirməyən 655-ci (1257/58) ildə Məlik-üş-Şüəra Əmir Bəhaəddin Əhməd Qaani tərəfindən edilmiş tərcümədir. Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, “Kəlilə və Dimnə”nin şeirlə tərcümələri şöhrət tapa bilməmiş və bu nüsxələr başqa dillərə tərcümə edilmək üçün əsas götürülməmişdir.

“Kəlilə və Dimnə”nin nəslə edilən tərcümələrinin müqəddəratı isə tamamilə başqa cür olmuş, onlar yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təqribən, bütün Şərq xalqlarının dilinə tərcümə edilmək üçün orijinal əsər kimi götürülmüşdür.

İlk dəfə “Kəlilə və Dimnə”ni ərəbcədən farsca çevirən, çox ehtimal ki, Bələmi olmuşdur. Qədim əlyazmalarında, “Şahnamə”nin bəzi müqəddimələrində bu barədə məlumat vardır¹.

Məxəzlərdən bəlli olur ki, vaxtilə bu tərcümə çox böyük şöhrət tapmış, əldən-ələ, ölkədən-ölkəyə keçmiş, çinlilər ona təsvirlər, şəkillər əlavə edərək çin dilinə çevirmiş ona daha nəfis və gözəl bir tərtibat vermişlər. O, Rudəkinin tərcüməsi üçün əsas olmuşdur. Təəssüf ki, bu tərcümə bizə qədər gəlib çatmamış, onun taleyi elm aləminə naməlum qalmışdır.

“Kəlilə və Dimnə”nin fars dilinə ilk müərcimi Nəsrullah bin Məhəmməd bin Əbdülhəmid Əbül Məali hesab edilir.

O, Əbül Məali adı ilə şöhrət tapdığından burada biz də onu yalnız belə adlandıracağıq.

Bir sıra başqa tarixi şəxsiyyətlər kimi, Əbül Məalinin də həyat və yaradıcılığı tam şəkildə məlum deyildir. Tarixi məxəzlər, təzkirələr onun dövlət xadimi olmaqla bərabər istedadlı şair, müərcim olduğunu da qeyd edirlər. Əbül Məali öz dövrünün görkəmli alimləri ilə dostluq etmiş, tez-tez təşkil edilən ədəbi məclislərdə iştirak etmiş, müərəqqi, maarifpərvər şəxsiyyətlərlə sıx əlaqə saxlamışdır. O, tərcümə etdiyi “Kəlilə və Dimnə”yə bir müqəddimə də yazmış, burada öz tərcüməyi-halına aid bəzi məlumatlar vermişdir.

Əbül Məalinin “Kəlilə və Dimnə”yə yazdığı müqəddimə, əsasən, Qəznəvi sülaləsini və onun son nümayəndəsi Bəhram şahı mədh etməyə həsr olunmuş, orada “Quran” ayələrindən sitatlar gətirilmiş, İbn-əl-Müqəffanın, Büzürgmehro aid edilən müqəddimələrin bir sıra yerləri olduğu kimi saxlanmışdır. Ona görə də biz onu tam şəkildə tərcümə etməyi lazım bilmədik.

¹ Əbdül Əzim Qərib. Montəxəbə Kəlilə və Dimnə bəraye dəbirestanha, Tehran, 1320 hici şəmsi, səh. 100 (fars dilində).

Burada yalnız Əbül Məalinin tərcümeyi-halına, “Kəlilə və Dimnə”ni nə üçün tərcümə etməsinə aid olan hissələri oxucuların nəzərinə çatdırmaq istəyirik.

Əbül Məali öz əsrinin ən məşhur alimləri hesab edilən Razi Məhəmməd bin Əbdülhəmid İshaq, Burhanəddin Əbdürroşid Nəsr, imam Əli-əl-Xəyyat, Səid Neyməni, Əbdürrəhman Bosti, Məhəmməd Seyfi, Məhəmməd Nişapuri, Əbdülhəmid Zahidi, İsmail Rəbati, Mahmud Səki, Səid Xozi, Ədib Məbəşşir Rizəvi, Məhəmməd bin Osman Bosti, Mahmud Nişapuri və s. ilə məclislərdə oturaraq elmi məsələləri müzakirə etməkdən çox böyük həzz aldığını deyir. Bu məclislərdə bir sıra elmi-dini, siyasi və ictimai məsələlərin təhlili, yeni kitabların oxunub müzakirə edilməsi Əbül Məalini valeh edir. O, işdən, vəzifədən əl çəkib belə məclislərdə iştirak etməyi daha üstün tutur. Lakin birdən ruzigarın dağıdıcı əli onların büsətını pəzür, məclisin üzvləri dağılmalı olur. Əbül Məali bunun səbəbini yazmır. Ədəbi, elmi, siyasi, dini mübahisələrə alışmış, yeni fikir deyib, yeni əqidə eşitməyə adət etmiş Əbül Məali bundan sonra öz təsəllisini yalnız kitablarda axtarmağa başlayır. Bu zaman əsrinin din alimlərindən biri hesab edilən Əli ibn İbrahim “Kəlilə və Dimnə” kitabının yeni əlyazmasını ona töhfə gətirir. “Kəlilə və Dimnə”nin başqa nüsxələri ilə tanış olmasına baxmayaraq bu əlyazması Əbül Məalini heyran edir, oxuduqca marağı artır. Kitabdakı dərin fikirlər, incə mənalar onu həyəcana gətirir. O, “Kəlilə və Dimnə”ni fars dilinə tərcümə etmək qərarına gəlir. Əbül Məali “Kəlilə və Dimnə”nin məziyyətindən danışaraq onu ölüyə can verən dərmana oxşadır. Hindistanda ona məhz belə qiymət verildiyini qeyd edir. Firdovsinin “Şahnamə”sində də buna işarə vardır. Əbül Məali yazır:

“Hind brəhmənlərindən birinə dedilər: – Belə danışır ki, Hindistanda elə dağlar var ki, orada bitən otlardan hazırlanan dərmanlar ölüyə can verir. Bu dərmanları necə əldə etmək olar? Brəhmən cavab verdi... Bu, bizim babalar tərəfindən deyilmiş rəmzi sözdür. Dağlar oranın alimləri, ölülərə can verən isə onların sözləridir, cahil adamlar bu sözləri eşitdikdə dirilir və əbədi həyat tapırlar. Bu sözlər isə “Kəlilə və Dimnə” adlanan kitabda toplanmışdır və hind şahlarının xəzinələrində saxlanılır. Əgər onu tapdırsanız götəzdirə bilərsiniz, məqsədinə çatarsanız”.

Əbül Məali bu kitabın bir neçə dəfə tərcümə edildiyini xatırladaraq əlavə edir:

“Müqəffə oğlunun (İbn-əl-Müqəffanın – R.S.) tərcüməsindən və Rudəkinin nəzmindən sonra bu kitabı bir neçə dəfə tərcümə etmişlər, hər kəs söz meydanında öz qabiliyyətinə görə qələm oynatmışdır. Lakin onlar hikmətləri dərk etmək, müəmmaları açmaq deyil, hekayələri nəql etmək, rəvayətləri oxumaqla vaxt keçirmək məqsədi güdmüşlər. Bundan əlavə, indi artıq onlar tamamilə itib ortalıqdan getmiş, orəbcə oxuyub başa düşənlərin miqdarı xeyli

azalmışdır. Belə bir kitabın itib-batmasına imkan vermək olmaz, onu yenidən tərcümə etmək lazımdır”¹.

Əbül Məali belə mühakimə yürütdükdən sonra onu tərcümə etməyə başladığını söyləyir. Birinci fəslə qurtarıqda bu xəbər Bəhram şahı çatır. Bəhram şah Əbül Məalini yanına çağırtdırıb həmin fəslə oxutdurur, çox xoşuna gəlir, axıra çatdırmasını əmr edir. Əbül Məali əmri yerinə yetirərək “Kəlilə və Dimnə”ni bütünlüklə fars dilinə tərcümə edir. Lakin o, Sadəcə tərcümə ilə kifayətlənmir, “Kəlilə və Dimnə”yə hekayənin təbiətindən, rəvayətin sosiyyəsindən asılı olaraq “Quran” ayələrindən misallar gətirir, dövrünün məşhur şairlərinin, xüsusilə Məsud Səd və sənainin şeirlərindən istifadə edir. Tərcümə təqribən 536 hicri-qəməridə (1143/44 miladidə) başa çatdırılır. Bu “Kəlilə və Dimnə” Bəhram şah adı ilə şöhrət tapır. “Kəlilə və Dimnə”nin tərcüməsi Əbül Məaliyə böyük şöhrət qazandırır, onun hörməti get-gedə artır. Bu, dostların qəlbində sevinc, düşmənlərin ürəyində nifrət oyadır.

Əbül Məali Xosrov Məlik bin Xosrov şah bin Bəhram şah (1160-1186/87) dövründə vəzirlik mənəsinə çatır, sonra düşmənlərinin səyi nəticəsində həbs edilir, daha sonra şahın əmri ilə edam olunur. Əbül Məalinin ölümü maarifpərvər adamları kədərləndirir, bəziləri onun haqqında qəsidələr də yazırlar.

Bir neçə əsr Əbül Məalinin tərcüməsi toxunulmadan əldən-ələ gəzir. Lakin zaman keçdikcə zövqlər dəyişilir, dil inkişaf edir, üslublar bir-birilə əvəz olunur. XVI əsrdə tərcümənin dili köhnəlmiş, ifadələri yabançılaşmış nəzərə çarpır, onu yenidən işləmək, mühitin tələbinə uyğun bir şəkildə salmaq ehtiyacı hiss edilir. Teymurilər dövründə Hüseyn Bayqaranın əmri ilə “Kəlilə və Dimnə” Hüseyn Vaiz Kaşifi tərəfindən yenidən işlənir. Hüseyn Vaiz Kaşifi “Kəlilə və Dimnə”ni daha tənəonəli və dəbdəbəli ibarələrlə bəzəməyə başlayır, sadə, qısa ifadəli cümlələr uzun, gurultulu tərkiblərlə əvəz edilir, müasir və klassik şairlərdən götürülən parçalar xeyli artırılır, yeni əmələ gələn variant “Ənvare Süheyli”, yəni “Süheyli ulduzunun işıqları” adlanır və Hüseyn Bayqaraya ithaf edilir.

Böyük moğol hökmdarı Əkbər şah (1556-1605) dövründə “Kəlilə və Dimnə” doğma vətəni Hindistana qayıdır, burada Əkbər şahın vəziri Əbülfəzl bin Mübarək şah (təqribən 1602-1603-cü illərdə vəfat etmişdir) “Ənvare Süheyli”ni yenidən işləyərək onu bir az sadələşdirir və əsərin adını “İyare Daneş”, yəni, “bilik meyarı”, “bilik möhkəm daşı” qoyur.

“Kəlilə və Dimnə” sonralar farscadan müxtəlif dillərə tərcümə edilməyə başlayır, türk dilində “Hümayun-namə” (XVI əsr), adı altında şöhrət tapır, 1888-ci ildə türk dilindən özbək dilinə tərcümə olunur.

¹ “Kəlilə və Dimnə”, Tehran, 536 hicri-qəməri, dibəçə.

Fars və ərəb dillərindən tatar, monqol və malay dillərinə edilmiş tərcümələri də vardır.

Beləliklə, “Kəlilə və Dimnə”nin dünyada şöhrət tapmasında, onun dünya xalqlarının dilinə tərcümə edilməsində ərəb və fars nüsxələri həlledici rol oynayır.

“Kəlilə və Dimnə” mövzusunun dünya ədəbiyyatındaki mövqeyi

“Kəlilə və Dimnə” mövzusunun dünya ədəbiyyatındaki mövqeyini təyin etmək o qədər də asan deyildir. Çünki, bu məsələ yaxın janr və süjetə malik olan şifahi xalq ədəbiyyatının, nağılların, təmsillərin rəvayət və dastanların bir-birilə əlaqəsi olmadan yaranması və ya bir yerdə əmələ gələrək başqa ölkələrə yayılması ilə əlaqədardır. Ədəbiyyatşünaslıq aləmində bu barədə müxtəlif nəzəriyyələr və fikirlər vardır. Bu nəzəriyyə və fikirlər olduqca çoxdur və onlar haqda burada danışmağa ehtiyac yoxdur. Lakin biz yalnız onlardan bir-birinə zidd olan ikisini xatırlatmaq istəyirik. Bunlardan biri eyni süjet və motivlərin bir-birilə əlaqədar olmayaraq, insanın maddi və mənəvi həyatının ümumi təbiətinə görə müxtəlif yerlərdə, ayrı və ya müxtəlif zamanlarda bir-birindən asılı olmayaraq müstəqil əmələ gəldiyini qəbul edir. Məsələn, alman ədəbiyyatşünası Bede bu fikirdədir.

Rus alimlərindən R.O.Şor isə Bedenin bu müddəasını şiddətli tənqid etməsinə tutaraq “Pançatantra” (“Kəlilə və Dimnə”) mövzusunun müxtəlif xalqlar arasında, müxtəlif dillərdə, müxtəlif variantlarda və müxtəlif adlar altında çap edilib nəql edilməsinin eyni mənbədən olduğunu, yəni, hindlilərə aid olan ədəbi abidədən götürüldüyünü iddia edir. R.O.Şorun fikrinə görə, məşhur rus təmsilçisi Krilov, fransız Lafonten, İntibah dövründə İtalyan təmsilçiləri, orta əsrdə müxtəlif dillərdə yazılmış didaktik-əxlaqi əsərlər, qədim Rusiyada yaradılmış hikmətamiz hekayələr, XVIII əsrdə nəşr edilmiş lətifələr və s. hamısı bu və ya başqa dərəcədə öz mənbələri etibarilə “Pançatantra” (“Kəlilə və Dimnə”) ilə əlaqədardır. R.O.Şorun qeyd edir ki, yalnız yazılı ədəbiyyat deyil, şifahi xalq ədəbiyyatı, ağızdan-ağıza gəzən təmsil və lətifələr də bu yol ilə əmələ gəlmişdir. O, hətta bunların hansı yollarla yayıldığını belə göstərir. R.O.Şorun fikrinə görə, “Pançatantra” (“Kəlilə və Dimnə”) yazılı tərcümə yolundan başqa şifahi şəkildə əvvəlcə Şimal və Şərqi doğru yayılaraq Türkiyə, Tibet, Çin, Yaponiya, Seylon, Hind-Çinə, digər tərəfdən, bəzən köçəri tayfalar, bəzən tacir, səyyah, zəvvar və missionerlər vasitəsilə Qərbi İstiqamətilə İran, Ərəbistan, Kiçik Asiya, buradan Aralıq dənizi sahilləri, Rusiya və Afrikaya, oradan isə zənci qullar vasitəsilə Amerikaya aparılır¹.

¹ R.O.Şor, “Pançatantra”, M. 1930, стр. 2-29.

Bu və buna bənzər fikir və nəzəriyyələri, mübahisə və fikir ayrılıqlarını, əlbəttə, bu kiçik qeydlərdə təhlil etmək mümkün deyildir. Tamamilə təbii ki, bəzi hallarda, ictimai, iqtisadi, siyasi, təbii, coğrafi, mədəni, tarixi şəraitin oxşarlığı eyni, ya müxtəlif zaman və məkan daxilində eyni janr və motivlərin, hətta fikir və ifadələrin yaranmasına belə səbəb ola bilər. Bu, yalnız incəsənət sahəsində deyil, elm, mədəniyyət fəlsəfə, kəşf və ixtiralar sahəsinə də aiddir. Müxtəlif yerlərdə, eyni və müxtəlif zamanlarda tamamilə müstəqil olaraq müxtəlif adamlar tərəfindən eyni elmi kəşflərin, ya da oxşar ixtiraların edildiyi haqda çoxlu misallar gətirmək olar. Bu, ictimai-fəlsəfi fikirlərə də aiddir. Lakin eyni ideyanın, eyni fikrin böyük sürətlə müxtəlif yerlərə yayılması faktları da çoxdur. Konkret olaraq “Kəlilə və Dimnə” mövzusunun gəldikdə isə abidənin qədimliyi, eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatının tarixi cəhətdən müəyyən etməyin çətinliyi bu barədə qəti fikir deməyə imkan vermir. Yazılı ədəbiyyata gəldikdə isə burada R.O.Şorun fikrinə üstünlük vermək lazım gəlir. Tarixi təhlil göstərir ki, bu və ya başqa ölkədə “Kəlilə və Dimnə” mövzusunun hər hansı bir formada təzahürü yalnız bu kitabın o dilə tərcümə edilməsindən və ya həmin xalqın ziyalı təbəqəsi başqa dildə bu abidə ilə tanış olduqdan sonra başlayır. İstər Şərqi ölkələrində, istərsə də Qərbi ölkələrində belə olmuşdur. Ona görə müxtəlif zamanlarda, müxtəlif yerlərdə “Kəlilə və Dimnə” janrı və motivində yaradılmış əsərlər, təmsillər, rəvayətlər, hekayələr bu abidə ilə əlaqəsindən asılı olmayaraq onun təsiri altında yazıldıqları hiss olunur, tədqiqatçıların bunun əksini sübut edən dəlilləri də oxucunu tam qane edə bilmir. Məsələn, bu mövqeyi-nəzərdən prof. Al.Baramidzenin Gürcüstanın XVII əsr siyasi-dövlət xadimi, istedadlı yazıçı Sulxan-Saba Orbelianinin “O mudrosti vımysla” adlı məşhur didaktik-əxlaqi əsərinə yazdığı mü-qəddimə adamda belə təsir buraxır¹. Çünki Sulxan-Saba öz əsərini yazan dövrdə artıq “Kəlilə və Dimnə” bütün Şərqi ölkələrində, Avropada, Qafqazda böyük şöhrət tapmış, dillər əzbəri olmuşdu. Sulxan-Sabanın oturub-durduğu adamlar fars dilini gözəl bilirdilər. Yazıçının özü isə türk dilinə yaxşı bələd idi. “Kəlilə və Dimnə” isə bu xalqlara çoxdan tanış idi. Ondan əlavə gürcülər bu zaman özləri “Kəlilə və Dimnə” ilə çox yaxından maraqlanırdılar. Təsədüfi deyildir ki, Sulxan-Sabanın şagirdi Kartli hökmdarı VI Vaxtanq “Kəlilə və Dimnə”ni fars dilindən gürcü dilinə tərcümə edir və onun redaktə edilməsini öz müəllimi Sulxan-Sabaya tapşırır. Sulxan-Saba bu vəzifəni böyük həvə və bacarıqla yerinə yetirir, ona gözəl, mənalı şeirlər əlavə edir, bir sözlə əsəri öz dövrünün səlis, bədii dil ilə oxuculara çatdırır.

Başqa ölkələrdə “Kəlilə və Dimnə” janrında yazılmış əsərlər haqda da bunu demək olar. Öz nəhəngliyi, bədii dəyəri, dünya ədəbiyyatındaki inkar-

¹ Сулхан-Сабә Орбелиани, “О мудрости вымысла” М. 1951, предисловие, стр. 7.

edilməz mövqeyi nöqtəyi-nəzərindən “Kəlilə və Dimnə”dən heç də az sevil-məyən “1001 gecə” kimi əsərlərin belə, “Kəlilə və Dimnə” təsirindən kənar-da qalmadığı hiss olunur. “Kəlilə və Dimnə” mövzularının ayrıca olaraq kitab, mənzum hekayə, nağıl və rəvayətlər şəklində yayılması isə, demək olar ki, artıq bütün dünya xalqlarının ədəbiyyatında adı bir şəkil almışdır. İndi elə bir təmsil, alleqorik hekayə tapmaq olmaz ki, o, “Kəlilə və Dimnə” ilə tanış olan adamda assosiasiya əmələ gətirməsin, “Kəlilə və Dimnə” isə hələlik ən qədim abidə olduğundan bütün bu əsərlər bilavasitə və ya bilvasitə onunla əlaqələndirilməsin.

“Kəlilə və Dimnə” mövzusuna, daha çox Şərqi ədəbiyyatında təsadüf edilir. Biz burada yalnız bədii ədəbiyyatda deyil, tarixi, fəlsəfi əsərlərdə də “Kəlilə və Dimnə” təsirini hiss edirik. Burada “Kəlilə və Dimnə” dönə-dönə çap edilir, üzü köçürülür, ona nəzirələr yazılır, ayrı-ayrı təmsilləri nəzmə çəkilir. Böyük şair, yazıçı, filosof, alim və təbiblər bu kitablardakı hikmət incilərini öz əsərlərinə daxil edir, vəzir-vəkillər, mərifətli mürəbbilər hökmdarlara, şahzadələrə nəsihət edərkən onlara “Kəlilə və Dimnə” sözü ilə müraciət edirlər. “Kəlilə və Dimnə”yə nəzirə olaraq “Mərzbannamə”, “Tutinamə” kimi əsərlər meydana çıxır. XI əsrdə yaranmış “Qabusnamə”, XII əsrdə yaranmış “Sindbadnamə”, XIII əsrdə yazılmış Sədinin “Gülüstan”ı “Kəlilə və Dimnə”də təsadüf edilən mövzu, ibarə və ifadələrlə doludur. XIV əsrdə yaşamış məşhur Übeyd-Zakaninin “Siçan və pişik” dastanı bilavasitə “Kəlilə və Dimnə”ni xatırladır.

“Kəlilə və Dimnə” mövzusu Azərbaycan ədəbiyyatı üçün də çox yaxın olmuşdur. Böyük Nizamidən başlamış müasir dövrümüzdə qədər yazıçı və ədiblərimizin Azərbaycan ədəbiyyatında təmsil, rəvayət və hekayələrdən necə məharətlə istifadə etdiklərini görürük. Bunların bir qismi, demək olar ki, bilavasitə “Kəlilə və Dimnə”dən götürülmüş və ya ona nəzirə olaraq yazılmışdır. Nizami özünün “Xosrov və Şirin” əsərində Xosrovu tərbiyə etmək, onu ədalət yoluna qaytarmaq üçün “Kəlilə və Dimnə”yə müraciət etməli olur. Filosof Büzürgümid “Kəlilə və Dimnə”dən 40-a qədər təmsil söyləməklə Xosrovu düz yola qaytarır. Xosrov tutduğu əməllərdən pəşman olur, ədalət nuru onun qəlbinə dolur. Nizami Büzürgümidin dili ilə dediyi bu təmsillərdə “Kəlilə və Dimnə”nin osas mahiyyətini açıb göstərmiş, onun tərbiyəvi gücünü ən parlaq bir şəkildə nümayiş etdirmişdir.

Biz burada həmin parçam veririk.

Büzürgümidin “Kəlilə və Dimnə”dən danışması.

Büzürgümid birdən açıldı gültək,
Qırx mənə açdı, qırx nağıl deyərək:

1

Ehtiyatlı olan uduzmaz, sözsüz,
Necə ki, qorundu aslandan öküz,

2

Boş arzuya uyma, bu, çox mahaldır,
Meymun xarrat olmaz, əbəs xəyaldır.

3

Tülkü nə gördüsə yırtıq təbildən,
Onu görəcəksən, hiylə işlətsən.

4

Zahid xirqəsini oğruya verdi,
Sən də xəsis olma, artırma dərdi.

5

Heç bir vaxt meyl etmə ilqar pozmağa,
Bilirsən ilana neylədi qarğa?

6

Gör balıq yeyənə neylədi xərçəng,
Onları yada sal, hiylədən ol çək.

7

Sələm yeyən olma, unutma bir an,
Sələm yeyən şirə neylədi dovşan.

8

Tordan xilas olan qoca balıqtək,
Candan keçən burdan qurtarar, bişək.

9

Mərəzdən ağılla olarsan azad,
Necə ki, pis ər don qurtuldu arvad.

10

Çaqqal, qurd və qarğa birlik edirkən,
Xilas olmuşdular kinli dövədən.

11

Düşməninə qurtar, tədbir tökərək,
Necə ki, tubandan qurtuldu ördək.

12

Apardı çox dillər başı torpağa,
Buna ibrət verir ördək, tısağa.

13

Yaramazdan gen dur, qov kənar olsun,
Gördünmü neylədi toyuğa meymun?

14

Hiyləylə xalq malı yeyilməz, inan,
Nə aldı cahildən alim, bazirgan?

15

Ağıllıya qarşı olsan hiyləgər,
Qurbağatək başın bu yolda gedər.

16

Dəmir yeyən siçan, inanma əbəs,
Qırğı uşaqları apara bilməz.

17

Çadırı yandıran naqqaş kimi sən,
Hiyləgərlik etmə, əl çək hiylədən.

18

Ağıllı adamla yaşar səlamət,
Nadanın dərmanı törədən illət.

19

Zəmanə torundan biliklə qurtar,
Necə ki, qurtardı bözəkli quşlar.

20

Tor kəsən siçandan, dinməz qarğadan,
Vəfadarlıq öyrən, ey nazlı canan!

21

Zülm ilə bir arpa alma insandan,
Qızıl əvəz verdi arpaya siçan.

22

Çox da ləvğalanma, yay tutan qurdtək,
Oxa tutar səni qəflətən fələk.

— 28 —

23

Ağıllılar kimi tamahı et az,
Qarğanın bayquşla dostluğu tutmaz.

24

Filləri qovmuşdu çeşmədən dovşan,
Kiçik görünməsin gözüne düşman.

25

Tamahı buraxdı, hiyləni atdı,
Oruc tutan pişik ruziyə çatdı.

26

Hiyləyə əl atsa, hər kəs pişiktək,
Qoyunun gözüne görünər köpək.

27

Gör oğrudan qorxub neylədi arvad,
Fitnəkarlıq etmə, vəfaya əl at.

28

Düşmənlər vuruşsa, qazandın işi,
Oğru ilə divdən qurtardı kişi.

29

Arvadın məkrinə göz yumdu xarrat,
Sən gözüni yumma, belədir həyat.

30

Siçandan ibrət al, tayını tap sən,
Pisə yoldaş olma, gər pis deyilsən.

31

Üz döndər dünyadan, xilas ol, canan,
Böylə qurtarmışdı meymun bağadan.

32

Eşşək olma kimi, həyatda qafil,
Qəflətdə məhv etdi, onu tülkü, bil.

33

Xurma siçanına öldürən zahid,
Yaman zülm eylədi, ondan həzər et.

— 29 —

34

Nisyəni yoxsultək gəl hesab etmə,
Nağd halvaya baxıb xəyala getmə.

35

Düşüncə yoluyla çıx mağaradan,
Necə ki, pişikdən qurtuldu siçan.

36

Bu qübbədən uçdu qübbərə quşu,
Sən də gəl tərək elə viran olmuşu.

37

Düzlüklə qurtarar qılıncdan insan,
Qurtardı aslandan çaqqal – zahid can.

38

Hər kəs ki, zülm üçün qılıncı çaldı,
Qan tökən şir kimi balasız qaldı.

39

Sən düşməndən qorxma, yaxşılıq eylə,
Ovçu qurtarmışdı ilandan böylə.

40

Tacirin oğlundan, şahzadəyəmək,
Layiqincə vermiş qisməti fələk.

Söz deyən danışdı böylə bir qədər,
Xosrovun qəlbində kök saldı sözlər.
Etdiyi zülmədən peşiman oldu,
Ədalət işığı qəlbinə doldu¹.

“Kəlilə və Dimnə” ilə tanış olan hər adam burada nədən bəhs edildiyini, nəyə işarə edildiyini o saat dərk edər. Nizami burada qəribə bir ardıcılığa da riayət etmişdir. Demək olar ki, o, “Kəlilə və Dimnə” kitabını varaqılaraq varaqılaraq bu misraları yazmışdır. Bu misralar sıra ilə ardıcıl olaraq “Kəlilə və Dimnə”də olan aşağıdakı rəvayətlərə işarədir. 1. “Öküz və şir”; 2. “Dülgər və meymun”; 3. “Tülkü və təbil”; 4. “Zahid və oğru”; 5. “Qarğa və ilan”; 6. “Balıq udan və xərçəng”; 7. “Dovşan və şir”; 8. “Üç balıq”; 10. “Çaqqal, canavar,

¹ Xosrov və Şirin, Bakı, 1947, səh. 333–337.

qarğa və dəvə”; 11. “Teytəva quşu və dəniz dalğaları”; 12. “İki ördək və tısbağa”; 14. “Hiyləgər və sadələvh şerik”; 16. “Dəmir yeyən siçan və uşaq apararı çalağan”; 17. “Qadın və əbasını yandıran rəssam”; 18. “Zəhəri dərmandan ayıra bilməyən nadan həkim”; 19. “Alabaxta Göyərçin”; 20. “Qarğa, kəsəyən, ahu və tısbağa”; 21. “Qonaq zahid və siçan”; 22. “Canavar və kaman”; 23. “Qarğa və bayquş”; 24. “Dovşan və fillər”; 25. “Oruc tutan pişik, turac və dovşan”; 26. “Oğru və zahid”; 27. “Ərini sevməyən qadın və oğru”; 28. “Div, oğru və zahid”; 29. “Dülgər və arvadı”; 30. “Qız olmuş siçanın siçana orə getməsi”; 31. “Meymun və tısbağa”; 32. “Tülkünün ulağı aldatması”; 33. “Zahid və gəlinçik”; 34. “Zahid və bal–yağ bardağı”; 35. “Siçan və pişiyin dostluğu”; 36. “Qübbərə quşu, şah və şahzadə”; 37. “Mömin çaqqal və şir”; 38. “Ana şir, çaqqal və ovçu”; 39. “Söyyah, zərgər və ilan”; 40. “Şahzadə və onun yoldaşları”.

Nizaminin başladığı bu əsnə bizim əsrimizə qədər davam etmişdir. Azərbaycan şair və yazıçıları dönə-dönə “Kəlilə və Dimnə”yə müraciət etmiş, gözəl və unudulmaz təmsillər yaratmışlar. Bunların içərisində A.Bakıxanov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, A.Səhhətini yazdıqları təmsillər daha çox diqqətə layiqdir. Bu təmsillərin bir qismi artıq dillər əzbəri olaraq ağızlarda doladır, bir qismi isə məktəb kitablarında özünə möhkəm yer tutmuşdur. Misal olaraq bunlardan Q.Zakirin “Tısbağa, qarğa, kəsəyən və ahu”, “Şir, qurd və tülkü”, “Çaqqal və şir”, S.Ə.Şirvaninin “Xəruz və çaqqal”, “Dəvə və balası”, “Eşşək və arı”; A.Səhhətin “Ayi və şir”, “Tülkü və qurd”, “Ulaq və aslan”, “Aşpaz və pişik” təmsillərini göstərmək olar. “Kəlilə və Dimnə” mövzusu bizim aşiq ədəbiyyatında da öz əksini tapmışdır. Aşiq Ələsgərin aşağıdakı şeiri “Kəlilə və Dimnə” ilə o qədər həmahəngdir ki, istər-istəməz aşiqin həmin parçanı bilavasitə “Kəlilə və Dimnə” təsiri altında yazdığı hiss olunur:

“Qəza insanatı tənabdan asar,
Leyli nahar-muşdur¹, cəhd eylər kəsər.
Əjdaha ayaqdan çökər sərəsər,
Ölləşər, barmağı bala² yetişməz³”.

Bu parça “Kəlilə və Dimnə”də “Təbib Bərzüylə” fəslində təsvir edilən, quyuya yıxılarkən ağacın budağından yapışıb sallanan adamın vəziyyətinə işarədir.

¹ Muş – siçan

² Kitabda səhv olaraq “bala” əvəzinə “baş” yazılmışdır.

³ Aşiq Ələsgər, Bakı, 1956, səh. 113.

“Kəlilə və Dimnə”nin Azərbaycan dilinə tərcümələri

“Kəlilə və Dimnə” dünyanın bütün mədəni xalqlarının dilinə tərcümə edildiyi kimi, Azərbaycan dilinə də tərcümə edilmişdir. Lakin bu tərcümələr təəssüf ki, çap edilmiş oxucuların ixtiyarına verilməmişdir. Bunlardan birinin əvvəli və sonu yoxdur, harada və nə zaman yazıldığı da hələ müəyyən edilməmişdir. Bu nüsxədə ayrı-ayrı fəsillərin təbiətinə, təmsil, hekayə və rəvayətlərin ruhuna uyğun gələn gözəl miniatürlər vardır, biz bunların bəzilərini tərcümə etdiyimiz kitabda vermişik. İkinci əlyazması kamildir, müfəssəl müqəddiməsi vardır, miniatür və şəkillərlə bəzədilmişdir, sözlüvhələr qırmızı mürəkkəblədir. Şirvanda Əvəz Əli ibn Mərhum Səfi Quli tərəfindən hicri ilə 1224, miladi ilə 1809-10-cu illərdə yazılmışdır.

Tərcümədə mütərcimin özünün şeirləri vardır. Bizim fikrimizcə, XIX əsr Azərbaycan ədəbi irsinin öyrənilməsi və nəsr dilinin tədqiqi üçün bu əbədinin çap edilməsi müsbət rol oynayır, lakin əsəri nəşrə hazırlayarkən çox diqqətli olmalı, ona lazımı lüğət, şərh və izahat əlavə edilməlidir. Çünki dili qəliz fars-ərəb ibarələri ilə doludur. Onu müasir oxucu çətin ki başa düşə bilsin. Burada fəsillər heyvanların adı ilə deyil, “Pañçatantra”da olduğu kimi, təmsil, hekayə və rəvayətlərdəki məzmun və məqsədə uyğun olaraq adlanır. Məsələn:

“Babi əvvəl – Səyə elçiyə nəmmamin kəlamı nifaqi əncami eşitməğindən ictimab və imtina vacib olduğunu bəyan edər.

Babi dovvüm – Bədkarlar kirdari bədləri müqtəzasınca öz söza və cəzalarına yetişməkini bəyan edər.

Babi seyyum – Əshab dostların müvafiqətinin faydalarını bəyan edər.

Babi çəharüm – Düşmən əhvalına baxıb əvvəl onun məkrindən cayız deyil, düşmənin etdiyi bəyan edər.

Babi pəncüm – Çarəyi mətlub qəflət səbəbi ilə məsdur qıldığın bəyan edər”...

Mütərcim tərcümə etdiyi kitabın dilinin çətinliyindən şikayət edərək yazır: “Əmma mütəliə və same olan kimsənələr bəhrəmənd olmazdı, neçin ki, ləfzi məmzuçəl kəlmə idi”.

Bizə elə gəlir ki, bu nüsxələrin dilinin nə qədər çətin olduğunu izah etməyə ehtiyac yoxdur, o, öz-özünü aydındır.

Bu tərcümənin hansı nüsxədən edildiyi aydın göstərilməmişdir. Onun müqəddiməsində həm Əbül Məalinin tərcüməsindən, həm “Ənvari Süheyli”dən, həm də “İyari Danış”dən danışılır və bunların içərisində “Ənvari Süheyli”yə üstünlük verilir. Buna görə də ehtimal etmək olar ki, o, tərcüməsinin fars dilindən Azərbaycan dilinə həmin nüsxədən etmişdir.

Bizim tərcüməyə gəldikdə isə, aşağıdakıları demək lazımdır:

Hər şeydən əvvəl, tərcümə üçün nisbətən etibarlı və “orijinala” yaxın bir nüsxə tapmaq lazım idi. “Kəlilə və Dimnə”nin müxtəlif nüsxələri yalnız fars dilində deyil, ərəb dilində də bir-birindən xeyli fərqlənirdi. “Kəlilə və Dimnə”nin ərəb dilindən fars dilinə ilk tərcüməçisi olan Əbül Məalinin dediyinə görə, hələ o zaman onun ixtiyarında “Kəlilə və Dimnə”nin müxtəlif nüsxələri var idi.

“Ənvari Süheyli” həddən artıq təmtəraqlı idi, ibarəpərdazlıq, cümlələrin həddən artıq uzadılması əsərin dilin ağırlaşdırır, fikrin yığcamlığına mane olur, mənanın kəsərini azaldırdı.

“İyari Danış”da gurultulu ibarələr, təmtəraqlı ifadələr “Ənvari Süheyli”yə nisbətən az olsa da, “Kəlilə və Dimnə”yə yaxınlıq nöqtəyi-nəzərindən etibarlı sayıla bilməzdi.

Biz, nəhayət, Əbül Məalinin “Kəlilə və Dimnə”sini əsas götürmək qərarına gəldik.

Bunun bir neçə səbəbi var idi. Əbül Məali tələsmədən, əsəri tərcümə etməyə başlamışdı, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilirdi. Özünün və müasirlərinin dediyinə görə o, fars dilindən ərəb dilinə, ərəb dilindən fars dilinə heç bir çətinlik çıkmədən tərcümə edərdi və bunların tərcümə və ya orijinal olduğunu təyin etmək o qədər də asan olmazmış. Əbül Məalinin gözəl qələmi vardı. O, yalnız dövlət xadimi deyil, həm də əsrinin görkəmli alimi və yazıçısı hesab edilirdi.

Əsrinin böyük şairlərindən biri hesab edilən Seyid Hüseyn Qəznəvinin ona həsr etdiyi bir qəsidədə Əbül Məalinin qüdrətli yazıçı, gözəl nətiq, dərin fəzilət sahibi olduğu təsvir edilir. Bundan əlavə, Əbül Məali öləndə olan ərəb nüsxələrinin ən bədiisini, ən düzgün və nəfisini tərcümə etdiyini, başqa tərcümələrdən fərqli olaraq yalnız hekayələri, rəvayətləri, hadisələri deyil, həm də hikmət, rəmz, və mənanı saxlamağa çalışdığını yazırdı. Qədimlik nöqtəyi-nəzərindən də Əbül Məalinin tərcüməsi “Kəlilə və Dimnə”nin əslinə - “orijinalına” yaxın idi.

Əbül Məalinin tərcüməsinin əlyazmaları və nəşri çox idi. Bunlardan “ən az dəyişilmişini və ən az əl dəymişini” tapmaq lazım idi. Bir çox axtarışdan sonra məşhur İran mətnşünası prof. Əbdül Əzim Qəribin 1316-cı (1937-38) ildə çap etdirdiyi “Kəlilə və Dimnə” üzərində dayandıq. Prof. Əbdül Əzim Qərib gözəl üslubiyyətçi idi, fars nəşrlərinin xüsusiyyətini yaxşı bilirdi. Uzun müddət “Kəlilə və Dimnə”nin nisbətən “düzgününü” axtarır və nəşr etmək arzusunda. Nəhayət, o, öz dediyinə görə, bu məqsədə çatır, istədiyi əlyazmanı taparaq onu çap etdirir. O, bu kitabı bir sıra nüsxələr o cümlədən “Ənvari Süheyli”, “İyari

Daneş”, eləcə də “Kəlilə və Dimnə”nin ərəbcə nüsxələrilə tutuşduraraq bu əl-yazmasının daha düzgün olduğunu inandırıcı bir şəkildə sübuta yetirir. Bizim fikrimizcə, ona bu barədə haqq qazandırmaq lazımdır. Çünki bu nüsxənin bizim tərəfimizdən tədqiq və təhlili, Şeyxonun nüsxəsinə əsasən akad. İ.Y.Kraçkovski və İ.P.Kuzmin tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş “Kəlilə və Dimnə” ilə müqayisəsi onların həddən artıq bir-birinə yaxın olduğunu göstərmişdir. Akad. İ.Y.Kraçkovski isə bu nüsxəni ən qədim və nisbətən daha etibarlı hesab edirdi. Əsrimizin ən böyük ərəbşünası İ.Y.Kraçkovskinin mətn tanımaqda necə usta olduğu isə mütəxəssislərə gözəl məlumdur. Hər iki nüsxə, ümumiyyətlə, bir-birinə o qədər yaxındır ki, bəzən onların: həm rus mətninin, həm fars mətninin eyni nüsxədən tərcümə edildiyi hiss olunur.

Biz tərcümə edərkən mümkün qədər orijinala yaxın tərcümə etməyə çalışmış, xüsusilə fikirlərin, hikmətlərin, mənalarnın fəlsəfi dərinliyini verməklə əsərin bədiiliyini, cümlələrin səlis və yığcamlığını mühafizə etməyə səy göstərmişik. Əlimizdə olan nüsxənin klassik fars dilinin xarakterik bir üslubu ilə yazıldığı, kitabın qəliz ərəb-fars ifadələri ilə dolu olduğu nəzərə alınarsa, mütərcimin qarşısında nə qədər çətin bir vəzifənin durduğu aydın olar.

Biz bəzən bir cümlənin 7-8 variantını vermiş, sonra onlardan birini seçərək saxlamışıq, bəzən cümlələrin quruluşunu dəyişməyə məcbur olmuşuq. Farsca mürəkkəb cümlələr azərbaycanca sadə və əksinə, sadə cümlələr mürəkkəb verilmişdir. Hər iki halda ana dilinin xüsusiyyətlərini saxlamaqla mənanın tez və düzgün olaraq oxucuya çatdırılması nəzərə alınmışdır.

Məsələn: “Kəlilə və Dimnə”nin 20-ci səhifəsindəki Çin şahının “mən demədiyim sözü geri qaytarmağa dediyim sözdən daha artıq qadیرəm” cümləsi 7 variantda:

1. Dediymdən daha tez demədiyimi geri qaytarmağa qadیرəm;
2. Mən demədiyimi dediyimi geri qaytarmaqdan daha çox qadیرəm;
3. Mən demədiyim sözü geri qaytarmağa dediyimi qaytarmaqdan daha çox qadیرəm;
4. Mən demədiyim sözü geri qaytarmağa dediyim sözdən daha çox qadیرəm;
5. Mən demədiyimi geri qaytarmağa, dediyim sözü geri qaytarmaqdan daha çox qadیرəm;
6. Mən demədiyim sözü geri qaytarmağa dediyimdən daha çox qadیرəm və s. tərcümə edilmişdi.

Əlbəttə, bu variantlardan biri və ya burada deyilməmiş yeni bir variant birinin qulağında daha gözəl səslənə bilər, lakin mənada ikilik yaratmamaq məqsədi ilə bizə elə gəlir ki, kitabdakı variant ən münasibidir.

Sadə və mürəkkəb cümlələrə biri-iki misal:

Birinci variant:

“Hindistan kimi əzəmətli bir dövlətə yaraşmaz ki, bizim nəsiləndən olmayan bir adam bizə padşahlıq etsin”.

İkinci variant:

“Bizim nəsiləndən olmayan bir adamın bizə şahlıq etməsi Hindistan kimi əzəmətli bir ölkəyə yaraşmaz”.

Birinci variant:

“Mən qorxuram, bu hiyləgər brəhmənlər şahı elə bir işə vadar etsinlər ki, axırı rüsvayçılıq və peşmançılıq olsun”.

İkinci variant:

“Mən qorxuram, bu hiyləgər brəhmənlər şahı axırı peşmançılıq olan bir işə vadar etsinlər”.

Kitabda birinci variantlar saxlanmışdır. Bu, həm orijinalın dil xüsusiyyətlərini saxlayır, həm fikrin oxucuya tez çatdırılmasına kömək edir.

Belə yerlər əsərdə olduqca çoxdur. Bəzən bir sıra səhifələr, hekayələr müxtəlif variantlarda verilmiş, onlarda müxtəlif zaman formaları, məsələn şühdi keçmiş, nəqli keçmiş, bitməmiş keçmiş zaman və sairə işlədilmiş, nəhayət, ən münasibi şühdi keçmiş hesab edilmişdir. Mütərcimin fikrinə görə, bu, həm orijinalın ruhuna uyğun gəlir, həm rəvayətlərin doğruluğuna inamı artırır.

Mütərcim tərcümədə bir sıra ixtisarlara yol vermiş və hər yerdə bu, ... (üç nöqtə) ilə işarə edilmişdir. İxtisarlar, əsasən, dini mahiyyət daşıyan ibarə və cümlələr, ayələri, islam dininə aid olan parçalar, əxlaqi cəhətdən münasib olmayan ifadələr, artıq görünən təkrarlar və sairədir. Bu ixtisarlar əsərin səlisliyini, məntiqi ardıcılığını, fikir və hikmətlərin dərinliyini, oxunuşunun rəvanlığını qətiyyətlə pozmur. Çox zaman (...) işarəsinin olmasına baxmayaraq ixtisar heç hiss olunmur. Mütərcimə elə gəlir ki, ixtisar olunan parçalar sonradan əsərə olavə edilən yerlərdir.

Çünki islam dini və onunla əlaqədar olan başqa mövhumu ifadələr nə hind, nə də orta fars dili variantında ola bilməzdi.

Mütərcim aforizmlər, atalar sözü, zərbül-məsəlləri Azərbaycan dilində olan müvafiq ekvivalentlərin verilməsi yolu ilə tərcümə etməyə çalışmışdır.

Kitabın qədimliyini göstərmək üçün təmsil və hekayələr “rəvayət” deyə verilmişdir.

Kitab tərcümə edilərkən o, farsca olan başqa nüsxələr, eləcə də rus dilində 1957-ci ildə ikinci nəşrlə çap olunmuş “Kəlilə və Dimnə” ilə müqayisə edilmişdir ki, bu da kitabda olan bəzi dolaylı və çətin başa düşülən ifadələrin dürüstləşməsinə kömək etmiş, bəzi yerlərin ixtisar edilməsinə yardım gös-

tormişdir. Əli ibn əş-Şah Farisinin müqəddiməsi və kitabın sonundakı “Əlavələr” farscadan deyil, ruscadan tərcümə edilmişdir. Birinci – fars nüsxəsində olduqca naqis idi, “Əlavələr” isə büsbütün yox idi.

Mütərcim şeirləri əvvəlcə əruzla, kitabda olan qədim bəhrlər və vəznlərə uyğun tərcümə etməyə çalışmışdır, buna görə onların bəziləri azərbaycanlı oxucuya yabançı və qeyri-təbii görünə bilərdi. Həmin şeirləri Məmmədəğa Sultanov orijinala tutuşduraraq heca vəzninə salmış, bəzilərini redaktə etmiş, qalanlarını isə olduğu kimi saxlamışdır.

Rəhim Sultanov

İBN-ƏŞ-ŞAH ƏL-FARİSİ ADI İLƏ ŞÖHRƏT TAPMIŞ BEHNUD İBN SƏHVANIN MÜQƏDDİMƏSİ

...Şükr-sənadan sonra biz bu müqəddimədə brəhmənlərin¹ başçısı, hind filosofu Beydəbanın hind padşahı Dəbşəlim üçün tərtib etdiyi “Kəlilə və Dimnə” kitabının yazılmasının səbəbini göstəririk. Bu kitab ona görə heyvanların və quşların dilindən yazılmışdır ki, onun əsil məqsədi cahillərdən və nadanlardan gizli saxlansın. Axmaq adamlara onun məzmunu yüngül görünə bilər, fərasətli adamlar isə onda olduqca dərin, qiymətli və ibrətli bir mənə taparlar, mənbələri nöqtəyi-nəzərdən isə çox zəngin və gözəl olduğunu görürlər. Bu kitab filosof üçün – əngin bir fəza, əql üçün – böyük məşq meydanıdır, söz aşığı üçün – unudulmaz xatirədir, mənasını dərk edib qananlar üçün gözəl bir ibrət xəzinəsidir. Biz İran padşahı Xosrov Ənuşirəvanın hökümət başı Bərzuyeni hindlilər ölkəsinə “Kəlilə və Dimnə”nin dəlincə göndərəcəsinin səbəbini göstəririk. Biz, Hindistana gəldikdən sonra, gecələr gizli surətdə şahın xəzinəsində bu kitabın üzünü köçürməyə razılıq verən adamı tapana qədər Bərzuyenin necə kələklər işlətdiyini, hind alimlərinin başqa kitablarını, on xanalı² şahmatı və bu kitabı İrana necə gətirdiyini təsvir edirik.

Biz burada Büzürgmehr İbn-əl Buxteqanın kitabın mənsəyi haqqındakı müqəddiməni nə üçün yazdığını da söyləyirik. Eyni zamanda kitabın məziyyətlərini də deməkdən çəkinmirik. Biz bu kitabı ölə keçirmiş hər bir adamı təhrik edirik ki, onu öyrənsin, ona dönə-dönə müraciət etsin, onun faydalı və ibrətli cəhətlərinə diqqət versin. Yalnız bu zaman oxucu görəcəkdir ki, bu kitab insan ürəyinin meyl etdiyi bütün əyləncələrdən yaxşıdır. Bunun üçün kitabdakı rəmzi danışığın sirlərini kəşf etmək lazımdır. Əks təqdirdə, oxucu kitabın qarşısında

¹ Brəhmən – Hindistanda dini xadim adı, ruhani alim. *Mütərcim*.

² İndiki şahmatın xanası 8x8-dir. Görünür ki, o zaman 10x10 olmuşdur. *Mütərcim*.

qoyduğu məqsədə nail ola bilməyəcəkdir. Biz burada Bərzuyenin qayıtmasını və kitabı oxumaq üsulunu kəşf etməsini göstəririk. Büzügmehrin nə üçün xüsusi bir fəsil yazaraq onu “Təbib Bərzuye” adlandırdığından da danışırıq. Həmin fəsildə Bərzuyenin anadan olduğu gündən necə oxumağa başladığı, dindarlığa meyl etdiyi, fəlsəfəni sevdiyi, müxtəlif fəlsəfi cərəyanlar ilə tanış olduğu göstərilir. Biz bu fəslin kitabın əvvəlində olan “Şir və öküz” fəslindən qabağa salınmasının da səbəbini göstəririk.

Əli ibn-əş Şah Farsisi belə nəql edir ki, filosof Beydəba “Kəlilə və Dimnə” kitabını hind padşahı Dəbşəlim üçün aşağıdakı səbəbə görə yazmışdır Rumlu İskəndəri-Zülqərneyn Qərb şahlarını məğlub etdikdən sonra Şərqi padşahlarının, iranlıların və başqalarının üzərinə hücumu başladı. O, düşməni məğlub edib aradan qaldırmayınca və ya özünə tabe etməyincə müqavimət göstərənlərə qəddarcasına divan tuturdu, vuruşanlara qarşı vuruşur, sülh istəyənlər ilə sülh bağlayırdı. İran şahları onun yolu üstündə ilk düşmənlər idi. Tezliklə onlar müxtəlif tərəflərə səpələnəməyə və pərən-pərən qoşun kimi dağılmağa məcbur oldular. Bundan sonra İskəndəri-Zülqərneyn öz qoşunu ilə Çin tərəfə yola düşdü və burada rast gəldiyi ilk ölkə Hindistan oldu. O, hind padşahını özünə tabe edib, dinini və hökmranlığını ona qəbul etdirmək istədi. Bu zaman Hindistanda Forek adlı güclü, igid, məğlubedilməz sayılan tədbirli bir adam şahlıq edirdi.

İskəndəri-Zülqərneynin yaxınlaşması xəbəri ona çatdıqda, Forek vuruşmağı qərara aldı. Mühəribə üçün lazım olan bütün tədbirləri gördü, pöhləvanları çağıraraq döyüşə hazır olmalarını əmr etdi. Qısa müddətdə onun üçün zirehli fil dəstələri, hücum üçün xüsusi təlim görmüş yırtıcı heyvanlar, damğalanmış atlar, uzun nizələr, iti qılınclar, parlaq mizraqlar hazırladılar.

İskəndəri-Zülqərneyn hind şahı Forekin olduğu yerə yaxınlaşdıqda xəbər çatdı ki, hindlilər İskəndərin vuruşduğu ölkələrin heç birində misli görünməmiş, gecə qaranlığı qədər dəhşətli olan süvari dəstələri hazırlayıblar. İskəndəri-Zülqərneyn bunu eşitdikdə tələsik başlanacaq mühəribənin fəlakətli nəticələnməyindən qorxdı. İskəndəri-Zülqərneyn hiyləgər, qəddar olmaqla bərabər, həm də fərsətli və təcrübəli bir adam idi. Bir sıra hiylələri sınaqdan keçirdikdən sonra o, ehtiyatlı olmaq, fənd işlətmək qərarına gəldi. O, ərdü qəragahı qarşısında xəndək qazdıraraq hələlik tutduğu mövqedə qalmaq, hind padşahına hü-

cum etmək planını fikirləşib tədbir görməyi qərar etdi. İskəndər münəccimləri çağıraraq əmr etdi ki, hücumu keçib hind padşahını məğlub etmək üçün hansı günün xoş olduğu haqda rəmi atınsınlar. Onlar şahın əmrini yerinə yetirdilər. İskəndərin belə bir xasiyyəti var idi: hər şəhəri aldıqda oranın müxtəlif sənətlərdə şöhrət tapmış ustalarını özü ilə götürüb aparardı. İskəndər çox fikirləşdikdən sonra birdən ağına gəldi ki, yanında olan bu ustalardan istifadə etsin. Ustalara tapşırırdı ki, misdən içi boş olan adam şəklində atlı süvarilər qayırsınlar, bu atları elə çarxlar üzərinə qoysunlar ki, itələdikdə onlar sürətlə hərəkət edə bilsin. İskəndər əmr etdi, iş qurtardıqdan sonra atların içi neft və kükürdlə doldurulsun, süvarilərə mühəribə paltarları geydirilsin və onların hamısı ordunun mərkəz hissəsinin önündə yerləşdirilsin. İki tərəfin qoşunu toqquşarkən onlara od vurulsun, beləliklə, közərməmiş süvariləri xortumları ilə götürən fillər geri qaçmağa məcbur olsunlar.

O, ustalara əmr etdi ki, bu işləri tezliklə başa çatdırsınlar. Ustalar çidd-cəhdlə işə başladılar. Münəccimlərin təyin etdikləri gün də yaxınlaşırdı. Zülqərneyn öz elçilərini hind padşahının yanına göndərib, ona tabe olmağı təklif etdi. Lakin Forek bildirdi ki, Zülqərneyn düşməndir və ona qarşı qəti müqavimət göstəriləcəkdir.

Zülqərneyn Forekin bu qərarını eşitdikdə öz zirehli süvarilərilə birlikdə hücumu başladı. Forek filləri qabağa verdi. İskəndərin adamları mis süvariləri irəli sürdülər. Fillər həmləyə başlayaraq öz xortumları ilə mis süvarilərdən yapışdılar. Lakin xortumlarının yandığını hiss etdikdə üstlərindəki əsgərləri yerə çırpıb tapdaladılar, ağına-bozuna baxmadan qabaqlarına çıxan hər şeyi basdalayıb sürətlə geri qaçmağa üz qoydular. Vəziyyəti belə gören Forek və onun qoşunu müxtəlif tərəflərə səpələndilər. İskəndərin cəngavərləri isə onları təqib edir, ağır zərbələr endirirdilər. Bu zaman İskəndər qışqırırdı:

... Ey hind padşahı! Gəl mənimlə vuruşaq, öz qoşununa, adamlarına yazığın gəlsin, onları ölməyə sürükləmə! Bədbəxt dəqiqələrdə və fəlakətli yerlərdə qoşunu qoyub qaçmaq şahlara yaraşmaz... Şah öz var-dövləti ilə onları müdafiə etməli, onların nicəti üçün öz canından keçməlidir. Şah öz var-dövlətini və həyatını belə onlara qurban verməlidir. Ordunu burax, mənim meydanıma gəl! Bizlərdən kim kimi öldürsə, o da xoşbəxt olsun.

Forek Zülqərneynin bu sözlərini eşitdikdə bəxtini sınamaq və qalib gəlmək eşqilə onun üzərinə həmlə etdi, o tərəfdən də İskəndər hücumu

keçdi. Meydanda bir neçə saat at çapıb silah oynatdılar. Lakin heç biri üstün gələ bilmədi. Belə vuruşmadan yorulmuş İskəndər başqa hiylə və çıxış yolunun olmadığını gördükdə bərkədən elə bir nəərə çəkdi ki, onun zərbindən yer-göy lərzəyə düşdü. Bu qışqırtını eşidən Forek, ordusunun başına bir fəlakət gəldiyini düşünərək, dönüb geri baxdı. İskəndər bu zaman ona ağır bir zərbə endirdi. Bu birinci zərbə Foreki yəhərdən ayırdı. İkinci zərbə isə yerə sərdi. Öz şahlarının başına gələn bu fəlakəti görən hindlilər İskəndərin üzərinə hücumə keçdilər, öz şahları ilə birlikdə ölməyi daha şərəfli hesab edərək qızgın müharibəyə başladılar. Lakin İskəndər onlar ilə mərhəmətli rəftar etməyə söz verdi və buna görə də Allah İskəndərə zəfər qazandırdı. İskəndər hindlilərin ölkəsini ələ keçirdi və özünün inanılmış adamlarından birini onlara şah təyin etdi. Lazım olan tədbirləri görüb, öz hakimiyyətini tam bərpa edənə qədər Hindistanda qaldı. Sonra İskəndər həmin inanılmış adamı öz yerində qoyub Hindistandan çıxdı, öz yeni hədəfinə doğru yola düşdü.

O, öz ordusu ilə bərabər Hindistandan uzaqlaşdıqda hindlilər İskəndərin yerində qalan həmin adama müti olmaqdan boyun qaçırdılar. Onlar belə dedilər:

– Hindistan kimi əzəmətli bir dövlətə yaraşmaz ki, bizim nəsildən olmayan bir adam bizə padşahlıq etsin. Belə adam həmişə bizə etinasız baxıb, bizi təhqir edəcəkdir.

Sonra onlar şahzadələrdən birini padşah qoymaq qərarına gəldilər və Dəbşəlim adlı birisini özlərinə şah seçdilər, İskəndərin təyin etdiyi adamı isə taxtdan saldılar. Bu padşahın hakimiyyəti güclənib vəziyyəti möhkəmləndikcə lovğalanmağa, özünü çökməyə, təkəbbür və qürurla dolanıb, ətrafındakı şahlara hücum etməyə başladı. O, hamıya qalib gəlir və məğlubedilməz sayılırdı. Ona görə ətrafda olan bütün şahlar vahiməyə düşür, əhali ondan qorxurdu. Öz qüdrətinin gücünü, hakimiyyətinin möhkəmliyini görən Dəbşəlim rəiyyətin qayğısına qalmır, onları təhqir edir və incidirdi. Zaman keçdikcə onun bu qudurğanlığı artdı və o, uzun müddət belə azgınlıqlar etdi.

Dəbşəlim padşahın vaxtında öz bilik və mərifəti ilə şöhrət tapmış, brəhmənlərdən olan müdrik bir filosof vardı, hamı məsləhət üçün ona müraciət edərdi. Onun adı filosof Beydəba idi. Şahın rəiyyətə qarşı bu ədalətsizliyini görən Beydəba onu ədalət və doğruluq yoluna qaytarmaq haqqında çarə düşünməyə başladı. O, bu məqsədlə öz şagirdlərini toplayaraq dedi: – Bilirsinizmi mən sizinlə nə barədə məsləhətləşmək

istəyirəm? Onlar dedilər: – Yox, bilmirik! O dedi: – Biliniz və agah olunuz ki, mən Dəbşəlim padşahın həddini aşmış ədalətsizliyi, onun törətdiyi saysız-hesabsız cinayətlər, alçaq hərəkətlər və xalqla bədrəftarı haqqında çox düşünmüşəm və bu qərara gəlmişəm ki, biz aşağıdakı qaydanı özümüzə adət edək:

– Biz şahın pis fikrə düşdüyünü görcək şəri xeyrə çevirməyə, şahı ədalətli olmağa məcbur etməliyik. Əgər onu özbaşına buraxıb fikir verməsək, bu, heç vaxt bizim üçün güzəşt edilməz; fəlakətlər baş verər, biz həmişə qorxduğumuz bir vəziyyətə, yəni o axmaq adamların vəziyyətinə düşərik ki, onlar bizi özlərindən daha axmaq sayır və bizə alçaq nəzərlə baxırlar. Mən doğma vətəni tərk etmək fikrində deyiləm. Padşahın yaramaz hərəkətlərini davam etdirib, xalqa zülm etməsinə isə bizim əql və kamalımız göz yuma bilməz. Onunla mübarizə etmək üçün dildən başqa bizim heç bir silahımız yoxdur. Kömək toplamaq məqsədi ilə başqa yerə getsək – bu da fayda verməz. Narazılığımızı və onun çirkin əməllərini bəyənmədiyimizi duysa, bizi məhv edər.

Siz bilirsiniz ki, güzəranı gözəl, mənzərəsi qəşəng olan yerdə belə, itin şirlə, ilanın öküzlə qonşuluğu təhlükəlidir. Arzu edilməz müsibətlər və ağır fəlakətlərdən özünü qorumaq, iyronə şeyləri aradan qaldırmaq yox etmək, sevimli şeyləri yaratmaq haqqında düşünmək filosofun borcudur. Deyirlər, bir filosof öz şagirdlərinə belə yazmışdır: “Pis adamla qonşu olub, dostluq edən dəniz səyyahı kimidir: batmaqdan yaxasını qurtarsa da, qorxu çökməkdən qurtara bilməz. Əgər belə adam öz-özünü götürüb təhlükəli və dəhşətli bir yerə çıxarsa, onu idraksız heyvan hesab etmək lazımdır; çünki faydalı və zərərli şeyləri kor-təbii olaraq vəhşi heyvanlar da dərək edirlər. Axı su içmək üçün heç heyvanlar da öz sürülərini təhlükəli yerlərə aparmırlar, təsadüfən gəlib belə bir yerə çıxdıqda, sövq-təbii olaraq oradan qaçır və öz canlarını xilas edirlər”.

Mən sizi bu iş üçün yığmışam. Siz mənim ən yaxın adamlarım və sirdaşlarımsınız, siz mənim dayağım və istinadgahımsınız. Məlumdur ki, fikir və əqidədə tək qalan adam harada olur olsun məhv olar, özünə köməkçi tapa bilməz.

Bu barədə belə bir rəvayət də vardır:

“Bir torağay bir filin yolu üstündə özünə yuva tikib yumurta çıxardı. Filin su içmək üçün gedəcəyi bir yol var idisə, o da bu cığır idi. Adəti üzrə fil bir dəfə su içməyə gedərkən yuvanı tapdalayıb yu-

murtaları əzdi. Torağay bu bədbəxtliyi gördükdə dərhal anladı ki, bunu edən fildir. Uçub filin başına qondu və dedi:

– Şahım! Sən nə üçün yumurtaları əzib, balalarımı məhv etdin? Özüne nisbətən məni zəif, gücsüz və yazıq sandığın üçünmü belə edibsən?

Fil dedi:

– Bəli, məhz ona görə.

Torağay bunu eşitdikdə uçub quşların yanına getdi və filin onun başına nələr gətirdiyini nəql etdi. Quşlar dedilər: “Biz ona nə edə bilərik? Biz gücsüz quşuq”. Belə olduqda, torağay sağsağan və qarğalara dedi ki, mən istəyirəm, siz mənimlə gedib filin gözünü çıxardasınız, ondan sonra özüm bilərəm, onun başına nə oyun açaram. Onlar razı oldular. Torağay ilə uçub getdilər, filin gözlərini o qədər dimdiklədilər ki, onlar ovulub yerə töküldü. Bundan sonra fil nə su içməyə bir yol tapdı, nə yemək əldə etməyə? Olduğu yerdə nə var idisə, onunla da dolanırdı.

Torağay bundan xəbər tutcaq çoxlu qurbağası olan bir gölməçənin qırağına gəlib əhvalatı danışdı, fildən qurbağalara şikayət etdi. Onlar dedilər: “Biz güclü filə nə edə bilərik?” Torağay dedi: “Mən istəyirəm, siz mənimlə filin yaxınlığında olan bir uçurumun kənarına gedib, orada quruldayasınız və hay-küy qoparasınız. Fil sizin səsinizi eşitcək orada suyun olduğuna inanıb uçuruma düşər”. Qurbağalar buna razı oldular. Uçurumun kənarına toplaşdı, quruldamağa başladılar. Susuzluğa tab gətirməyən fil onların qurultusunu eşitcək o tərəfə yollandı və uçuruma yığılaraq məhv oldu. Torağay isə uçub, onun başı üstə qanad çalaraq dedi: “Ey gücü ilə öyünüb mənə həqarətlə baxan zülmkar! Boyumun balacılığı ilə işlətdiyim böyük kələyi, bədəninin böyüklüyü ilə elədiyən kəməlliyi necə gördün?!”

Sizlərdən kim nə düşünürsə, qoy onu söyləsin.

Onlar dedilər:

– Ey ağıllı, ədalətli və müdrik filosof, bizim aramızda ən bilikli və ən ləyaqətli sən sən. Bizim mülahizəmizin və fikrimizin sənə əqidən və düşüncən yanında nə əhəmiyyəti ola bilər? Biz bilirik ki, suda timsah ilə bir yerdə üzmək təhlükəlidir. Lakin günah burada timsahda deyil, onun yaşadığı yerə girmiş adamdadır. Əgər sən ilanın dışından zəhəri çıxarıb, onu öz üzərində sınaqdan keçirənsə, bu işdə ilan heç bir təqsiri olmaz. Kim şirin mağarasına girirsə, o, parçalanmağı da gözü-

nün qabağına gətirməlidir. Fəlakətlər padşaha ibrət olmur, bədbəxtliklər onu sarsıtmır. Şahın kefinin kök vaxtına rast gəlməsən, inanmırıq ki, həm sən, həm də biz onun qəzəbindən xilas ola bilək.

Beydəba dedi:

– Həyatıma and içirəm ki, siz yaxşı dediniz, gözəl cavab verdiniz. Lakin mərifətli və ehtiyatlı adam həm özündən aşağı, həm də özündən yuxarı vəzifəli adamlarla məsləhətləşməlidir. Bir ağıl xüsusi məsələləri həll etməkdə bəs olmadığı kimi, ümumi məsələləri həll etməkdə də kifayət etmər. Mənim Dəbşəlim şahla görüşmək qərarım düzgündür.

Mən sizin çıxışlarınızı dinlədim, sizin mənə səmimi dost olduğunuzu, eləcə də, həm mənim həyatım, həm də öz həyatınız üçün narahat olduğunuzu anladım. Lakin mən bir tədbir fikirləşib, bir qərar qəbul etmişəm ki, siz onun nəticəsini mən padşahla görüşüb söhbət etdikdən sonra biləcəksiniz. Şahın sarayından qayıtdığımı eşitsəniz, mütləq mənim yanıma toplaşın.

Beydəba dostlarının xudahafizləşməsinə icazə verdi. Onlar xeyirdüa etdikdən sonra xudahafizləşib ayrıldılar. Beydəba şah Dəbşəlimin yanına getmək üçün gün təyin etdi. Müəyyən edilmiş gün çatdıqda o, brəhmənlərə məxsus abid paltarları geyinib padşahın sarayına yollandı. Şahın eşik ağasını axtarıb tapdı, ona salam verib dedi ki, çox xeyirli bir iş üçün şahı görməlidir. Eşik ağası şahın yanına gəlib icazə istədi. Həmin gün şahın boş günü idi, icazə verdi. Beydəba içəri girib, şahın qarşısında durdu, ona baş öyib təzim etdi, sonra qəddini düzəldərək susmuş halda dayandı və bir kəlmə də olsun danışmadı. Şah Dəbşəlim onun susmasını gördükdə fikrə gedib öz-özünə dedi: “Bu filosof yalnız iki məqsəd üçün mənim yanıma gələ bilər: ya öz vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bir şey almaq istəyir, ya da elə bir bədbəxtlik üz verib ki, o, bunun qarşısında acizdir. Yardım göstərəcəm bir adam tapa bilmir. Ona görə mənə pənah gətirib ki, mən onun düşməninə ən ağır və ən işgəncəli cəza verirəm. Sonra o dedi: “Yox, filosoflar belə iş görməzlər. Şahlar hakimiyyətə filosoflardan üstün olsalar da, filosoflar öz müdriklikləri ilə şahlardan daha çox üstüdürlər, çünki filosofun şahı ehtiyacı yoxdur, şahlar isə dövlətli olmalarına baxmayaraq alimsiz keçinə bilmirlər. Mən əql ilə həyanı ən yaxın və ayrılmaz dost hesab edirəm, biri itdikdə, o birini də tapmaq olmur. İnsanlar və heyvanlar arasında olan səmimi dostlar da belə olur. Biri öz yoldaşını itirdikdə bütün ömrü boyu onun üçün qüssələnir və kədərlənir. Kim alimlərdən

həya etməsə, onlara hörmət göstərməsə, onların üstünlüyünü etiraf etməsə, onları təhqiredici vəziyyətdən və nalayiq yerlərdən qurtarmasa, belə adamın əqli zay olmuş, həyatı isə hədəf getmişdir. Alimlərin hüquqlarına qarşı ədalətsizlik etdiyindən onun adı axmaqlar sırasına yazılmalıdır”.

Sonra Beydəbaya nəzər salıb dedi: – Görürəm susursan, öz ehtiyacını demir, arzularını bildirmirsən, lakin mən bilirəm ki, danışmamağının səbəbi ya səni sarsıdan bir bədbəxtlik, ya sənə üz verən bir fəlakətdir. Mən bunu sənin bayaqdan bəri susmağından başa düşdüm və öz-özümə dedim ki, “Beydəba bura bizə tamaşa etməyə gəlməmişdir. Yəqin ki, onu gəlməyə məcbur edən bir hadisə baş vermişdir. Axı o bizim zamanənin ən ləyaqətli adamıdır. Onun buraya gəlməsinin səbəbini soruşmağa ehtiyac varmı? O, üz vermiş bir ədalətsizliyin qarşısını almaq üçün bizdən kömək istəyirsə, yardım əlimizi uzadıb, ona ən ləyaqətli tərzdə hörmət etməli və onun bütün arzularını yerinə yetirməliyik. Onun məqsədi bu dünyanın nemətlərinə malik olmaqdırsa, əmr edərəm, onu arzu etdiyi kimi təmin etsinlər. Yox, o, yalnız şahlara xas olub, başqalarına etibar edilməyən məsələlərlə maraqlanırsa, bu işlərə qarışmaq fikrində olmasa belə, mən ona nə kimi cəza vermək haqqında fikirləşməliyəm. Mənim diqqətimi rəiyyət işlərinə cəlb etməyə gəlirsə, onları yoxlaram. Axı, ağıllılar xeyirxəbər olurlar, axmaqlar isə əksinə”.

Deməli, mən sənə danışmağa icazə verirəm, nə istəyirsən de.

Beydəba şahın dediklərini eşitdikdə bir az sakitləşdi, ürəyinə çökmüş qorxu rəf oldu. O, baş əyib təzim etdikdən sonra dedi: – Hər şeydən əvvəl Allahdan arzum budur ki, şahın ömrü uzun, təxt və tacı əbədi olsun. Şah mənə böyük hörmət etdi, bu, məndən sonrakı alimlərin şöhrətini artıracaq və dünya durduqca ağıllı adamların xatirindən çıxmayacaqdır, çünki şah öz üzünü mənə tərəf çevirmiş, mərhəmətli baxışlarını məndən əsirgəməmişdir.

Məni buraya gəlməyə məcbur edən iş başqasına deyil, məhz şah xeyirli məsləhət verməkdir. Qoy bunu dinləyən bilsin ki, mən şahdan alimlərə layiq münasibət tələb etməkdə heç bir şeydən çəkinməyəcəyəm. O, fikrimi deməyə icazə verib məni sərbəst buraxsa, ondan sonra öz istədiyi kimi də rəftar edə bilər. Yox, mənim dediklərim əhəmiyyət verməsə, yenə də mən öz borcumu yerinə yetirmiş olaram. Xalq da bu barədə məni məzəmmət edə bilməz.

Şah dedi:

– Ey Beydəba, danış, mən sənin dediklərinə diqqətlə qulaq asacağam, ürəyində nə varsa, hamısını de ki, mən də ona layiq sənə xələt verim.

Beydəba dedi:

– Şahım! Mənə elə gəlir ki, insanı bütün heyvanlardan ayıran, onu dünyanın bütün sirlərinə vaqif edən dörd şeydir: – hikmət, aql, təmkin və ədalət. Alimlik, savad və hər şeyi ətraflı düşünə bilmək – hikmətə; tədbir, səbir, nəzakət, mərhəmət – aqlə; həya, alicənablıq, özünü ələ almaq və özünü dərk etmək təmkinə; doğruluq, vədi yerinə yetirmək, yaxşı işlər görmək və xoşxasiyyətli olmaq – ədalətə daxildir. Bu sifətlər gözəldir, ona əks olanlar isə – çirkin. Bu sifətlərin hamısı kamil bir şəkildə bir adamda toplandıqda dünyanın ən böyük xoşbəxtliyi belə onun başını gicəlləndirə bilməz, ən böyük bədbəxtliyi onu sarsıda bilməz. Belə bir adam onu təmin etməyən şeylərin varlığından qəm-lənməz, taleyin onun əlindən qoparıb aldığı şeyləri itirməsindən kədərlənməz və baş verə biləcək fəlakətlərdən özünü itirməz. Hikmət – bitməz, tükənməz bir xəzinədir, xərclənməklə qurtarmaz, paylanmaqla azalmaz. Hikmət – elə bir paltardır ki, geydikcə köhnəlməz, elə bir xəzinə ki, ardı kəsilməz. Şahın qarşısında durarkən birinci olaraq sözə başlamamağının səbəbi qorxu və şahə bəslədiyim hörmət olmuşdur. Həyatıma and içirəm ki, şahlar zəhmli olmağa layiqdir, xüsusilə o şah layiqdir ki, onun şən və şövkəti özündən əvvəlki bütün şahlarınkindən artıq olsun. Atalar deyiblər ki, dilini saxla, başın salamat olar, yersiz danışmağın noticəsi peşmançılıqdır. Nəql edirlər ki, bir padşah məsləhət üçün yanına dörd alim çağırıb deyir: “Hərəniz elə bir hikmətli söz deyən ki, o, gözəl bir tərbiyənin əsası olsun”. Birinci deyir: – Ağıllı adamların həyatında ən layiqli cəhəti danışmamaqdır! İkinci deyir: – Dünyada ən faydalı şey odur ki, insan öz əqlilə məsləhətləşməmiş sözə başlamasın. Üçüncü deyir: – İnsan üçün ən xeyirli iş odur ki, fikirləşməmiş dinməsin. Dördüncü deyir: – İnsan üçün ən rahatı odur ki, özünü taleyin ixtiyarına versin.

Deyirlər, bir gün Çin, Hind, İran və Rum padşahları bir yerə toplaşılıb şərt qoyurlar: onlardan hər biri elə bir söz desin ki, dünya durduqca dursun. Çin şahı deyir: – Mən demədiyim sözü geri qaytarmağa, dediyim sözü geri qaytarmaqdan daha artıq qadirəm. Hind şahı deyir: – Mən o adama təəccüb edirəm ki, dediyi söz özünün xeyrinə olduqda fayda verməsin, zərərinə olduqda onu məhv etsin. İran şahı deyir: –

Sözü nə qədər ki deməmişəm, o mənim qulumdur, elə ki dedim, oldu, ağam. Rum şahı deyir: – Mən demədiyim sözdən heç vaxt peşman olmamışam, dediyimdən isə çox tez-tez peşmançılıq çəkmişəm.

Şahların susması fayda verməyən boş söhbətlərdən daha yaxşıdır. İnsan hər şeydən çox dilindən bəlaya düşür.

Allah şahın ömrünü uzun etsin, o, mənə sərbəst danışmağa icazə vermişdir. Mən isə məqsədə keçməzdən əvvəl demək istəyirəm ki, deyəcəyim sözlərin meyvəsini şah dərəcəkdir, mən yox. Onun bütün xeyrini şah görəcəkdir, mən yox; mənim deyəcəyim sözlərdən ala biləcəyim hədiyyə yalnız şaha nəsib olacaqdır: şah həm fayda götürecək, həm şöhrət qazanacaqdır; mən isə yalnız öz borcumu yerinə yetirəcəyəm. Şahım! Mən demək istəyirəm ki, sən, səndən qabaq şəhərlər salan, təbiəti müti edən öz şah atalarının və qüdrətli babalarının təxtində oturursan. Onlar qalalar tikərək ördülərə sərkərdəlik etmiş, ehtiyat toplamış və uzun ömür sürmüşlər, onların atları çox, silahları bol olmuşdur. Onlar əsrlərlə xoşbəxtlik və şadlıq içərisində yaşamışlar, bu xoşbəxtlik onların faydalı işlər görməsinə mane olmamış, onları lütfə qarşı mərhəmət hissindən məhrum etməmişdir, dövlətlərinin böyük gücünə, özlərinin məstedici şən və şövkətlərinə baxmayaraq, öhdələrinə götürdükləri vəzifələri yaxşıqla yerinə yetirmişlər.

Ey bəxt ulduzu, bütün ulduzlardan uca olan xoş tale, indi sən onların torpaqlarına, şəhərlərinə, dövlətlərinə varis olub, Allahın sənə bəxş etdiyi təxti-səltənətdə oturubsan. Sən miras olaraq dövlət və ordu alıbsan, lakin öhdənə düşən vəzifəni yerinə yetirmirsən, hakimiyyət başına keçmiş şahlardan tələb olunan qayda-qanuna riayət etmirsən. Yox, sən həddini aşırıbsan, zülmələr edibsən; təkəbbür və qürur sənin gözünü tutub, rəiyyəyə həqarətlə baxırsan, yaramazlıq edirsən, törətdiyin cinayətlərin isə sayı-hesabı yoxdur. Halbuki, sənin ən ləyaqətli və ən şərəfli vəzifən öz əcdadlarının yolu ilə, səndən qabaqki şahların yolu ilə getmək, sənə miras qalmış gözəl işləri davam etdirmək, rüsvayedicilərdən çəkinmək idi. Sən öz rəiyyətinə qarşı diqqətli olmalı, onun üçün elə qanunlar yaratmalı idin ki, bu qanunlar həmişəlik olaraq xatirələrdə yaşasın, zaman keçdikcə sənin şöhrətini artırsın, elə qanunlar yaratmalı idin ki, onlar əbədi sülh və ədalət rəmzi olsun. Öz işlərini şöhrətpərəstlik və mənəsbəpərəstliklə idarə edən adam ağıllı hesab edilə bilməz. Ağıllı və dərrakəli adam odur ki, ölkəni ədalət və mərhəmətlə idarə etsin. Şahım, mənim dediklərimə

yaxşı fikir ver, qoy onlar sənin ürəyini sıxmasın. Axı, mən onları səndən bəxş almaq və ya sənin mərhəmətinə layiq olmaq məqsədi ilə demədim. Yox, mən sənin yanına vicdan əzabı çəkən səmimi bir dost kimi gəlmişəm.

Beydəbə sözlərini deyib öz nəsihətinə son verdikdə şahın qəlbi titrədi, o, nifrətlə dolu bir səsle Beydəbəyə kobud bir cavab verdi. Şah dedi: – Sən mənə çox ağır sözlər dedin. İnana bilmirəm ki, ölkəmdə mənə belə sözlər deməyə cəsarət edən daha başqa bir adam tapılsın. Yaşı az, xeyri yox, gücü zəif olan sən buna necə cürət etdin? Sən mənə elə sözlər deməyə cəsarət edibsən ki, onları dilə gətirməyə heç kəsin haqqı yoxdur. Mən sənin buradakı çıxışına və həddini aşan diliuzunluğuna təəccüb edirəm. Mən başqalarını susdurmaq üçün səni ağır cəzalandırmağımı. Bu, şahlarla görüşmək şərəfinə nail olan, bəlkə də, şahlardan sənin tələb etdiyən şeyləri istəmək arzusu ilə gələn bütün adamlara ibrət dərsi və xəbərdarlıq olar.

Sonra şah əmr etdi ki, Beydəbanı çarxıya çəkib edam etsinlər. Əmri yerinə yetirmək üçün onu apardıqda şah fikrindən döndü, əmr etdi, onu geri qaytarıb zindana salsınlar. Beydəbanın ayaqlarına kündə vurub, zindana saldılar. Sonra padşah onun şagirdlərini, yanına gəlib gedənləri tutmaq üçün adam göndərdi. Beydəbanın şagirdləri başqa ölkələrə qaçdılar, dəniz adalarında gizləndilər. Beydəbə uzun müddət zindanda oturdu. Şah nə onun haqqında bir şey soruşur, nə də ona fikir verirdi. Heç kəs də onu şahın yadına salmağa cürət etmirdi. Bir gecə şahı yuxu aparmırdı, o, gözlərini səmaya dikib, fələyin dövrənı, ulduzların hərəkəti haqqında düşünməyə başladı fikrə dalaraq göy haqqında nə isə bir məsələni həll etməyə çalışırdı. Birdən Beydəbə yadına düşdü, onun sözlərini xatırlayıb tutduğu işdən peşman oldu. O, öz-özünə dedi: “Mən bu filosofun haqlı tələblərinə etina etməməklə ona qarşı yaxşı iş görmədim. Qəzəbin şiddəti məni buna vadar etdi, atalar isə deyiblər şahlarda qəzəb olmamalıdır. Çünki qəzəb hər şeydən çox nifrətə layiqdir. Buna görə də qəzəblilərdən homişə nifrət edirlər; xəsislik də yaxşı şey deyil çünki var olan yerdə o bağışlanmaz; qonşuluqda yalan danışmaq, kobud olmaq yaramaz, qonşuluq və ədəbsizlik bir yerə sığmaz. Mən sadıq, pak və təmiz bir adama rast gəlmişdim, lakin onu layiq olduğu kimi deyil, əksinə qarşıladım, ona layiqincə hörmət edə bilmədim. Yox, onun mükafatı bu olmamalı idi. Mən onun sözlərinə qulaq asmalı, məsləhətlərini yerinə yetirməli idim.

Şah o saat əmr etdi, ki, onu gətirsinlər. Beydəba qapıda görüldükdə şah dedi: – Ey Beydəba! Sən dediyin sözlərlə mənim əqlimi çaşdırmaq, kamalımı azdırmaq istəmirdin ki? Beydəba dedi: – Ey xoşbəxt şahım! Mən yalnız sənin xeyrini, rəiyyətin xeyrini dedim, dövlətin əbədiyyəti xatirinə bunları söylədim.

Şah ona dedi: – Dediklərinin hamısını, bir kəlmə buraxmadan təkrar et!

Beydəba danışır, şah onun sözlərinə diqqətlə qulaq asır və əlində olan bir şeyi yerə döyürdü. Sonra o, başını qaldıraraq Beydəbaya oturmasını əmr etdi. Beydəba oturdu. Şah ona dedi: – Ey Beydəba! Sənin dediklərin mənim xoşuma gəlmiş, ürəyimə yatmış. Mən sənə məsləhətlərini nəzərdən keçirib, onlara əməl edəcəyəm. Sonra əmr etdi, kündəni Beydəbanın ayağından açdılar və şah paltarlarından ona xələt verdilər.

Bu zaman Beydəba dedi: – Şahım! Mən hər nə dedimsə, hamısı sənə xeyrinədir. Şah dedi: – Doğru deyirsən, ey ləyaqətli alim! İndi mən bu görüşümüzə bütün şahlığı sənə tapşırıram. Beydəba dedi: – Şahım! Məni bu işdən azad et. Mən sənə bu işin öhdəsindən gələ bilmərəm. Şah bu fikirlə razılaşdı onu azad etdi.

Lakin o getdikdən sonra şah başa düşdü ki, düz etməyib, adam göndərdi, onu geri qayıtdılar. Şah Beydəbaya dedi: – Mən səni azad etmək fikrindən əl çəkdim. Qət etdim ki, bu işi yalnız sən yerinə yetirə bilərsən; səndən başqa heç kəs onun öhdəsindən gəlib həll edə bilməz. Mənim sözümə bax, razı ol. Beydəba razı oldu.

O zamankı şahların belə bir adəti var idi: kimi vəzir etsəydilər, onun başına tac qoyub ata mindirər və saray adamlarının müşayiəti ilə şəhəri gəzdirərdilər. Şah əmr etdi ki, Beydəbanın da başına tac qoyub, ata mindirsinlər və şəhəri gəzdirsinlər. Bu əmr yerinə yetirildikdən sonra Beydəba ədalət və həqiqət salonunda oturdu. O, güclülərə qarşı gücsüzlərin tərəfini saxladı, zülmkarları cəzalandırdı, ədalətli qanunlar verdi. Beydəbanın şagirdləri bu xəbəri eşitdikdən hər tərəfdən axışdı gəlməyə başladılar və şahın ona bəxş etdiyi bu hakimiyyət, hədiyyə və mərhəmətdən çox şad oldular. Onlar Allaha şükür etdilər ki, Beydəba onun köməyi ilə şah Dəbşəlimi yaramaz hərəkətlərdən saqındıra bilmişdir.

Onlar həmin günü bayram elan etdilər və bu gün qiyamətə qədər də onların ölkəsində bayram ediləcəkdir.

Beydəbanın fikri Dəbşəlim sarıdan rahat olduqdan sonra, ölkəni idarə etməklə bərabər, boş vaxt tapır və incə mənalı çoxlu kitablar da yazırdı.

Şah isə Beydəbanın məsləhətinə əsasən, rəiyyətlə mehriban və ədalətli rəftar etməyə başladı. Bunu görə bütünlü əhali və saray adamları şahdan razı qaldılar. Beydəba öz şagirdlərini toplayıb, onlara belə bir gözəl vəsiyyəti verdi: – Bilirəm, mən padşahın yanına getdikdə siz özlüyünüzə fikirləşirsiniz ki, bu, ədalətsiz, qəddar hökmdarın yanına getməyi qət etmişsə, demək, onun əqli itmiş, kamalı zay olmuşdur. İndi isə mənim planımın nəticəsini, fikrimin düzgünlüyünü görürsünüz və bilirsiniz ki, mən şahın yanına onun xasiyyətini öyrənmədən, gözləri bağlı getməmişəm. Mən eşitmişəm, deyiblər ki: – “Şahlar da cavanlar kimi coşqun və dəliqanlı olurlar, bu dəliqanlılıq və sərməstliyin qarşısını isə yalnız alimlər və ağıllı adamlar ala bilər. Ağıllı adamlar öz sözləri ilə padşahları tərbiyə etməli, öz ağıllı məsləhətləri, aydın və inandırıcı sübutları ilə padşahların yaramaz və ədalətsiz hərəkətlərinin qarşısını almalıdırlar”.

Mən alimlərin şahlar haqqında dedikləri bu sözləri müdrik adamlara verilən bir tapşırıq kimi qəbul etdim, çünki həkimlər öz təbabətləri ilə bədəni xəstəlikdən mühafizə edib, onu sağaltmalı olduqları kimi, ağıllı adamlar da öz nəsihətləri ilə padşahları belə məstlik yuxusundan ayıltmalıdır. Mən bu işi özbaşına buraxmaq istəmədim, istəmədim ki, mən öləndən sonra yer üzündə yaşayan insanlar mənim və sizin haqqınızda qeybət edib desinlər ki: “Dəbşəlim şahın dövründə Beydəba adlı bir filosof yaşamış, lakin şahı cinayət törətmək fikrindən daşındırmamışdır”.

Əgər biri desə: “O, öz canının qorxusundan dillənməmişdir”, o zaman başqaları ona cavab verərlər ki: “O, şahdan və onun sarayından qaçıb uzaqlara gedə bilirdi”. Lakin vətəni tərk etmək çox ağırdır. Məndən sonra yaşayacaq alimlərin mənə haqq qazandıracaqlarını nəzərə alaraq, mən həyatımı qurban verməyi qət etdim. Mən arzularımın məhv olması, ya qələbə çalması üçün hücum keçdim, indi isə siz nələr baş verdiyinin şahidisiniz.

Hansı bir təmsildə isə deyilmişdir: “Üç şey olmasa, heç vaxt böyük rütbəyə çatmaq mümkün deyil: Zəhmət çəkmək, dövlət sərf etmək, güzəştə getmək”.

Təhlükəli işə girişməyə cəsarət etməyən adam arzusuna çata bilməz.

Padşah rəiyyətlə xoş rəftar edərək ömür sürür, Beydəba isə işlərə nəzarət yetirir və idarə edirdi. Elə ki, Dəbşəlimin hakimiyyəti möhkəmləndi, o, rəiyyətin işi ilə məşğul olmaq, düşmənin hərəkətlərini izləmək və onlara qarşı mübarizə aparmaq vəzifəsindən azad oldu. (Bu işlərin hamısını Beydəba tək idarə edirdi). Hind filosofları tərəfindən Dəbşəlimin ata-babası üçün yazılmış kitablar onun diqqətini cəlb etdi. Dəbşəlim istədi ki, xəzinədə öz adına da bir kitab olsun. O bilirdi ki, belə bir kitabı Beydəbadan başqa heç kəs yazı bilməz. Şah Beydəbani yanına çağırıb təkliddə ona dedi: – Ey Beydəba! Sən hind filosofusan, hind alimisen. Mən qabaqkı şahların hikmət xəzinələri haqqında çox fikirləşib, çox düşünmüşəm. Mən elə bir şah tapmadım ki, onun adına bir kitab yazılmasın və bu kitabda onun apardığı müharibələr, həyatı, özünün və eləcə də saray adamlarının kamalı haqqında bir şey deyilməsin. Onların bir qismini, elm və hikmətlərini göstərmək üçün, şahların özləri yazmışlar, bir qismi isə filosoflar tərəfindən yazılmışdır. Qorxuram, onların başına gələn mənim də başıma gəlsin, yəni, mən də ölüm, axı ölməyə çarə yoxdur. Axırda mənim xəzinəmdə elə bir kitab tapılmasın ki, şahlar onu oxuyub, mənim kim olduğumu və nələr etdiyimi öyrənsinlər. Mən istəyirəm ki, sən bütün hünərini, əql və kamalını işlədib, mənim haqqımda gözəl bir kitab yazasan və orada göstərəsən ki, xalqı necə idarə edib, onu necə tərbiyə etmək lazımdır; orada şahların əxlaqından, rəiyyətlə necə rəftar etməyindən, rəiyyətin şaha necə tabe olub ona xidmət göstərməsindən danışasan, bəlkə beləliklə, həm mənim üçün, həm də rəiyyət üçün bir sıra zəruri dövlət işi yüngülləşə. Mən istəyirəm ki, bu kitab gələcək əsrlər üçün məndən yadigar qalsın.

Beydəba bunu eşitdikdə üzüqoylu yıxılıb şaha təzim etdi və sonra başını qaldırıb dedi: – Ey xoştale şah! Qoy sənin bəxt ulduzun çıxsın, qəm ulduzun batsın! Qoy sənin ömrün uzun olsun. Həqiqətən, şahın kamala yetmiş təbiəti, zəngin və müdrik ağılı onu bu yola gətirib çıxarmış, mənim indicə eşitdiyim bu böyük işi görmək fikrinə salmış, onun düşüncəsini ən ali dərəcəyə qaldırmışdır.

Qoy, qadir Allah şahın səadətini əbədi etsin, ona öz qərarını, mənə isə onun arzusunu yerinə yetirməyə kömək olsun. Qoy, şah nə istərsə, əmr etsin, mən bütün ağılımı sərf edib onu məqsədinə çatdırmağa ha-

zıram. Şah dedi: – Ey Beydəba! Sən həmişə müqəddəs bir kamala sahib olmaqla şahın əmrini yerinə yetirməkdə ad qazanıbsan. Mən sənə belə adam olduğumu bilirəm. Mən qət etmişəm ki, sən bütün səy və bacarığımı sərf etməklə elə bir kitab yazasan ki, orada əyləncə, zarafət, ciddiyyət, hikmət və fəlsəfə bir yerdə olsun, ağıllı adamlar ondan həm hikmət dərsi alsınlar, həm də gülməkdən özlərini saxlaya bilməsinlər.

Beydəba müti halda ona təzim edərək dedi: – Mən şahın əmrini qəbul edirəm və bunun üçün müəyyən vaxt istəyirəm. Şah dedi: – Nə qədər vaxt istəyirsən? Beydəba dedi: – Bir il.

Şah dedi: – Ey Beydəba! Bir il sənə vaxt verirəm. Sonra əmr etdi, Beydəbaya çoxlu hədiyyə və bəxş versinlər ki, kitabı yazıb qurtarana qədər gücdən düşməsin, özünü yaxşı hiss etsin.

Beydəba kitabı necə hazırlamaq, nədən başlamaq, nə şəkildə yazmaq, fəsiləri necə adlandırmaq haqqında bir neçə gün fikirləşməli oldu.

O, öz şagirdlərini toplayıb dedi: – Şah mənə elə bir iş tapşırıbdır ki, mənim, sizin və ölkəmizin əsrlər boyu şöhrəti, bu işin necə yerinə yetirməsindən asılı olacaqdır. Mən sizi bunun üçün yığmışam: Şah Dəbşəlim tapşırmışdır ki, mən onun adına bir kitab yazım. Orada hikmət nümunələri olmalıdır. Qoy, sizin hərənz bu sahəyə aid bir şey yazıb mənə versin və bununla da öz ağılının dərəcəsinə, kamalının həddini bildirmiş olsun.

Onlar hamısı belə cavab verdilər: – Ey ləyaqətli filosof və incə düşüncəli insan! Sənə müdriklik, şüur və müqəddəslik bəxş etmiş Allaha and içirik ki, heç vaxt belə bir şey bizim əqlimizə gəlməmişdir. Sən bizim başçımızsan, aramızda səndən ləyaqətli yoxdur. Sən bizim şan və şöhrətimizsən, biz özümüz sənə köməyinə möhtacıq. Lakin buna baxmayaraq, biz sənə əmrini yerinə yetiririk.

Sonra Beydəba şahın məqsədini, kitabın quruluş və planı barədə verdiyi göstərişləri onlara danışdı. Amma onlar şahın tələb etdiyi bu kitab haqqında fikirləşib bir şey tapa bilmədilər.

Şagirdlərinin acizliyini görəndə Beydəba anladı ki, bu işi yalnız çox fikir edib, böyük əql işlətməklə yerinə yetirmək olar. O dedi: – Mən görürəm ki, gəmi deryada yalnız dənizçilərin gücü ilə hərəkət edir, çünki gəmini onlar idarə edirlər. Lakin o yalnız muxtar olan gəmi başçısının əmrinə ilə dalğaları yarıb, dənizləri aşır. Gəmi dənizçilərlə dolu olub, müsafirlərlə həddən artıq yüklənsə, onu batmaqdan xilas etmək olmaz.

O, uzun müddət bu kitabı yazmaq haqqında düşünüb, bir an da olsun, onu yaddan çıxarmırdı. Nəhayət, xəlvətə çəkilərək bu kitabı istedadına inandığı bir şagirdi ilə yazdı. O, əvvəlcə çoxlu kağız, özünə və şagirdinə bir il müddətində çatacaq azuqə topladı. Sonra şagirdi ilə xəlvətə çəkildi. Onlar bir otağa girib qapını bərk-bərk bağladılar. Sonra Beydoba kitabı yazmağa başladı. O, aravermədən deyir, şagirdi işə yazır və yenidən oxuyurdu. Həm məzmun, həm də həcm etibarilə gözəl bir kitab əmələ gələndə onlar belə işlədilər. Beydoba kitabı 14 fəslə böldü. Bu fəsillərin hərəsi özlüyündə müstəqil idi. Hər fəsildə sual və cavab var idi. Bu, ona görə belə edilmişdi ki, hər hansı bir fəslə baxan adam ondan bir fayda götürə bilsin. Beydoba bu kitabı “Kəlilə və Dimnə” adlandırdı. Buradakı danışıkların hamısı vəhşi heyvanların və quşların dilindəndir. Bu, ona görə belə edilmişdi ki, kitab zahirən sadə adamları əyləndirsin, daxili mənasına görə isə ağıllı adamlara ibrət olsun. Onlar həm dünyada, həm də axirətdə insana nə lazımsa, hamısını burada tapsınlar, şaha tabe olmaq, ya ondan qaçıb qurtarmaq üçün nəyin xeyirli və nəyin zərərli olduğunu buradan öyrənsinlər.

Beydoba bu kitabı həm xarici, həm də daxili görünüşcə başqa hikmət kitabları şəklinə saldı. Beləliklə, buradakı heyvan surətləri əyləncə, onların dediyi sözlər isə hikmət və nəsihət oldu.

Beydoba bu işə başlarkən kitabın əvvəlində iki dostu, onların necə dost olduqlarını və bu möhkəm dostluğun bir xain tərəfindən necə pozulduğunu təsvir etdi.

Sonra o, öz şagirdinə əmr etdi ki, nə desə, onu yazsın, lakin yersiz kəlmə işlətməsin, çünki ehtiyatsız deyilmiş bir kəlmə hikmətli nitqə daxil olduqda onun mənasını korlayıb məhv edər.

Beydoba kitabın məzəli yerinə rast gəldikdə üzünü köçürür, ciddi yerinə təsadüf etdikdə bura əlavə edirdi. Beləliklə, heyvanların dilindən deyilmiş hikmətli sözlərlə dolu bir kitab əmələ gəldi. İlk növbədə Beydoba öz şagirdi ilə kitabın xarici bəzəyini bir tərəfə buraxıb onun məzmununda olan hikmətli nəsihətlər və ibrətli öyüdlərlə məşğul olmağa başladı.

Cahil adamlar onlar üçün yazılmış bu kitabın mənasını başa düşməzlər, heyvanların danışıklarına təəccüb edib, bunları zarafat sanarlar, kim bu kitabı öyrənib mənimsəməsə, buradakı sözlərin mənası onun üçün qaranlıq qalar.

Belələri bu əsərin məqsədini başa düşməzlər, halbuki, filosofun birinci fəsildə irəli sürdüyü məqsəd qardaşların birləşməsini, onların bu dostluğunun hansı vasitələrlə möhkəmlənməsini təsvir etmək; şəxsi mənafe xatirinə yalan və böhtanlarla iki dost arasında nifaq və düşmənçilik salan rəzil adamlardan ehtiyatlı olmağı təbliğ etməkdən ibarətdir.

Kitab qurtarıb, təyin olunmuş vaxt başa çatdıqda, Dəbşəlim şah Beydobaya xəbər göndərdi ki, vaxt bitib, sən nə edirsən? Beydoba şaha xəbər göndərdi ki, mən şaha verdiyim vədi yerinə yetirmişəm. Qoy o, əyan və əşrafi topladıqdan sonra əmr etsin, mən bu kitabı gətirib onların hüzurunda oxuyum.

Dəbşəlimin göndördüyü adam qayıdıb bu xəbəri şaha dedikdə, o, çox sevindi, ölkədə olan adamların toplanması üçün gün təyin etdi. Sonra Hindistanın ən ucqar yerlərinə carçı göndərdi ki, hamı kitabın oxunmasına gəlsin. Elə ki, təyin olunmuş gün gəlib çatdı, xalq toplandı, şah əmr etdi, iki taxt hazırlasınlar: birini özü üçün, birini Beydoba üçün. Sonra hamı gəldi. Beydoba həmişə şahın qəbuluna geydiyi qəzildən toxunmuş filosof paltarında ayağa qalxıb şaha yaxınlaşdı, mütillik əlaməti olaraq yerə qədər əyilib təzim etdi və başını yuxarı qaldırmadı.

Şah ona dedi: – Ey Beydoba! Başını dik tut. Bu gün matəm günü deyil, şadlıq və sevinc günüdür.

Sonra kitab oxunarkən şah ondan hər fəslin mənasını, onun qarşıya qoyduğu məqsədləri soruşur, o da hər fəslin məqsəd və mənasını izah edirdi. Şah bundan daha çox vəcdə gəlir və onun istedadına heyrət edirdi.

Şah dedi: Sən mənim ürəyimdən xəbər veribsən, arzumu yerinə yetiribsən, mənim də istədiyim elə bu idi. Könlün nə istəyir de!

Beydoba ona xoşbəxtlik arzu edib dedi: Şahım, mənə dövlət lazım deyil, paltarlar içərisində isə mən öz ləbbadəmi hamısından üstün tuturam. Lakin, ixtiyar verildiyi üçün mən öz ehtiyacımı şahdan gizlətməyəcəyəm.

Şah dedi: Belə olduqda sənə nəyə ehtiyacın vardır? Sənin nəyə ehtiyacın varsa, hamısı bizim tərəfimizdən rəf ediləcəkdir.

Beydoba dedi: Mən şahdan xahiş edirəm ki, o öz ata babaları kimi əmr etsin, mənim kitabımın üzünü köçürsünlər və onu mühafizə etsinlər; mən qorxuram ki, bu kitab Hind ölkəsindən getsin, onun

varlığından xəbər tutan iranlılar onu ələ keçirsinlər, o, itib yox olsun. Qoy bu kitab “hikmət evindən”¹ xaricə çıxmasın.

Sonra şah Beydəbanın şagirdlərini çağırıb, onlara qiymətli paltarlar və hədiyyələr verdi.

Bu kitabın xəbəri gəlib şah Xosrov Ənuşirəvana çatdı. Ənuşirvan isə elmi və ibrətli kitabları çox sevirdi.

Ona görə o, təbib Bərzuyeni Hindistana göndərdi. Bərzuye də bütün hiylə və bacarığını işə salaraq, bu kitabı Hind ölkəsindən qaçıdırıb, İran xəzinəsinə gətirdi. Ondan sonra Ənuşirəvanın ürəyi sakit oldu.

İBN MÜQƏFFANIN TƏRTİB ETDİYİ KİTABDA OLAN MÜQƏDDİMƏ

Əbülhəsən Abdulla ibn Müqəffa... belə nəql edir ki: “Allah öz hikmət və qüdrətilə dünyanı əmələ gətirdi, insanları bilik, əql və kamalda başqa heyvanlardan üstün yaratdı. Çünki əql xeyir qapılarının açarı, səadət xəzinələrinin kilididir. Bu dünyamn naz və nemətlərini əldə etmək, o dünyanın əzab və işgəncələrindən xilas olmaq əql və kamala bağlıdır. İstedad əql və kamal isə iki növdür: biri fitri, yəni anadangəlmə, digəri əməli, yəni təcrübə vasitəsilə əldə edilən. İnsanlarda olan fitri istedad, taxtadakı yanma qabiliyyətinə bənzər. Taxtaya od dəyməmiş yana bilmədiyi kimi, fitri istedad, əql və kamal da təcrübə və vərdiş olmadan özünü göstərə bilmir. Alimlər demişlər ki, təcrübə insanda əql və kamal oyadır.

Hər kəs fitri əql və kamala sahib olub sənət kəsb etməyə çalışsa, bəşəriyyətin əldə etdiyi təcrübələr haqqında düşünüb onlardan bəcaqla istifadə etsə, həm bu dünyada öz arzusuna çatar, həm də o dünyada xoşbəxt olar... Bilmək lazımdır ki, hər işin öz səbəbi, hər səbəbin öz illəti və hər illətin öz məkan və zamanı vardır. Ömrün uzunluğu və dövlətin varlığı bunlardan biri ilə bağlıdır. Bu kitabın Hindistandar Farsa gətirilməsinin səbəbi odur ki, Allah-taala dünyanın padşahı olan xoşbəxt, qüdrətli Ənuşirəvan Kəsra ibn Qubadı əql nurundan və ədalət xəzinəsindən qəni etmiş, iş bilməkdə, fikri düz başa düşməkdə, məfir yaratmış; söz göstərməkdə, söz söyləməkdə ona fəvqəladə bir istedad vermişdi. O, bütün bunlardan “istifadə edərək elm öyrənməkdə, onun incəliklərini dərk etməkdə, müxtəlif bilik sahələrindəki məlumatda elə yüksək bir rütbəyə çatmışdı ki, ondan əvvəlki şahların heç biri bu mövqeyə qalxa bilməmişdi. Belə ali bir rütbə, şərəfli bir mənsəb onlara qismət olmamışdı.

Padşahlıq qüruru və dünyanı tutmaq həvəsi onunla nəticələrdi ki, Ənuşirəvan bir çox ölkələri ələ keçirdi, bir sıra zülmkar hakəmləri özünə tabe olmağa məcbur etdi, hər bir adamın həsəd apara biləcəyi şan - şövkət, qüdrət və əzəmət sahibi oldu. Bu zaman onun qalağına çatdı ki, hind şahlarının xəzinəsində quşların, vəhşi heyvanların və həşəratın dilindən yazılmış bir kitab vardır. Padşahlar rəiyyəyə cəza vermək, ədalətli və mərhəmətli işlər görmək, düşmənləri darmadağın edib aradan qaldırmaq istərkən ona müraciət edirlər. Bu kitab bütün yaxşılıqların mənbəyi, bütün elmlərin məxəzi, xeyir və mənfəət

¹ Hikmət evi - kitabxana. *Mütərcim*.

xəzinəsi, hikmət açarı hesab edilir. Bu kitab şahlara fayda verdiyi kimi, xalqa da xeyir verir. Bu kitabın adı "Kəlilə və Dimnə"dir.

Ənuşirəvan – Adil bu kitabı görmək fikrinə düşdü. Əmr etdi, elə bir istedadlı adam tapsınlar ki, o, elm sahəsində şöhrət qazanmış olsun, fars və hind dilini bilsin və bu mühüm işin ona tapşırılması nəzərdə tutulsun.

Çox gözdikdən, sorğu-sual və axtarışdan sonra bütün bu deyilən xüsusiyyətlərə malik olan və tibb elmində şöhrət qazanmış Bərzuye adlı cavan bir oğlan tapdılar.

Ənuşirəvan onu yanına çağıraraq dedi: – Çox fikirləşib götür-qoy etdikdən, məşvərət və məsləhətdən sonra belə qərara gəlmişik ki, sənə çox mühüm və məsuliyyətli bir iş tapşırıq. Sənin əql və kamalın, istedad və bacarığın bizə məlumdur; elm öyrənməkdəki hərisliyin, sənət sahibi olmaqda inad və iradə sənə sübut olunmuşdur. Deyirlər ki, Hindistanda qiymətli bir kitab vardır. Biz istəyirik, o kitab gətirilib bizim ölkəmizdəki başqa hind kitablarının içərisinə daxil edilsin. Hazırlaşdır bu iş üçün Hindistana getmək, nə vasitəsilə olar-olsun, o kitabı ələ gətirmək lazımdır. Sənə çoxlu pul və mal-dövlət veriləcəkdir. Onu ehtiyacın olan yerdə, istədiyini kimi xərcliyə bilərsən.

Orada çox qalmaq lazım gəlsə və sənin yenə də pula ehtiyacın olsa, yaz göndərək. Əgər bütün xəzinəni bu yolda qurban vermək lazım gəlsə, müzayiqə edilməyəcəkdir.

Sonra Ənuşirəvan əmr etdi, Bərzuyenin yola düşməsi üçün xoş və minasib bir gün təyin etsinlər. Həmin gün gəlib çatdıqda Bərzuye yola çıxdı. Onun ixtiyarında əlli xurcun və hər xurcunda əlli min dinar pul var idi. Bütün qoşun, sərkdərlər və dövlət adamları onu yola salırdılar. Bərzuye böyük bir həvəslə bu işi yerinə yetirməyə gedirdi. Bərzuye Hindistana çatdıqda padşahın sarayı olan şəhərə gəldi və orada yaşamağa başladı. O, alimlər yığınağına, əyan-əşraflar məclisinə, qara camaat toplanan yerlərə gedir, bir sözlə, adamların içərisinə girib hər yeri dolanır, şahın yaxın adamlarının vəziyyətini öyrənir, şəhərin adlı-sanlı adamları, alim və filosofları haqqında sorğu-sual edib məlumat toplayırdı. Hara gedirdisə, qaynayıb qarışır oradakılara, hamı ilə dostlaşaraq təmkin və nəzakətlə dolanırdı. Hamıya deyirdi ki, mən bura elm öyrənmək və təhsil almaq üçün gəlmişəm. Dərin elmi məlumatı olduğu halda özünü sadələvlüyə vurur, özünü avam kimi aparırdı. Hər fürsətdən istifadə edərək müxtəlif təbəqədən olan adamlarla dostlaşır və hərəsini bir yol ilə sınaqdan keçirirdi. Nəhayət, o, axtar-

dığını tapdı, istədiyi adama rast gəldi. Bu adam əql və kamalda, istedad və huşiyarlıqda başqalarından fərqlənirdi. Bərzuye həmin adamla dostluğa başlayıb ona o qədər yaxşılıq etdi ki, axırda qardaşlaşıb can bir qəlb dost oldular. Az vaxt içərisində həmin adamın əxlaq və xasiyyəti öyrəndi, dostluq və sədaqətini sınaqdan keçirdi. Sonra öz-özünə dedi: "Əgər bu sirrin açarını ona verib, könül evinin qıfılını onun üzünə açsam, o, nankorluq edib duz çörəyi tapdalamaz, kərəm və müriyyə, dostluq və yoldaşlıq xatirinə xəyanət etməz".

Bir müddət keçdikdən və onların arasında olan səmimiyyət bir az da möhkəmləndikdən sonra, Bərzuye onun əmanətə xəyanət etməyəcəyinə, sirri heç kəsə açmayacağına inandı. Daha çox hörmət göstərərək, daha artıq yaxşılıq etməyə başladı və bir gün ona dedi: – Qardaşım, mənim bir sirrim var, onu indiyə qədər sənədən gizlədirdim, lakin bilirəm ki, sən bunu hiss etməmiş deyilsən, çünki arifə bir işarə də kifayətdir.

Hindli dedi: – Doğru deyirsən, hərçənd sən öz məqsədini gizlədirdin, lakin mən onun sənədən olan nişanə və əlamətlərini görürdüm. Ancaq sənin rəftarın onu deməyə imkan vermirdi. İndi ki, sən özün məsələni açıdın, elə bilirəm ki, o barədə danışmağına dəyər. Günəş kimi aydındır ki, sən bizim vilayətin nəfis və qiymətli sərvətlərini aparıb öz şahının hikmət xəzinəsinə əlavə etmək üçün gəlibsən, bunu isə məkr və hiylə ilə həyata keçirmək istəyirsən. Lakin mən sənədən olan səbir və iradəyə heyran qalmışam. Mən söhbət vaxtı ağızdan bir şey qaçıraçağımı və beləliklə, öz məqsədini bildirməyini gözləyirdim. Lakin belə bir şey olmadı, sənədən olan bu möhkəmlik və ağızbütövlük mənim sənə olan etiqadımı artırdı, dostluq və qardaşlıq hisslərini gücləndirdi. Çünki heç bir məxluqda belə bir iradə və özünü saxlaya bilmək qabiliyyəti ola bilməz ki, qürbət vilayətdə, tanımadığı, əxlaq və adətlərini bilmədiyini, nəbələdən bir xalq arasında özünü sənin kimi apara bilsin.

İnsanın ağıl özünü səkkiz xüsusiyyətdə bürüzə verir: Birinci – nəzakətli və təmkinli olmaqda; ikinci – öz şəxsiyyətini tanıyıb öz iradəsinə malik olmaqda; üçüncü – adil şahlara itaət edib onların arzu və istəklərini yerinə yetirməkdə; dördüncü – öz sirlərini dostlara verib verməməsinin yerini bilməkdə; beşinci – özünün və başqalarının sirrini saxlamaqda; altıncı – şahlar qarşısında ehtiyatlı olub, şirin dil ilə saray adamlarını ələ ala bilməkdə; yeddinci – öz dilinə sahib olub artıq-əksik danışmamaqda; səkkizinci – məclislərdə susmağı özünə adət edib, soruşulmayan şeyləri deməməkdə və peşmançılıq gətirən şeyləri dilə gətirməkdən çəkinməkdə...

Kimdə bu səkkiz xüsusiyyətin hamısı bir yerdə olsa, o, öz ehtiyaclarına üstün gəlməyə, dostlarından tələb etdiyi bütün şeyləri almağa və arzusuna çatmağa layiqdir. Bu xüsusiyyətlərin hamısı səndə vardır. O da məlum oldu ki, sənin mənimlə dostluq etməkdən məqsədin nə imiş. Doğrudur, bu fəzilətlərə malik olan adamın bütün arzu və istəklərini yerinə yetirmək mürüvvət və kərəm sahiblərinin yanında səhv sayılmaz, lakin sənin xahişin məndə dəhşət yaratdı. Bu, çox böyük və qorxulu bir işdir.

Bərzuye gördü ki, hindli onun məkr və hiyləsini başa düşmüşdür. Onun bu sözlərinə kəskin etiraz etməyib çox yumşaq və həlim bir tərzdə dedi: – Mən bu sirri açmaq üçün böyük bir fəsil düşünmüş, onu sərlövhlərə ayırmış, xüsusi şəbələr və bölmələr açmış, əvvəlini, axırını, sağını, solunu təyin etmiş, dostluq, sədaqət, duz-çörək, inam və etibar cavahirat ilə ona bəzək vurmuş, əhdə vəfa, dərdə şəfa günəşilə onu işıqlandırmış, sonra qonağa hörmət, qəribə kömək ağacı əkərək ona qol-budaq vermişdim ki, bəlkə bu yol ilə bu səadət səhrasında əsl məqsədimin camalını örtən qorxu pərdəsini atam, sənin hörmət və köməyin sayəsində vətənə üzüağ qayıdam. Lakin sən birçə işarə ilə mənim bütün fikrimi başa düşdün, onun incəliklərini duyaraq məni bu uzun cansıxıcı müqəddimədən xilas etdin. Bu, sənin kərəm və mürüvvətinə, hümmət və alicənablığına yaraşır. Doğrudan, da mən səninlə bu məqsədə çatmaq ümidi ilə dostluq edirdim. Əgər ağıllı bir adam bünövrəsi möhkəm, özülü qüdrətli bir qalaya pənah gətirsə, ya şiddətli külək və güclü daşqından qaçıb bir dağın arxasına sığınsa, bu, eyib hesab edilməz.

Hindli dedi: – Ağıllı adamlar üçün dostluqdan əziz heç bir şey yoxdur. Dostluq nəticəsində əmələ gəlmiş inam, mal alverdə sarsınırsa, demək, o dostluq hələ qüsurludur. Lakin bütün tilsimlərin açarı – sirri saxlaya bilməkdir. Üçüncü adamın bilmədiyi sirr yayılmaz, eləcə də, üçüncü adamın eşitdiyi sirr ağızlara düşər və onun qarşısını almaq mümkün olmaz...

Buna misal olaraq göydə topa-topa müxtəlif tərəflərə yayılmış bahar buludlarını göstərmək olar. Əgər bir adam belə buludların olduğunu desə, hamı onu təsdiq edir. Çünki ağıllı adamlar gördükləri şeyi inkar edə bilməzlər. Mən sənin dostluğundan o qədər şad və razıyam ki, heç bir şey onu əvəz edə bilməz. Lakin əgər bir adam bu işdən xəbər tutsa, bizim qardaşlığımız clə pozular ki, onu heç bir mal və dövlətlə

qaytarmaq olmaz. Bizim şah çox ayıq və tündxasiyyətdir, balaca bir şeyin üstündə ağır cəza verir. Günah böyük olsa, gör nələr edər?

Bərzuye dedi: – Dostluğun ən böyük şərti sirri saxlamaqdır. Mənim isə bu işdə səndən başqa bir sirdaşım yoxdur. Mən sən alicənablığına, əql və zəkana inanıram. Mən başa düşürəm ki, bu çox qorxulu işdir, lakin ümid edirəm ki, bizim aramızda olan dostluq və sədaqət mənimə sən məni öz arzuma çatmaqdan məhrum etməzsən. Əgər bu yolda çətinliyə rast gəlsən, onu asan hesab et, alicənablıq xatirinə onlara döz. Bilirsən ki, bu sirri mən heç kəsə vermərəm. Lakin sən öz yaxın adamlarından, dost-aşnalarından qorxursan ki, bilib şaha xəbər verərlər. Mən ümid edirəm ki, heç kəsin bu işdən xəbəri olmayacaq və sən də rahat və fərəhat yaşayacaqsan.

Hindli bir az fikirləşdikdən sonra lazım olan kitabları Bərzuyeyə verməyə başladı. Bərzuye böyük qorxu və ehtiyat içində işə girişib gecə və gündüz yazmaqla məşğul oldu, çoxlu pul sərf etdi, bu kitabın və başqa kitabların surətini çıxartdı. Sonra Ənuşirəvana məktub yazıb işlərin nə yerdə olduğunu xəbər verdi.

Ənuşirəvan məktubu oxuyaraq çox sevindi, əmr etdi, nə qədər ki, fələyin dövrəni şadlığı qəmə çevirməmişdir, Bərzuyeni geri çağırırlar. Məktub yazıb bildirsinlər ki, gəlməyə tələssin, ayıq olsun. Heç nədən qorxmasın və o kitabı möhkəm saxlasın. Topladıklarını götürəkən ehtiyatlı olub, ağıllı hərəkət etsin.

Sonra məktubu möhürləyib qasidə verdilər. Məktubun düşməni əlinə keçməməsi üçün qasidə tapşırıdılar ki, o, gizlin yollarla getsin və mümkün qədər heç kəsin gözüne görənməsin.

Bu məktub Bərzuyeyə çatmaq, yola düşüb Ənuşirəvanın sarayına gəldi. Onun gəldiyini şaha xəbər verdilər. Ənuşirəvan o saat Bərzuyeni yanına çağırtdı. Bərzuye içəri gircək baş əyib təzim etdi. Şah Bərzuyenin üzündəki yorğunluğun, əzginliyin, keçirdiyi qorxu və həyəcanın izini gördükdə ona ürəyi yandı və dedi: – Özünü ələ al, ey xəşbəxt insan və onu da bil ki, sən göstərdiyin xidmət yüksək qiymətləndirilmiş, onun böyük xələt və tərifə layiq olduğu nəzərə alınmışdır. Get bir həftə dincəl, sonra gələrsən, nə lazımsa, əmr edirəm, hamısını yerinə yetirərlər.

Yeddi gün keçdikdən sonra Ənuşirəvan əyan-əşrafın hazır olmasını əmr etdi. Saray adamları toplandıqda Bərzuyeni yanına çağırtdırıb kitabı oxumasını buyurdu. Bərzuye kitabı oxuduqca onların təəccübü artır, kitabın gözəlliyinə heyran qalırdılar. Kitab sona çatdıqda onlar

Bərzuyeni alqışlayıb, bu işdə müvəffəqiyyət qazandığı üçün Allaha şükür etdilər.

Ənuşirəvan ömr etdi, xəzinələrin qapılarını açdılar və and içdi ki, görək Bərzuye heç bir şeydən çəkinmədən ora girib ürəyi istədiyi qədər daş–qaş, pul və cavahirat götürsün.

Bərzuye padşaha təzim edərək dedi: – Padşahın mənə göstərdiyi mərhəmət və məhəbbət hər şeydən qiymətlidir. Hansı var–dövlət, hansı sərvət dünya şahənşahının öz qulu olan mənə göstərdiyi nəvazişi əvəz edə bilər? Mənə şahın səlamətliyindən başqa heç bir şey lazım deyil. Lakin şah and içdiyi üçün, mən şahlara xas olan Xuzistan parçasından hazırlanmış mərasim paltarlarından bir dəst götürürəm ki, padşahın qulluğuna gələrkən onu geyim. Sonra Bərzuye sözünə davam edərək dedi: – Bu vəzifəni yerinə yetirərkən rast gəldiyim çətinliklər, çəkdiyim qorxu və iztirablar, şahın istək və arzularını yerinə yetirdiyim üçün gözlənilməyindən az oldu. Bəndələrin əlində sədaqətlə xidmət edib cəhd göstərməkdən başqa bir şey yoxdur. İşlərin yerinə yetirilməsi, müvəffəqiyyətlər yalnız şahın səadətli bəxti və xoş taleyi sayəsində olur.

Mən burada olmadığım müddətdə sənin mənim ailəmə göstərdiyin kərəmət müqabilində bütün xidmətlər heç dərəcəyəndədir. Lakin mən bir şey xahiş etmək istəyirəm ki, o, şahın lütfü qarşısında cüzi, mənim üçün isə dünyalara bərabərdir. Şah ona icazə versə, məni həm bu dünya, həm də o dünya malından qəni etmiş olar və xoşbəxt şahın adı həmişə yaxşıhqla çəkilər.

Ənuşirəvan dedi: – Sən mənim sağlığımıza şərik olmaq istəsən, o da qəbul ediləcəkdir. Nə xahişin varsa, açıq söylə.

Bərzuye dedi: – Şah məsləhət görərsə, Büzürgmehr bu kitaba mənim haqqımda xüsusi bir fəsil əlavə etsin və orada mənim kim olduğumu, əsil və mənəbimi, sənətimi, din və məzhəbimi yazsın. Şah bu barədə ömr verərsə, mənə göstərdiyi şərafət əbədi qalar, mənim şaha etdiyim yaxşı bəndəlik nümunəsi isə məhəv olub getməz. Bu sözləri eşidən Ənuşirəvan, əyan və əşraf heyran qaldılar. Bərzuyenin böyük əql və kamala sahib olduğunu təsdiq etdilər, hamısı bu qərara gəldi ki, Bərzuyenin bunu xahiş etməyə haqqı vardır.

Ənuşirəvanın əmri ilə Büzürgmehri çağırıdılar. Büzürgmehr gəldikdə Ənuşirəvan ona dedi:

– Sən Bərzuyenin nə qədər sadıq və fədakar olduğunu, onun bizim əmrimizə görə nə qədər böyük qorxu və iztirab çəkdiyini bilirən. Biz

istədik, Bərzuye öz xidmətinin səmərəsini görüb dünya malından qəni olsun. Lakin o, bundan imtina edərək, xəzinədən heç bir şey götürmədi. Onun bircə xahişi bu oldu ki, sən bu kitaba ayrıca olaraq onun haqqında bir fəsil əlavə edəsən, orada onun anadan olduğu gündən bu vaxta qədər tərcümeyi–halını yazasan. Biz də buna razı olduq. İndi sənə tapşırıram ki, belə bir fəsil yazıb kitaba əlavə edəsən və qurtardıqdan sonra camaatı yığıb oxuyasan. Lakin onu elə yazmalısın ki, sənın nələrə qadir olduğunu məmləkətin bütün əyan və əşrafı da bilsin.

Bərzuye şahın belə göstəriş etdiyini eşitərkən, təzim edib öz təşəkkürünü bildirdi.

Büzürgmehr həmin fəslə burada olduğu kimi yazıb onu gözəl ibarə və hikmətli sözlərlə bəzədi və qurtardığını şaha xəbər verdi. Padşahın qəbul günü olduğundan Büzürgmehr həmin fəslə Bərzuyenin və ölkənin bütün əhalisinin qarşısında oxudu. Padşah və orada olanların hamısı onu bəyənib Büzürgmehrin gözəl qələm sahibi olduğunu təsdiq etdilər. Padşah mizd haqqı olaraq Büzürgmehrə çoxlu qızıl, gümüş, cavahirat və paltar təklif etdi, lakin Büzürgmehr paltarlardan başqa heç nə götürmədi.

Bərzuye Ənuşirəvanın əlini–ayağını öpərək dedi:

– Allah padşahın ömrünü uzun, bəxtini güclü, onu həm bu dünyada, həm də o dünyada cah–calal sahibi etsin. Padşahın bu kərəməti onun nə qədər mərhəmətli olduğunu bir daha dünyaya göstərdi, onun şöhrətini artırdı və qulu olan məni sevindirərək utandırdı. Oxucular bu fəsildən fayda alıb onun nə üçün yazıldığını başa düşəcəklər və anlayacaqlar ki, əməllərin ən fəzilətli adil şahlara xidmət etməkdir, insanların ən şərafətli dövrünün şahları tərəfindən qiymətləndirilib özünə layiq mövqə tutanlardır.

Onu da demək lazımdır ki, bu “Kəlilə və Dimnə” kitabı 16 fəsildir. Əslində hind dilində on fəsil olmuşdur, altı fəslini isə farslar artırıb.

Hind dilində olan əsil on fəsil bunlardır: “Şir və Öküz”, “Dimnənin işinin yoxlanması”, “Alabaxta Göyərçin”, “Bayquş və Qarğa”, “Meymun və Tısbəgə”, “Zahid və Gəlinçik”, “Pişik və Siçovul”, “Şahzadə və Qübbərə quşu”, “Şir və Çaqqal”, “Ana şir, Çaqqal və Ovçu”.

Farsların əlavə etdikləri altı fəsil isə aşağıdakılardır: “Kəlilə və Dimnəyə müqəddimə”, “Təbib Bərzuye”, “Zahid və Qonaq”, “Bilar və Brahimə”, “Səyyah və Zərgər”, “Şahzadə və onun yoldaşları”.

BÜZÜRGMEHR BUXTEQANIN “KƏLİLƏ VƏ DİMNƏ” KİTABINA YAZDIĞI MÜQƏDDİMƏ

Nəsihət, hikmət və zərbül-məsəllərlə dolu olan bu “Kəlilə və Dimnə” kitabı hind brəhmənləri və hind alimləri tərəfindən yazılmışdır. Hər bir xalqın alim və filosofları nə vasitə ilə olur-olsun, öz arzu və istəklərini həyata keçirmək, mövcud vəziyyəti nizama salmaq, gələcək arzularına çatmaq üçün həmişə müxtəlif yollar düşünmüş, müxtəlif tədbirlərə əl atmış, bu barədə müxtəlif əsərlər yazmağa çalışmışlar. Bunlardan biri də qurdların, quşların və vəhşi heyvanların dilindən yazılmış sən dərcə dərin mənalı, incə rəmzli və müəmmalı bu kitabdır. Alimlər bu yolu seçməklə bir sıra üstünlük əldə etdilər: hər şeydən əvvəl onlar burada sözləri istədikləri kimi deyib, hər fəslə arzu etdikləri kimi bəzəmək imkanına malik oldular. Bundan əlavə, bu yol ilə nəsihət, hikmət, lətifə və zarafat incilərini də bir-birinə qatdılar ki, arif adamlar onlardan istifadə etmək üçün bu kitabı mütalifə etsin, nadan adamlar isə əfsanə xatirino onu oxusunlar.

Gənc şagirdlərə gəldikdə isə, onlar elm əldə etmək, savadlı olmaq, nağıl söyləmək məqsədilə burada yazılanları asanlıqla yadlarında saxlayacaqlar. Başları çalışıb əql və təcrübə sahibi olduqda əzbərlədikləri və yadda saxladıkları sözlər ətrafında fikirləşib düşünərkən sinələrinin nə qədər faydalı hikmətlərlə dolu olduğunu görəcek və gözləmədikləri halda birdən böyük bir sərvətə, bitməz-tükənməz bir xəzinəyə sahib olduqlarını dərk edəcəklər. Gənclərin bu şadlığı – həddi-buluğa çatdıqda atasının miras qoyduğu xəzinəni tapan və ömrünün axırına qədər əziyyət çəkmədən dolana biləcəyini hiss edən adamın şadlığına bənzər.

Bu kitabı oxuyan adam onun nə üçün yazıldığını, nə kimi məqsədlər tutulduğunu başa düşməlidir. Əks halda, o, bu kitabdən fayda götürə bilməz, onun səmərələrindən fezyab ola bilməz. Bu kitabı dərk etməyin birinci şərti onu düzgün oxumağı bacarmaqdır. Bir şeyi oxumağı bacarmadan onun mənasını dərk etmək olarmı? Yazı mənamı qəlibidir, yazıda səhv edilərsə, mənanı başa düşmək olmaz. Oxumağı bacaran adam isə bu kitabı fikirləşə-fikirləşə oxumalı və tez başa çatmağa tələsməməlidir, çünki onun faydası insanın təbiətinə tədriclə təsir edir. Bu şərti yerinə yetirməyən adamın vəziyyəti xəzinə tapan nadan adamın vəziyyətinə oxşar.

Nəql edirlər ki, bir kişi səhrada xəzinə tapır və öz-özünə belə deyir: – Əgər bu xəzinəni özüm tək daşısam, ömrüm hədəf gedər və az şey əldə etmiş olaram. Yaxşısı budur ki, bir neçə muzdur tapıb, bir neçə heyvan kirayə tutum və tez bir zamanda hamısını evə daşıtdırım.

O dediyi kimi də edir. Özü xəzinənin başında qalaraq ləl və cəvahirlə yüklənmiş heyvanları evlərinə göndərir. Lakin yük daşıyan hiyləgər adamlar var-dövləti həmin şəxsin mənzilinə deyil, öz evlərinə aparmağı daha düzgün hesab edirlər.

O nadan kişi öz mənzilinə gəldikdə peşmançılıq və təəssüfdən başqa xəzinədən heç bir şey tapmır.

Bir həqiqəti də bilmək lazımdır ki, oxumağın faydası əzbərləməkdə yox, dərk etməkdədir. Hər kəs bilmədiyi işdən yapışsa, onun vəziyyəti sözü əzbərləyib mənasını başa düşməyən adamın vəziyyətinə oxşar.

Rəvayət. Belə nəql edirlər ki, bir kişi ərəbcə öyrənmək istəyirmiş. Çox savadlı dostlarından birindən xahiş edir ki, qızıl lövhə üzərində onun üçün bir neçə ərəb sözü yazsın. Dostu onun bu xahişini yerinə yetirir. Həmin kişi ərəbcə yazılmış qızıl lövhəni evinə aparır, hərdən ona baxaraq elə güman edir ki, artıq ərəb dilini kamil bilir. Bir gün bir məclisdə ərəbcə danışmaq istəyərək səhv buraxır. Orada olanlardan biri ona ibrət dərsi vermək üçün istehza ilə gülür. Həmin kişi bundan qəzəblənərək deyir: – Məndən səhv tuta bilməzsən, qızıl lövhə bizim evimizdədir.

İnsanlar elmə sahib olmalı, onu dərinləndirən dərk etməlidir. Çünki elm o dünyaya aparılacaq ən böyük sovgatdır. Bu dünyada isə biliklərə yiyələnmədən, yaxşı işlər görmədən dolanmaq çətinidir. Günəşin cəmalı yer üzünü işıqlandırdığı və həyat suyu əbədli bir ömür verdiyi kimi, elmin də kamalı qəlbləri nurlandırır; təcrübənin şəfaverici dərmanları insanları cəhalətin ağır xəstəliyindən xilas edir. Yaxşı işlər elmə yaraşlıq verir. Bilik ağacının meyvəsi xeyirxahlıq və başqalarını incitməməkdir. Elmi olub ona əməl etməyənlər, yolun qorxulu olduğunu bilib geri dönməyən adamlara oxşarlar ki, bunlar yolda qarət edilib soyular; yeməklərin zərərli olduğunu bilib onlardan imtina etməyən xəstələrə bənzərlər ki, bunun nəticəsində onlar məhv olub gedirlər. Hər halda əməlin çirkin olduğunu bilib, yenə də ondan əl çəkməyən adam məzəmmət atəşinə tutulur. Məsələn, biri kor, biri gözlü iki adam quyuya yıxılıb ölümcül yaralansa, onların eyni vəziyyətdə olmalarına

baxmayaraq, ağıllı və düşüncəli adamlar yanında korun günahı gözlü-
nünkündən: az olar və onu üzrlü hesab edərlər.

Elm və biliyin əldə edilməsi hər şeydən əvvəl insana öz hörmətini
qaldırmaq, izzəti-nəfsini qorumaq üçün lazımdır. O yalnız başqalarına
öyrədilmək üçün olsa, insan özü ondan bir xeyir görməsə, o, hamının
istifadə etdiyi bulağa oxşar: suyundan hamı fayda götürər, lakin
bulağın bundan xəbəri olmaz.

İki şeydən, yəni elm və maldan, insan əvvəl özü istifadə edib, son-
ra başqalarına paylamalıdır. Təcrübələrin nəticələri səmərəli olduqda,
insan əvvəl onu özünə, sonra başqalarına tətbiq etməlidir, yəni insan
əvvəl özünü müalicə etməlidir, sonra başqalarını. Kim bu sözlərin mə-
nasını dərk etməyib onu cəfəngiyat saysa, koru gor oxuyan axmağa
bənzər, Ağıllı adam gərək işin əvvəlində onun sonunun nə ilə qurta-
racağını gözünün qabağına gətirə, yola çıxmamış hara gedəcəyini
müəyyən edər. Əks halda, o, yolun ortasında avara qalar, nəticədə isə
peşmançılıq və fəlakətdən başqa bir şey qazanmaz... Ağıllı adam odur
ki, əcdadların həyatından ibrət dərsi götürüb onların təcrübəsindən
istifadə edər. Hər bir işi yenidən yoxlamaq istəyən insan həmişə möh-
nət içində yaşar. Odur ki, deyiblər, hər ziyanda bir xeyir var. Lakin ən
yaxşısı budur ki, başqalarının ziyan çəkdiyini görüb, onların faydalı
təcrübələrindən istifadə edəsən. Bu yol ilə getməyən adamlar günü-
gündən müvəffəqiyyətsizliyə uğrar və nəhayət, uzun təcrübədən
sonra düzgün yola düşünəndək ölüm vaxtı gəlib çatar. Kim fürsəti əldən
versə, iş görmək lazım olan yerdə kahıllıq etsə, doğru və yalan ola bi-
ləcək xəbərləri doğru hesab edib onu başqalarına zorla qəbul etdirsə,
yalançının yağlı dilinə inansa, öz tərəfdarlarını fitnəkar adamların
iftiralarına əsasən incitsə, məsul vəzifələri ağıllı adamlar tapşırma-
yıb onların gətirə biləcəyi xeyri əldən versə, yaşayış imkanlarından məh-
rum olar. İnsan heç bir şeyin düşkünü olmamalıdır. Ağıllı adam üçün
düşkünlükdən, doğru yoldan azıb öz arzu yükünü şübhələr küləyi əsən
yerə və ya etibarsızlıq havası olan evə qoymaqdan daha zərərli heç nə
ola bilməz. Çünki insanlar əksərən düşkünlük və ya buna bənzər şey-
lər üzündən cəhənnəmə gedirlər.

Ağıllı adamlar təsadüfən düşkünlük və aludəçilik mühitinə düşsə,
tez oradan xilas olmağa çalışmalı və səhvi dərinləşdirməməlidir. Düş-
künlüyü iradəlilik və əhdə vəfa kimi qiymətləndirməməlidir. Hər kəs
kor-koranə nabeləd yola çıxsın, o, xalqın getdiyi düz yoldan uzaqlaşar

və nə qədər çox getsə, o qədər çox azmış olar. Əgər hirsli və qəddar
bir adamın gözünə tikan düşsə və o, bu tikanı çıxarmayıb onu əhəmiy-
yətsiz bir şey hesab edərək gözünü ovuşdurmağa başlasa, mütləq kor
olar. Ağıllı adam göylərin hökmü ilə razılaşıb ona inanmalıdır, lakin
bununla yanaşı, ağıllı və təcrübənin dediklərinə də qulaq asmalıdır.
Ümumiyyətlə, sadələşmə və səhlərə yol verilməməlidir. Ağıllı
adam özünə rəva bilmədiyi şeyləri başqalarına da rəva görməməlidir.
Çünki hər bir əməlin öz mükafatı var, möhlət başa çatdıqda, vaxtı
yetşdikdə o, özünü mütləq büruzə verər.

Bu kitabı oxuyanlar, hər şeydən əvvəl, onun mənasını dərk etməyə
çalışmalı, orada işlədilən istiarələri, rəmzli və müəmmalı sözləri başa
düşməli və tez-tez başqa kitablara müraciət etmək ehtiyacından azad
olmalıdır.

İbn Müqəffa bu fəslə əlavə edərək deyir ki, mən farsların bu kitabı
hind dilindən pəhləvi dilinə tərcümə etdiklərini gördükdə istədim ki,
İraq, Şam və Hicaz əhli də ondan istifadə edə bilsin və bu kitab onla-
rın ana dili olan ərəb dilinə tərcümə edilsin. Sonra mən bu işi yerinə
yetirərkən mümkün qədər dürüst və aydın tərcümə etməyə çalışdım
ki, tələbələr və oxucular ondan asanlıqla istifadə edə bilsinlər.

TƏBİB BƏRZUYƏ HAQQINDA FƏSİL

Fars təbiblərinin başçısı Bərzuye belə nəql edir: “Mənim atam ordu başçılarından, anam isə Zərdüşt üləmaları ailəsindən idi. Allahım mənə bəxş etdiyi ilk nemət ata-anamın məhəbbəti oldu. Onlar mənim qayğıma qalır və məni başqa uşaqlarından çox sevirdilər. Mənim tərbiyəmlə ayrıca məşğul olur, yemək-içməyimə xüsusi fikir verirdilər. Yeddi yaşma çatdıqda məni tibb elmini öyrənməyə təhrik etdilər. Bu elm ilə bir az məşğul olduqdan sonra onun məziyyətini dərk etdim. Sıd qürəkdən coşqun bir ehtirasla onu öyrənməyə girişdim. Sonra bu sənətdə böyük şöhrət qazanaraq xəstələri müalicə etməyə başladım. Birdən bütün insanların nəfsi kimi mənim də nəfsimin dörd şey arzusunda olduğunu hiss etdim: mal toplamaq, kef çəkmək, başqaları tərəfindən təriflənmək və əbədi şöhrət qazanmaq. Onu da deməliyəm ki, tibb elminin bütün elmlər yanında və bütün dünyada böyük hörməti vardır. Tibb kitablarında yazılıbdır: “Təbiblərin ən fazili odur ki, xəstələri pulsuz müalicə etsin, bu yolla o, həm bu dünyanın, həm də o biri dünyanın nemətindən feyzyab olar”. Kəndlinin toxum səpməkdən məqsədi öz ruzusunu çıxarmaq, yəni, taxıl əldə etməkdir. Heyvanların yemi sayılan ot-ələf isə nəticə olaraq özbaşına əmələ gəlir. Xülasə, harada sağalmasına ümid olan xəstə eşitdinsə, gedib onu məccani müalicə etməyə başladım. Bir az sonra tay-tuşlarımın mal-dövlət, şənşövkətdə məndən üstün olduqlarını gördüm. Tamah mənə zor gəlir, nəfsim məni dünya malı toplamaq eşqinə salırdı. Az qalmışdı ki, yolumu azam. Öz-özümə dedim: “Ey nofs, sən xeyrinlə-ziyan arasındakı fərqi görmürsən. Ağıllı adam, əziyyəti çox, xeyri az olan şeyi necə arzu edə bilər? Sən yaxşı ad qoyub getmək fikrindəsənsə, bu fani dünyada aəgöz və həris olma. Dünyanın işlərindən möhkəm yapışmağın əsas səbəblərindən biri insanı şirnikdirən pul və dövlətdir. Sən doğru olmayan bu fikirlərdən əl çək, əbədi savab qazanmaq üçün çalış. Çünki yol qorxulu, yoldaşlar etibarsız, köç yaxın, istiqamət namələumdür. Ayıq ol, axirəti ələ gətirmək üçün fürsəti fövt etmə. İnsanın həyatı birbirinə zidd olan dörd ünsürün qarışığından hörülmüş nazik bir sap kimidir, onun uzun müddət davam gətirəcəyinə ümid bağlamaq olmaz.

İnsan bədəninin üzvləri bir mıxla bərkidilən qızıl bütə oxşayır. Mıx çıxarılacaq büt parçalanıb dağıldığı kimi, insanın bədəni də yaşamaq qabiliyyətini itirək çürüyüb dağılır və məhv olur. Qohum-qarda-

şın, dost-aşnalarınla da çox qürrelənmə və onlarla bir yerdə olmağa xüsusi həvəs göstərmə. Onların sevincləri həmişə kədərlərindən az, qəmləri isə şadlıqlarından çox olar. Bütün bu qəm və qüسسə, iztirab və həyəcanla birlikdə nəticədə insanı bir hicran dərdi, bir ayrılıq kədəri də gözləyir, bəzən də elə olur ki, birisi öz ailəsini dolandırmaq, arvad-uşaqlarını təmin etmək üçün mal toplamaq, sərvət yığmağa məcbur olur və özünü bu yolda qurban verir. Bu, ocağa atılan uda¹ oxşayır, ətrindən başqaları faydalanır, yanma əzabını isə özü çəkir”.

Öz-özümə dedim: “Ən doğrusu budur ki, sən xəstələri müalicə etməkdən əl çəkmə, ona fikir vermə ki, camaat həkimə qiymət qoymur, onun qədrini bilmir. Sən onu nəzərə al ki, müvəffəq olub bir nəfəri ölümün çəngindən qurtara bilsən, bunun savabı hər şeydən çoxdur.

Uzun sürən tohükəli xəstəliklər nəticəsində su, çörək, arvad, uşaq üzünə həsrət qalan bir insanı müalicə etmək və onun sağlamlığını özünə qaytarmaq mümkün olsa, bunun nə qədər böyük savab iş olduğunu kim hesablaya bilər?”.

Öz nəfsimlə belə mübarizədən sonra onu yenə doğru yola qaytara bildim. Səməmi-qəlbədən, heç bir şey ummadan xəstələri müalicə etməyə başladım, uzun müddət bu işlə məşğul oldum. Bu xidmətə mükafat olaraq ruzu qapıları mənim üzümə açıldı. Şahlar arası kosılmədən mənə xələt və peşkəş verməyə başladılar. Həm Hindistan səfərindən əvvəl, həm də sonra çoxlu yaxşılıqlar və töhfələr gördüm. Mal-dövlət, şənşövkətlə öz tay-tuşumu vurub keçdim.

Bir gün tibb elminin müvəffəqiyyətləri və nəticələri haqqında, verdiyi fayda və səmərələr haqqında düşünməyə başladım. Elə bir hadisə xatırlaya bilmədim ki, tibb əsil sağlamlığa səbəb olsun, ya heç olmasa, bircə xəstəliyi tamamilə aradan qaldırsın, onun geri qayıtmaq yollarını bağlamış olsun, həqiqət belədirsə, o zaman ağıllı adam tibb elminə etibar edib onu şəfəverici hesab edə bilərmi? Bu zaman savab işlər görüb axirət üçün əlləşmək mənə daha inandırıcı görünməyə başladı. Deyilənlərə görə, bu cür işlər günah kimi xəstəliyi birdəfəlik aradan qaldıra bilər, elə aradan qaldırır ki, o, bir daha geri qayıda bilmir.

Mən bütün bunları düşündükdən sonra tibb elmindən əl çəkib ilahiyyətlə məşğul olmağa başladım. Doğrusu, mən burada əvvəli-axırı görünməyən bir yola düşdüm. Yol qaranlıq və qorxulu idi. Nə bir bə-

¹ Ud yandırılarkən ətir verən ağac adı. *Mütərcim*.

lədçi var idi, nə də uzaqdan bir işıltı görünürdü. Tibb kitablarında da bu barədə bir şey deyilməmişdi ki, ona əsaslanıb şəkk və şübhədən, heyrət və tərəddüddən xilas olasan. Müxtəlif xalqların dinləri arasında da böyük fərq və ziddiyyət var idi. Bəziləri ənənə naminə əlini zəif bir budağa atır, bəziləri şahların qəzəbindən və canlarının qorxusundan ayaqlarını boş bir kötüyün üstünə qoyur, bir qismi də dünya malı və vəzifə xatirinə arxasını çürük bir ağaca dayayırdı.

Onların arasında xaliq və məxluq, Yaradan və yarananın mənşəyi, dünyanın sonu haqqında böyük mübahisələr gedirdi və hərə elə düşüncüdü ki, onun dediyi doğru, müxalifinin dediyi isə yanlışdır.

Belə fikirləşə-fikirləşə şəkk və şübhə səhrasında irəli və geri gedir, təpələrə dırmaşib dərələrə enir, lakin nə məqsədə doğru bir yol, nə həqiqətə doğru bir işarə tapa bilmirdim. Nəhayət, belə qərara gəldim ki, bütün din alimlərilə görüşüb onların təriqətləri haqqında tədqiqat aparım və ürəyimə yatan doğru bir din tapım. Mən bu məqsədimi yerinə yetirdim, bütün təriqətlərlə dərindən tanış oldum, gördüm ki, hər tayfa öz din və məzhəbinin üstünlüyündən dəm vurur, müxalif tərəfini isə pisləyir. Mən onların heç birisinin arxasınca gedə bilmədim, öz dərdimə dərman tapmadım. Aydın oldu ki, onların hamısının iddiası cəfəngiyatdır. Ağıllı adam onların heç birisinin dediklərini qəbul edə bilməz.

Öz-özümə fikirləşdim ki, əgər mən belə müxtəlif rəylərdən sonra bu dinlərdən birini qəbul etsəm və qərəzlə deyilən sözlərdən birinə inansam, aşağıda nəql edilən oğru əhvalatındakı nadan oğrunun gününə düşərəm.

Oğru əhvalatı. Deyirlər ki, bir oğru öz yoldaşları ilə bir dövlətin evinə oğurluğa getdi. Ev sahibi ayaq tappılısına yuxudan ayıldı, başa düşdü ki, damda oğru var. Yavaşca arvadını oyadıb əhvalatı ona başa saldı və dedi ki, mən özümü yuxuluğa vuracağam, sən onların eşidə biləcəyi uca bir səslə, böyük bir təkidlə məndən soruş ki, bu qədər mal və dövləti necə ələ gətirmisən. Nə qədər mən demək istəməsəm, sən o qədər inadla təkid et və məndən əl çəkmə. Arvad ərinin dediyini etdi və ərini sorğu-suala tutdu. Kişi dedi: – Arvad məndən əl çək və bu sualdan vaz keç. Doğrusunu desəm, qorxuram eşidələr, biz biabır olaq, camaatın bizdən acığı gələ.

Arvad təkid edib yalvarmağa başladı.

Kişi dedi: – Sənin bunu soruşmaqda məqsədin nədir? Kişinin gizli sirri ilə arvadın nə işi var?

Arvad dedi:

– Bilmək istəyirəm. Kişi dedi:

– Bu mal-dövlət oğurluqla toplanmışdır. Mən bir vaxt oğurluqda mahir idim və bir ovsun bilirdim. Aylı gecələrdə dövlətli adamların divarlarının dibinə gəlib yeddi dəfə deyərdim: “Şolem, Şolem. Aylın işığından tutub bir anda qalxardım damın üstə və durardım bacanın başında. Sonra yeddi dəfə “Şolem, Şolem” – deyib heç bir zəhmət çəkmədən enərdim evin ortasına. Orada da yeddi dəfə “Şolem, Şolem” dedikdə evdə nə qədər pul və dövlət var idisə hamısı gələrdi qabağıma. Gücüm çatdığı qədər götürüb, yenə də yeddi dəfə “Şolem, Şolem” dedikdən sonra ay işığından tutaraq bacadan qalxardım. Bu ovsunun bərəkətindən nə bir adam məni görərdi, nə də bir insan məndən bədgüman olardı. Yavaş-yavaş bu gördüyün dövlət ələ gəldi. Ancaq amandır, bu sözü heç kəsə öyrətmə ki, onun bizə böyük ziyanı dəyə bilər.

Oğrular bu əhvalatı eşitdikləri və o sözü öyrəndikləri üçün çox şad oldular. Bir az gözlədilər. Eş sahiblərinin yatdıqlarına arxayın olduqdan sonra oğrubaşı yeddi dəfə “Şolem, Şolem” dedi, lakin ayağını bacaya qoymağı ilə yerə dəyməyi bir oldu. Ev yiyəsi tez yerindən sıçrayıb əlinə bir çomaq götürdü və düşdü oğrunun üstə, vur ki, vurasan. Özü də vurduqca deyirdi: – Mən öziz ömrümü sərf edib dövlət toplanmışam ki, sənin kimi dələduzun biri gəlib onu aparsın. Kim olduğunu deməsən, səni öldürəcəyəm.

Oğru dedi:

– Mən həmin nadan və sadələvh adamam ki, sənin yağlı dilinə aldanıb tora düşmüşəm...

Xülasə, bu yol ilə mən həqiqəti tapa bilmədim və öz-özümə dedim: “Əcdadımın dinində qalıb kor-koranə ona riayət etsəm, mən o cadugərə oxşaram ki, doğru olmayan işlərlə məşğul olduğumu bildiyi halda yalnız. əcdadı cadugər olduğu üçün özünü haqlı hesab edir. Yox, yenidən din axtarmağa başlasam, qorxuram ömür vəfa etməyə. Çünki əcəl yaxındadır. Tərəddüd içərisində yaşayam, fürsəti əldən verər və heç bir iş görməmiş bu dünyadan getməli olaram. Ona görə mən bütün dinlərdən əl çəkib hər şeydən üstün hesab edilən xeyir əməllərlə məşğul olmağı, ağılabatan, ürəyə yatan işlər görməyi qət etdim.

Bundan sonra mən heyvanları və insanları öldürüb incitməkdən əl çəkdim. Qəzəblənib təhqir etməyi, xəyanəti və oğurluğu buraxdım, oyyəşliqdan uzaqlaşdım, yalan danışib böhtan deməyi, söyüş söyməyi

tərk etdim; xalqı incitmək, dünya malına həris olmaq, hoqqabazlıq, cadugərlik etmək kimi nalayiq hərəkətlərdən çəkəndim. Mərac, qiyamət, savab və günah haqqında bilmədiyim şeyləri özümdən toqquşdurmadım, pis adamlardan qaçıb yaxşı adamlara qoşuldum, düzlük və təmizliklə dost oldum. Çünki dünyada düzlükdən daha yaxşı bir dost ola bilməz. Yalnız, düzlük vasitəsilə tez varlanmaq olar. Bu dövlət – paylanmaqda azalmaz, xərclənməklə qurtarmaz. Düz adam padşahdan qorxmaz, od, su, yırtıcı, vəhşi heyvanlar və başqa zərərli şeylər düz adama ziyan vura bilməz. Kim düzlükdən üz döndərüb onun məziyyətini xeyrat olmaq, pul toplamaq ləzzəti ilə əvəz etsə, öz malını və ömrünü bu dünya məqsədlərinə çatmaq üçün sərf etsə, o adam başına aşağıdakı əhvalat gəlmiş tacirə oxşar:

Tacir əhvalatı. Deyirlər ki, bir tacirin çoxlu cavahiratı varmış. Onları deşmək üçün günü yüz dinara bir adam tutur. Həmin adam tacirin evinə gəlib işə başlamaq istərkən evdə gözəl bir çəng¹ görür, diqqətlə ona baxmağa başlayır. Bunu gören tacir ondan soruşur – çalmaq bacarırsanmı? Muzdur çəng çalmaqda mahir idi. Deyir, bəli, bilərəm. Tacir ona “çal!” – deyər əmr edir. Muzdur həmin çəngi götürüb gözəl havalar çalmağa və xoş bir səslə oxumağa başlayır, tacir böyük bir zövq ilə ona qulaq asır, cavahirlər isə deşilməmiş qalır. Axşam olduqda muzdur muzd haqqı istəyir. Tacir deyir: – Cavahirlər olduğu kimi də durur və deşilməmişlər, görülməmiş iş müqabilində muzd verilməz. Xülasə, muzdur nə qədər deyirsə, fayda vermir, vəziyyəti belə gören muzdur əsəbiləşərək tacirin üstünə qışqırır deyir: – Mən sənə muzdurun idim, hər nə deyibsən, onu da eləmişəm, sənə haqqın yoxdur mənim muzdumu kəsəsən. Tacir muzdurun haqqını verməyə məcbur olur və günün boş keçdiyinə, vaxtın hədəf getdiyinə, cavahirlərin deşilməmiş qaldığına və işin görülmədiyinə baxaraq dərin fikrə dalır.

Düzlük və möminlik arzusu qəlbimi ələ aldığından, istədim, ibadətə məşğul olam. İstədim, mənim alt paltarım ilə üst paltarım, xaricimlə daxilim, zahirimlə batınım, sözümlə işim bir-birinə uyğun gəlsin, çünki möminlik və abidlik şərrə rəf edən möhkəm zirehli paltar xeyri cəzb edən uzun kəmənddir.

Düzlük və möminliyin səmərələrindən biri odur ki, ömrün müvəqqəti, dünyanın fani olması səni qorxutmur. Mömin adam bu mü-

¹ Çəng – Simli çalğı alətidir.

vəqqəti dünyanın işlərinə fikir versə və onların haqqında fikirləşsə, orada olan yaramazlıqları həqiqət gözüylə görər, o dünyaya əli boş getməmək üçün camaatı incitməkdən əl çəkər, şöhrətpərəstliyi buraxar. Qəm və kədərini azaltmaq üçün öz taleyi ilə razılaşar. Dünyanın əziyyətlərindən yaxa qurtarmaq və bütün günahlarını təmizləmək üçün inzivaya¹ çəkilər, hamının məhəbbətini qazanmaq üçün həsəd və paxılıqdan əl götürər. Mal-dövləti itirmək qorxusundan xilas olmaq üçün səxavəti özünə peşə edər, peşman olmamaq üçün işi ağıl ilə görər, təvazökar və qənaətlə dolanmaq üçün axirəti yaddan çıxartmaz, bürəyib səhv etməmək üçün işin sonunu nəzərə alar, özünün rahat və fərağat yaşaması üçün xalqı incitməz. Mən düzlük və möminliyin məziyyətləri haqqında düşündükcə onlara rəğbətım artırdı. Lakin mən bu dünyanın ləzzətindən əl çəkib, nəqdi əldən vermək və nisyə dalınca qaçmağın çətin bir iş olduğunu bilirdim, bu yolda səhv etmiş olsam, belə böyük bir işin həm bu dünya, həm də axirət işinə böyük zərər verə biləcəyindən və onun nəticəsinin peşmançılıq olmasından qorxurdum. Belə olduqda mənim vəziyyətim ağızımdakı sümüyün əksini suda görüb tamaha düşən və onun başqa sümük olduğunu təsəvvür edərək, nəqdi buraxıb xəyali sümük dalınca suya cuman itin vəziyyətində bənzərdi.

Az qalmışdı, bu cür qorxulu və kədərli düşüncələr üstün gəlib məni yoldan azdırsın və hər iki dünya əldən çıxsın. Mən yenidən bu dünyanın işləri haqqında fikirləşməyə və onun naz və nemətlərini göz qabağına gətirməyə başladım. Mənə aydın oldu ki, bu dünyanın nemətləri şimşək qədər davamsız və ötürəkdir. Bununla belə, o, içdikcə şor su kimi atəş gətirər, zəhər qatışdırılmış bal qədəhi kimi, əvvəl şirin, sonra öldürücü olar, ürəkəçən gözəl rəya kimi ayıldıqdan sonra təsəvvüf və həsrət doğurar. Bu dünyanı ələ gətirmək istəyən insan ipəkquzduna oxşar, nə qədər çox toxusa, öz əl-qolunu o qədər bərk bağlamış olar və onun xilas olması o qədər çətinləşər.

Sonra öz-özümə dedim: “Bu olmadı ki, sən gah bu dünyadan o dünyaya, gah o dünyadan bu dünyaya qaçırsan.

Sən eyni hadisə üstündə bir-birini təqsirləndirən iki düşmənin hər ikisinə bəraət qazandıran riyakar bir qaziya oxşayırsan ki, bu yol ilə dö düşməncilik aradan qaldırıla bilməz.

¹ İnzivaya – guşonişin olmaq, dünyadan əl çəkib ibadətə məşğul olmaq. Mütərcim.

Bir qəlbin var, tap bir ürək dostunu,
Çətin günün mərd və zirək dostunu.

Nəhayət, mən ibadət etmək qərarına gəldim, düşündüm ki, bu dünyanın əziyyətinə dözmək, axirətdə nicat tapmağa nisbət heç mənzələsindədir. Bu dünyadan alınan ləzzət o dünyada veriləcək əziyyətin mində biri ola bilməz. Hər halda nəticədə çoxlu şirinlik gətirən az acılıq, çoxlu acılıq gətirən az şirinlikdən daha yaxşıdır. Bir adama desələr ki, əbədi nicat üçün sənin ətinə yüz il hər gün on dəfə kəsib yenə bir-birinə tikmək və yenə də kəsmək lazımdır, gərək o buna razı olsun, çünki əbədi nemət içində yaşamağa nisbətən bu yüz il bir saatdan da az görünər. Demək, ağıllı adam möminliyi böyük və çətin bir iş hesab edib, bir necə günlük ibadətə əziyyətinə dözməkdən boyun qaçıra bilməz. Onu da bilmək lazımdır ki, dünya bəla və əzabla doludur. İnsan ana bətnindən ömrünün axırına qədər bir an da olsa, öz canını bəladan qurtara bilmir. Tibb kitablarında yazılıbdır ki, uşağın əmələ gəlməsinin əsas səbəbi olan kişinin mayası ana bətnində qadının mayası ilə qarışdıqda qəlizləşib bərkiməyə başlayır. Bu zaman ananın bətnindəki yel bu qarışıqları çalxayıb əvvəlcə pendir suyuna, sonra isə qatığa oxşar bir maddə əmələ gətirir, bundan sonra bədən üzvləri yaranmağa başlayır. Uşaq oğlandırsa, üzü ananın kürəyinə; qızdırsa, üzü ananın qarnına tərəf çevrilmiş olur. Əllər alınə, çənə dizə sıxılır, uşağın vücudu pərdə ilə elə örtülür ki, guya onu bir kisəyə salıb bağlayıbsan, zorla nəfəs alır. Bətdəki istilik, ana qarnının ağırlığı, qaralıq, darlıq və təsəvvürə gəlməz əziyyətlər... Elə ki, hamiləlik dövrünün sonu yetişir, doğum vaxtı çatır, ana bətnində yel, uşaqda isə hərəkət etmək qüvvəti əmələ gəlir və uşağın başı ana bətnindən bayıra çıxır. Ana bətninin darlığı nəticəsində uşaq elə bir ağrı hiss edir ki, onu heç bir əzab və işgəncə ilə müqayisə etmək olmaz. Uşaq dünyaya gəldikdən sonra ona yumşaq bir əl toxunsa və ya yüngül bir külək əssə, onun çəkdiyi əziyyət, böyüklərin dərisinin soyduqda çəkdiyi ağrıya bərabər olar. Bundan sonra isə müsibət və bəla silsilələri başlayır: acanda yemək, susayanda su istəyə bilmir; bir yeri ağrıdıqda başa sala bilmir. Sonra açılıb-bələnəmək, qoyulub-götürülmək, beşiyin darlığı və saysız-hesabsız məşəqqətlər. Elə ki, körpəlik vaxtı qurtarır, təlim və tərbiyə əziyyətləri başlayır: filan şeyi yemə, filan şeyə əl vurma. filan şeyi demə, sonra xəstəlik, acı dərmanlar və bununla əlaqədar

olaraq məhrumiyyətlər silsiləsi... Elə ki, həddi-buluğa çatdı, ev-eşik, arvad-uşaq dərdi, bununla birlikdə mal-dövlət toplamaq və pul qazınmaq hərisliyi meydana çıxır. Bundan əlavə, bir-birinə zidd olan dörd ünsür¹ həmişə insanla bir yerdə yaşayır, onunla bir yerdə yatıb, bir yerdə durur. Bundan sonra hadisələr, bəlalar, fəlakətlər, müsibətlər, xəstəliklər bir-birini əvəz edir. İlandan, əqrəbdən, vəhşi heyvanlardan qorxmaq, isti və soyuqdan, qar və yağışdan, göy gurultusu və ildırım-dan təşvişə düşmək, kim tərəfindən isə qəflətən hücum edilib öldürülmək vahiməsi... Sonra əgər ömür vəfa edib qocalığa qədər yaşamaq mümkün olarsa, qocalıq dərdləri, zəiflik və təqətsizlik o vaxta qədər olan bütün dərd və kədərləri vurub keçər. Düşmənlərin ara verməz qəsdləri və bədxahların niyyətləri də öz yerində.

Fərz edəlim ki, bunların heç biri baş verməyəcək və insan ən yaxşı şəraitdə sağ və salamat yaşayacaqdır. Bəs ölüm, ölüm saati çatdıqda necə? Oğul, uşaq, qohum, qardaş, dost, aşna ilə vidalaşmaq, acı ölüm şərbətini damla-damla içmək lazım gələn ə gündə dəmi bu dünya məhəbbəti insanın qəlbindən silinməyəcəkdir?

Belə olduqda, heç bir ağıllı adam, xüsusilə indi, şərin yavaş-yavaş xeyrə üstün gəldiyi və insanların get-gedə gözəl xasiyyətləri itirməyə meyl göstərdikləri bu fəlakətli gündə, dünyanı ələ gətirmək üçün ömür sərf etməyi özünə rəva bilməz. Çünki həmişə qalan şeyi tez məhv olub gedən şeylə, əbədiliyi müvəqqətiliklə dəyişmək, tomiz və pak bir ruhu kəsis və natəmiz bir bədənə qurban vermək böyük cyb və bağışlanmaz səhv hesab edilir.

Hərçənd Ənuşirəvani-Adil ibn Qubad özü xoşbəxt olmaqla bərabər, yüksək ağıl, sarsılmaz iradə, ali hikmət, qüdrətli kamal, səlis ləhcə, şöhrəti dünyaya yayılmış ədalət, sonsuz səxavət sahibidir; adı dillərdə gəzir, elmə böyük məhəbbəti və alimlərə hörməti var; hikmət elminə və hikmət sahiblərinə xüsusi rəğbət bəsləyir; qəddar adamlara cəza verib xidmətçilərini tərbiyə etməkdə, alimləri darmadağın edib məzlumlara kömək göstərməkdə ad qazanmışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, zəmanənin xarab olduğunu, fəlakətə doğru sürükləndiyini görürəm. Sanki xeyir insanlardan qaçır. Faydalı işlər, yaxşı sözlər

¹ Qədim Şərqi fəlsəfəsində insan bədənində 4 ünsürün həmişə mübarizə etdiyi və bunlar arasında müvazinət pozulduqda, hətta insanın öldüyü düşünülürdü. Bu 4 ünsür: qan, öd, səfə və bəlgəm hesab edilirdi. *Mütərcim*.

unudur, elə bil, doğru yollar bağlanmış, bədbəxtlik qapıları açılmışdır. Ədalət məhv edilərək zülm və sitəm hakimiyyət başına keçmiş, elm aradan qaldırılaraq cəhalət onun yerini tutmuş, rəzalət və xəyanət artaraq kərəm və mürüvvəti sıxışdırıb aradan çıxarmışdır. Dostluq zəifləmiş, düşmənçilik qüvvələnmişdir, yaxşı adamlar təhqir edilərək əziyyət və məşəqqət içində, alçaq adamlar hörmət qazanaraq keyf və əyləncə içərisində yaşayır. Hiylə və riyakarlıq ayıq, vəfa və düzlük isə yatmışdır. Yalan – azad, doğru – məhbus, haqq – məğlub, nahaq – qalib, qorxu – güclü, inam – zəif, zalım – haqlı, məzlum – haqsız, hərislik – hakim, qənaət – məhkum, qazı – qəddar, zahid – riyakar...

Mən dünyanın bu işlərini fikirləşdikdən sonra başa düşdüm ki, insan bütün məxluqatın ən şərəfli və bütün varlığın ən nəcibidir. Lakin o, öz ömrünün qədrini bilmir, öz nəfsinin nicatı üçün çalışmır. Mən bu vəziyyəti müşahidə etdikdə çox təəccübləndim, diqqətlə baxdıqda gördüm ki, bu xoşbəxtliyə mane olan şey insanların azca rahat yaşamaq və cüzi mal toplamaq xəstəliyinə tutulmasıdır, bu da insanın dadmaq, iyləmək, görmək, eşitmək və hiss etmək duyğularını təmin etmək üçündür. Lakin bu duyğuların heç biri ehtiyacı ödəmək və məqsədə çatmaq üçün kifayət etməz. Bundan başqa, həmişə mal-dövləti itirmək qorxusu vardır. Belə bir dövlət insana nəsb olrsa da, o, həm bu dünyada həm də axirətdə ziyandan başqa bir şey verməz. Bu hal o adamın vəziyyətinə bənzər ki, qızmış dəvədən xilas olmaq üçün quyunun üstə əyilmiş iki budaqdan yapışıb quyuya sallanmağa məcbur ola, diqqətlə baxdıqda görə ki, ayaqlarını dörd ilanın başına qoymuşdur. Quyunun dibinə nəzər saldıqda görə ki, orada bir əjdaha ağzını açaraq onun düşməyini gözləyir, gözünü yuxarı dikdikdə görə ki, ağ və qara siçanlar ara vermədən yapışdığı budaqların kötüyünü gəmirib yerə tökürlər. Bu vəziyyətdən xilas olmaq haqqında düşünərkən birdən gözünün qabağında bir arı yuvası peyda ola və həmin yuvada bir qədər bal görünə, barmağını bu bala batırıb yalaya və balın şirinliyi o qədər başını qarışdırı ki, özünün vəziyyətini unuda, yadından çıxı ki, ayağını dörd ilanın başına söykəmişdir və bu ilanlar hər an başlarını çəkə bilər, unuda ki, siçanlar budaqları gəmirib tökməkdən əl çəkmir və budaqlar qırılan kimi əjdahanın ağzına düşəcəkdir. Baldan alınan cüzi ləzzət o vaxta qədər bu fəlakəti unutturur, zəif cəhalət pərdəsi o vaxta qədər güclü ağır nurunun üstünü örtər ki, siçanlar budaqları gəmirib curtarar və bu zavallı adam acgöz əjdahanın ağzına düşər.

Mən dəhşətli və qorxulu quyu dedikdə bu dünyanı nəzərdə tutaram; budaqları gəmirən qara və ağ siçan gecə-gündüzdür, onların hər ikisi insanların ömrünü azaltmaq, onları həlak etmək üçün ara vermədən bir-birini əvəz edir: dörd ilan varlığın mahiyyətini təşkil edən dörd ünsürdür ki, onlardan biri öz müvazinətini itirsə, insan dərhal məhv olub gedər; bal, əziyyəti çox, faydası az olan, insanları düz yoldan azdırıb, nicat qapılarını onların üzünə bağlayan fani dünyadır; əjdaha – heç kəsin yaxa qurtara bilməyəcəyi ölümdür. Əcəl şərbətini içmək lazım gəldikdə, Əzrail başın üstünü aldıqda ölümdən yaxa qurtarmaq olmaz və peşmançılıq fayda verməz: nə geri qayıtmaq mümkün olar, nə təxirə salmaq. Nə tövbə etməyə vaxt qalar, nə dua oxumağa macal...

Xülasə, ən nəhayət, mən olduğum kimi qalıb əlimdən gəldikcə yaxşı işlər görmək qərarına gəldim. Mən ümid edirdim ki, bəlkə bu yol ilə elə bir vəziyyətə düşəm ki, o həqiqəti görməkdə mənə kömək edə və bərk gündə imdadıma çata. Bir müddət bu ümidlə yaşadım, nəhayət, Hindistan səfəri qarşıya çıxdı. Mən orada da həddən artıq şey göstərir, həqiqəti kəşf etmək üçün əlimdən gələni əsirgəmir və çoxlu kitab oxuyurdum. Mən Hindistandan qayıdarkən külli miqdarda kitab götürmüşdim. Onlardan biri də təqdim etdiyimiz bu “Kəlilə və Dimnə” kitabıdır.

ŞİR VƏ ÖKÜZ FƏSLİ

...Hind Raci¹ brəhməne dedi: – Məne elə bir əhvalat danış ki, ora-da xain adamın yalanı nəticəsində iki dost arasında olan sədaqət ədavətə çevrilsin və onlar bir-birindən ayrılmalı olsunlar.

Brəhmən dedi: – Əgər iki dost arasına bir xain girsə, onların qohum-qardaşlarının, dost-aşnalarının arasına mütləq nifaq düşər və onlar bir-birindən ayrılrlar, necə ki, şir və öküz bir-birindən ayrıldı.

Şah soruşdu: – O, necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi:

– Belə rəvayət edirlər ki, dövlətli bir tacir var imiş, onun övladları böyüyüb həddi-buluğa çatdıqda heç bir sənətlə məşğul olmaq istəmədilər, atalarının malını yeyib, dağıtmağa başladılar.

Atası onları danlayıb dedi: – Ey mənim övladlarım! İnsan bu dünyada üç şey üçün çalışır ki, bu üç şey də başqa dörd şeyin nəticəsində əldə edilə bilər. Üç şey: yaxşı güzəran, insanlar arasında yüksək mövqe tutmaq, axirət əldə etmək üçün savab işlər görməkdir. Bu üç şeyi əldə etmək üçün istifadə edilən dörd vasitə aşağıdakılardır: namuslu əməklə dövlət toplamaq, əldə edilmiş dövləti saxlaya bilmək, sonra israfə yol vermədən onu özünə, qohum-qardaşlara, dost-aşnalara xərcləmək... Nəhayət, mümkün olduğu qədər nəfsini ziyanverici işlərdən çəkəndirmək. Bu dörd şərtədən birçəsini yerinə yetirməyən adam arzusuna çata bilməz, çünki insanın dövləti olmasa, o özü yeyib başqasını yedirdə bilməz; əgər dövləti olsa, lakin bu var-dövlət haqqında qayğı göstərməsə, onu qənaətlə xərcləməsə, bir az keçmədən bu var-dövlət qurtarar və ona heç nə qalmaz. Odur ki, deyiblər, xərcləmək qazanmaqdan çətindir.

Mal ələ götürmək asandır, ancaq,
Çətindir o malı əldə saxlamaq.

Əgər insan qazanc götürmədən pulu xərcləməyə başlasa, nə qədər az xərcləsə də, enə də tez-gec pul qurtarar, sürməni az-az işlətməyə baxmayaraq o da qurtarır.

Dağdan hey götürüb, desən ki, çoxdur,
Bir də görərsən ki, dağ özü yoxdur.

¹ R a c – hind dilində şah deməkdir. *Mütərcim.*

Odur ki, deyiblər: “Dam-dama göl olar, dada-dada heç”. İnsan dövlət yığıb saxlasa, onu xeyirli və faydalı işlərə xərcləməsə, dövlətli deyil, yoxsul hesab edilməlidir. Belə adamın dövləti müxtəlif yollarla lazım olmayan yerlərə xərclənib gedər. Bu, su gələn yolu olub çıxan yeri olmayan bir hovuzə bənzər, suyun artığı faydalı yerlərə sərf edilmədiyi üçün daşib ətrafı basar, hədəərə gedər.

Nəhayət, atanın nəsihəti oğlanlarına təsir etdi və onların hərəsi bir sənətlə məşğul olmağa başladı. Böyük qardaş tacirlik məqsədilə uzaq bir ölkəyə səfərə çıxdı, yolda böyük bir bataqlığa rast gəldi, onun yük daşıyan iki öküzü var idi, birinin adı Şətrəba, o birinin adı isə Bəndəba idi. Şətrəba burada palçıqə batdı, tacir və onun köməkçiləri çox çətinliklə Şətrəbanı bataqlıqdan çıxardılar, lakin onda getməyə artıq taqət qalmamışdı. Tacir öz köməkçilərindən birini Şətrəbanın yanında qoydu və tapşırı ki, bir neçə gün ona qulluq etsin, yaxşılaşdıqda dalınca gətirsin.

Bir-iki gün keçdikdən sonra öküzün yanında qalan adam darıxmağa başladı, öküzü orada qoyaraq tacirin dalınca getdi və ona dedi ki, Şətrəba öldü. Öküz isə oradan çıxaraq çox gəzdirdi, çox dolandı, nəhayət, suyu çox, ələfi bol olan gözəl bir çəmənliyə çatdı və orada qaldı.

Gülab tək ötirli suları vardı,
Sularda sonalar məclis qurardı...

Bir az keçmədi ki, öküz piylənib kökəlməyə, finkirib böyürməyə və bütün ətrafa səs salmağa başladı.

Yaxında isə meşənin padşahı şir və onunla birlikdə canavarlar, ayılar, çaqqallar və başqa heyvanlar yaşayırdı. Şir xudpəsənd və özündən razı bir padşah idi. O, heç vaxt öküz görməmiş və onun böyürtüsünü eşitməmişdi. Ona görə öküz böyürtüsü eşitdikdə bərk qorxdu, lakin heyvanlar və quşlar onun qorxduğunu bilməsin deyə, yerindən tərpənməyib, ova çıxmağı tərk etdi.

Şirin yanında olan heyvanlar içərisində iki çaqqal var idi, (bunlardan birinin adı Kəlilo, o birisinin adı Dimnə idi. Onların hər ikisi ayıq və gözüaçıq idi. Lakin Dimnə daha çox həris, daha çox özündən dəm vuran idi.

Dimnə Kəliləyə dedi:

– Qardaşım, sən şir haqqında nə fikirdəsən? O, bir neçə gündür ki, yerindən tərpənmir, ova çıxıb şikar etmir.

Kəlilə dedi: – Sənə dəxli olmayan məsələlər haqqında nə üçün sorğu-suala girirsən, bizim vəziyyətimiz aydındır: biz şah qulluğunda xidmət edirik və onun sayəsində dolarıq. Biz şahlar məclisində söhbət etmək hüququna malik olub, şahların işlərinə nəzarət yetirənlərdən deyilik. Sus və unutma ki, ona dəxli olmayan işlərlə məşğul olanın aqibəti meymun kimi olar.

Dimnə dedi: – Meymuna nə olmuşdu ki?

Meymun və dülgər əhvalatı. Kəlilə dedi:

– Belə nəql edirlər ki, bir meymun bir dülgərin at üstündə oturmuş kimi böyük bir dirək üstə oturaraq iki paz vasitəsi ilə onu yardığını gördü. Dülgər bir pazı çaldıqdan sonra ikincisini çıxarıb qabağa çalır və beləliklə, dirəyi yara-yara irəliləyirdi. Dülgər ehtiyac üzündən işini buraxıb bir anlığa getməli oldu. Bunu gören meymun ona dəxli olmayan bir işdən yapışaraq dülgərin işini davam etdirməyə başladı. Arxasını dirəyin yarılmış hissəsinə tərəf çevirərək oturdu, yumurtası dirəyin yarığına girdi, o isə pazı çıxarmağa başladı. Pazı çıxarıqda yumurtası dirəyin arasında qalıb sıxıldı, meymun huşunu itirərək özündən getdi, dülgər qayıdıb gələnə qədər bu vəziyyətdə qaldı. Dülgər isə döyüb meymunu öldürdü. Odur ki, deyiblər: “dülgərlik meymunun işi deyil”.

Dimnə dedi: – Mən sənə söylədiyən əhvalatı eşitdim və nə demək istədiyini başa düşdüm, lakin bilməlisən ki, şahla yaxınlaşan hər adam yalnız öz qarını doyurmaq məqsədini güdmür, çünki qarını hər yerdə doyurmaq olar... Yox, belə bir adam şahla, hər şeydən əvvəl, dostları sevindirib düşmənləri qəzəbləndirən vəzifə və şöhrət xatiri üçün yaxınlaşır, yalnız qarını üçün əlləşənlər heyvan zümrəsindən olanlardır. İt quru sümükdən sevindi ki, belə adam da ona verilən ən kiçik sədəqədən sevinər və onunla kifayətlənər. Alicənab, iradəli adamlara gəldikdə isə, onları cüzi şeylər kifayətləndirə bilməz. Dovşanı şikar edən şir dağ keçisini gördükdə dovşanı buraxıb onun üzərinə hücum edər.

Qürurda Pələng ol, vüqarda Qartal,
Vuruşda qalib gəl, ovun üstün al.
Tavusa, bülbülə sən az nəzər sal,
Birisi bəzəkdir, biri qilü-qal!

Az şeyə razı olmaq mənəvi yoxsulluq və xəsislik əlamətidir. Yüksək mövqeyə çatan adamın ömrü gül qədər az olsa da, əqilli adamlar

onu uzun ömür hesab edirlər və əksinə, az şeyə razı olan adamın ömrü şam ağacı qədər çox olsa belə, mürüvvət əhlinin yanında onun qədri, qiyməti olmaz.

Kəlilə dedi: – Mən sənə sözlərini başa düşdüm, lakin aqlını başına yığ və bil ki, hər adamın öz yeri, mövqeyi vardır. Biz o təbəqədən deyilik ki, belə yüksək dərəcəyə layiq olaq və onu tələb etməyi bacaraq. Biz salamət, dolarıqsa, bu, bizim üçün kifayətdir...

Dimnə dedi: – İnsanlar müxtəlif vəziyyətdə olurlar. İstedad və qabiliyyəti olanlar özlərini alçaq vəziyyətdən ali dərəcəyə çatdırır, iradəsi zəif, əqli kəm olanlar isə yüksək mövqədən aşağı rütbəyə enirlər. Yüksək dərəcəyə qalxmaq çox çətin, oradan aşağı enmək isə olduqca asandır.

Vəzifə ağır daş kimi şeydir, onu çox əziyyət və məşəqqətdən sonra çiyinə qaldırırlar, lakin çox asanlıqla yerə atırlar. Ali dərəcəyə çatmaq üçün mərd və iradəli adamların köməyə ehtiyacı yoxdur...

Hünər sahibi bilsə öz qüdrətini,
Göyə qaldırır hər işin hörmətini.

Biz yüksək vəzifə almağa layiqik və indiki aşağı vəziyyətdə qalmağa razı olmamalıyıq.

Kəlilə dedi: – Sən nə etmək fikrindəsən?

Dimnə dedi: – Mən bu fürsətdən istifadə edib şirin yanına getmək istəyirəm. O, qorxu və tərəddüd içindədir, bəlkə məsləhət vasitəsilə onun könlünü ələ alam, beləliklə, onunla dostlaşıb böyük vəzifəyə çatam.

Kəlilə dedi: – Sən nədən bilirən ki, şir qorxu və tərəddüd içindədir?

Dimnə dedi: – Mən bunu əql və idrakımla bilirəm, ağıllı adamlar insanların gizli işlərini onların xarici əlamətlərindən, xarici görünüşü və qiyafələrindən başa düşürlər.

Kəlilə dedi: – Şahlar xidmətində olmadığı, şah məclislərinin qayda-qanunlarını bilmədiyən halda sən şirlə dostlaşıb ondan necə vəzifə ala bilərsən?

Dimnə dedi: – Böyük və məsuliyyətli iş, ağır və narahat yük güclü və möhkəm adamı yora bilməz. Qəriblik və tənhalığın ağıllı adam üçün qorxusu yoxdur... Fərasətli və huşyar adamlar hər şeyin yolunu tez tapırlar.

Kəlilə dedi: – Şahlar öz mərhəmətini fəzilət sahiblərinə deyil, bəlkə özünə yaxın, nəsilbənəsil ona xidmət edib müxtəlif yollarla hörmət qazanmış adamlara göstərirlər. Şahlar bu cəhətdən üzüm tənəklərinə oxşayırlar, özlərinə daha yaxın olan ağaclara sarınırlar.

Dimnə dedi: – Sən haqlısan, lakin mən bilirəm ki, şahın yaxın adamları və onların sələfləri həmişə bu mənəbdə olmamışlar, onlar əvvəl uzaq olmuş, sonra yavaş-yavaş yaxınlaşaraq bu dərəcəyə çatmışlar. Mən də çalışacağam ki, onların mənəsinə çatım və bunun üçün əlimdən gələni əsirgəməyəcəyəm... Deyirlər, hələ indiyə qədər şah qarısında elə adam olmamışdır ki, o, şahın qəzəbinə dözmədən, onun təhqirlərinə davam gətirmədən, öz hirs və nifrətini boğmadan və insanlarla həlim rəftar etmədən şahdan böyük vəzifə almış olsun.

Kəlilə dedi: – Tutaq ki, sən şirlə dostlaşdın, sən hansı yol ilə və hansı əsasa görə ondan vəzifə alacaqsan?

Dimnə dedi: – Əgər mən ona yaxınlaşa bilsəm, əvvəlcə onun xasiyyəti öyrənər, ona sədaqətlə hörmət göstərüb bütün arzularını yerinə yetirər, qəbih və yaramaz işlərdən çəkindirərəm. O, mənim fikrimə görə, yaxşı və ölkənin xeyrinə olan bir iş başladıqda, mən həmin işi onun gözündə böyüdüb daha çox təriflər, bu tədbirin verəcəyi faydaları daha da şişirdərək onu gözəl boyalarla bəzəyər və şahın sevincinin artmasına səbəb olaram. Yox, əgər mənim fikrimcə, aqibəti qorxulu və ziyanlı ola biləcək bir işə əl atmaq istəsə, mən ehtiyatla, çox mehriban, çox yumşaq, həlim və nəzakətlə bu işin zərərli cəhətlərini izah edər, əgər bu işdən əl çəkərsə, ondan alınacaq xeyir və faydanın nədən ibarət olduğunu başa salaram. Elə deyərəm ki, bu, onun ürəyinə toxunub, onun qəzəbinə səbəb olmasın. Ümid edirəm ki, başqalarından belə xidmət görməyən şir bunun müqabilində mənə daha çox hörmət etməyə başlar.

Əqilli və danışmağı bacaran adamlar, yalanı həqiqətə və həqiqəti yalana çevirməyi bacarırlar... Mahir rəssamlar qələmlə elə səhnələr yarada bilir ki, burada heykəllər şəkil, şəkillər heykəl kimi görünür.

Möcüzə yaradan rəssama bax sən,
Simurq şəkli çəkir, quşu görmədən.

Şir məndəki bu qabiliyyət və istedadı gördükdə yaxın olduğumu məndən də artıq bir ehtirasla arzu edər.

Kəlilə dedi: – İndi ki sən o fikirdəsən, gərək ehtiyatlı olasan, şahlarla dostluq etmək çox təhlükəlidir. Atalar deyiblər ki, üç işə girişmə-

yə yalnız nadan adam cəsarət edər: şahlarla dostluq etməyə, dadına baxmaq xatirinə zəhər içməyə, sirri arvada verməyə. Ağıllı adamlar şahı elə bir sıldırım dağa bənzətmişlər ki, onun üzərində çoxlu meyvələr, müxtəlif xəzinələr vardır, lakin bununla birlikdə ora pələnglər, şirlər, canavarlar və başqa yırtıcı heyvanlar yuvasıdır. Ora qalxmaq qorxulu, orada qalmaq isə daha qorxuludur.

Dimnə dedi: – Sənin dediklərin doğrudur, lakin təhlükədən qorxan məqsədə çata bilməz...

Xətərsiz bir qazanc yoxdur dünyada,
Xətərdən qorxanlar çatmaz murada.

Qüdrətli iradəyə və böyük əqlə sahib olmadan üç işin öhdəsindən gəlmək olmaz: şaha xidmət, dəniz ticarəti və düşmənlə müharibə. Atalar deyiblər:

İgid adamlara yalnız iki yer yaraşar: o, ya şah qulluğunda şöhrət tapmalı, ya inzivaya çəkilərək zahidlik etməlidir...

Kəlilə dedi: – Arzuna çatmaqda Allah sənə kömək olsun, ancaq mən bu işdə sənənlə şərik deyiləm.

Dimnə gedib şirə salam verdi, şir yanındakılardan soruşdu: “Bu kimdir?” Dedilər: – filankəs oğlu filankəs. Şir dedi: “Atasım tanıdım”. Sonra Dimnəni yanına çağıraraq soruşdu: – Sən harada olursan və nə edirsən?

Dimnə dedi: – Mən şahın qulluğundayam və onu, ehtiyaclarımın qibləgahı, arzularımın ümidi hesab edirəm. İndi gözləyirəm, əgər bir iş olsa, onu öz əql və bacarığımla yerinə yetirirəm. Çünki padşahın sarayında elə işlər olur ki, onu yerinə yetirmək üçün ən balaca vəzifəliyə belə ehtiyac olur. Sizin dərgahınızda tavusdan tutmuş milçəyə qədər hamıya iş tapılır. Vəzifəcə ən aşağı, bədəcə ən zəif xidmətçilər də xeyir və ziyan verə bilirlər. Yola atılmış quru çöp də bəzən işə yarayır. Onunla lazım olduqda qulağı qaşır və ya diş qurtduqlar. Zərər və ya xeyir verə biləcək heyvandan isə daha yaxşı istifadə etmək olar.

Bir dəstə gül olmaq bacarmasaq da,
Yararıq odun tək yanaq ocaqda.

Şir Dimnənin sözlərini eşitdikdə onun nəsihət və məsləhət vermək fikrində olduğunu başa düşərək təəccübləndi. Sonra üzünü yaxın adamlarına çevirib dedi:

– İstedadlı və bacarıqlı adamın vəzifəsi kiçik, nüfuzu az, düşməni çox olsa da, o, əql və kamalı sayəsində özünü büruzə verir, xalq arasında özünə layiqli şöhret tapar. Belə adamlar çıraq kimidirlər, fikir verməmisinizmi ki, çıraq söndürmək istərkən o yüksəyə qalxmağa meyl göstərər?!

Dimnə bu sözləri eşitdikdə sevindi və bildi ki, şirin xoşuna gəlmişdir. Dedi: – Şahın bütün adamları, əyan və əşraflar öz fikirlərini, bilik və bacarıqlarını şaha bildirməlidirlər. Çünki şah öz xidmətində olanları yaxşı tanıyıb, onların hərəsinin əql və dərrakəsinin dərəcəsinə vəqif olmasa, nəyə yarayıb, nəyə yaramadıklarını bilməsə, onlardan yaxşı fayda götürə bilməz, vəzifəyə təyin etməkdə çətinlik çəkər. Toxum yerin altında olduqca heç kəs onunla maraqlanmaz, elə ki, torpağın pərdəsini yırtıb yerin üzünü zümrüd kimi bəzədi, onun nə olduğu meydana çıxar, bu zaman ona qulluq edər və onun bəhrəsindən fayda götürürlər.

Şah hər kəsin öz ləyaqət və bacarığına görə ondan istifadə etməlidir. Xidmətində onları vəzifəyə təyin edərkən, şahlar, əsasən, bu xüsusyyəti nəzərə almalıdırlar.

Mən gül kolu və torpağam, sənə günəş, bulutsan,
Mən neçə gül açə billəm, sən mənə hey unutsan?!

Rəiyyətin, padşahlar qarşısındakı haqqından biri də odur ki, şah hər kəsə əqlinə, dərrakəsinə, sədaqətinə və bacarığına görə vəzifə verə və işi tərsinə etməyə, yəni, bacarıqsız və ləyaqətsiz adamları istedadlı və qabiliyyətli adamlardan üstün tutmaya. İki şey şahlara yaraşmaz: baş çalmasını ayağa sarımaq, ayaq dolağını başa bağlamaq. Ləl və yaqut qurşun və qalaya tutulsa, bununla onların qiyməti azalmaz, lakin bu işi tutan adamın axmaqlığı meydana çıxar.

İşin müvəffəqiyyəti köməkçilərin çoxluğunda deyil, iş bacarmalarındadır. Daş-qaş gəzdirməklə adamın qiyməti artmaz, lakin ondan insanın başına çoxlu bəla gəlir. Hünər sahibləri aşağı vəzifəli və az nüfuzlu olsa da, ağıllı adamlar onlara alçaq nəzərlə baxmamalıdır. Torpağa düşmüş ağ damarı yerdən qaldıraraq onlardan üzəngilər hazırlayırlar ki, şahların mindiyi atların üzərinə qoysunlar; kamanlar qayırlar ki, onları şahlar, əyan və əşraflar əllərində gəzdirsin. Dövlətli və adlı-sanlı nəsiləndən olmadıqlarına görə hünər sahiblərini aşağı vəzifəyə təyin etmək, istedadsız adamlara isə, böyüklərin varisi olduğu üçün, yüksək

rütbə vermək şahlara yaraşmaz. Şah insanları ölkəyə verdikləri faydaya görə, gətirdikləri xeyrə münasib vəzifəyə təyin etməlidir. İstedadsız adamlar öz əcdadlarının xidmətini səadət vasitəsi etsələr, bundan işlərə ziyan gələr və hünər sahibləri məhv olub gedər. İnsana öz həyatından daha öziz heç nə yoxdur. Lakin bədənin bir üzvü xəstələndikdə, onu uzaq və yad şəhərlərdən gətirilmiş dərmanlarla müalicə edirlər. Siçan insanla həmsəy və həmxanodur, lakin zərərverici olduğu üçün onu öldürməyə çalışıb evdən qovurlar. Qızılqış dağlarda, səhralarda vəhşi halda yaşasa da, fayda verdiyi üçün, onu böyük həvəslə tutub əhliləşdirər və tərbiyə verirlər. Şahlar özləri onu əl üstündə gözdirlər.

Dimnə sözünü qurtardıqda şahın Dimnəyə qarşı olan marağı bir az da artdı, onu tərifləyib xoş dillə dindirməyə başladı. Dimnə fürsətdən istifadə edərək şahla tərk qalmalarını xahiş etdi. Elə ki ara xəlvət oldu, Dimnə dedi:

– Çoxdandır ki, şah bir yerdə oturaraq ova çıxmır, bunun səbəbi nədir?

Şir istədi, ki, özünün qorxduğunu Dimnədən gizlətsin, lakin bu zaman Şətrəbə bərkədən böyüdü və onun səsi şiri elə qorxutdu ki, o, artıq özünü saxlaya bilməyib sirrini Dimnəyə açdı. Dedi: – səbəbi o eşitdiyiniz səsdir, bilmirəm kimdir? Lakin güman edirəm ki, onun gücü və cüssəsi də sənə müvafiq olar. Əgər belə isə, o zaman mənim burada qalmağım doğru deyildir. Dimnə dedi: – Bu səsdən başqa şahı narahat edən başqa şey yoxdur ki?

Şah dedi: Yox.

Dimnə dedi: – Şah yalnız bu səbəbə görə doğru yurdunu tərk edib cəlayi-vətən olmamalıdır. Atalar demişlər ki: çox danışmaq əqlin azlığına, yalan danışmaq iradənin süstlüyünə, səsin yoğunluğu isə qüvvətin zəifliyinə dəlalət edər. Məsəl var, deyirlər ki, hər səsi yoğun, hər bədəni böyük pəhləvan olmaz, tülkü ilə təbil təmsili kimi.

Şir soruşdu: – O necə təmsildir?

Təmsil. Deyirlər ki, bir tülkü bir meşə ilə gedirmiş, görür ki, bir ağacın dibinə bir təbil düşüb. Külək əsdiyə ağacın budaqları təbilə dəyir və təbilədən dəhşətli səslər çıxır. Tülkü təbilin səsinin yoğunluğunu və onun cüssəsinin böyüklüyünü gördükdə ağzı sulandı və elə bildi ki, təbilin əti də sənə müvafiq olacaqdır. Çox əlləşdikdən sonra təbili yırtmağa müvəffəq oldu. Lakin quru dəridən başqa bir şey tapmadı. Peşmançılıq atını minərək hər tərəfə çapır və deyirdi:

– Bilmirdim ki, bədəni böyük, səsi yoğun olanın içi boş olarmış.

Dimnə sözünə davam edərək dedi:

– Mən bu məsələni ona görə gətirdim ki, şah yalnız bu səsə görə narahat olmasın. Əgər şah mənə icazə versə, gedib onun kim olduğunu öyrənər və gəlib həqiqəti şahə bildirərəm.

Bu söz şirin xoşuna gəldi. Dimnə yerindən sıçrayıb şahın əmri ilə yola düzəldi. Dimnə gözdən itdikdən sonra şah fikrə getdi, Dimnəni göndərməsindən pəşman oldu. Öz-özünə dedi: “Bu işə razı olmaqda və bu fikri bəyənməkdə doğru iş görmədim, çünki padşahlar sarayında günahsız olaraq zülm görmüş, uzun müddət ağır və əziyyətli həyat keçirmiş, ya dövlət və hörmətini əldən vermiş, ya vəzifədən qovulmuş, ya acgözlülük və fitnəkarlıqda şöhrət tapmış, ya xeyirli işlərdən kənardə qalmış, yoldaşlarının əfv edildiyini, özünün isə həbsdə saxlandığını görmüş, ya eyni günah üstə yoldaşlarına nisbətən daha ağır cəzalanmış, ya eyni xidmət müqabilində yoldaşlarından daha az mükafat almış, ya düşmənin onunla rəqabət apararaq üstün gəldiyinin və mənsəbə çatdığına şahidi olmuş bir adamı, ya din və əqidədə möhkəm olmayan, ya padşahın ziyanına olan işlərdə özünə xeyir axtaran, ya düşmənin xahişini qəbul edən bir xidmətçini uzun müddət imtahan edib sınaqdan keçirmədən düşmənin yanına göndərmək və ona sirt verməkdə şah tələsməməlidir. Bu Dimnə çoxbilmiş və uzaqgörəndir. O, uzun müddət mənim qarşımda əziyyət çəkmiş, lakin mükafat görməmişdir. Əgər onun qəlbində kin-küdurət varsa, mənə xəyanət edib qisas almaq fikrinə düşə bilər. Ola bilər, o, düşməni həm gücdə, həm bədəndə məndən üstün görüb, onun tərəfinə keçməyə meyl göstərsin və bildiyi sirləri ona desin.

Şir bu fikirlər içində həyəcan keçirir, gah durur, gah oturur, gah var-gəl edir və gözünü Dimnə gedən tərəfdən çəkirdi. Birdən Dimnənin gəldiyini uzaqdan gördü, ürəyi bir az sakitləşdi və qayıdıb öz yerində oturdu. Dimnə gəlib çatdıqda şir soruşdu: – Nə etdin?

Dimnə dedi:

– Bir öküz gördüm ki, böyürür, şahı narahat edən də həmin səs idi.

Şah soruşdu: – O, çox güclüdülmü?

Dimnə dedi: – Mən onda elə bir təkəbbür və qürur görmədim ki, onun güclü olmasına dəlalət etsin. Elə ki ona yaxınlaşdım, bir dost və tay-tuş kimi onunla danışmağa başladım. O, mənə heç bir şey etmədi. Mənə elə gəldi ki, onun təbiətində əzəmət və təvazökarlıqdan daha

çox tamahkarlıq vardır. Ürəyimdə də qorxu hiss etmədiyim üçün ona daha artıq hörmət etməyi lazım bilmədim.

Şir dedi: – Hələ bu, onun gücsüzlüyünü göstərmir və ona görə də özünü aldatmaq olmaz, çünki qüvvətli fırtınalar yoğun ağacları kökündən qopardıqları, möhkəm binaları, uca qalaları və qalın barıları dağıtdıqları halda, balaca və nazik otlara toxunmazlar. Böyük adamların və vəzifə sahiblərinin özünə tabe olanları və aşağı vəzifəli cəzalandırmağa vicdan da yol vermir. Düşmənin alicənab və kəramət sahibi olmazsa, heç kəs onun güclü və şan-şövkətli olduğunu qəbul etməz, hər kəslə öz gücünə və öz mövqeyinə görə rəftar etmək lazımdır. Mürüvət sahibləri bilirlər ki:

Çəyirtkəyə hücum cəlməz qartal,

Şirin də şikarı deyildir çaqqal.

Dimnə dedi: – Şah bu işə o qədər də əhəmiyyət verməməlidir. Əgər buyursanız, mən gedib onu gətirərəm və o, şahın qulluğunda müti bir qul olar.

Şir bu sözü eşitdikdən sevindi və onu gətirməyi Dimnəyə əmr etdi. Dimnə Şətrəbanın yanına gedib onunla üzləşdi, qorxu və tərəddüd hiss etmədən, amirənə bir şəkildə danışmağa başladı və dedi: – Məni şir göndərmiş ki, səni onun yanına aparım və söz verib ki, onun yanına tez getsən, indi o qədər etdiyini bütün günahları bağışlayacaqdır. Özün bil, əmrə tabe olmayıb burada qalsan, o saat qayıdıb əhvalatı şirə nəql edəcəyəm.

Şətrəba dedi: Axı, bu şir kimdir?

Dimnə dedi: – Yırtıcı və vəhşi heyvanların padşahıdır.

Elə ki Şətrəba şir və yırtıcı vəhşi sözünü eşitdi, qorxudan canına titrətmə düşdü. Dimnəyə dedi: – Əgər mənə ürək verib salamat qalmağıma əmin etsən, səninlə gedərəm. Dimnə ona ürək verib onun əmin-amanlıqda olacağına möhkəm and içdi. Hər ikisi şirin yanına yollandılar. Ora çatdıqda şir öküzü mehribanlıqla qarşıladı və onun bu yerlərə nə vaxt, nə üçün gəldiyini soruşdu. Öküz başına gələn əhvalatı danışdı. Şir əmr etdi ki, Şətrəba orada qalıb, şirin mərhəmət və kəraməti sayəsində naz və nemət içində yaşasın. Öküz öz razılıq və təşökkürünü bildirdikdən sonra şirin xidmətində qaldı.

Şir Şətrəbanı əzizləyib haqqında həddindən artıq lütf və mərhəmət göstərdi, özünə yaxın olanlar sırasına çəkdi, şəxsən onun vəziyyəti ilə

maraqlandı. Onu sınaqdan keçirib ağıl və kamalını, iş və təcrübəsini bəyəndi, uzun götür-qoydan, məsləhət və məşvərətdən sonra ona etibarlı bir vəzifə tapşırıb özünə sirdaş etdi. Şir Şətrəbanın əxlaq və adətləri ilə daha yaxından tanış olduqca ona qarşı olan inamı artır, onun bilik, dərrakə və qanacağına daha artıq olduğuna inanır və gündü- gündən vəzifəsini yüksəldərək hörmət və nüfuzunu, bəxşiş və ənamını artırır. İş gəlib o dərəcəyə çatdı ki, öküzün hörməti bütün qoşun nəfərlərindən və şaha yaxın olan bütün sərkərdələrdən çox oldu.

Dimnə şirin öküzə etdiyi bu böyük hörmət və kərəməti gördükdə, onun şirə bu qədər yaxın olduğunu və hər dəqiqə başqalarından seçilərək mənəb və dərəcəsinin artdığını müşahidə etdikdə paxılq əli onun gözüne intiqam sürməsi çəkdi, qəzəb qılıncı onun qəlbində qisas atəşi alovlandırdı. Dimnənin gecəsi gündüz oldu, yuxusu gözündən qaçdı. O, bir yerdə oturub rahat ola bilmirdi. Kəlilənin yanına şikayətə gedərək dedi: – Qardaşım, mənim acizliyimə və xamlığıma bax ki, şirin işini düzəldib öz işimi korladım. Bu öküz şirin yanına gətirildikdən sonra hörmət və mənəb sahibi oldu. Mən isə öz mövqə və vəzi- fəmdən bir az da aşağı düşdüm.

Kəlilə dedi: – Zahidin başına gələn əhvalat sənə də başına gəlib.

Dimnə dedi: – O necə əhvalatdır?

Əhvalat. Kəlilə dedi: – Belə nəql edirlər ki, bir padşah bir zahidə bahalı bir paltar və qiymətli bir xələt bağışlamışdı. Bir oğru bunu görərək tamahı düşdü, zahidin yanına gələrək dedi ki, mən sənənin yanında qalıb təriqət qayda qanunlarını öyrənmək istəyirəm. Zahid razı oldu. Oğru zahidlə dostlaşaraq bir yerdə yaşamağa başladı, ona çoxlu hörmət etdi və fürsət tapandı paltarı götürüb qaçdı. Zahid paltarın yox olduğunu gördükdə kim tərəfindən oğurlandığını bildi, onu axtarmaq üçün şəhərə yollandı. Yolda gördü, iki dağ keçisi bir-birilə o qədər vuruşmuş ki, hər ikisinin buynuzundan qan axır. Bu zaman bir tülkü gəlib onların qanını yalamağa başladı. Dağ keçiləri qəflətən buynuzlaşmış tülkünü öldürdülər.

Zahid axşam çağı şəhərə çatdı, gecələmək üçün yer axtarmağa başladı və nəhayət, əxlaqsız bir qadının evinə düşməli oldu. Bu qadın öz evində bir neçə qız saxlayırmış. Onlardan biri o qədər gözəl imiş ki, behişt huriləri onun paxıllığını çəkir, ay ondan işıq alır, günəş onun camalı qarşısında səcdə edirmiş, könül açan, ürək yandıran, məclis qızıdır, şəhvət coşdur, şairlər belələri haqqında demişlər:

Camalın fələkdə bir çadır qursa,
Hər bürcdən təzə ay görünər, inan.
Əgər, yer altına lütfün tapsa yol,
Yüz Yusif qaldırar baş hər quyudan.

Qadınları həyəcana gətirən, kişilərdə qibtə doğuran ucaboylu, incəbelli, şirindilli, poladqollu, qəlbiodlu, yeniyetmə cavan bir oğlan o qıza aşiq olmuşdu və əlbəttə, başqa kişilərin ona yaxınlaşmasına yol vermirdi... Bu isə qadının həmin qızdan ala biləcəyi gəliri azaldır və qəzəbinə səbəb olurdu. Qızın bir gün oğlanla qaçaraq əldən çıxacağı arvadı yaman narahat edirdi. Ona görə arvad oğlanı öldürmək qərarına gəlir və bu barədə tədbir düşünməyə başlayır. Arvad öz fikrini həyata keçirmək istədiyi gecə zahid gəlib bura çıxmışdı. Arvad həmin qızla oğlana o qədər şərab içirtmişdi ki, onlar məst olaraq özlərindən getmişdilər. Elə ki, onların hər ikisi bərk yuxuya getdi, qadın içi boş bir qamış götürüb bir başına bir qədər zəhər qoydu və dal tərəfdən oğlana keçirdi, o biri başını ağzına qoyub istədi zəhəri oğlanın içərisinə püfləsin, elə bu zaman qəflətən oğlandan yel hasil oldu, böyük zərbə ilə zəhəri qadının içərisinə itələdi və dərhal onu öldürdü...

Bunu gören zahid səhər, günəş öz nurilə dünyanı işıqlandırdıqda, o fəsad ocağından qaçaraq başqa yer axtarmağa başladı. Bir başmaqçının zahidə yazığı gəldi. Onu evinə apararaq arvadına tapşırırdı ki, zahidə yaxşı hörmət etsin və özü dostlarından birinin qonaqlığına getdi. Demə, arvadın oynası var imiş və bir dəllək arvadı onların arasında vasitəçi imiş. Başmaqçı arvadı o saat dəlləyin arvadı vasitəsi ilə oynasına xəbər göndərdi ki, ərim toya gedib, tez gəl, lakin elə gəl ki, bir mən bilim, bir də sən. Axşam olanda oynas gəlib qapının ağzında hazır oldu. Bu zaman arvadın əri qonaqlıqdan qayıdıb onu qapı ağzında gördü. Əvvəllər də ondan şübhələndiyindən arvadı möhkəm döyərək evdəki sütunə bağladı və özü yatdı. Elə ki gecə yarı oldu, ara sakitləşdi, dəlləyin arvadı gələrək dedi: – Nə üçün oynasımı bu qədər gözləməyə məcbur edirsən, istəmirsən, de getsin. Başmaqçının arvadı dedi: – Bacım, əgər rəhmən gəlsə, mənə aç və icazə ver, sənə öz yerimə bağlayım. Dostumla görüşüb üzr istəyim və tez qayıdım. Hər nə istəsən sənə verərəm. Dəlləyin arvadı buna razı oldu. Başmaqçı arvadı onu sütunə bağlayaraq oynasının yanına getdi. Bu zaman başmaqçı ayılaraq arvadını çağırırdı, lakin dəlləyin arvadı səsinin tanınmasından qorxaraq cıncırını belə çıxarmadı. Başmaqçı yenidən çağırırdı, dəlləyin arvadı

yenə səsinə çıxarmadı. Başmaqçının hirs başına vurdu, qəzəblənərək yerindən qalxdı, dəlləyin arvadının burnunu kəsərək ovçuna qoydu və dedi: – Öz aşiqinə töhfə göndər.

Başmaqçının arvadı qayıdıb öz bacılığını burnukəsik gördükdə kədərlandı, çoxlu üzr istədi və onu açaraq yenə də özünü sütuna bağladı, dəlləyin arvadı isə burnu kəsilmiş halda evlərinə qayıtdı. Zahid bütün bu hadisələri görür və edilən söhbətləri eşidirdi.

Bir saat keçdikdən və başmaqçının arvadı sakitləşdikdən sonra əllərini köyə qaldırıb dua etməyə və yalvarmağa başladı və dedi: – İlahi, sən ki bilirsən, ərim zülm edib iftira demişdir, sən onu öz fəzlinə bağışla və mənim burnumu özümə qaytar. Bunu eşidən başmaqçı dedi: – Ey ifritə, cadugər, "bu nə sözdür danışsən?"

Arvad dedi: – Ey qəzəbli zalim, dur, sənəin cövr və sitəminin qarşısında o böyük Allahın mərhəmətinə tamaşa et. Günahsız olduğum üçün Allah burnumu yerinə qaytarmış və xalq içərisində rüsvay edilməyimə razı olmamışdır. Kişi qalxıb çırağı yandırdı, sütunun qarşısına gəldi, arvadının burnunun yerində olduğunu gördü, o saat təqsirini boynuna alaraq üzr istəməyə başladı, tövbə edərək bağışlanmasını xahiş etdi. Bundan sonra belə işlər etməyəcəyinə, ağzıgöycək, sözgəzdiren, yalançı adamların iftirasına inanmayacağına və öz namuslu, duası müstəcab olan ismətli arvadını incitməyəcəyinə and içdi.

Dəlləyin burnu kəsilmiş arvadı isə evə qayıtdıqdan sonra fikrə getdi və başına gələn bu əhvalatdan təşvişə düşdü, qohum-qonşu, dost-aşna, qohum-qardaş arasına necə çıxacağı və ərinə nə cavab verəcəyi haqqında hiylə düşünməyə başladı. Bu zaman dəllək yuxudan ayılıraq arvadına dedi ki, tez bülöv-ülgücü hazırla, böyük bir adamın başını qırmağa gedəcəyəm. Arvad bir az gözlədikdən sonra açıq bir ülgücü dəlləyin əlinə verdi, dəllək bundan qəzəblənərək qaranlıqda ülgücü arvadı tərəfinə atdı. Arvad tez özünü yerə yıxaraq hay-küy qopardı, ah və fəryad edərək zarıldaıyır və qışqırırdı: "Vay burnum, vay, burnum!!" – Arvadını burunsuz görən dəllək təəccüb etdi, qonşuları isə toplanıb onu məzəmmətlədilər...

Sübh qaranlıq pərdəsini üzündən ataraq öz işıqlı camalı ilə dünyanı nura qərç etdiyi zaman arvadın qohum-qardaşı yığılıb dəlləyi qazının yanına apardılar. Qazı dəlləyə dedi: – Bu günahsız və təqsirsiz qadını nə üçün bu günə salırsən? Dəllək məəttəl qalaraq bəraət qazanmaq üçün heç bir söz tapıb deyə bilmədi və qazı onu cəzalandırmaq üçün hökm çıxardı. Bu zaman zahid yerindən qalxıb qaziyə dedi:

– Bu işdə ehtiyatlı olub bir az düşünmək və səbəbini tapmaq lazımdır. Çünki səbəb olmasaydı, oğru paltarı oğurlamazdı, dağ keçiləri tülkünü öldürməzdilər, zəhər əxlaqsız qadını həlak etməzdi, dəllək arvadının burnunu kəsməzdi. Bütün bu bəlaları biz özümüz öz başımıza gətirmişik.

Qazı əhvalatın necə olduğunu bilmək üçün dəlləkdən əl çəkib üzünü zahidə tərəf döndərdi, Zahid dedi:

– Əgər mən müridlərimin artması və mənə tabe olan adamların çoxalması həvəsinə düşməsəydim, oğrunun şirin dilinə aldanmaz və onu öz evimə buraxmazdım, o da fürsət tapıb mənim paltarımı apar-mazdı. Tülkü həris və tamahkar olmasaydı, qan içməkdən imtina etməsəydi, dağ keçiləri onu öldürməzdi. Əxlaqsız qadın zəhərlə bir başqa-sının həyatına qəsd etməsəydi, öz şirin canını bada verməzdi. Başmaqçının arvadı ismətli olsaydı, kötək yeməzdi; dəlləyin arvadı yaramaz, layiqsiz işlərdə iştirak etməsəydi, burnu kəsilməzdi...

Kəlilə dedi: – Mən bunları ona görə söylədim ki, biləsən, sən bu bəlanı özün öz başına gətirdin və onun nəticəsinin nə olacağını nəzərə almadın.

Dimnə təsdiq edərək dedi: – Doğru deyirsən, bu işi mən etmişəm, lakin indi nə məsləhət görürsən?

Kəlilə dedi: – Sən nə fikirdəsən?

Dimnə dedi: – Mən o fikirdəyəm ki, incə hiylə işlətmək və ustalıqla tələ qurmaq yolu ilə bu işi düzəldim və hansı vasitə ilə olur-olsun çalışıb bu maneəni aradan qaldırım. Çünki yavaş tərəpənib fürsəti əldən versəm, ariflər yanında xar olaram. Bundan əlavə, mən yeni vəzifə arxasına qaçmıram və elə bir şey tələb etmiyəm ki, məni aqgöz və tamahkar adlandıralar. Bir neçə şey var ki, adamlar onları ələ keçirmək üçün hiylə işlədib, tədbir görməyi rəva bilirlər. O şeylər bunlardır: əldən çıxmış qazancı geri qaytarmaq və mövcud zərəri aradan qaldırmaq, mövcud qazancı əldə saxlayıb, gələcəkdə baş verə biləcək fəlakətin qarşısını almaq, xeyri yaxınlaşdırıb şəri uzaqlaşdırmaq.

Mən əvvəlki mövqeyə qayıtmaq və əvvəlki kimi rahat yaşamaq əzmində olduğumdan görək elə bir kələk quram ki, öküz yer üzü ilə vidalaşsın yer altını özünə vətən etsin. Bu, həm mənim üroyimi sakitləşdirir, həm də şirin xeyrinə olar. Çünki şir öküzə etdiyi yaxşılıq və mərhəmətdə ifrata varmış, bu işdə ədalətsizlik göstərmişdir.

Kəlilə dedi: – Mən öküzün vəzifəsinin artırılmasında şirdə heç bir nöqsan görmürəm. Dimnə dedi: – Onun şirə yaxınlaşdırılmasında ifra-

ta yol verilib, başqa xeyirxahlar nəzərdən qaçırılıb. Ona görə hamı səhədən inciməmişdir.

Deyirlər ki, altı şey şəhərin qənimidir: məhrumiyyət, qiyam, düşkünlük, təbii fəlakət, tünd xasiyyətlik və nadanlıq. Məhrumiyyət odur ki, xeyirxahları özündən uzaqlaşdırıb, ağıl və təcrübə sahiblərini vəzifə başından qovasan və beləliklə, sədaqətli və istedadlı adamlardan məhrum olasan. Qiyam – gözlənilməz üsyan, vuruşların başlanması deməkdir ki, bu zaman düşmən qılıncı öz qıymından çıxarılmış olar. Düşkünlük – qadına, ova, kefə və əyləncəyə, içkiyə və bu kimi şeylərə həddən artıq olan meylə deyilir. Təbii fəlakət – yoluxucu xəstəlik, vəba, taun, quraqlıq, daşqın, yanğın və bu kimi şeylərdir. Tünd xasiyyətlik – cəza, işgəncə verdikdə həddini aşmaqdır. Nadanlıq – dostluq etmək lazım olan yerdə düşmənçilik, yaxşılıq etmək, lazım olan yerdə pislik etməkdir.

Kəlilə dedi: – Dediklərinin hamısını başa düşdüm, lakin sən öküzü necə öldürə bilərsən ki, onun gücü sənə gücündən artıq, dost və köməkçiləri isə səninkindən çoxdur.

Dimnə dedi: – Sən buna əhəmiyyət vermə, çünki işlərin müvəffəqiyyəti bədənin qüvvətindən və köməkçilərin çoxluğundan asılı deyildir... Atalar yaxşı deyiblər ki, məsləhət və tədbirlə görülən işi qol gücü ilə görmək olmaz. Eşitmisənmi, bir qarğa hiylə ilə bir ildandan necə qisas alıbdır?

Kəlilə dedi: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Dimnə dedi: – Belə nəql edirlər ki, bir qarğa bir dağdakı ağacda özünə ev tikmişdi, onun yaxınlığında bir ilan yuvası var idi. Qarğa balaladıqca ilan da onun balalarını yeyərdi. Qarğa nəsihət etmək üçün ilanın yanına gəlib dedi:

– Yadımda saxla ki, belə məsəl var: “Zülm qılınca işlədən həmin qılınca da məhv olar!”

Kim sənə qılınca qaldırırsa, həmin qılınca da məhv olub gedər.

Əlbəttə, qarğanın nəsihəti ilana təsir etmədi.

İlan artıq həddini aşmış, qarğa isə çarəsiz qalmışdı, ona görə də öz dostu çaqqalın yanına gedərək dedi: – İstəyirəm, canımı bu zalımın əlindən xilas edəm.

Çaqqal soruşdu: – Sən bu işi necə yerinə yetirmək istəyirsən?

Qarğa dedi:

– İstəyirəm, ilan yatanda onun gözlərini çıxaram. Bəlkə bundan sonra mənim gözlərimin işığı, ürəyimin parası əziz balalarını onun bəlasından xilas olalar.

Çaqqal dedi:

– Bu, ağıllı tədbir deyil, ağıllı adam düşmən haqda elə tədbir görməlidir ki, özünə xəteri olmasın. Ayrıq ol, balıqçeyən quş kimi eləmə ki, xərçəngi öldürmək istərkən öz əziz canını bada verdi.

Qarğa dedi: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Çaqqal dedi: – Bir balıqçeyən quş bir göl qırağında özünə yuva salmışdı. Ehtiyacı olduğu qədər balıq tutub yeyir və nazü-nemət içərisində yaşayırdı. Elə ki qocalıq gəlib çatdı, quş qüvvədən düşdü və artıq ova çıxıb bilmədi, dedi:

– Əfsus, ömür tez keçdi və ondan təcrübədən başqa bir şey qalmadı ki, qocalıqda işə yarasın. İndi ki qüvvədən düşmüşəm, gərək öz işlərimi tədbirlə görəim.

Sonra gedib qəmli halda gölün kənarında oturdu. Xərçəng uzaqdan onu görüb yaxına gəldi və soruşdu: – Nə olub, səni qəmli görürəm? Cavab verdi:

– Necə qəmli olmayım, ki, mən hər gün bir-iki balıq tutub yeyər və bununla dolanırdım. Həm mənim güzəranım yaxşı keçərdi, həm də balıqlar azalmazdı. Bu gün burdan iki ovçu keçirdi, biri-birinə dedi: – Bu göldə balıq çoxdur, bunlara bir tədbir çəkməliyik. O biri dedi: – Yox, filan yerdə daha çoxdur, oradakıları tutub qurtardıqdan sonra bura gələrik.

Əgər iş belə olsa, gərək mən şirin canımdan öl çəkib, aclığa, bəlkə də ölümə razı olam.

Xərçəng gedib əhvalatı balıqlara danışdı. Balıqların hamısı balıqçeyənin yanına gəlib dedilər:

– Biz sənə məsləhət etməyə gəlmişik, əgər düşmənin də yanına məsləhətə gəlsələr, gərək o, bundan imtina etməsin. Xüsusilə, o zaman ki, bu məsləhət onun öz xeyrinə olsun. Sənə həyatın bizim yaşamağımızdan asılıdır. Sən bizə nə məsləhət görürsən?

Balıqçeyən dedi: – Söyləyənlərə müqavimət göstərmək fayda verməz və mən bu barədə bir söz deyə bilmərəm. Lakin bu yaxınlıqda bir göl tanıyıram ki, onun suyu aşıqların göz yaşını kimi duru, füsunkarlığı isə sübh nəsimi qədər ürəkəçandır. Suyu o qədər təmizdir ki, dibindəki qum dənələrini saymaq olur; o qədər durudur ki, göydən balıq kü-

rüləri görünür... Əgər ora köçə bilsəniz, əmin-amanlığa çıxıb, naz və nemət içərisində yaşayarsınız. Balıqlar dedilər: – Gözəl məsləhətdir, lakin sənin köməyin olmadan biz ora necə köçə bilərik?

Balıqyeyən dedi: – Hərçənd bu çox vaxt tələb edir, lakin mən müzaiqə etmirəm, ovçular hər saat gəlib çata bilər və biz fürsəti əldən verə bilərik.

Balıqlar çox yalvarıb-yaxardıqdan sonra nəhayət, balıqyeyən belə qərara gəldi ki, hər gün onlardan bir neçə balıq götürüb aparsın və o yaxınlıqda olan təpənin üstə yesin. Elə də etməyə başladı. Qalan balıqlar bir-birinə qibtə edir və daha tez köçmək üçün özlərini qabağa salmağa çahşırdılar. Balıqyeyən isə ibrət gözü ilə onların sadələvhlüyünə baxır və öz-özünə deyirdi: – Düşmənin yağlı dilinə inanıb bədcinslərə etibar edənlərin cəzası belə olar.

Bir müddət keçdikdən sonra xərçəng də köçmək istədi. Balıqyeyən onu dalına alıb balıqların məzarı olan həmin təpəyə tərəf üz qoydu. Xərçəng uzaqdan çoxlu balıq sümüyü gördükdə işin nə yerdə olduğunu anladı və öz-özünə dedi:

– Ağıllı adam təhlükəli vaxt düşmən qəsdinə qarşı sakit otursa, öz canına qəsd etmiş olar. Hücuma keçib qalib gələrsə, şöhrət qazanar, əksinə, məğlub olarsa, onun igidlik və qəhrəmanlığı təriflənər və onun bu şərəfli ölümü haqq qazanmış olar. Bunu dedikdən sonra özünü balıqyeyənin boynuna atıb onun boğazından yapışdı və elə bərk sıxdı ki, o, huşunu itirib yerə enməyə başladı və o saat canı çıxdı. Xərçəng baş götürüb qalan balıqların yanına gəldi, diri qaldıqları üçün onları təbrik etdi, öldürülmüş yoldaşları haqqında başsağlığı verdi və əhvalatı danışdı. Hamısı sevindilər. Balıqyeyənin ölümünü özlərinə yeni həyat hesab etdilər...

Bircə gün düşməndən sonraya qalmaq,
Yenə də çox uzun ömürdür, bil sən!
Ölümdən qurtarıb bir nəfəs almaq,
Xoşdur, yetmiş, həştad illik ömürdən.

Bu rəvayəti ona görə sənə dedim ki, bir çox adamların öz hiylə və kələkləri üzündən həlak olduqlarını biləsən. Lakin mən sənə bir yol göstərəm, əgər elə etsən, özün salamat qalarsan, ilan isə məhv olar.

Qarğa dedi: – Dostların məsləhətlərinə və ağıllı adamların göstərişlərinə xor baxmaq olmaz.

Çaqqal dedi:

– Havaya uçub damlara, həyətlərə və küçələrə nəzər sal, harada qapıb qaçırmaq mümkün olan qiymətli şey görsən, o saat enib onu götür və havaya qalx, lakin elə uç ki, həmişə adamlar səni görüb dalınca gələ bilsinlər. Elə ki, ilanın olduğu yerə çatdın, onu salarsan ora. Adamlar əvvəl ilanı öldürüb sənənin canını xilas edərlər, sonra isə qiymətli şeylərini götürüb gedərlər.

Qarğa uçub bir yaşayış məntəqəsinə doğru getdi, gördü ki, bir qadın mirvari boyunbağısını damın qırağına qoyub əl-üzünü yuyur. O saat enib boyunbağını götürdü və çaqqalın dediyi kimi gətirib ilanın olduğu yerə saldı, qarğanın arxasınca düşən adamlar o saat ilanı görüb öldürdülər, mirvari boyunbağım götürüb getdilər. Qarğanı ilanın şərindən xilas etdilər.

Dimnə dedi: – Bu məsələ ona görə gətirdim, biləsən ki, güclü mümkün olmayan şeyləri hiylə ilə yerinə yetirmək olar.

Kəlilə dedi: – Öküzün gücü, qüvvəti onun ağıl və kamalı ilə birləşmişdir. Sən onu necə aldada bilərsən?

Dimnə dedi: – Doğru deyirsən, lakin öküz mənə inanır və məndən arxayındır. Mən onu aldada bilərəm, çünki inanılmış adamın qurduğu tələ böyük olar və ona tez düşərlər, necə ki, şir dovşanın tələsinə düşüb həlak oldu.

Kəlilə dedi: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Dimnə dedi: – Belə noql edirlər ki, gözəl bir meşə varmış. Onun nəsimi behiştə otir verərmiş. Camalının əksi səmanı işıqlandırarmış, hər budaqda min ulduz parıldayar, hər ulduzu min fələyi heyran qoyarmış... Sanki bulud göydən bu meşəyə yaqut, və zümrüd tökmüş, sübhün nəsimi isə onların üzərinə qızıl və gümüş sərmışdi. Göyün göz yaşı, yerin nəfəsi bu meşəni behiştə çevirmişdi. Ona görə buradakı vəhşi heyvanlar yemək-İçməkdə korluq çəkmir, naz-nemət içərisində dolamrdılar. Lakin yaxınlıqda olan şirin verdiyi əziyyət oradakı əmin-amanlığı pozur, o naz-neməti onlara haram edirdi. Vəhşi heyvanlar bir gün yığışıb şirin yanına getdilər və ona dedilər ki, sən hər gün böyük zəhmət çəkəndən və özünə əziyyət verdikdən sonra bizlərdən birini ovlayıb yeyirsən. Sən həmişə narahatq, biz isə qorxu və təlaş içərisində yaşayırıq. Biz elə bir şey fikirləşib tapmışıq ki, həm sən zəhmət çəkməyəsən, həm də biz rahat yaşayaq. Əgər sən bizə hücum etməkdən əl çəksən, biz söz veririk ki, hər gün yemək vaxtı şahın mətbəxinə bir ov

göndərək. Şir razı oldu və bir müddət iş belə davam etdi. Bir gün növbə gəlib dovşana çatdı. Dovşan yoldaşlarına dedi: – Əgər məni göndər-məkdə tələsməsiniz, mən sizi bu qaniçici, qəddar zülmkarın əlindən həmişəlik xilas edəyəm. Heyvanlar dedilər: – Bizim etirazımız yoxdur. Dovşan o qədər gözlədi ki, şirin yeməyinin vaxtından xeyli keçdi, sonra yola düşüb yavaş-yavaş şirə tərəf getməyə başladı. Gördü şirin qanı qaralıb, aclıq onu özündən çıxarmış, qəzəbindən gözləri qızarmış, ağzının suyu qurumuş, heyvanlar əhdə vəfa etmədikləri üçün hücumu hazırlamışdır. Dovşanı görcək nəre çəkib dedi:

– Haradan gəliirsiniz, heyvanlar nə qayırlar?!

Dovşan dedi: – Padşah sağ olsun, mənimlə birlikdə bir dovşan da sizə göndərmişdilər, yolda bir şir tutub aldı, nə qədər dedim ki, bu, padşahın yeməyidir, padşah üçün göndərilib, qulaq asmadı. Onu incitməyə başlayıb, dedi ki, bura mənim ovlağımıdır və ona görə də buradakı ovlar birinci mənə çatar, çünki mən həm gücdə, həm də şan-şövkətdə ondan artıqam. Mən tələsik gəldim ki, şaha xəbər verəm.

Şir yerindən qalxıb dedi: – Onu mənə göstər. Dovşan qabağa düşüb, şiri bir quyunun başına gətirdi. Quyunun suyu o qədər təmiz idi ki, ayna kimi hər şeyi dumdurdu göstərirdi... Dovşan dedi ki, bu quyudadır, lakin mən ondan qorxuram. Əgər şah məni qucağına alsın, mən düşməni ona göstərə bilərəm. Şir onu qucağına alaraq quyuya baxdı, orada özünə oxşar bir şir gördü ki, onun da qucağında bir dovşan var idi. Dovşanı yerə qoyub özünü quyuya atdı və oradaca boğulub öldü.

Dovşan sağ-salamat geri qayıtdı. Heyvanlar əhvalatı soruşdular.

Dovşan dedi: – Qarunun dövləti torpağa batın kimi şir də suya batıb məhv oldu. Hamı şadlıq atına minib meşəlikdə arxayın-arxayın o tərəf – bu tərəfə çapmağa başladı...

Kəlilə dedi: – Əgər şirə ziyan vurmada öküzü öldürə bilsən, o zaman bu işi başlamağa dəyər və fikirləşib buna yol tapmaq olar. Yox, əgər nəzərdə tutduğunuz ziyanı öküze vurmaq mümkün olmayacağına, amandır, bu işə başlama; çünki heç bir ağıllı adam öz şəxsi mənafeyi üçün ağasının inciməsinə razı olmaz.

Bununla onların söhbəti qurtardı və Dimnə bir neçə gün şirin görüşünə getmədi. Bir gün şirin yanında heç kəsin olmadığını görüb ona yaxınlaşdı.

Şir dedi: – Xeyir ola, bir neçə gündür görünürsən?

Dimnə ayağa duraraq dedi: – Xeyirdir.

Şir soruşdu: – Bir hadisəmi baş vermişdir?

Dimnə dedi: – Bəli.

Şir dedi: – De görüm nə olub?

Dimnə dedi: – Başın ayıq və heç kəs olmayan vaxt desəm yaxşıdır.

Şir dedi: – İndi əsl vaxtdır, nə qədər tez desən, o qədər məsləhətdir. Çünki vacib məsələləri təxirə salmaq olmaz, xoşbəxt ağıllılar bu günün işini sabaha qoymazlar.

Dimnə dedi: – Dinləyicinin xoşuna gəlməyən sözlər deməyə və nəsihət verməyə hər adam cəsarət etməz. Lakin dinləyicinin ağılı kamildirsə, xüsusilə, əgər deyilən sözlər yalnız dinləyicinin xeyrinədirsə və söyləyənin burada yalnız öz borcunu yerinə yetirib yaxşılıq etməkdən başqa heç bir məqsədi yoxsa, o, bu sözü deməli və dinləyici də ona qulaq asmağı bacarmalıdır. Əgər söz deyilib qurtardıqdan sonra söz söyləyən səlamət qalarsa, bu, onun üçün ən böyük mükafat və ya ən şöhrətli qələbə olar. Bir də bu sözləri ona gec demək olar ki, padşah ağıl və kamalda başqalarından çox-çox üstündür. Ona görə də o, deyiləcək sözlərə şahlara məxsus bir təmkinlə qulaq asa bilər. Bir də aydın məsələdir ki, mənim deyəcəyim sözlər yalnız məhəbbət və sədaqət xatirinə deyilir, orada yalan və riyakarlıq ola bilməz. Atalar deyiblər ki, bələdçi öz ağalarına yalan deməz. Məlumdur ki, bütün vəhşi heyvanların yaşaması sizin həyatınızdan asılıdır. Ağıllı və nəcib adamlar öz borclarını yerinə yetirib bildiklərini şaha deməsələr, xəstəliklərini həkimdən gizlətsələr, təhlükə və bədbəxtliyin, yaxınlaşdığını dostlara xəbər verməsələr, özünə xəyanət etmiş olurlar.

Şir dedi: – Sənin səmimi və sədaqətli olduğun məlumdur. Sənin etdiyiniz iş də bunu sübut edir. Təzə nə bilibsənsə də ki, sənin səmimiyyətin və sədaqətin bir daha özünü göstərsin və onu şübhə altına almağa imkan qalmasın.

Dimnə dedi:

– Şətrəbə ordu başçılarını yığıb onlarla gizləndə söhbət etmiş və hərəsinə bir növ vədə verərək demişdir: “Mən şiri imtahan edib sınaqdan çıxarmışam, onun güc və qüvvətinin dərəcəsinə, ağıl və kamalının səviyyəsini öyrənmişəm, onların hər birində böyük bir nöqsan və zəiflik görmüşəm”.

Şahım, siz isə o nankor və vicdansız haqqında həddindən artıq mərhəmət göstərmiş, hörmət və nüfuzda onu özünüzdə bərabər, şahlara layiq səviyyəyə qaldırılmışsınız. Ciddi məsələləri həll etmək, ömr verib

qadağan etməkdə, çətin düşünləri açıb hökm verməkdə ona o qədər böyük imkan yaratdınız ki, fitnə divi onun qəlbinə toxum saldı. Şahlıq eşqi onun başında üsyan arzusu əmələ gətirdi. Ağıllı adamlar deyiblər, elə ki, padşah xidmətçilərindən birini şan və şövkətdə, mal, dövlət və nüfuzda özünə bərabər gördü, gərək o saat onu aradan qaldırsın. Yoxsa, özü məhv olar. Nə kimi tədbir görmək lazım olduğunu şah özü hamıdan yaxşı bilir. Lakin mənə elə gəlir ki, öküzlün məsələsini təxirə salmaq və fürsəti əldən vermək olmaz. Çünki iş elə yerə çata bilər ki, tədbir görmək fayda verməz. Atalar deyiblər ki, insanlar iki növdür: ayıq və xam. Ayıq adamlar da iki növdür: Onlardan biri təhlükə baş verməmişdən əvvəl onun nəticəsini görər, başqalarının sonra başa düşə biləcəklərini o, işin başlanğıcında düzgün təyin edər və axırda lazım olacaq tədbiri əvvəlcədən görər.

Hadisə baş verdikdən sonra huşyar adamla avam adamın vəziyyəti bir olar...

Düşmənin hər gizli fikrini görər,
Oğrun bir baxışla ağıllın gözü.
Bircə an düşünsən, zehnin kəşf edər,
Sirlər pərdəsilə bürünmüş sözü.

Ağıllı adamlar öz işlərinə belə yanaşdıqda həmişə ayıq olar, hadisələrin cilovunu öz əlində saxlar, təhlükəli girdaba düşməzdən əvvəl özünü sahilə çatdırar...

Düşmənin var isə yuxlama bir an,
Oğruya çıraqdır yatsa pasiban.

İkinci ayıq adam ona deyərlər ki, fəlakət baş verdikdə özünü itirməsin, dəhşət və qorxuya düşməyib vəziyyətdən qurtarmaq üçün yol tapa bilsin. Xam və aciz adama gəldikdə isə o, mütərəddid, cəsərsiz, tez-tez fikrini dəyişən olar; bir hadisə baş verdikdə özünü itirib olayağa düşər. Xoşbəxtlik, səadət əldə etmək bacarığından məhrum olduğundan ah və nalə edə-edə özünü ora-bura vurur. Üç balıq heka-yəsində olduğu kimi çırpına-çırpına məhv olub gedər.

Şir soruşdu:

– O necə olmuşdur?

Rəvayət. Dimnə dedi: – Belə nəql edirlər ki, uzaq və əl çatmayan bir yerdə bir göl var idi. Burada üç balıq yaşayırdı. Bunlardan ikisi ayıq

və təcrübəli, birisi isə xam və təcrübəsiz idi. Təsadüfən, bir gün iki ovçu oradan keçirdi. Bir-birinə vədə verdilər ki, gəlib hər üçünü tutsunlar. Balıqlar bu sözü eşitdilər. O balıq ki, çox ayıq idi və dəfələrlə zalım zamanənin zülmünü və qəddar fələyin vəfəsizliyi görmüş, ağıl və təcrübə sahibi olmuşdu, o saat işin nə yerdə olduğunu başa düşdü və dərhal su gələn tərəfdən xaricə çıxdı. Bu zaman ovçular gəlib gölü suyuna gəldiyi və çıxdığı hər iki tərəfdən möhkəm bağladılar. Birinciyə nisbətən təcrübəsiz, lakin ağıl və kamaldan, təcrübə və düşüncədən məhrum olmayan ikinci balıq vəziyyəti belə gördükdə dedi: – Firsəti əldən verdim, qafillərin işinin axırı elə belə olar. İndi artıq tədbir və hiylə vaxtıdır. Hərçənd fəlakət baş verdikdən sonra görülən tədbir böyük fayda verməz və bəla vaxtı ağıl və kamalın səmərindən o qədər də mənfəət götürmək olmaz. Lakin buna baxmayaraq, ağıl olan biliyin verə biləcəyi xeyirdən ümidini kəsməməli və düşmənin hiyləsini dəf etməkdə təxirə yol verməməlidir. Mərd adamların iradə, ağıllı adamların hiylə işləmək yeridir. Bunu dedikdən sonra özünü ölümlüyə vurub suyuna üzərinə qalxdı. Ovçular elə bildilər ki, ölüb, onu qırağa atdılar. O sürünərək özünü çaya saldı və beləliklə, canını salamat qurtardı. Aciz və həyatı təcrübəsi olmayan üçüncü xam balıq isə özünü itirmiş, hövlnak bir halda çırpına-çırpına gah sağa, gah sola üzdü, gah suyuna altına bataraq, gah üzə çıxdı, nəhayət, ovçuların toruna düşdü.

Bu misalı ona görə gətirdim ki, şah Şətrəbə haqqında təcili tədbir görsün. Xoşbəxt şah ona deyiblər ki, əldə fürsət var ikən, qüdrət sarsılmamışkən düşmən haqda ölçü götürsün, iti qılıncla düşmənin kökünü kəssin. Şahın dünyanı işıqlandıran kamalının alovları düşmən evinin tüstülərini göylərə qaldırsın.

Şir dedi: – Məsələ aydındır, lakin güman etmirəm ki, Şətrəbə ona edilmiş bu qədər yaxşılıqdan sonra xəyanət etmək fikrinə düşsə və xeyrixahlığa qarşı pisliliyi rova görə, çünki Şətrəbə haqqında indiyə qədər yaxşılıqdan başqa, heç bir şey edilməmişdir.

Dimnə dedi: – Doğru buyursunuz, elə padşahın göstərdiyi böyük mərhəmət onu götürüb bu fikrə çıxarmışdır... Xain və bədcins adamlar arzu etdikləri vəzifəni alana qədər səmimi və sədaqətli olurlar, elə ki bu vəzifəni aldılar, layiq olmadıqları daha yüksək vəzifələr xəyalına düşsə və bunun üçün hiylə və xəyanətə əl atarlar. Nacins və rəzil adamların xidmət və məsləhətləri ümid və qorxuya görə olur. Elə ki arxayınlaşdı və məqsədinə çatdı, su bulandıрмаğa, şər atəşini alovlandıрмаğa başlar.

Deyiblər ki, padşah öz xidmətçilərini mərhəmət və kəramətdən o qədər məhrum etməməlidir ki, birdəfəlik ümidini kəsib düşmən tərəfinə keçsin və o qədər də çox nemət və dövlət verməməlidir ki, varlanıb pispis fikirlərə düşüb allahlıq iddiası etsinlər. Elə etmək lazımdır ki, onlar xof ilə rica, qorxu ilə ümid arasında yaşasınlar: nə ümitsizlik onlara üstün gəlsin, nə də qudurğanlıq həvəsinə düşsünlər... Padşah bilməlidir ki, əyri adamdan düzgünlük ummaq olmaz. Yolunu azmış adamı cəza və mükafatla doğru yola qaytarmaq hər dəfə mümkün olan şey deyil... Əqrəbin və itin quyruğunu nə qədər çox bağlı saxlayıb onu düzəltməyə çalışsalar, açan kimi o saat əvvəlki vəziyyətinə qayıdar və heç bir vəchlə onu öz təbiətindən döndərmək mümkün olmaz. Hər kəs öz dostlarının verdiyi nəsihətə qulaq asmasa (bu nəsihətlər acı və ağır olsa da), onun işinin sonu peşmançılıq olar. Necə ki, həkimin verdiyi dərmanlara əhəmiyyət verməyib öz arzu etdiyi xörəklərdən yeyən və içkilərdən içən xəstələrin hər dəqiqə səhhəti ağırlaşar və mərzələri gec sağalar... Şahm xidmətçiləri onlara göstərilən nemət və mərhəmət qarşısında bildiklərini şahlara deməyə məcburdurlar. Şahların da bunu tələb etməyə haqları vardır. Xidmətçilərin ən sadıqı odur ki, xeyirli xəbərləri şahla çatdırmaqda xüsusi səy göstərə və heç bir şeyi gizlətməyə. İşlərin ən yaxşısı odur ki, başlanğıcı xoş, sonu xeyirli olsun və hamı tərəfindən təriflənsin. Təriflərin ən çox ürəyəyatını odur ki, böyük və adlı-sanlı adamlar tərəfindən edilsin. Dostların ən xoşagələni odur ki, höcət olmaya və hər işdə yaxından kömək edə. Xasiyyətin ən bəyənilməsi odur ki, həlim və təmiz ola. İnsanların ən dövlətli odur ki, acgöz və hərəs olmaya. Adamların ən kamili odur ki, dövlətdən qürrələnilib yoxsulluqdan ruh düşkünlüyünə qapılmaya....

Yatağı oddan, balıncı ilandan olan adamın yuxusu şirin ola bilməz. İnsan idrakının kamilliyi və aqlının çoxluq əlaməti odur ki, dostlardan biri düşmənçilik etdikdə və ya xidmətçilərdən biri qudurğanlıq etmək fikrinə düşdükdə dərhal tədbir görə, onlar fürsət tapıb ziyan yetirməmiş onları aradan qaldıra. Çünki düşməne möhlət verdikcə qüvvətlənər, vaxt verdikcə güclənər...

Düşmənlərin qarışqa idi, indi dönmüş ilana,
İlan olan qarışqaya aman vermə bir daha.
Əldən versən bu fürsəti, zaman keçər, vaxt ötər,
Onda ilan dönüb olar dəhşətli bir əjdaha.

Padşahların ən acizi odur ki, işin əvvəlini, axırını düşünməyə, öl-kənin vəziyyətini bərhad hala sala, böyük hadisələr baş verdikdə, çətinliklər qarşıya çıxdıqda vaxtında ağıllı tədbir görməyə. Firsəti əldən verdikdən və düşmən qalib gəldikdən sonra öz yaxın adamlarını təqsirləndirib hərəsinə bir cəza verə...

Ölkə dolandırmağın şərtlərindən biri odur ki, düşmən baş qaldırıb qələbə çalmamış, onun qarşısı alınsın və işə əngəl törədən manlələr aradan qaldırılsın. Fəlakət baş verməmişdən əvvəl tədbir görülsün, xəyanət edib nifaq salmağa düşmən imkan tapmasın; qərarlar qocaların məsləhəti və cavanların razılığı ilə qəbul edilsin... Çünki sərvət – ticarətsiz, elm – mübahisəsiz, hakimiyyət – siyasətsiz ola bilməz.

Dövlətin bünövrəsi qılıncaz möhkəm olmaz,
Kim ki, dövlət istəyir, atmalı qılınca əl.
Xalqının başı üstən asılmasa bir qılınca,
Şahın tacü-təxti, daim gözər əlbəəl.

Torpağı qanla yoğurulmamış saraylar davamlı ola bilməz.

Zəmanə şahlığı verməz o ələ,
O əl qılınca vurub etməsə homlə.

Şir dedi: – Sən çox dəhşətli və sərt sözlər danışdın. Lakin xeyirxah adamın sözlərinin sərtliyini bəhanə edib ona qulaq asmamaq doğru deyildir. Şətrəbə düşmənçilik fikrinə düşsə, onun nələr edə biləcəyini, nə fəsadlar törədə biləcəyi məni qorxuda bilməz. Çünki o, mənim təamımdır. Onun yemi otdur, mənim xörəyim ət. Bir də ki, mən ona aman vermişəm.

Şirə baxa bilirmi, qorxusundan bir maral?
Köklik dözə bilirmi, hücuma keçsə qartal?..

Bundan əlavə, onunla mənim aramda haqq-salam, hörmət və inam vardır. Deyiblər ki, ağıllı adamlar inama xəyanət etməzlər. İndi mən nəyə əsasən Şətrəbəyə qarşı xəyanət edə bilərəm? Halbuki mən məclislərdə dəfələrlə onu tərifləyib ondan razı olduğumu, onun ağıl və kamalından məmnun qaldığımı, ona aman verib əbədi olaraq bu vədə sadıq qalacağımı demişəm. İndi bu dediklərimin əksini etsəm, mən sözünün üstündə durmayan və tez-tez fikrini dəyişən bir adam kimi tanınaram. Bundan sonra heç kəs mənim verdiyim vədlərə ürəkdən inanmaz.

Dimnə dedi: – ”Şətrəba mənim təamımdır” – deyə şah aldanma-
malıdır. Şətrəba bilavasitə bir şey edə bilməsə də, ətrafına dost-aşna
toplayıb hiylə və riyakarlıqla öz məqsədinə çata bilər. Mən ondan qor-
xuram ki, bütün yırtıcı heyvanlar onun tərəfinə keçsinlər. Çünki Şə-
trəba onların qəlbində sənə ədavət, özünə rəğbət hissi oyatmışdır.
Bunlardan əlavə, əgər Şətrəba başqalarını təhrik etməyib təkbaşına bu
fikrə düşsə belə, yenə onun hicranı vüsaldan yaxşıdır.

Dimnə o qədər belə şeylərdən danışdı ki, axırda şiri yoldan çıxardı.

Şir Dimnədən soruşdu: – Yaxşı, indi bu barədə fikrin nədir?

Dimnə dedi: – Çürük diş çıxarılmayınca ağrısı dayanmaz... Xörək
həzm edilməyib ürəyi bulandırsa, qusub geri qaytarmayınca sancısı
dayanmaz. Müdara, lütf və mərhəmətlə ələ gəlməyən, get-gedə dost-
luq əvəzinə daha çox düşmənçilik fikrinə düşən rəqib məhv edilmə-
yincə, onun şərinə qurtarmaq olmaz.

Şir dedi: – Şətrəbanın qonşuluğu artıq məni əsəbiləşdirir və mən
onu görmək belə istəmirəm. Bir nəfər göndərəcəyəm, ona desinlər ki,
hara istəyir, rədd olub getsin və bir daha gözüme görünməsin.

Dimnə bilirdi ki, bu söz Şətrəbanın qulağına çatsa, o dərhal özünə
bəraət qazandırmaq üçün sübutlar gətirəcək, Dimnənin yalan danış-
ıb hiylə işlətdiyinin üstünü açacaqdır. Ona görə tez şirə cavab verib dedi:
– Ehtiyat igidin yaraşığıdır. Belə etmək məsləhət deyil. Çünki söz nə
qədər ki deyilməyib, onu həmişə demək olar, lakin deyilmiş sözü
deyilməmiş etmək mümkün deyildir.

Deyilməmiş sözləri deyə bilərsən hər an,
Lakin deyilmiş sözü qaytara bilməz insan!

Ağız həbsxanasından çıxan sözü gizlətmək, kaman yayından xilas
olmuş oxu qaytarmaq olmaz. Bir də ki, susmağın zəhm və əzəməti
şahlar üçün nəfis bir bəzək, qiymətli bir libasdır. Atalar deyiblər ki,
sirri öz ürəyinə də demə...

Bu sirri qəlbində elə gizlə ki,
Qəlb özü axtarsa, tapa bilməsin.

Bundan əlavə, Şətrəba bu xəbəri eşidib özünün ifşa edildiyini bil-
dikdə həddini aşı bilər. Ordunu səfərbərliyə alar və ya hazır halda
müharibəyə gələ bilər.

Ağıl və təcrübə sahibləri açıq günah üstündə gizlin cəza verməyi
və əksinə, gizlin günah üstə açıq cəza verməyi məsləhət görməzlər.

Şir dedi: – Heç bir sübut olmadan, yalnız ehtimala əsasən yaxın
adamları uzaqlaşdırmaq, onları məhv etmək üçün səy göstərmək, öz-
özünə əzab vermək və öz kökünə balta vurmaq kimi bir şeydir. Pad-
şahlar bütün işlərdə, xüsusilə, mükafat və cəza verməkdə fikirləşib
düşünməlidir.

Dimnə dedi: – Şahın buyurduğu doğrudur. Lakin bu qəddar hiylə-
gər gələndə qədər fürsəti əldən verməyib hazır və amadə olmaq lazı-
m-
dır. Şətrəbaya diqqətlə baxılsa, onun xəbis fikirdə olduğunu murdar
üzündən də müşahidə etmək olar. Çünki dost ilə düşmən arasında olan
fərq, özünü baxışda, davranışda büruzə verir. Bu ayıq və huşyar
adamlardan gizlətmək o qədər də asan olmaz...

Olar sirri gözlərindən aşkar,
O gözlərdə düşmənçilik odu var.

O, xəyanətçilik fikrinə düşdükdə xarici əlamətləri belə olur: kefi
pozulur, gözə təşvişli və narahat görünür, sağa-sola baxır, qabağa-dala
buynuz vurur, elə bil, müharibə edib müqavimət göstərir.

Şir dedi: – Bu, başqa məsələ. Əgər, doğrudan da, mən bu əlamət-
lərdən birini onda görsəm, o zaman bütün şübhələrim zayıf olar.

Dimnə şirin bu sözlərini eşitdikdə öz kələyinin baş tutduğunu an-
ladı və öküzü də yoldan çıxarmaq üçün onun yanına getmək qərarına
gəldi. Lakin şirdə şübhə oyatmasın deyə, əvvəlcə ondan icazə almağı
lazım bildi və şirə dedi:

– İcazə versəniz, Şətrəbanın yanına gedər, onun nə fikirdə oldu-
ğunu öyrənib sizə xəbər verərəm.

Şir icazə verdi.

Dimnə başını aşağı salaraq qəmli halda Şətrəbanın yanına gəldi.
Şətrəba onu mehribanlıqla qarşılayaraq dedi:

– Bir neçə gündür ki, səni görmürəm, kefin necədir?

Dimnə dedi: – Bir adamın ki, ixtiyarı öz əlində deyil, başqalarının
əsiri ola, həmişə qorxu və iztirab içində yaşaya, bir dəqiqə də olsun,
rahat nəfəs alıb ürək sözünü deyə bilməyə, onun kefi necə ola bilər?

Şətrəba dedi: – Nə olub ki?

Dimnə dedi: – Nə olacaq, heç nə? İnsanın alınına nə yazılıbsa, o da
olacaq... Heç taleyindən qaçıb qurtaran adam görübsənmi? Görübsən-
mi ki, insan böyük mənsəbə çata, bu dünyanın şərbətini içə, lakin məst
olmaya? Düşkünlüyə qapıla, lakin məhvə doğru sürüklənməyə? Qa-

dınlar məclisində kef çəkə, lakin birinə məftun olmaya? Alçaq adamlara işi düşə, xar və zəlil olmaya? Fitnəkar adamlarla otura-dura, peşmançılıq çəkməyə? Padşahlarla dostluq edə, canını salamat qurtara?

Şərtəba dedi: – Sənin sözlərindən elə görünür ki, şirdən şübhələnmib narahat olubsan.

Dimnə dedi: – Doğrudur, lakin öz haqqımda yox. Səninlə dost olduğumu, aramızda olan qədim dostluq əlaqələrini, şir məni ilk dəfə sənin yanına göndərərkən bağladığımız əhd və peymanları, mənim onlara necə sadıq qaldığımı, özün gözəl bilirsən. Ona görə, mən baş verə biləcək yaxşı, pis, xeyirli və zərərli hadisələri səndən gizlədə bilmərəm.

Şərtəba dedi: – Söylə görüm nə var, ey əhdinə vəfadar olan mənim əziz dostum!

Dimnə dedi: – Etibarlı bir adamdan eşitmişəm, deyirdi: “Şir ağzından qaçırıbdır ki, Şərtəba çox kökəlibdir, görəndə adamın ağzının suyu axır. Onun burada qalmasının da mənası yoxdur. Ələ-ayağa dolaşmaqdan başqa bir iş yaramır. İstəyirəm, onun ətindən vəhşi heyvanlara bir qonaqlıq verəm”. Şirin qanıçıcı və dediyini eyləyən olduğunu bildiyim üçün, bunu eşitcək tez sənin yanına gəldim ki, xəbər verəm və qardaşlıq borcumu yerinə yetirəm. Bununla dostluq, vicdan, şərəfət, mürüvət və əhd-peyman şərtlərinə əməl etmiş olam.

Əhdinə gör vəfa eyləsə insan,
Hər şeydən yüksəkdir, öyləsə insan.

İndi bircə yol qalır ki, tez tədbir görüb, hiylə işlədib canını ölümdən xilas edəsən.

Şərtəba Dimnənin dediklərinə qulaq asdı, şirin verdiyi vədləri və içdiyi andları xatırladı, sonra, şirin sözünün üstündə duran adam olduğunu gözünün qabağına gətirərək dedi: – Şirin mənə qəzəblənməsinə əsas yoxdur, çünki indiyə qədər məndən heç bir xəyanət baş verməmişdir. Lakin ola bilər ki, mənim haqqımda yalan sözlər danışdı onu yoldan çıxarsınlar və şir belə adamların böhtan və iftiralılarına inanıb mənə acığı tutsun. Şirin xidmətində xain adamlar çoxdur və onların xəyanətkarlıqda xüsusi məharətləri var. Şir dəfələrlə belələrinin xəyanətlərinin şahidi olmuşdur. Ona görə də başqaları barəsində nə deyirlərsə inanır. Hər halda fitnəkar adamların böhtanları yaxşı adamlar haqqında şübhə yaradır və belə yalanlara inananlar axırda peşman olurlar.

Necə ki, ördək peşman olmuşdu.

Rəvayət. Aym işığını suda görən bir ördək onu balıq hesab edərək özünü suya vurur. Lakin heç bir şey tapmır. Bu hadisə bir neçə dəfə təkrar olunur. Nəhayət, ördək yorularaq bu işdən əl çəkir. Bir neçə gündən sonra həmin suda həqiqi balıqlar əmələ gəlməyə başlayır, lakin ördək hər dəfə balıq gördükdə onu ay işığı hesab edib hücum keçmir, bu yanlış təcrübə nəticəsində həmişə ac qalır.

Əgər şirə mənim haqqımda qərəzlə bir şey deyiblər və o, buna inanıbsa, demək, o, başqa xəyanətlərin şahidi olduğu üçün buna inanmışdır və mənim ittiham edilməyinin səbəbi başqalarının xəyanətidir. Yox, belə bir şey yoxdursa və şir səbəbsiz olaraq mənə nifrət edirsə, bu, çox qərribə və təəccüblüdür. Əgər qəzəb və narazılığın səbəbi varsa, üzr istəmək və buraxılmış səhvi düzəltmək yolu ilə onu rəf etmək olar. Lakin böhtan və fitnəkarlıqla düzəlmiş işlər baş tutanda onu aradan qaldırmaq, həqiqəti meydana çıxarmaq çox çətin olur. Çünki yalan və iftiranın həddi-hüdudu olmaz, o get-gedə artar, azalmaz.

Mən ha fikirləşirəm, şirlə mənim aramda narazılıq yarada biləcək heç bir şey yadıma sala bilmirəm. Doğrudur, gecə və gündüz bir yerdə olan, bir-birinin xeyrində-şərində, şad və qəmli günlərində iştirak edən iki dost nə qədər ehtiyatlı, ayıq, huşyar və təmkinli olsalar, yenə də onlardan birinin səhv buraxması mümkündür. Çünki səhvsiz insan ola bilməz. Qəsdən əhdi pozmaq istəmədikdə xırda və iri xətalara göz yummaq olar. Böyük adamların alicənablıq və səxavətlərinin gözəllik dərəcəsi səf edib bağışladıkları kiçik adamların günahlarının və xəyanətlərinin çirkinliyi ilə müəyyən edilir. Əgər mənim qüsurum varsa, bu da ola bilər ki, mən hərdənbir xeyirxahlıq naminə bəzən onun fikirlərinə müxalif çıxmışam. Bəlkə o, bunları kobudluq və hörmətsizlik hesab edib? Lakin mən verdiyim məsləhətlərdən heç eləsi olmayıb ki, ondan xeyir və mənfəət gəlməsin. Bununla belə, mən bu sözləri heç vaxt adam yanında deməmişəm və deyərək elə etmişəm ki, onun qəlbinə toxunmasın, böyüklüyünə sədəmə dəyməsin. Hər nə söyləmişəm, nökrin öz ağasına söylədiyi bir tərzdə söyləmişəm. Adamın ağına batmır ki, nəsihət – xəyanət, xidmət – ədavət doğursun.

Dərmanlar xəstəni salırsa dərde,
Bu xəstə yataqdan durarmı bir də?

Hər kəs məşvərət zamanı məsləhətçinin; müalicə vaxtı təbibin; şəri məsələlərində müftinin sözünə baxmasa, düzgün təyin faydasın-

dan, müalicənin xeyrindən, ibadətin savabından məhrum olar. Əgər bu deyilənlərin heç biri deyilsə, onda görünür ki, şiri bu fikrə salan səltənət düşkünlüyü və şahlıq sərməstliyidir. Şahların sərməstlik əlamətlərindən biri budur ki, xainlər onların gözüne sadıq adamlar simasında, sadıq adamlar isə xainlər qiyafəsində görünərlər. Elə buna görədir ki, alimlər deyiblər: “Dəryanın dibində nəhənglə oynamaq, quyruğu basılmış ilanın dodağını sorma qorxuludur, lakin şahlarla yaxınlıq etmək ondan da qorxuludur...” Bəlkə, məndə olan istedad onun qəzəbinə səbəb olmuşdur. Çünki yaxşı atı gücünə və qaçışma görə cilovlayıb minərlər. Bar verən ağacın budağını meyvəsinə görə sındırırlar; tavus isə gözəlliyinə görə həmişə tükü yoluq, qanadı qırıq olur.

Biliyim başımın bəlası oldu,
Tavusun quyruğu, qanadı kimi.
Ceyranı məhv etdi göbəkəki müşk,
Natiqlik kəsdirdi mənim dilimi...

Hünər sahibləri həmişə istedadı olmayan paxıl adamlar tərəfindən məhv edilər, alçaq və rəzil adamların nifrət və qəzəbinə səbəb olurlar. İstedadsız, paxıl, alçaq və rəzil adamlar istedadlı və alicənab adamlardan çox olduqlarına görə həmişə qalib gələrlər. Xəsis səxavətlini gördükdə, cahil alimlə bir məclisə düşdükdə, axmaq ağıllı ilə söhbət etdikdə ürəkləri sıxılıb qanları qaralar. İstedadsız adamlar hünər sahiblərini pisləməkdə o qədər ifrata vararlar ki, onların hətta oturuş və duruşlarını belə günah paltarına geyindirər, ona xəyanət və cinayət bəzəyi vururlar. Beləliklə, səadət və xoşbəxtlik hesab edilən hünər və istedadı ədavət və bədbəxtliyə çevirərlər...

Söyləyirlər, hər yerdə mənim çoxdur günahım,
Vallah hünərdən başqa mənim yoxdur günahım.

O bədxah bu fikrə düşübsə və fələk də bu işdə ona yar olacaqsə, onun qarşısını almaq, qızmış şiri zəncirləmək, gürzə ilanı tutmaq, uzaq-görən ağıllı adamları aldadıb xam salmaq, axmaq və sadələvh adamları ayıq, igid və cəsur adamları – qorxaq, qorxaq və ağciyər adamları – cəsur, dövlətli adamları – yoxsul və yoxsulları dövlətli etməkdən daha çətindir.

Dimnə dedi: – Şirin bu qərarının səbəbi sənənin saydıqların, guya, düşmənlərin təhrik etməsi, şahlıq sərəməliyi və sairə deyildir. Sadəcə

olaraq o güclü, müstəbid, qəddar, hiyləgər və xaindir. Belə adamlarla dostluğun əvvəli həyat kimi şirin, sonu isə ölüm kimi acı olar.

Şətrəba dedi: – Doğrudur, mənim də ürəyimə damıb ki, əcəl çəkib məni buraya gətirmişdir. Yoxsa mən hara, şirlə dostluq hara?! O ət yeyir, mən ot. Mən onun xərəyiyəm, o mənim qənimim. Görünür, taleyim belə imiş... Məni girdaba salan hərislik, cah və calal, şan və şövkət ümidi olmuşdur. İndi isə ondan xilas olmaq mümkün deyildir. Bal arısı neylüfər gülünün rəngini görüb, iyini duycaq o saat onun üstünə qonub şirəsini sormağa və ətrindən zövq almağa başlar. Onun başı bu işə o qədər qarışır ki, vaxtında uçub getməyi belə unudur. Neylüfər yavaş-yavaş öz yarpaqlarını yumur və bal arısı onun içərisində qalib məhv olur. Öz qismətilə razılaşmayıb daha artıq şey tələb etmək fikrinə düşən adam, gözəl, çəmənlərdə rəngarəng çiçəklərin ətri və yaşıl yarpaqlı ağacların meyvələrinə qane olmayıb, filin qulağına girən və onun qulağının bir hərəkətilə məhv edilən milçəyə bənzər. Qədr və qiymət bilməyən adama xidmət edib nəsihət vermək – soranlıqda toxum əkmək, ölü ilə məşvərət etmək, anadangəlmə karın qulağına hikmət dərsi oxumaq, axan suyun üzərinə sirr yazmaq, hamamda çəkilmiş şəkillərlə eşqbazlıq etmək kimi bir şeydir.

Dimnə dedi: – Bu sözlərdən əl çək, başının çarəsini qıl.

Şətrəba dedi: Mən nə edə bilərəm? Mən onu bilirəm ki, şir mənim haqqımda yaxşılıqdan başqa bir şey düşünməz, lakin ona yaxın olan adamlar məni həlak etmək istəyirlər. Əgər belə isə, çarə qılmaq çətin olacaqdır. Çünki hiyləgər və zalım adamlar əl-ələ verib birinin cvini yıxmaq qərarına gəldikdə həmişə öz qəsdlərinə nail olar və onu məhv edərlər. Necə ki, canavar, qarğa və çaqqal əlbir olub dəvəni məhv etdilər. Dimnə soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Öküz dedi: – Belə nəql edirlər ki, bir qarğa, bir canavar, bir çaqqal bir şirin qulluğunda xidmət edirdilər və onların məskəni bir karvan yolunun qırağında idi. Bir gün bir tacirin dəvəsi karvandan ayrılıb orada qaldı və yem tapmaq üçün meşəyə gəldi. Elə ki, şirin yanına çatdı, baş əyib xidmət etməkdən başqa çarəsi qalmadı. Şir də onu mehribanlıqla qarşılayaraq sorğu-sualdan sonra dedi: – İndi fikrin nədir? Getmək istəyirsən, yoxsa qalmaq? Dəvə dedi: – Şahın könlü necə istəyirsə.

Şir dedi:

– Meylin varsa, mənim yanımda qalıb rahat-farağat bolluq içərisində yaşaya bilərsən.

Dəvə bunu eşitcək, sevinib bir müddət o meşədə yaşadı.

Bir gün şir ov arxasınca gəzərkən bir məst filə rast gəldi. Onların arasında şiddətli vuruşma başladı, hər iki tərəf ciddi müqavimət göstərdi. Şir yaralı halda inildəyə-inildəyə gəlib öz mağarasına girdi və bir neçə gün canının ağrısından şikara çıxıb bilmədi. Canavar, qarğa və çaqqal da ac qaldılar. Bunu hiss edən şir onlara dedi: – Görünür, əziyyəət çəkirsiniz, bu yaxınlarda bir ov tapın mən onu parçalayım, həm sizin işiniz düzəlsin, həm mənəm. Onlar bir guşəyə çəkilib öz aralarında məsləhətləşməyə başladılar və bir-birinə dedilər: – Burada dəvə bizim aramızda artıqdır və heç bir faydası yoxdur, nə bizimlə dostluq edə bilər, nə də şirlə. Şiri məcbur etmək lazımdır ki, dəvəni parçalasın, həm özü yesin, həm də bizə bir şey düşsün. Çaqqal dedi: – Bunu etmək olmaz, çünki şir ona aman verərək öz qulluğunda saxlamışdır. Hər kəs padşahı xəyanətə təhrik edib verdiyi əhdi pozdurmağa çalışsa, dost-aşalarını bəla toruna salar və bədbəxtliyi kəməndlə öz tərəfinə çəkmiş olar.

Qarğa dedi: – Elə dəlil gətirmək olar ki, şir öz əhdini pozmağa məcbur olsun. Siz mən qayıdana qədər öz yerinizdən tərpənməyin, mən bu saat gəlirəm.

Qarğa bu sözləri dedikdən sonra uçub şirin yanına gəldi və təzim edərək onun qarşısında durdu.

Şir soruşdu: – Bir şey tapdınızmı?

Qarğa dedi: – Acından heç kəsin gözü bir şey görmür, lakin bir məsələ var, əgər şah onu bəyənib razılıq versə, hamımız bol nemət içərisində yaşarıq.

Şir soruşdu: – O nə məsələdir?

Qarğa dedi: – Bu dəvə bizim aramızda yabançıdır və onun burada olmasının şahı heç bir xeyri yoxdur.

Şir qəzəblənib dedi: – Bu insaf və mürüvvətdən uzaqdır, insanın vicdanı buna yol verməz. Bir də ki, mən dəvəyə verdiyim əhdi necə poza bilərəm?

Qarğa dedi: – Mən bu barədə də fikirləşmişəm. Atalar deyiblər ki, fəlakət baş verdikdə bir adamı bir ailəyə, bir ailəni bir tayfaya, tayfanı bir şəhərə, şəhər əhalisini isə padşaha qurban vermək olar. Əhdə gəldikdə isə, elə etmək olar ki, həm əhd pozulmasın, həm də padşah aclıq və ölüm təhlükəsindən xilas olsun. Şir bunu eşitcək başını aşağı saldı.

Qarğa geri qayıdıb yoldaşlarına dedi: – Şir əvvəlcə bir az qəzəblənib boyun qaçıрмаq istədi. Lakin axırda susub ram oldu. İndi məslə-

hət budur ki, biz hamımız dəvənin yanına gedib şirin aclıqdan əzab çəkdiyini ona deyək və əlavə edək ki, biz yalnız bu şahın dövlətinin sayəsində gözəl və şad günlər keçirmişik. Əgər indi ona üz vermiş bu ağır gündə fədakarlıq göstərib canımızı və ruhumuzu şahın yolunda qurban verməsək, onun çörəyi bizim gözümüzü tutar və kəramət sahibləri yanında qədir-qiymətimiz olmaz. İndi bircə çarə qalır ki, şirin yanına gedib onun bizim boynumuzda nə qədər böyük haqqı olduğunu etiraf edək və deyək ki, bizim camımızdan başqa heç nəyə gümanımız gəlmir, o da şahı qurbandır. Sonra növbə ilə hər birimiz deyək: – "Bu gün şahın təamı mən olacağam", o birisilər rədd edib bəhanə gətirsinlər və şirin onu parçalamasına mane olsunlar. Beləliklə, həm şirə olan minnətdarlıq borcumuzu yerinə yetirərik, həm də hamımız salamat qalarırıq.

Onlar belə də etdilər.

O qədər dil tökdülər ki, axırda boyu uzun, boynu əyri dəvəni yoldan çıxardılar və o, şirin yanına getməyə razı oldu. Onlar şirin yanına çatdıqda baş əyib təzim etdilər. Sözə birinci qarğa başladı və dedi:

– Şahın ömrü uzun və dövləti əbədi olsun. Bizim güzəranımız şahın sağlığından asılıdır. İndi ki şahı belə bir müsibət üz verib, bizim yaşamağımızın mənası nədir? Boyumun balaca və bədənimin zəif olmasına baxmayaraq mən özümü şah həzrətlərinə qurban gətirmişəm.

Mən kiməm ki, geyinim rəxti vəfa ey canan,
Ya çəkə bari bəlani bu dilü didəyü çan.
Allaha and içirəm gör deyəsen canını ver,
Şadlıq ilə verərəm ol canı cananə inan.
Ya desən ver dilü canü bədəni birlikdə,
Edərəm hər üçünü xaki-rəhində qurban.

Əgər şah bu gün mənə ətimlə dolana bilərsə, buyursun, mən hazırım.

Başqaları dedilər: – Səni yeməklə nə olacaq, sənin ətindən kim doyacaq? Sonra çaqqal sözə başladı və o da qarğa kimi fədakarlıqdan dəm vurdu. Ona da cavab verdilər ki, sənin ətin iy verir və zərərli deyil, şahı layiq xörək deyil. Ondan sonra canavar dilini işə saldı, ona da etiraz edib dedilər ki, sənin ətin adamın boğazını inağ edər və zəhrimar kimidir, səni də yemək olmaz. Növbə yazıq dəvəyə çatdı, o hiyləgərlərin səmimiyyətinə bel bağlayaraq ətinin təmiz və ləzzətli olduğunu

böyük bir həvəslə tərifləməyə başladı. Hamısı birdən dedi: – Çox düz danışrsan, bu sözlərin hamısını sidq ürəkdən deyirsən, özün kök, ətin ləzzətli və özü də bizim hamımıza çatar. Dəvənin üstünə tökülüb onu parçaladılar. Beləliklə, dəvə onların toruna düşüb məhv oldu.

Bu təmsili ona görə nəql etdim, biləsən ki, düşmənlərin hiyləsi, xüsusilə, onlar əlbir olub sözü bir yerə qoyduqda, səmərəsiz qalmaz.

Dimnə dedi: – Yaxşı, bəs indi sən nə fikirdəsən?

Şətrəba dedi: – Vuruşub müqavimət göstərməkdən başqa əlacım yoxdur. Əgər bir adam bütün ömrü boyu namaz qılıb halal malından fəqir–fıqərəyə paylasa, yenə də onun əldə etdiyi savab öz dövlətini, öz namusunu qorumaq üçün bir saatlıq mübarizə edən adamın əldə etdiyi savabdan çox ola bilməz. Çünki mübarizə edən adam vuruşda həlak olsa belə, yenə də şöhrət tapıb hörmət qazanar və belə ölüm, şərəfli ölüm sayılır. Bıçaq sümüyə dayandıqda, can boğaza yığıldıqda mal və həyat uğrunda, din və məslək uğrunda aparılan mübarizənin savabının həddi–hüdudu olmaz...

Dimnə dedi: – Ağıllı adam mübarizə etməyə tələsməz, hazırlıq işi görmədən böyük və qorxulu işlərə başlamaz, düşmənlə mümkün olduqca həlim rəftar edib narazılığı sülh və dostluq yolu ilə həll etməyə çalışar, hikmət sahibləri öz zəif düşmənlərinə də xor baxmazlar, çünki düşmən zəif və gücsüz olduqda hiylə və fitnəkarlığa əl atıb qalib gələr. Halbuki, şirin qorxmaz, cəsur, güclü və qüdrətli olduğu hamıya məlumdur. Kim öz düşməninə xor baxıb edəcəyi müharibənin sonunu düşünməsə, Teytəva quşunu zəif bilərək onu təhqir edən dəniz ilahəsi kimi peşman olar.

Şətrəba dedi: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Dimnə dedi: – Belə nəql edirlər ki, su quşlarından olan bir cüt Teytəva quşu dəniz qırağında yaşayırmış. Bala çıxarmaq vaxtı çatdıqda dişi quş erkəyə dedi: – Yumurta qoymaq üçün xüsusi yer tapmaq lazımdır.

Erkək cavab verdi: – Elə bura yaxşıdır, başqa yerə köçməyə ehtiyac yoxdur.

Dişi dedi: – Fikirləşmək lazımdır, dəniz təlatümə gəlib dalgalar coşsa, su axıb bizim balalarımızı aparsa, biz nə edə bilərik?

Erkək dedi: – Güman etmirəm ki, dəniz ilahəsi cəsarət edib mənə tərəf gələ. Əgər o, belə bir iş tutsa, ondan intiqam almaq asandır.

Dişi dedi: – Adam özü–özünü tanıyıb həddini bilsə, çox yaxşı olar. Sən hansı güc, hansı qüdrətlə dəniz ilahəsini təhdid edib onu intiqamla qorxudursan?! Bu fikirdən əl çək, yumurtalar üçün təhlükəsiz bir yer seç. Xeyrixah dostların sözüne baxmayan adamın aqibəti tısbağanın aqibəti kimi olar.

Erkək soruşdu: – Tısbağaya nə olmuşdu ki?

Rəvayət. Belə nəql edirlər ki, bir gölün kənarında iki ördək və bir tısbağa yaşayırdı. Qonşu olduqları üçün onların arasında dostluq və səmimiyyət vardı. Birdən qəddar ruzigar onların şən həyatını pozdu. Aynə rəngli göy onlara ayrılıq və hicran surəti göstərdi. Onların güzəranının əsasını təşkil edən su hiss ediləcək bir sürətlə azalmağa başladı.

Bunu görəndə ördəklər tısbağanın yanına gələrək dedilər: – Vidalaşmağa gəlmişik, ey əziz dost və səmimi yoldaş, salamat qal!..

Tısbağa ayrılıq dərdindən nalə çəkərək göz yaşları axıtdı və dedi:

– Ey mənim əziz dost və mehriban qardaşlarım, suyun az olması mənim üçün daha dəhşətlidir, çünki mən susuz yaşaya bilmərəm. İndi kəramət və mürüvvət vaxtıdır, məni də xilas etmək üçün bir tədbir görün. Ördəklər dedilər: – Səndən ayrılmaq və hicran dərdi çəkmək bizim üçün daha ağırdır. Hara gedib orada naz və nemət içərisində yaşasaq da, sənsiz ləzzət verməyəcəkdir. Lakin sən dostlarımızın dediklərinə əhəmiyyət vermir, öz xeyrini başa düşmürsən, deyilənlərə qulaq asmırsan. İstəyirsən ki, səni də aparaq, şərtimiz budur; göyə qalxandan sonra bizi görəndə camaat nə desə, görək ağzını bərk–bərk yumub heç bir şey danışmayasan.

Tısbağa dedi: – Razıyam. Necə lazımdırsa, elə də edin. Mən söz verirəm ki, canımı dişimə tutub heç cıncırımı da çıxartmayam.

Ördəklər bir çubuq tapıb gətirdilər. Tısbağa dişi ilə bərk–bərk onun ortasından tutdu. Onlar çubuğu hər iki başından götürüb göyə qalxdılar. Ördəklər bir az da yüksəyə qalxdıqda adamlar onları görüb təəccüb etdilər, sağdan və soldan səslər ucalmağa başladı: “Pah atovnan, ora baxın, ördəklər tısbağa aparırlar!!”.

Tısbağa bir müddət susdu, lakin sonra davam gətirə bilməyib dedi: – Gözü götürməyənin gözü çıxsın.

Tısbağanın ağzını açması ilə yerə dəyməsi bir oldu. Ördəklər bu əhvalatı hər yerdə danışmağa başladılar ki, dostlar bundan ibrət dərsi götürsünlər.

Xeyirxahlar nəsihət eylərkən,
Nikbəxtlər düşərlər onu başa.
Xeyirxahın mənəm sənin lakin,
Söz əsər eyləyərmə qəlbi daşa?!

Erkək Teytəva dedi: – Dediklərinin hamısını eşitdim, lakin bütün bunlara baxmayaraq qorxma, yumurtaları buradaca bir yerə qoy.

Dişi Teytəva elə də etdi. Erkək Teytəvanın sözlərini eşidən dəniz ilahəsi onun belə böyük-böyük danışmasından və özünü öyməsindən qəzəblənərək, dənizi təlatümə gətirdi. Dalgalar quşun yeni çıxmış balalarını götürüb apardı. Dişi Teytəva bunu gördükdə böyük bir iztirab içində erkək Teytəvaya dedi: – Mən bilirdim ki, su ilə zarafat olmaz. Sən isə öz inadkarlığın üzündən balalarımızı məhv etdin. İndi heç olmasa bir tədbir gör.

Erkək dedi: – Özündən çıxıb artıq-əksik danışma, kişi tüpürdüynü yalamaz. Mən verdiyim sözü yerinə yetirib, dəniz ilahəsindən intiqam alacağam.

Erkək Teytəva dərhal başqa quşların yanına gedib onların rəhbərlərini bir yerə topladı və başlarına gələn əhvalatı onlara danışmağa başladı. Danışığ əsnasında dedi:

– Əgər biz hamımız əl-ələ verib, arxa-arxaya dayanıb bu bəlanın qarşısını almasaq, dəniz ilahəsi get-gedə cürətlənər və onun bu qudurganlılığı adət şəklinə keçər. Bütün dəniz quşlarının nəslini kəsilib məhv olar.

Quşların hamısı yığışib Simurğun¹ yanına getdilər və əhvalatı ona danışdılar. Quşlar vəziyyətin ciddiliyini şərh etdikdən sonra dedilər: – Əgər sən dəniz ilahəsindən intiqam almasan, bundan sonra quşların padşahı adlana bilməzsən.

Simurq bunu eşitcək qanad çalıb havaya qalxdı. Bunu görən başqa quşlar ürəklənib dəniz ilahəsindən intiqam almaq üçün Simurğun dalınca uçmağa başladılar. Dəniz ilahəsi Simurğun qüdrətini və başqa quşlar birləşərkən onlarda olan güc və mətanəti yaxşı bilirdi. Ona görə Teytəvanın balalarını geri qaytarmağa məcbur oldu.

Dimnə dedi: – Mən bu əfsanəni ona görə sənə nəql etdim ki, heç vaxt düşməyə xor baxmayasan və birinci olaraq müharibəyə başlamayasan.

¹ S i m u r ğ – Şorq xalqlarının nağıllarında darda qalan insan və heyvanların dadına çatan çox güclü və qüdrətli əfsanəvi bir quşun adıdır. *Mütərcim*.

yasan. Çünki məğlub olsan deyəcəklər, “özü-özünü məhv etdi”, qalib gəlsən deyəcəklər, “bəxti gətirdi”.

Şətrəba dedi: – Yaxşı, mən birinci olaraq vuruşmağa başlamaram, lakin hər halda özümü müdafiə etmək lazım gələcəkdir.

Dimnə dedi: – Ona söz yox, mən sənə şirin hücum əlamətlərini də deyə bilərəm. Şirin şax durduğunu tüklerini qabartdığını, quyruğunu yerə döydüyünü görsən, demək o, hücumu hazırlamışdır.

Şətrəba dedi: – Yaxşı, mən bu əlamətləri görsəm, bütün şübhələrim aradan qalxar və şirin mənə xəyanət etdiyinə inanaram.

Dimnə sevinərək çox razı halda Kəlilənin yanına gəldi. Kəlilə onu görcək soruşdu: – İşlərin necə gedir?

Dimnə dedi: – Kəfin istədiyi kimi, hər şey öz qaydasındadır...

Sonra hər ikisi şirin yanına getdilər. Bu zaman Şətrəba da gəlib ora çıxdı. Şir Şətrəbanı görcək şax durdu. Şətrəba şirin ona hücum edə-cəyini anladı və öz-özünə dedi: – Şah xidmətində olmaq, ilanla bir yerdə yatmaq və ya şirlə bir mağarada yaşamaq qədər qorxulu və təhlükəlidir. İlan yatmış, şir yuxuya dalmış olsa da, axırda biri başım qaldıracaq, digəri isə ağzını açacaqdır.

Şətrəba belə düşünərək özünü müdafiə edirmiş kimi sağa-sola buynuz vurmağa başladı. Şir onun müharibəyə hazırlaşdığını gördükdə hücumu keçdi. Şiddətli çarpışmalar oldu. Hər iki tərəfdən çoxlu qan axıdıldı. Kəlilə bunu gördükdə özünü Dimnəyə çevirib dedi:

Min hiyləyə minbir kələk qatdın sən,
Asanlıqla öz arzuna çatdın sən.
Yağış yağsa, bu dünyada üç yüz il,
Yuya bilməz qaldırdığın tozu, bil.

Ey nadan, indi öz fitnəkarlığının rəzalətinin nəticələrinə tamaşa et.

Dimnə dedi: – Rəzalətli nəticələr hansılardır?

Kəlilə dedi: – Şirin vicdan əzabı, əhdin pozulması, öküzün öldürülməsi və onun qanının hədəyə axıtılması, ordu arasında düşən çaxnaşma, qoşunun pərakəndəliyi, vuruşda sənə qorxaq və hiyləgər olmağının aşkara çıxması. Əgər nadan olmasaydın, sən bu cinayəti şirin əli ilə görüb işi bu dərəcəyə çatdırmazdın. İnsanların ən nadanı odur ki, ehtiyac olmadan öz dostunu müharibəyə göndərə. Ağillı adamlar qüdrətli, güclü, məğlub edilməz olduqları zaman belə, vuruşdan imtina

etmiş, fitnələri yatırmağı, hücumları dayandırmağı, müharibə təhlükələrini aradan qaldırmağı lazım bilməşlər. Sülh və danışıq yolu ilə həll edilə bilən məsələlərdə öz şahını müharibəyə sövq edən vəzir ən axmaq və ən ləyaqətsiz vəzirdir. O, xəyanət edib işə zərər vurmaqdan başqa heç bir şeyə yaramaz. Çünki rütbə sahiblərinin əqli qılıncından iti olmalıdır. Qılıncı alına biləcək şeyləri ağıl, və tədbirlə əldə etmək mümkün olduğu halda, məsləhətlə görülmə biləcək işləri ikiəgzizli qılıncı da yerinə yetirmək olmaz. Ürəyi qüvvətli, beyni küt olan adamların səsi gur, mühakiməsi dayaz olduğu kimi, gücü çox, ağıl kəm olan adamların da hay-küyü çox, xeyri az olar.

Mən sənə xudpəşənd olduğunu, xülya qədər şirin, rəya qədər aldadıcı olan bu dünya malına həris və məftun olduğunu gözəl bildirdim. Lakin onları deməkdən çəkinirdim, fikirləşirdim, bəlkə özün başa düşüb qəflət yuxusundan ayılasan. Lakin bunun əvəzində sən həddini aşdın. İndi sənə bəzi nöqsanlarını deməyin, nə qədər cahil və nadan olduğunu, nə qədər murdar işlər gördüyünü açıb göstərməyin vaxtı çatmışdır. Mənim sayacaqlarım dəryadan bir damla, dağdan bir zərrə götürmək mənzərəsində olacaqdır. Deyiblər ki, sözü işindən, qövli felindən üstün olan vəzirdən padşah üçün daha təhlükəli heç bir şey ola bilməz... Dünyada söz verib eləməyən bir kəs ilə eləyib söyləməyən bir adamın fərqi böyükdür. Səndə bu xasiyyət vardır. Sənə dilin hünərindən üstündür. Şir sənə dediklərinə inanıb yazıq öküzü məhv etdi. Deyiblər ki, nəzəriyyə təcrübəsiz, şəkil məzmunuz, dövlət ədalətsiz, dostluq sədaqətsiz, elm hikmətsiz, sədəqə niyyətsiz, həyat əmniyyətsiz fayda verə bilməz. Təbiəti etibarilə səxavətli və ədalətli olan padşahın vəziri mərdiməzar olsa, rəiyyət yenə də padşahın səxavət və ədalətindən məhrum olar, mərhəmət qapıları onların üzünə bağlanar. Bu, içərisində nəhəng yaşayan saf və şirin su hovuzuna bənzər ki, təşnə olan heç bir üzgüçü ona əl uzadıb ayaq basmağa cəsarət etməz...

Su qarşısında, özüm təşnə, fəqət orda nəhəng vardır.

Xidmətdə duran sadıq və iş bilən adamların çoxluğu şahların zinətidir. Sən isə istəyirsən ki, səndən başqa şirin yanında heç kəs olmasın, onun ən yaxın və inanılmış adamı yalnız, sən olasan. Lakin öz xeyrini başqalarının bədbəxtliyində axtarmaqdan, sadıq və səmimi dostlarını xain qələmə verib məhv etmək və bu yol ilə hörmət və mənəb sahibi olmaqdan daha axmaq və rəzil bir şey düşünmək müm-

kün deyildir. Riyakarlıqla ibadət edib savab qazanmaq, tündxasiyyətlik və zorakılıqla qadınlarla dostluq etmək, zəhmət çəkmədən elmə yiyələnmək olmaz. Lakin bu söhbətlərin faydası yoxdur, çünki bilərəm, onlar sənə təsir etməyəcək. Mənim sənə verdiyim nəsihət bir kişinin bir quşa “Əlacı olmayan xəstəliyi müalicə etməyə çalışma” söyləməsinə oxşayır. Çünki atalar deyib:

Hər bir dərdin dərmanı, əlacı var,
Lakin yoxdur əlacı maymaqlığın.

Dimnə soruşdu: – O hadisə necə olmuşdur?

Rəvayət. Kəlilə dedi: – Bir dəstə meymun bir dağda yaşayırdı. Bir gün ulduzlar şahı¹ Məğribə çəkilib üfüqlər arxasında gizləndikdə və dünyanın üzünü zülmət pərdəsi bürüdükdə şimal küləyi öz cilovunu qıraraq dördnala çapmağa və meymunlar üzünə hücum etməyə başladı. Yazıq meymunlar soyuqdan titrəyir və qızıışmaq üçün bir çarə axtarırdılar. Birdən onların gözlərinə işıqsaçan bir atəş böcəyi sataşdı. Elə bildilər ki, oddur. O saat çör-çöp yığıb onun üstə qoydular və hər tərəfdən üfləməyə başladılar. Onların qarşılarındakı ağacda bir quş oturmuşdu. Meymunların bu hərəkətini görcək hay-küy salıb qışqırmağa başladı və dedi: – Böcəkdir, qanadları var, gecə vaxtı çırağa oxşayır, amma od deyil, nahaq yero üfləməyin. Əlbəttə, meymunlar ona əhəmiyyət vermodilər. Bu zaman oradan keçən bir adam, quşa dedi: – Zəhmət çəkib özünü əziyyətə salma, bunlar sənə sözünə bu işdən əl çəkən deyillər, bir də ki, belə adamlara nəsihət vermək qılncı daşa vurmaq və şəkəri su altında gizlətmək kimi bir şeydir.

Quş adamın sözünə qulaq asmadı, əksinə, atəş böcəyinin nə üçün işıq verdiyini daha yaxşı başa salmaq üçün enib meymunların yanına gəldi. Tutub başını üzdü. Sənə də işin buna oxşayır. Heç vaxt sözə baxmırsan və xeyirxahların nəsihətinə qulaq asmırsan. Amma bir gün gələcək ki, sən bu hiyləgərlik və riyakarlıq üzündən bərk peşman olacaqsan. O vaxt üz-gözünü didib ağlamağın, başına döyüb sinəni cırmağın xeyri olmayacaqdır. Atalar deyiblər, sonrakı peşmançılıq fayda verməz, necə ki o namərd şərikə fayda vermədi.

Dimnə soruşdu: – O necə olmuşdur?

¹ Ulduzlar şahı – Günəş. *Mütərcim*

Rəvayət. Kəlilə dedi: – İki şerik var idi. Bunlardan biri sadələvh, digəri isə hiyləgər idi. Bir gün alverə gedərkən yolda bir küp qızıl tapdılar, bir-birinə dedilər: Bəxtimiz gətirdi, daha alverə getməyin mənası yoxdur, bununla kifayətlənib geri qayıtmaq lazımdır. Elə də etdilər. Şəhərə yaxınlaşdıqda istədilər, pulu bölüşdürsünlər. Lakin hiyləgər dedi: – Nə üçün bölüşdürək? Kimə nə qədər lazımdır, o qədər götürsün. Yerdə qalanını aparıb bir yerdə basdıraq, istədiyimiz vaxt gəlib ehtiyacımız olduğu qədər götürək. Sadələvh razı oldu. Hərəsi o puldan lazım olan qədər götürdü və yerdə qalanını gətirib bir ağacın altında basdırdılar. Sonra çıxıb şəhərə getdilər. O birisi gün özünü ağıllı hesab edən hiyləgər gəlib qızılların hamısını apardı. Bir müddət keçdikdən sonra sadələvhün pula ehtiyacı oldu, şerikinin yanına gəlib dedi:

– Mənim pula yaman ehtiyacım var, gedək o xəzinədən adama bir az götürək. Hər ikisi birlikdə qızıl basdırılan yerə gəldilər, lakin orada qızıl tapmadılar. Hiyləgər şerik sadələvhün boğazından yapışaraq dedi: – Qızılları sən aparmısan, çünki başqa adamın bundan xəbəri yox idi. Yazıq sadələvh and-aman içdi ki, mənim xəbərim yoxdur, fayda vermədi. Hiyləgər onu qazı divanma gətirib qızılların alınmasını tələb etdi və əhvalatı qazıya danışdı.

Qazı soruşdu: – Şahid və sübutun varmı? Hiyləgər dedi:

– Altında qızıl basdırdığımız ağac şahidlik edibdir ki, qızılı bu infsafsız, xain aparmış və məni əliboş qoymuşdur.

Qazı bu sözü eşitdikdə təəccüb etdi, çox götür-qoydan sonra belə qərara gəldi ki, gedib həmin ağacın altında məhkəmə qursun və ağacın verəcəyi şəhadətə qulaq assın.

Hiyləgər sevincək evə gəlib atasına dedi: – Bu qızıl işinin bizim keyrimizə qurtarması sənəin mərhəmət və iradəndən asılıdır. Mən sənə belə bağlayıb ağacın şahidlik edəcəyini demişəm. İndi mən deyənə razı olsan, həm gətirdiyimiz qızıl bizim olar, həm də əlavə olaraq həmin qədər qızıl alanıq.

Atası dedi: – Bunun üçün mən nə etməliyəm?

Hiyləgər dedi: – O ağacın içi elə boşdur ki, orada on adam gizlənsə belə, görmək olmaz. Bu gecə gedib orada gizlənmək və sabah qazıya lazım olan şəhadəti vermək lazımdır. .

Atası dedi: – Ey oğul, bir çox hiylələr var ki, onlar nəticədə hiyləgərin zərərinə qurtarır. Gözlə, sənəin də hiylən qurbağanın hiyləsinə oxşamasın.

Hiyləgər soruşdu: – O necə olubdur?

Rəvayət. Atası dedi: – Bir qurbağa bir ilanın qonşuluğunda yaşayırdı. Həmişə balalayarkən ilan gəlib onun balalarını yeyərdi. Qurbağanın bir xərçəng dostu var idi. Bir gün onun yanına gedib dedi: – Qardaşım, mənə bir çarə! Axır zamanlar güclü və amansız bir düşmən meydana çıxmışdır. Nə onun öhdəsindən gələ bilərəm, nə də bu yerdən əl çəkə bilərəm. Çünki mənzərəsi gözəl, ab-havası yaxşı, yeri zümrüd kimi yamyaşıl xalılarla döşənmiş, üzərinə inci və kəhrəba kimi güllər səpələnmişdir.

Suyudur sanki zəhmətü kosər,
Torpağı cümlə kafurü ənbər.
Hüsünü pozmamışdır hökmi-zaman,
Əsməmiş bu yerdə heç badi-xəzan.

Xərçəng dedi: – Güclü düşməne yalnız hiylə ilə qalib gəlmək olar. Filan yerdə Gəlinçik adlı bir heyvan yaşayır. Bir neçə balıq öldür, apar gəlinçiyin yuvasından ilanın yuvasının ağzına qədər düz. Gəlinçik balıqları yeyə-yeyə gəlib ilanın yuvasına çıxar və sənəin onun şərindən xilas edər. Qurbağa bu hiylə ilə ilanı öldürdü. Bir neçə gün keçdikdən sonra Gəlinçik adətə üzrə (adət isə aşıqlıkdən pisdır) balıq tamağı ilə həmin istiqamətdə getdi, lakin balıq tapmadı, basıb qurbağanı bütün balaları ilə birlikdə yedi. Bu rəvayəti ona görə dedim biləsən ki, çox zaman başqasına quyu qazan özü düşər.

Hiyləgər dedi: – Ata, az danış, uzunçuluq etmə, bu işdə az zəhmət var, çox mənfəət.

Mal və dövlətə olan hərislik, övlad məhəbbəti qocanı yoldan çıxartdı, o, buna razı oldu.

Sabahı gün qazı şəhərdən çıxaraq həmin ağacın altına getdi. Tamaşa üçün xeyli camaat yığılmışdı. Qazı üzünü ağaca çevirərək qızılın nə olduğunu soruşdu. Ağacdən səs gəldi ki, sadələvh aparmışdır. Qazı təəccüb edib ağacın dövrəsinə dolanmağa, ona diqqətlə baxmağa başladı. Orada böyük ovuq gördükdə o saat məsələnin nə yerdə olduğunu anladı. Öz-özünə dedi: “Xəyanətə qarşı mərhəmət olmaz”. Əmr etdi ağacın ətrafında odun qalayıb od vursunlar. Qazının əmrini yerinə yetirdilər. Qoca bir saata qədər dözdü, lakin həlak olacağını hiss etdikdə yalvarıb aman istədi. Qazı əmr etdi ki, onu bayıra çıxarsınlar. Qocanı çəkib ağacın içərisindən bayıra çıxartdılar. Qazı sorğu-sual edib həqiqətin

necə olduğunu öyrəndi. Sadələvhün düzlüyü sübut olundu, hiyləgərin xəyanəti aşkara çıxdı. Qoca çəkdiyi əzab və qorxuaya, oğlunun tutduğu bu rüsvayçılığa davam gətirə bilməyib oradaca öldü. Qazi hiyləgər şərikeyə layiq cəza verdikdən sonra atasının ölüsünü onun dalına yükləyib şəhərə göndərdi. Sadələvh isə öz doğruluğu və düzlüyü sayəsində qızilları alıb evlərinə yollandı. Bu məsələ ona görə dedim ki, hiylənin sonunun kədərli və xəyanətin aqibətinin xətərli olduğunu biləsən... Ey Dimnə, sən isə ağıllı kəmləkdə, ürəyi xəbislikdə, həris və nadanlıqda o dərəcəyə çatıbsan ki, dil onu təsvir etməkdə aciz, ağıl onu təsəvvür etməkdə gücsüzdür. Sənin məkr və hiylənin dostu verdiyi fayda göz qabağındadır. Lakin elə güman elə ki, bunun ziyanı sənə dəyməyəcəkdir, sən gül kolu kimi iki-üzlüsən, gülünü dərmək istəyənlərin əli tikanından qana boyanır. Sənin vəfandan fayda yoxdur. Sən ilan kimi ikidillisən, lakin ilan səndən yaxşıdır. Çünki sənin hər iki dilindən zəhər yağır. Doğru deyiblər ki, arx və çay suyu dənizə tökülənə qədər şirin olar, ailə – mərdimazar adam işə qarışana qədər möhkəm olar; qardaşlıq və dostluq məhəbbəti – ikiüzlü, xain və alçaq adamlar araya girənə qədər baqi qalar. Mən həmişə səninlə yaxın olmaqdan qorxurdum. Alimlərin sözləri tez-tez yadıma düşürdü. Onlar deyiblər ki, fisqü-ficür törədənlər, rəzil və alçaq adamlar dost və qohum olsalar belə, yenə onlardan qaçmaq lazımdır. Rəzil və xain adamların dostluğu ilan tərbiyə etmək kimi bir şeydir. İlan sahibi nə qədər hörmət edib yaxşı qulluq etsə, fərqi yoxdur; yenə də xoş günlərin birində ilan, sahibinin işıqlı gününü qaranlıq gecəyə çevirər və öz vəfəsizliyini bürüzə verir. Zahirən bəzi xasiyyətlərinə görə pis görünsə də, yenə də ağıllı adamlarla dostluq etmək, onun əql və kamalından, bilik və təcrübəsindən istifadə etmək lazımdır. Xoşa gəlməyən nalayiq hərəkətlərindən isə qorunmaq olar. Lakin cahil və nadan adamlardan qaçmaq lazımdır. Çünki onlardan pisləkdən başqa heç bir şey gözləmək olmaz. Onlarla dostluq etməyin nəticəsi peşmançılıq və rüsvayçılıq gətirər. Sən o adamlardanсан ki, onların zəhərlədiyi havanın üfunətindən və təbiətlərinin fitnəkarlığından min fərsənglərlə¹ uzaqdan qaçmaq lazımdır. Səndən necə ümid və kəramət gözləmək olar ki, sənə hörmət və şöhrət qazandıran, səni hər yerdə əzizləyib yüksəklərə qaldıran, onun dövləti sayəsində göylərə meydan oxuduğun bir şahın başına bu oyunu açdın və verdiyi ənamlar qarşısında onu bu cür cəzalandırdın.

¹ Bir fərsəng – təqribən 6-7 kilometrdir. *Mütərcim*.

Şum üzündə qalmamış bir zərrə də şərmü-həya,
Yoxdu qəlbində sənin bir damla da rəhmü-vəfa.

Sənin işin bir tacirin əhvalatına oxşayır ki, o demişdir: “siçan yüz batman¹ dəmir yeyən bir ölkədə çalağan 10 batman gələn bir uşağı aparsa, təəccüblü deyil”.

Dimnə soruşdu:

– O necə olmuşdur?

Rəvayət. Kəlilə dedi:

– Belə nəql edirlər ki, o qədər də dövlətli olmayan bir tacir bir gün səfərə çıxmaq istədi. Onun yüz batman dəmiri vardı. Aparıb dostlarından birinin, evində əmanət qoydu və qayıdana qədər onu saxlamasını xahiş etdi. Lakin tacir səfərdən qayıdana kimi, dostu dəmiri satıb pullarını da xərclədi. Bir müddət keçdikdən sonra tacir gəlib dəmiri istədi. Dostu dedi: – Mən sənin dəmirini evin küncünə qoymuşdum, demə orada siçan yuvası var imiş. Bir vaxt xəbər tutdum ki, siçan tamamilə dəmiri yeyib-qurtarıb. Tacir cavab, verdi ki, sən doğru deyirsən, eşitmişəm ki, siçanın dəmirdən yaman xoşu gəlir və dəmir üçün siçanın dişlərindən daha dəhşətli heç bir şey yoxdur.

Ev sahibi sevindi və elə bildi ki, dostu, doğrudan da, onun sözlərinə inanıb dəmirindən əl çəkmişdir. Ona görə dedi: – Bu günlük qal, mənim qonağım ol, uzaq səfərdən gəlib-sən.

Tacir dedi: . – Sabah gələrəm.

Tacir küçüyə çıxarkən dostunun balaca oğluna rast gəldi və onu aparıb etibarlı bir yerdə gizlətdi. Sabahısı gün dostu ilə gəldikdə onun bərk narahat olduğunu, oğlunu tapmaq üçün şəhərdə car çəkdiyini bildi və dedi: – Mən dünən sizdən çıxarkən bir çalağanın bir uşaq apardığını gördüm, bəlkə sənin oğlun imiş?

Dostu qışqıraraq dedi: – Sən nə üçün ağıla batmayan yalanlar danışırsan, çalağan da uşaq apararmı? Tacir gülüb dedi: – Siçan yüz batman dəmir yeyə bilən bir şəhərdə, çalağan on batman gələn bir uşağı aparsa, təəccüblü deyil.

Dostu məsələnin nə yerdə olduğunu başa düşüb dedi:

– Siçan dəmiri yeməmişdir, uşağı gətir, dəmirini apar.

¹ Batman – çəki vahididir. Müxtəlif yerlərdə və müxtəlif dövrlərdə bir-birindən fərqlənmişdir. Şah batmanı, Təbriz batmanı və sairə vardır. Təxminən. 3-4 kiloqrama bərabərdir. *Mütərcim*.

Bu məsələni ona görə dedim biləsən ki, şahın başına bu oyunu açan, gör başqalarının başına nələr gətirə bilər. Ona görə bundan sonra heç kəs sənə inanıb etibar edə bilməz. Xeyirxahlıq meydanında at çapılarkən piyada qalan, vəfadan söhbət gedən məclislərdə şərmdə olub başını aşağı salan adamlarla dostluq etməkdən daha səmərəsiz heç bir şey ola bilməz. Anlamayana yaxşılıq eləməkdən, qulaq asmayana nəsihət söyləməkdən ağzı boşa sirr verməkdən daha böyük səhv ola bilməz. Mənə gün kimi aydındır ki, sənin zülmət kimi qaranlıq işlərindən və dəhşətli xəyanətlərindən qaçmaq lazımdır. Çünki şər adamlarla dostluq etmək fəsad və düşmənçilik doğurur, xoşbəxtlik qapılarını adamın üzünə bağlı saxlar. Səhər nəsimi də dostluq kimidir. Güllükdən və çiçəklərdən əsədikdə ötir gətirər, kəşafət və nəcasət olan yerdən-üfunət. Bilirəm ki, deyilənlər sənə ağır gəlir, çünki doğru söz acı olar, nadan və qəddar adamların xoşuna gəlməz.

Kəlilənin sözü bura çatdıqda Şətrəbanın artıq işi bitmişdi. Şir öküzün qan içində çapalayıb öldüyünü gördükdə hirsli bir az soyudu, sonra fikrə dalıb öz-özünə dedi: – Yazıq Şətrəba, sən nə qədər ağıllı, kamalılı, fərasətli və şücaətli idin. Mən bilmirəm, düzmü iş tutmuşam, ya xəta etmişəm. Sənin haqqında deyilənlər nədir? Sədaqət naminə söylənən doğru, yoxsa xəyanət, və ya qəsdən uydurulmuş bir iftira?! Hər halda bu, mənim üçün bir müsibət oldu. İndi nə təəssüf etməyin bir faydası var, nə də peşmançılığın...

Dimnə şirin kədərliyini gördükdə onun peşman olduğunu dərhəl anladı və Kəlilənin sözünü yarımçıq qoyaraq şirin yanına gəldi və dedi: – Səni düşündürən nədir? Bu gündən daha xoşbəxt, daha məsud bir gün ola biləmi? Şah qalib, şad və xuraman; düşmən məğlub, öz qanına qəltan. Şir dedi: – Şətrəbanın dostluğunu, səmimiliyini, elm və biliyini, cəsarət və şücaətini yadıma saldıqca ürəyim rıqqət hissi ilə dolur, qəlbimi ələm və kədər bürüyür. Həqiqətən, də, o mənim ordumun qüdrətli arxası, qoşunlarımın vuran əli idi; o, rəqiblərimin gözüne batan bir xar¹, dostlarımın üzünə yaraşlıq verən bir xal idi...

Dimnə dedi: – Bu nankor və qəddara ürəyiniz yanmasın, əldə etdiyiniz zəfər və qələbədən sevinib şadlanmaq, onu sizə üz vermiş xoşbəxtlik hesab etmək lazımdır. Çünki tale və səadət yalnız bu yollarla insana nəsib olur. Həyat üçün qorxulu olanları bağışlamaq ağıllı adam-

¹ X a r – tikan.

lara yaraşmaz. Padşahın düşmənləri üçün ən etibarlı zindan qəbir, ən təsirli qamçı qılıncdır. Tədbirli şahlar çox zaman dost olmadıqları adamları bacarıq və sədaqətlərinə görə öz yanına gətirib mənəsb sahib edərdi və əksinə, dost olduğu adamları bacarıqsızlıq və xəyanətlərinə görə öz yanından qovub cəzalandırardı. Acı dərmanları faydasına və xeyrinə görə atarlar. İş görmək, qılınc tutmaq üçün yarayan və əlin yaraşığı olan barmağı ilan çaldıqda bütün bədənin salamatliyi xatirinə kəsib atar və onun əldən ayrılmasına könüllü razı olurlar.

Bu sözləri eşitdikdən sonra şir bir az sakitləşdi. Lakin sonra öküzün işini yoxladılar, Dimnənin öküzə böhtan və iftira dediyi, rəzil və alçaq işlərlə məşğul olduğu aşkara çıxıb sübut edildikdə, şir öküzün intiqamını ondan aldı. Məsəl var, deyərlər ki, nə əkərsən, onu da biçərsən. Hiylə və fəlakət ağacının barı müsibət və fəlakət olar...

Xain adamın yalanı nəticəsində iki dostun ayrılması əhvalatı bundan ibarətdir.

DİMNƏNİN İŞİNİN YOXLANILMASI FƏSLİ

Rac Brəhmənə dedi: – Xain, yalançı haqqında dediyin dastanı eşitdim və bunun nəticəsində həqiqətin necə yalana çevrildiyini, şirin yoldan çıxarılaraq əhdini pozduğunu, dostluğun düşmənçiliklə əvəz olunduğunu, ülfətin ədavətlə yer dəyişdiyini və bunların hamısının şahın sirlər xəzinədarı olan öküzün başında necə çatladığını bildim. İndi əgər meylin varsa, Dimnənin işinin aqibətini, onun şir və vəhşi heyvanlar qarşısında gətirdiyi bəhanələrin nədən ibarət olduğunu söylə. Söylə görüm, necə oldu ki, şir Dimnədən şübhələndi? Hansı yollarla onun xain olduğunu sübut etdi? Dimnə öz xəyanətini ört-basdır etmək üçün nə kimi üsullara əl atdı, nə kimi dəlillər gətirdi?

Brəhmən dedi: – Heç vaxt nahaq qan yerdə qalmaz, fitnə cəzasız buraxılmaz. Mən tarix kitablarında belə oxumuşam, elə ki, şir öküzü öldürüb, bir az qəzəbi soyudu, bu işdə tələsdiyindən pəşman olub fikirləşməyə başladı:

Ağlı çaşdırdım, zənni itirdim,
Özüm-özümə zərər yetirdim...

Sonra Şətrəbaya verdiyi vədləri və onunla bir yerdə keçirdiyi xoş vaxtları xatırladıqca daha dərinəndən kədərləndi və vicdan əzabı çəkməyə başladı. Şətrəba onun əshabələrinin ən sevimlisi və təbələrinin ən istəklisi idi. Şir həmişə istəyirdi ki, Şətrəba haqqında rəvayətlər eşitsin, onun barəsində dastanlara qulaq assın. Ona görə ayrı-ayrı heyvanlarla gecələri tək oturub onların hekayə və nağıl söyləmələrini tələb edirdi. Bir dəfə pələng gecədən xeyli keçmiş şirin yanından çıxıb evlərinə gedərkən yolu Kəlilə və Dimnənin məskəninin yanından düşdü. Kəlilə üzünü Dimnəyə tutub öküzün başına gətirdiyi fəlakət üstə onu məzəmmət edirdi. Pələng dayanıb qulaq asmağa başladı. Kəlilə deyirdi:

– Çox təhlükəli iş tutubsan. İncə hiylə işlədib şirin verdiyi əhdi pozdurmağa müvəffəq oldun və bununla şaha qarşı böyük bir xəyanəti rəva gördün. İndi bu cinayətin hər an üstü açıla bilər. Onda sən nə deyə bilərsən? Vəhşi heyvanların heç biri səni müdafiə etməz, hamısı bir səsle sənənin öldürülüb cəzalandırılmanı tələb edər. İndi sənənin qonşuluğuna mənim ehtiyacım yoxdur, rədd ol, buradan get və bundan sonra mənimlə görüşüb söhbət eləməyə can atma. Çünki mən sənənin sir-sifətinə tamaşa etməkdən iyrənmişəm. Sənənin vüsalın hicranından

dəhşətlidir. Alimlər deyiblər ki, axmaq adamlardan nə qədər uzaq gəzsən, o qədər başın səlamət qalar...

Dimnə dedi:

Qəlbimi səndən alıb, səndən kəsərsəm ülfət,
Bəs qəlbi kimə verib, sallam ona məhəbbət?

Bir də ki, keçmişə güzəşt deyərlər, olmuş işlər haqqında fikirləşməyin faydası yoxdur. Bu çürük düşüncələri başından çıxar. İndi şadlıq və əylənmək vaxtıdır, çünki düşmən məhv edilmiş, murada çatmaq yolu açılmış, arzuların çiçəklənən zamam çatmışdır. Mən xəyanətin və cinayətin yaxşı iş olmadığını özüm də bilirəm. Lakin məni buna məcbur edən hərislik və şöhrətpərəstlik oldu.

Çalış hər vəchlə tap bir səadət,
Qoy sənə nə deyir desin cəmaət.

Pələng bu sözləri eşitcək şirin anasının yanına gedib dedi:

– Əgər gizlin saxlayacağına and içsən, mən sənə bəzi şeylər deyərəm. Şirin anası and içib söz verdikdən sonra, pələng eşitdiklərini, Kəlilənin məzəmmət və Dimnənin etiraf etdiyini ona danışdı.

Sabahısı gün şirin anası oğlunun görüşünə getdi. Onu çox qəmli və kədərli gördü, soruşdu: – Nə olub, yenə fikirlər dəryasına qorq olubsan?

Şir cavab verdi: – Şətrəbanı öldürməyim mənə yaman əzab verir, o, heç gözümlün qabağından getmir, onun mənə etdiyi xidməti, göstərdiyi sədaqəti düşündükcə qəlbim od tutub yanır; ölkənin səlahi haqqında fikirləşərkən xeyirxah bir məsləhətçi, səmimi bir dost kimi həmişə onu xatırlayır, onun etdiyi yaxşılıqları, gözəl əxlaqını, yumşaq xasiyyətini xəyalımda canlandırır və indi onun yanımda olmadığına təəssüf edirəm. Nə qədər çalışıramsa, heç Şətrəbanı yadımdan çıxara bilmirəm...

Şirin anası dedi: – Heç kəsin dili insanın öz qəlbi kimi düz danışa bilməz. Şahın qəlbi Şətrəbanın günahsız olduğunu xəbər verir və hər dəqiqə yada salır ki, bu iş dərinəndən yoxlanılmadan və inandırıcı əsaslar olmadan həyata keçirilmişdir. Ara vuruşduran və xain adam özünü dost kimi göstərə bilmiş, Şətrəba haqqında iftira və böhtanlar demiş, uydurma əfsanələr düzəltmiş və onu şahın qulağına çatdırmışdır. İndi isə şahın ağılı və düşüncəsi öz işini görmüş, qəzəb və nəfsinə qalib gəl-

miş, hər şeyi ölçüb biçmiş və nəhayət, həqiqəti dərk etmişdir. Şəkk və şübhə qaranlığı içərisində şahm əqlinin nurundan başqa daha etibarlı bir bələdçi ola bilməz. Çünki şahların dərrakəsi, qəzəb onlara üstün gəlmədiyi hallarda, fələyin qəlbini oxumaq, qeyblərin sirlərini kəşf etmək qüdrətinə malik olar və həqiqəti əks etdirən bir güzgüyə çevrilir:

Bir işə yanaşsan əgər ürəkdən,
Xəbərlər verərsən çərxi-fələkdən.

O da şübhəsizdir ki, Dimnə cahtələb, ara vuruşduran və fitnəkardır. Söz bəzəməkdə, iftira söyləməkdə məharəti vardır. Bu, onun oturduğundan, durduğundan, danışığından və davranışından da aydın görünür. Mən onun həmişə belə yalanlar quraşdırdığını görürdüm. Lakin nə qədər ki, şahın xidmətində qulluq edir, bədnam olmasın deyə sursurdum. Xüsusilə, bu son hadisə haqqında qəribə şeylər danışirlər. İndi ki, şahın öz qəlbinə şübhə dammışdır, onu gizlətməyinə dəyməz.

Şir dedi: – Mən öküzüni işi haqqında çox fikirləşib elə bir ədavət və düşmənçilik tapmaq istədim ki, onu öldürdüyüm üçün başqaları qarşısında özümə haqq qazandırım. Lakin tapa bilmədim. Mən düşündükcə Şətrəba mənim gözümdə yaxşılaşır və onu öldürdüyümə daha çox peşman oluram. Bir də ki, o yazıq o qədər də ağılsız və acgöz deyildi ki, hərislik üstün gəlib onu axmaq fikirlərə düşməyə və mənə hücum etməyə vadar etsin. Mən də onun haqqında elə bir hörmətsizlik etməmişəm ki, narazılığa, ədavətə və ya nifrətə səbəb ola. Bütün bunları fikirləşdikdən sonra bu qərara gəlmişəm ki, bu işi dərindən yoxlayım, hərçənd iş-işdən keçib və indi bunu yoxlamağın Şətrəba üçün heç bir faydası yoxdur, lakin həqiqət ortaya çıxdıqda fitnəkar layiqli cəza alar və mənim vicdanım sakit olar, xalq qarşısında üzü qara olmaram...

Həqiqət və yalanı ortaya çıxarmağın, dostu və düşməni tanımağın işə böyük faydası vardır. Sən bu barədə bir şey bilirsənsə və ya bir şey eşidiblənsə, onu mənə de.

Şirin anası dedi: – Eşitmişəm, lakin deyə bilmərəm. Çünki sənənin yaxın adamlarından bəziləri bu sirri gizlin saxlamaq üçün mənə and içdiriblər. Andı pozmaq, sirri faş etmək işə namərdlikdir. Alimlər də bu fikirdədirlər ki, sirri demək olmaz, deyilsə, o sirr olmaz.

Şir dedi: – Alimlərin müxtəlif fikirləri vardır. Onlar çox şeylər demişlər və onların dediklərini cürbəcür yozmaq olar. Məsələn: ağıllı adamlar belə hesab edirlər ki, alimlərin fikri necə məsləhətdirsə, yəni,

necə işin xeyrinədirsə, elə də şərh edilsin. Alimlərin belə bir sözü də var ki, xəyanət sirrini bilib deməyənlər xainlə şərikdirlər. Bəlkə bu xəbəri sənə deyən adam onu sənə söyləməklə öz yaxasını məsuliyyətdən kənara çəkmək, günahı öz boynundan atmaq və səni bu işə qarışdırmaq istəmişdir. İndi özün bil, bu dediklərimi nəzərə al və necə məsləhətdirsə, elə də et.

Şirin anası dedi: – Buyurduqların doğru və ağılabatandır. Lakin sirri deməyin iki böyük eybi vardır. Birincisi, mənə etimad etmiş adam mənimlə düşmən olacaqdır, ikincisi, bundan sonra heç kəs mənə inanmayacaqdır.

Şir dedi: – Sənənin sözlərinin məntiqliyinə və səmimiyyətinə irad tutmaq olmaz. Çünki əmanətə xəyanət etmək günahdır. Heç mən özüm də rəva bilmərəm ki, sən bu xətdən başını qurtarmaqla başqa bir xətəyə düşsən. O adamın adını demək istəmirsənsə, eybi yoxdur, heç olmasa ümumi şəkildə danış.

Şirin anası dedi: – Əfvün fəziləti və səxavətin səni haqqında alimlərin nələrdə dediği məşhurdur. Lakin bunlar o şeylər haqqında deyilib ki, onlar xalqa ziyan verməsin, fitnə və fəsad törətməsin. Amma xalqa ziyan, şaha zərər verən xain və fitnəkar adamların öz həddini aşmasına səbəb olan, düşmənlərin baş qaldırmasına yardım edən, sınaqdan çıxarılmış bir üsul, mötəbər bir düstur kimi ziyankarlıq və pozuculuq əməliyyatında istifadə edilən şeylərdə rəhmətdillik göstərmək, müqəssirləri əfv etmək olmaz. Belə hallarda intiqam və qisas vacibdir... Səni bu işə vadar edən Dimnə yalançı, fitnəkar və xaindir.

Şir dedi: – Bildim, qayıdıb öz yerinə gedə bilərsən.

Anası getdi. Şir fikrə daldı. Bir az keçdikdən sonra ordu başçıları, sərkördələri və anasını çağırtdı. Əmr etdi, Dimnəni gətirsinlər. Dimnə içəri girdikdə Şir ona əhəmiyyət vermədi və özünü bir şey düşünürmüş kimi göstərdi.

Dimnə dedi: – Bəla qapıları açılmış, çarə yolları bağlanmışdır. Sonra üzünü dostlarından birinə çevirib yavaşca soruşdu:

– Nə olub, Şah nə üçün belə fikrə gedib, sizin bura toplanmağınızın səbəbi nədir?

Şirin anası dedi: – Sənənin işlərin Şiri düşündürür. Sənənin xəyanətinin üstü açılmış, şirin igid və sədaqətli məşvərətçisi haqqında dediyin iftira və böhtan aşkar olmuşdur. İndi ola bilər ki, səni bir dəqiqə də səlamət qoymasın.

Dimnə dedi: – Ata-babalarımız dünya hadisələri haqqında elə hikmət yoxdur ki, deməmiş olsunlar və onları axtarıb tapmaq üçün biz zəhmət çəkək. Çoxdan deyiblər ki, adamın işi gətirməyəndə o, nə qədər ağıllı olsa və nə qədər çox fikirləşib özünü fəlakətdən qurtarmaq istəsə, o qədər tez bəlaya düşər. Şahlara xidmət edib səlamət qalmaq arzusunda olmaq, bədxah və şər adamların nəsihətini səadət açarı hesab etmək – su üzərində yazı yazmaq və tufanlı havada saman sovrmaq kimi şeydir. Şah qulluğunda doğru danışan, şahla dili bir, ilqarı bir olan adamın qorxusu da çox olar. Çünki şahın həm dostları, həm də düşmənlərin belə adammə rəqibinə çevrilirlər: dostlar həsəd, qibtə, şən və şövkət, mənəb və dərəcə üzündən, düşmənlər – ölkəni idarə etmək və dövlət işlərində şaha yaxşı məsləhət vermək və ağıllı tədbir görmək üzündən. Buna görədir ki, həqiqəti dərk edən adamlar bu vəfasız dünyadan üz döndərir, onun eys və işrətdən, kef və ləzzətindən əl çəkir, inziva və tənhalığı – insanlara qaynayıb qarışmaqdan; xaliqə ibadət etməyi – məxluqa xidmət etməkdən üstün tuturlar. Çünki ibadətdə ədalətsizliyə yol verilməz. Orada yaxşıluq üstündə cəzalandırılıb, ibadət müqabilində əzab verməzlər. İnsanların işi isə əksinədir. Burada hər şeyi bir-birilə qarışdırırlar. Bəzən caniləri sadıq, ürəkdən xidmət edən adamlar kimi qəbul edib mükafatlandırır, bəzən isə sadıq və xeyirxah adamları cəzalandırırlar. İnsanların fikri yanlışlıq, işi nöqsanlı olur, onlar xeyir ilə şərə fərqli qoymurlar. Yaxşı və xoşbəxt şah odur ki, onun tədbirləri həqiqətə yaxın, təhriflərə uzaq olsun. Daxili qorxu, zahiri ehtiyac xatirinə nahaq qan tökməsin. Padşahların ən bəyənilmiş xasiyyətlərindən biri odur ki, öz xidmətində olan adamların düzgünlüyünə və səmimiyyətinə görə onları əzizləyib qayğına qalsın. Şah özü yaxşı bilir və burada olanlar da təsdiq edə bilirlər ki, mənəmlə ölkə arasında elə bir narazılıq, toqquşma, köhnə ədavət və düşmənçilik yox idi ki, belə bir bədbəxtliyə səbəb olsun. Şətrəbanın elə bir vəzifəsi yox idi ki, ona qibtə edəm. Elə bir pislilik etməmişdi ki, nifrətə səbəb ola. Mən bildiyimi şaha deyib öz vicdan borcumu yerinə yetirdim, şah mənim sözlərimin doğru olduğunu, iddialarımın düzgünlüyünü sınaqdan keçirdikdən sonra öz əqli və şəxsi iradəsi ilə bu işi görmüşdür. İndi bir çox fitnəkar və xain adamlar, şahın düşmən və rəqibləri mənim bu səmimiyyəmdən qorxuya düşüb əlbir olmuş və mənim qammı axıtmaq qərarına gəlmişlər... Hər halda, güman etmirəm ki, mənim yaşamağım

şahın narahatlığına səbəb ola və bu xidmətlərim müqabilində mükafat olaraq qətlimə fərman verə.

Şir bu sözləri eşitdikdə dedi: – Dimnənin işini yoxlayıb qurtarana qədər onu qazılarn ixtiyarına verin. Çünki cəzalandırmaq lazım olan yerlərdə məsələ tamamilə aydınlaşdırılıb təqsiri sübut edilməmiş, ehtimalı həqiqət hesab edib hökm çıxarmağa ədalət, insaf və vicdan yol vermir.

Dimnə dedi: – Hansı ədalətli və vicdanlı qazı padşahın ağıl və kamalından, ədalət və kəramətindən daha insafli münəf olar bilər? Şahm verdiyi əmrə nə ruzigar etiraz edə bilər, nə çərxi-fələk onu geri qaytara bilər.

Nə fərman verərsə böyük hökmdar,
İcraya hazırdır onu ruzigar.

Şah onu bilməlidir ki, şübhələri aradan qaldırmaq və həqiqəti ortaya çıxarmaq üçün tədqiqat aparıb cidd-cəhd göstərməkdən daha düzgün bir yol ola bilməz və mən əminəm ki, bu iş layiq olduğu kimi yoxlanılsa, mən şahın qəzəbindən xilas olaram və bəraət qazanaram. Səmimiyyətimin çoxluğu, sədaqətimin hədsizliyi və rəftarımın düzgünlüyü meydana çıxar. Lakin mənim bir xahişim vardır: əmr edəsiniz ki, mənim işimi çox ciddi yoxlasınlar, çünki tam ciddiyyət göstərmədən və səy etmədən daşdan od almaq olmaz. Əgər mən özümdə bir günah bilsəydim, işimin belə ciddi yoxlanılmasına təkid etməzdim. Mən arxayınam ki, bu təhqiqat mənim nə qədər sədaqətli olduğumu aşkara çıxaracaqdır. Ətri olan şeylər səpələndikdə onun qoxusu ətrafa daha tez yayılır. Mənim bu işdə balaca bir təqsirim olsaydı, fürsət var ikən qaçıb gedər, şahın xidmətində qalıb bu bəlanı gözləməzdim. Ümid edirəm ki, mənim işim ədalətlə yoxlanılacaq, onda qərəz və üzgördüliyə yol verilməyəcəkdir. Xahiş edirəm, şah buyursun, işin gedişi haqqında hər gün ona məlumat versinlər. Şah qələbələr aynası, zəfərlər güzgüsü, dünyanın bəzəyi olan öz ağıl və kamalı ilə onları götür-qoy etsin. Bu zaman mənim haqqımda olan əsassız şübhələr aradan qalxar, ölkünün öldürülməsində mənim heç bir günahım olmadığı aydınlaşar...

Axı mən nə üçün belə bir xəyanət etməli idim? Mən elə bir mövqə və mənəb sahibi deyiləm ki, qudurğanlıq edib daha böyük vəzifə təməhinə və yüksək məqamlar həvəsinə düşəm. Nə qədər ki, mən şahın xidmətində qulluq edirəm, onun dünyada şöhrət tapmış ədalət və

səxavəti nəticəsində ömrüm boyu bir parça çörəyim olacaq, mən həm yaşadığım müddətdə, həm də öldükdən sonra öz ümid əlimi şahın ətəyindən çəkməyəcəyəm...

Orada olanlardan biri dedi: – Dimnənin sözləri şahı daha böyük və daha əzəmətli olduğunu göstərmək üçün deyil, bəlkə belanı özündən uzaqlaşdırmaq üçündür.

Dimnə cavab verdi: – O kimdir mənim qəlbimi məndən daha yaxşı bilən? Mənim xeyrimi məndən daha artıq anlayan? Hər kəs zərurət vaxtı susub öz hüququnu müdafiə etməsə, başqaları onu müdafiə edərmi? Sənin sözlərin ağılın kəmliyinə və nadanlığının çoxluğuna dəlalət edir. Elə güman etmə ki, şah sənin ona dediyin bu təhqir və söylədiyən uydurmanı başa düşmür. Şah bir az diqqət edib fikirləşsə, sənin hiyləgərliyin, bu sözləri nə məqsədlə dediyin aşkar olar; xeyirxahlığın bədxahlıqdan, yaxşılığın, pisləkdən fərqləndirilər. Şahın ağıl və zəkası bir ömürlük işi bir gecəyə görməyə, baxış və nəzəri bir ordunu tabe etməyə qadirdir...

Əgər şah günəşə salarsa nəzər,
Günəş də baş əyib, təzim eyləyər.

Şirin anası dedi: – Mən sənin əvvəlki məkr və hiylələrindən, xəyanət və cinayətlərindən daha çox indiki vəziyyətdə dediyin sözlərə və gətirdiyin məsəllərə təəccüb edirəm.

Dimnə dedi: – Əgər başa düşən və qulaq asan olsa, elə bura əsl söz demək və məsəl söyləmək vaxtıdır.

Şirin anası dedi: – Ey qəddar, sən hələ də məkr və hiylə ilə özünü qurtarmaq ümidindəsən?

Dimnə dedi: – Əgər bir adam yaxşını pisdən, xeyri şərdən ayıra bilsə, görə ki, mən vədə vəfa edib öz vicdani borcumu sədaqətlə yerinə yetirmişəm. Şah özü yaxşı bilir ki, heç bir xain onun qarşısında söz danışmağa cəsarət edə bilməz. İndi şah mənim haqqımda ədalətsizlik etsə, onun bir zərəri də şaha dəyər. İş tələsik görən, xeyrini zərərinə başa düşməyən adamın vəziyyəti əcələ üzündən öz dostunu nökrədən ayıra bilməyən arvadın vəziyyətinə oxşar. Şir soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Dimnə dedi: – Belə nəql edirlər ki, Kəşmirdə Cəviz adlı bir tacirin ay üzlü bir arvadı var imiş. Bu arvad o qədər gözəl imiş ki, hələ fələyin gözü belə bir camal görməmiş, insanın xəyalı belə bir

təsvir yarada bilməmişdi: yanaqları qələbə günü tək parlaq, saçları hicran gecəsi kimi qara və uzun... Onların qonşuluğunda bütün dünyada şöhrət tapmış, şəkilləri ilə ağılları valeh edən, vurduğu rənglərin təbiiliyi ilə düşüncələri heyrətə salan mahir bir rəssam yaşayırdı. Onunla tacirin arvadı biri-birinə aşiq olmuşdular. Bir gün tacirin arvadı ona dedi: – Sən həmişə bizə gələndə qorxu çəkib gözləməli olursan, gah səslə, gah daş atıb çınqıl tullamaqla öz gəldiyini bildirirsən. Gərək biz sənin məharət və bacarığından, sənət və hünərindən istifadə edək. Elə bir şey yaratmaq lazımdır ki, o, mənimlə sənin aranda şərti işarə olsun, səs eləyib hay-küy salmağa, daş atmağa, çınqıl tullamağa ehtiyac qalmasın. Rəssam dedi: – Mən ikirəngli elə bir əba¹ hazırlayaram ki, onun bir tərəfi qaranlıq gecədə ay kimi ağappaq işıq verər, o biri tərəfi isə ayıl gecədə zənci saçı kimi şivə tək parıldar. Sən onu görcək tez evdən çıxıb mənim yanıma gələrsən. Nökrə onların bu söhbətini eşidir və onların bundan xəbəri olmur. Bu hadisədən bir neçə gün keçdi. Bir gün nökrə rəssamın evdə olmadığından istifadə edərək həmin əbanı onun kəməndən borc alıb arvadın yanına getdi və şəhətini söndürdükdən sonra aparıb əbanı qaytardı. Bir az keçməmiş rəssam evinə gəldi, ürəyi məşuqəsini görmək istədiyi üçün əbanı götürüb arvadın yanına yollandı. Qadın onun qarşısına yüyürüb dedi: – Xeyr ola, ey mənim əzizim, getdiyən bir saat deyil, nə üçün geri qayıtdın?

Rəssam məsələnin nə yerdə olduğunu başa düşdü, kəməndə yaxşıca bir qulaqburması verdikdən sonra əbaya od vurub yandırdı.

Mən bu məsələni ona görə dedim ki, şah mənim işimdə tələsməsin və həqiqəti ortaya çıxarsın. Mən bu sözləri əzab veriləcəyindən təşvişə düşdüyüm və ya ölümdən qorxdığım üçün demirəm. Çünki, ölüm arzu edilməz bir yuxu, xoşagəlməz bir rahatlıq olsa da, hər halda ondan qaçıb qurtarmaq mümkün deyildir. Tez-gec o gələcək. Artıq indiyə qədər də o, bir çox heyvanları kamına çəkmişdir.

Ölüm qarşısında nə edə bilər?
Olsa da şir güclü, tülkü hiyləgər?!

Mənim min canım olsa, bilsəm ki, onların qurban verilməsi şahın xeyrinədir və şahın buna meylı vardır, bircə dəqiqə də onları əsirgəməmə və beləliklə, hər iki dünyanın xoşbəxtliyini əldə etmiş olaram.

¹ Ə b a – uzun, nazik, sadə üst kişi paltarındır

Lakin şah bu işin aqibətini düşünməli və bir az ehtiyatlı davranmalıdır, çünki təbəsis, şah ola bilməz. Ləyaqətli xidmətçiləri başqalarının iftira və böhtanlarına görə məhv etməyin eybi və zərəri var. Nə qədər dostlarını çox öldürsən, o qədər çox yalqızlaşarsan. Vəzifəyə münasib ləyaqətli və iş bacaran qullar həmişə olmur düşməz. Sədaqətli və inanılmış adamları tərbiyə etmək o qədər də asan deyildir. Hər gün sözübir, ilqarıbir, sabitqədəm xidmətçi tapmaq olmaz. Halal süd əmmiş, sirdaş ola bilən, vəfalı və etibarlı nökrələr o qədər də çox deyildir.

İllər lazım, günəş çaxsm, əslı olan bir daşa,
Bədəxşanda lələ dönsün, ya Yəməndə daş-qaşa.

Şirin anası gördü ki, Dimnənin sözləri yavaş-yavaş orada olanlara təsir edir. Qorxdı ki, şah Dimnənin bu qızıl suyuna çəkilməş bəhanələrinə və doğruluq donu geydirilməş əfsanələrinə inanıb ondan əl çəksin. Çünki Dimnə söz deməkdə mahir, yağlı dil tökməkdə usta idi... Ona görə üzünü oğluna çevirib dedi: – Sən susursan, bu, düşmənin gətirdiyi bəhanələrə inandığma oxşayır. Odur ki, deyiblər: Susmaq razılıq əlamətidir.

Sonra şirin anası hirsələ yerindən durub getdi. Şir əmr etdi qazılar işi yoxlayıb həqiqəti ortaya çıxarana qədər Dimnəni zindana salsınlar.

Bundan sonra anası şirin yanına qayıdıb dedi: – Mən bu Dimnənin qəribə hiyləgər olduğu haqda çox eşitmişdim. Lakin şübhə edirdim. İndi isə onun dediyi bu yalanları, gətirdiyi bu tutarlı bəhanələri, özünü müdafiə üçün uydurduğu bu incə sübutları və nadir ibarələri gördükdə bütün şübhələrim zayıf oldu. Şah ona danışmağa imkan versə, o bir kəlmə ilə özünü bu girdəbdən qurtara bilər. Ondən qisas almaq həm şahın, həm də ordunun böyük razılığma səbəb olar. Onu tez məhv etmək lazımdır, ona möhlət vermək olmaz.

Şir dedi: – Şahlar sarayına yaxın olan adamların işi qıbtə, həsəd, düşməncilik, ədavət, bir-birindən xəbərçilik və bir-birini pisləməkdən ibarətdir. Gecə-gündüz bir-birini güdür və bir-biri haqqında min bir əfsanə uydururlar. Kimin istedadı çoxdursa, onun haqqında bir o qədər çox şayiələr bəzəyirlər. Onun bədxahları daha bol, düşmənləri daha artıq, qıbtə edənləri daha çox olur. Dimnənin mövqeyi və mənə yaxın olması ordu başçılarma ağır gəlir. İndi bilmirəm, bu işdə onların Dimnə haqqında olan fikir birliyi mənə istədiklərindəndir, yoxsa Dimnəyə bəslədikləri ədavət və nifrətdən? Mən həqiqəti aşkara çıxarma-

yınca onu öldürməyi özümə rəva bilmirəm; çünki hissiyyata qapılıb, nəfsə tabe olmaq ağır və kamala nöqsan gətirər və düzgün qərar çıxarmağa mane olar. Əgər hünər sahiblərini və işbacaran adamları yalnız şübhə və ehtimal əsasında xain hesab edib öldürsəm, doğrudur, hirs soyuyar, ürək təskinlik tapar, lakin onun zərəri mənə dəyər, ölkə bundən ziyən çəkər...

Dimnəni zindana salıb ayaqlarına ağır kündələr vurduqdan sonra Kəlilənin qardaşlıq qanı cuşə gəldi, ona ürəyi yandı, köhnə dostluqlarını yadına salıb gizlicə onun yanına getdi.

Dimnəni o vəziyyətdə gördükdə ağlamağa başlayıb dedi: – Qardaşım, mən sənənin bu müsibət və möhnətinə necə dözə biləcəyəm, bundən sonra mənənin yaşamağımın nə mənəsi, mən indi kiminlə yeyib-içəcək, kiminlə deyib-güləcəyəm? Şadlıq və qəmlərimi kiminlə bölüşəcəyəm?

Suya döndü ürəyimdə vuran qan,
Gözlərimdən axan susa qan oldu.
Bir od idim, yanıb külə çevrildim,
Tüstüm qalxıb göylərdə duman oldu.

İndi ki, iş gəlib bu yerə çatdı, mən sənə hər nə desəm, haqqım var. Çünki mən bunların hamısını əvvəldən görür və mümkün qədər sənə nəsihət verməyə çalışırdım. Lakin sən onlara əhəmiyyət vermirdin. Sənənin nəzərində ən az qəbul edilən bir şey varsa, o da nəsihətdir. Əgər o salamatlıq və əmin-amanlıq vaxtı mən sənə kifayət qədər nəsihət edib məsləhət verməsə idim, bu gün sənənlə birlikdə bu xəyanətdə iştirak etmiş olardım. Lakin sənənin hərəsləyin, xudpəsəndliyin ağır və kamalına, elm və biliyinə üstün gəldi. Mən sənə alimlərin dedikləri, “xain vaxtıdan əvvəl ölər” zərbül məsələni bir dəfə xatırlatmışdım. Bununla alimlər insanın qətlini nəzərdə tutmamışlar. Lakin elə əzab-əziyyətlər, elə təhqiredici hal və vəziyyətlər nəzərdə tutublar ki, o, ölümdən də pisdir. Məsələn, sənənin düşdüün vəziyyət kimi. Hər halda, ölüm, sənənin bu halda yaşamağından yaxşıdır... Doğru deyiblər ki, dilini saxlasan, başın salamat qalar.

Dil olsaydı öz qəlbinin sirdaşı,
Vurulmazdı dil sahibinin başı.

Dimnə dedi: – Sən həmişə haqq danışır və mənə düzgün məsləhətlər verirdin. Lakin insanı nəfsini saxlaya bilməyib, zərərli xörəkləri

yeməyə məcbur edən qarıncululuq xəstəliyimi, tamahkarlıq, hərislik, mənsəbpərəstlik də mənim aqlımı çaşdırır və sənin nəsihətlərinə qulaq asmağıma mane olurdu. Şad, rahat, düşmənsiz yaşamaq və arxayın, fikir çəkmədən xoş güzəran keçirməyə gəldikdə isə, o, tamamilə başqa məsələdir. Lakin ağa və nökar, şah və qul olan yerdə həmişə edam və cəza da olacaqdır. Bilirəm ki, bu belə toxumunu mən özüm səpmişəm. Kim nə əkibsə, onu da biçəcəkdir. Lakin insan zəhərli ağac əkdiyini yalnız o zaman bilir ki, onun meyvəsini özünə yedirirlər. Görünür ki, indi etdiyim işlərin səmərəsini dərmək, dediyim sözlərin mü kafatını almaq vaxtı çatmışdır. Lakin bütün bunlar hamısı bir tərəfə, sənin mənim üstümdə ittiham edilə bilmək qorxun bir tərəfə. Mən qorxuram ki, bizim səninlə köhnə dost və həmsöhbət olduğumuzu nəzərə alıb səni də ittiham edələr, sorğu-suala çəkələr. Allah eləməsin, əgər belə bir iş olsa və sən mənim haqqımda bildiklərimi ağzından qaçırsan, o zaman mən ikiqat əzab çəkməli olaram: bir tərəfdən, mənim üstümdə səni narahat edib incitdiklərimi bildikdə xəcalət məni öldürəcəkdir, digər tərəfdən isə, mənim xilas edilə biləcəyimə artıq ümid qalmayacaqdır. Sənin başqaları haqqında verdiyin şəhadət heç kəsdə şəkk və şübhə oyatmırsa, belə səmimi və dost olduğumuz halda, mənim bə-rəmdə dediyin sözlər necə şübhə oyada bilər?! İndi mənim nə vəziyyətdə olduğumu özün görürsən. Mürüvvət və mərhəmət vaxtı, təqsirlərdən keçmək və günahları bağışlamaq zamanıdır.

Yerim məzar kimi dar, əldə də güc qalmamış,
Köynəyimi cırmağa imkanım yoxdur mənim.
Qanlı göz yaşlarımdan lələyə dönmüş üzüm,
Döyülməkdən göyərmiş bənövşə tək bədənim.

Kəlilə cavab verdi: – Söylədiklərimi eşitdim və nə demək istədiyini anladım. Alimlər deyiblər ki, heç kəs əzaba dözə bilməz, canını əziyyətdən qurtarmaq üçün yalan, doğru, haqq, nahaq-ağzına nə gəlmiş deyər. Mən sənə indiki vəziyyətdə heç bir çıxış yolu göstərə bilmərəm. Ən yaxşısı budur ki, birdəfəlik günahını boynuna alıb hər şeyi etiraf edəsən və beləliklə, heç olmasa, özünü dünyanın əzab və əziyyə-tindən qurtarasan. Çünki, onsuz da, səni bu iş üstə öldürəcəklər.

Dimnə dedi: – Mən bu barədə fikirləşərəm, əgər belə bir qərara gəlsəm, sizin qulluğı-şərifinizə ərz edərəm.

Belə bir cavab eşidən Kəlilə qəlbi incimmiş, kədərli və qəmli halda evinə qayıtdı. Cürbəcür müsibət və bələlərin baş verə biləcəyini

gözünün qabağına gətirdi. Yorğan-döşəyə yıxılıb ilan vurmuş kimi qıvrılmağa, sancılanmış kimi yerində çapalamağa başladı. Nəhayət, həmin gecə qarnı şişdi, nəfəsi kəsildi və əziz canı ilə vidalaşmalı oldu.

Dimnə ilə birlikdə həbsxanada bir yırtıcı heyvan var idi. O, Kəlilə ilə Dimnənin söhbət etdikləri yerdən bir az aralı uzanıb yatmış idi. Kəlilə ilə Dimnənin söhbətinə ayılan bu heyvan onların dediklərinin hamısını eşitmiş, onların hamısını yadında saxlamış, lakin özünü yuxuluğa vuraraq səsini çıxarmamışdı.

Sabahısı gün şirin anası yenə Dimnə haqqında söhbət salaraq dedi:

– Xain adamları əfv etmək sadıq adamları öldürmək deməkdir. Fitnəkar və riyakar adamları salamat buraxmaq, onlarla şərik olmaq deməkdir.

Şir əmr etdi qazilər Dimnənin işini yoxlamağı sürətləndirsinlər. Onun xəyanətinin üstünü açmaq üçün əyan, əşraf həm də qara camaat arasında sorğu-sual aparsınlar və eşitdiklərini hər gün şahə xəbər versinlər.

Sabahısı gün bütün qazilər toplandılar, car çəkib bütün camaatı da yığdılar. Qazının vəkili üzünü camaata çevirib bərkədən dedi: – Şah əmr etmişdir ki, Dimnənin işi tezliklə yoxlanılıb başa çatdırılsın, həqiqətin necə olduğu meydana çıxarılaraq şübhələr zayıll olsun və Dimnə haqqında əmr verilsin, lakin Şir bu əmrin ədalətli olması və şahlara xas olan qəzəb və qəddarlıq kimi qələmə verilməməsi üçün xalq arasında sorğu-sual keçirməyi tapşırılmışdır. İndi kim Dimnənin günahı haqqında nə bilirsə, deməlidir. Bunun bir neçə faydası vardır:

Birinci, ədalətə kömək etmək və həqiqəti ortaya çıxarmaq böyük savabdır; ikinci, yolunu azmış, həddini aşmış bir adamın layiqincə cəzalanması xain adamlar üçün yaxşı bir ibrət dərסidir; üçüncü, riyakar və fitnəkar adamdan xilas olmaq, fisq və fəsadın kökünü kəsmək hamının rahat yaşamasına və xəyanətin aradan qaldırılmasına səbəb olar.

Vəkil sözünü deyib qurtarıdıqdan sonra aranı dərin bir sükut bürüdü. Hamı susurdu, heç kəs danışmaq istəmirdi. Çünki onlar üçün məsələ qaranlıq idi. Rəva görmürdülər ki, yalnız ehtimala əsasən hökm verilib qan tökülsün.

Dimnə vəziyyəti belə gördükdə üzünü camaata çevirib dedi:

– Mənim günahım olsaydı, sizin susmağıma sevinərdim, lakin mən günahkar deyiləm, günahı olmayan adam haqqında da pis söz demək olmaz və o, ağıllı adamlar yanında təmizə çıxmış və bəraət qa-

zanmış hesab edilir. Lakin dünya dağılmazdı ki, hər kəs öz ləyaqəti, elm və biliyi dairəsində mənim xeyrimə və düz adam olduğum haqda bir şey danışa idi. Hər sözün həm bu dünyada özünə görə mükafatı vardır, həm o dünyada. Hər deyilən söz bir adama həyat vermək və ya bir insanı məhv etmək üçün əsas ola bilər. Həqiqəti bilmədən yalnız ehtimala və gümana, fərziyyəyə və təxminə görə söz deyib məni təhlükə və tələf olmaq qarşısında qoyan hər kəs, kifayət qədər məlumatı olmayan, dava-dərman tanımayan, xəstəlikləri biri-birindən ayıra bilməyən, müalicə üsullarını bir-birinə qarışdıran, insanın ruhi xüsusiyyətlərindən və bədən quruluşundan başı çıxmayan, lakin həkimlik iddiasında olan nadan adama bənzər.

Qazilər soruşdular: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Dimnə dedi: – Bir şəhərdə düzgün müalicə etməkdə, yaxşı dərman yazmaqda, xəstəlikləri doğru təyin etməkdə, xeyirli məsləhət verməkdə çox ağıllı və təcrübəli, nəfəsi İsa nəfəsi qədər təsirli, qədəmi Xızı qədəmi qədər uğurlu haziq bir həkim var idi. Bir gün fələk öz adəti üzrə verdiklərini geri almağa, onu insan üçün ən qiymətli nemət olan göz nurundan məhrum etməyə başladı. Onun gözü-nün işığı azalmağa üz qoydu, nəhayət, onun dünyanı görən gözləri kor oldu. Meydanı xali görən həyasız bir nadan, həkimlik iddiasına düşdü və bir az keçmədən hər yerdə onun haqqında danışmağa başladılar.

Həmin şəhərin padşahının bir qızı var idi. Şah onu öz qardaşı oğluna ərə vermişdi. Hamiləlik vaxtı çatdı, sancı və ağrılar başladı. Təcürübə və müalicədə şöhrət tapmış kor həkimi çağırtdılar. O qadının ağrıları haqqında sorğu-sual etdi və o saat səbəbini bildi. Dedi:

Bu arvada “Zəməhran” dərmanı lazımdır.

Dedilər: – Görək siz hazırlayasınız. Dedi:

– Mənim gözlərim görmür, görək özünüz hazırlayasınız. Bu zaman həkimlik iddiası edən nadan araya soxulub dedi:

– Bu, mənim işimdir, mən onu hazırlamağı bilirəm.

Şah onu yanına çağırıb əmr etdi ki, xəzinəyə gedib həmin dərmanı hazırlasın. O elmsiz və mərifətsiz adam heç bir şey bilmədiyi halda işə girişdi, qəzadan öldürücü zəhər şüşəsi əlinə keçdi, onu başqa dərmanlara qarışdırıb qıza verdi. Qızın dərman içməsi ilə can verməsi bir oldu.

Qızın halına ürəyi yanan şah bunu gördükdə, həmin dərmandan şərbət hazırlatdırıb nadan həkimə içirtti, o saat, bədəni soyuyub göm-göy oldu.

Bu məsələni ona görə dedim, biləsiniz ki, ehtimala əsasən fikir söyləməyin, bir şey bilmədən işə girişməyin aqibəti fəlakət olar. Orada olanlardan biri dedi: – Hiyləgərliyi haqqında avam xalqdan soruşmağa ehtiyacı olmayan xəbis və riyakarlığı ayan və əşrafa aydın olan bir bədbəxt varsa, o da bu Dimnədir ki, qəlbinin qaralığı, ürəyinin xainliyi, onun eybəcər və murdar üzündə olan əlamətlərdən də görünür.

Qazı soruşdu: – O əlamətlər hansılardır? Onları demək lazımdır ki, xalq da bilsin.

O şəxs cavab verdi: – Filosoflar deyiblər ki, hər kəsin qaşları biri-birindən aralı, sağ gözü sol gözündən xırda və qırıq, burnu bir az sola doğru əyri, tük çıxan yerin hərəsində üç tük bitsə və belə adam yerə baxan olsa, o xəbis, fisqü-fəsad mənbəyi, hiylə və riyakarlıq nümunəsi, fitnə və xəyanət mərkəzi olar. Bu əlamətlər hamısı Dimnədə vardır.

Dimnə dedi: – Allahın hökmü haqdır, onda heç bir səhv və xəta ola bilməz. Əgər sənəin saydığın əlamətlər həqiqəti ortaya çıxarmaq üçün düzgün bir meyar, ədaləti bərpa etmək üçün doğru bir dəlil isə və yalnız ona əsasən doğru yalandan, haqq nahaqdan fərqlənirsə, o zaman insanların heç birini heç bir şey üstündə məsuliyyətə cəlb etmək olmaz; nə yaxşılıq üstündə mükafat vermək olar, nə də pislik üstündə cəza. Çünki insanlar Allahın yaratdığı bu xüsusiyyətləri özündən dəf etmək qüdrətinə malik deyil. Beləliklə, xeyirxah adamlara hədiyyə vermək, bədxah adamları cərimə etmək məsələsi bu hökmə görə aralıqdan qalxmalıdır. Əgər mən, Allah elməsin, dilim-ağzım qurusun, bu deyilən işləri görmüşəmsə, demək, bu əlamətlər məni buna məcbur edibdir. Bu əlamətləri Allah yaratdığından mən onları məhv edə bilməzdim və ona görə də mən onların cəzasını çəkməməliyəm. Onlar mənimlə bir yerdə yaranmışdır və onları məhv etmək mümkün deyildir. Belə olduqda siz onlara əsasən məni necə ittiham edə bilərsiniz? (Çünki siz beləliklə, Allahı təqsirləndirmiş olursunuz). Sən mənasız danışib öz nadanlıq və avamlığı büruzə verdin, dolaşq fikirlər söyləyərək başın çıxmadığı bir işə qarışdın və özünü biabır etdin.

Dimnə belə cavab verdikdən sonra hamı susdu və heç kəs danışmağa cəsarət etmədi.

Qazı əmr etdi Dimnəni dustaqxanaya apardılar.

Kəlilənin Rüzbeh adlı bir dostu var idi. O, Dimnənin yanına gəlib Kəlilənin vəfat etdiyini ona xəbər verdi. Dimnə bunu eşitcək heyretlənib təəccüb etdi, kədərlənib təəssüfləndi, sonra dərindən bir ah

çəkib gözlərindən sel kimi yaşlar axıtmağa başladı və dedi: – hayıf səndən, ey, mənim əziz dostum və məsləhətçi qardaşım.

Dimnə ahu zar edir, nalə, şivən qoparır və mərsiyə əvəzinə bu şəri oxuyurdu:

Hiylə, kələk acizdir ölümün qarşısında,
Heç qurtaran olmuşmu yaxasını əcəldən?!
İndi ki, ölmək üçün doğulur hər bir insan,
Daha yaxşı olardı, doğulmayaydı əzəldən.

Elə ki, bu sözləri deyib qurtardı, orada olanların hamısı qanlı göz yaşları axıtmağa və Dimnəyə təsəlli verməyə başladılar.

Dimnə dedi: – Heyf Kəlilədən. Mən ağır günlərimdə, bədbəxt hadisələr baş verdikdə onunla dərdləşərdim. Böyük işlərdə, fikir deyib məsləhət görməkdə o mənim pənahım idi. Onun qəlbi dostlarının sirr yurdu, qardaşlarının məhrəmanə sözlər xəzinəsi idi. Fələk bu sirləri ala bilməz, ruzigar o xəzinəyə yol tapa bilməzdi... İndi mənim güzəranımın nə rahatlığı, yaşayıb salamat qalmağımın nə faydası? Əgər mənə üz vermiş bu müsibət günündə sən öz dostluq əlini uzadıb bura gəlməsə idin, mən ahu-zar içərisində özümü öldürərdim... Allaha çox şükür ki, sən bura gəlməyin və sağ-salamat olmağın bütün itkiləri əvəz edir. Gül gedibsə, güləb ki buradadır. Kəlilənin vəfatı ilə mənə dəyən zərər, sən varhəgimlə aradan qaldırılır. Sən indi mənə Kəliləni əvəz edirsən, sən də indi mənə Kəlilə kimi dost və qardaşsan. İndi mənim səndən başqa heç kəsə yoxdur. Əlini uzat, mənə qardaşlığa qəbul et.

Rüzbeh böyük bir sevincə dedi: – Sənin bu iltifatına qarşı çox minnətdaram. Dostluq qədri bilən bütün təcrübəlilər səninlə həmsöhbət olub sirdaş olmağı özlərinə şərəf hesab edirlər.

Hünər sahibinin olan yoldaşı,
Çatar məqsədinə hər addımbaşı.

Kaş ki, mən bir işə yarayıb sənə xidmət göstərə biləydim.

Bir-birinin əlini sıxıb dost olacaqlarına and içdilər. Bundan sonra Dimnə dedi: – Filan yerdə Kəlilə ilə şərik bir xəzinə basdırmışıq, əgər zəhmət çəkib onu gətirsən, əməyin əvəzsiz buraxılmaz. Rüzbeh Dimnənin dediyi yerə gedib verdiyi nişana əsasən xəzinəni gətirdi. Dimnə öz payını ayırıb, Kəliləyə düşən hissəni Rüzbehə verdi və tapşırdı ki, həmişə şahın yanında olsun və onun haqqında nə desələr, yanında saxlayıb ona çatdırsın.

Rüzbeh bu sirri Dimnə ölən günə qədər gizlin saxladı.

Sabahısı gün qazıbaşı yığıncaqda olan əhvalatı şaha danışdı. Şir onu geri göndərərək anasını yanına çağırtdı. Anası əhvalatın necə olduğunu eşitdikdə yaman narahat oldu və dedi:

– Qorxuram sərt danışam, şahın xoşuna gəlməyə. Düşüncələrimi deməmək isə şaha olan məhəbbət və sədaqəti, nəsihət və məsləhəti gizlətmək olar.

Şir dedi: – Məsləhət olan yerdə ehtiyat edib qorxmaq və öz fikrini gizlətmək olmaz. Sənin bütün dediklərin qəbul ediləcək və ona şəkk və şübhə ilə baxılmayacaqdır.

Şirin anası dedi: – Şah doğrunu yalandan ayıra bilmir, öz xeyrini ziyanından fərqləndirmir. Dimnə ona verilən bu fürsətdən istifadə edərək elə bir fitnə qaldıracaq ki, şahın əqli onun qarşısını almaqda aciz, qılınc onu yatırmaqda gücsüz olacaqdır. Sonra hirsə yerindən durub getdi.

O biri gün Dimnəni gətirdilər, xalq toplaşdı, qazılar yığıldı və məhkəmə başlandı. Məhkəmə vəkilə Dimnə haqqında məlum ittiham-naməni oxudu.

Heç kəs danışmaq istəmədiyi üçün Baş Qazı üzünü Dimnəyə çevirərək dedim: – Bura yığılanlar susmaqla sənə kömək etsələr də, ürəklərində sənə xəyanət etdiyinə inanırlar. Bu günah və təqsirlə sənə bu camaat içərisində yaşamağın nə faydası? İndi sənə üçün ən doğru və düzgün yol budur ki, günahını boynuna alıb tövbə edəsən və beləliklə, heç olmasa o dünyanın əziyyətindən həm özünü, həm də başqalarını xilas edəsən... Bunun sənə iki xeyri olar və dediklərin dünyada əbədi qalar: birinci – xəyanətini etiraf etməklə o dünyaya üzəgə gədersən və o dünyam bu dünyadan üstün tutduğun meydana çıxar; ikinci – edilən sorğu-suallar zamanı verdiyin cavablar və gətirdiyin inandırıcı bəhanələrdə sənə nə qədər mahir bir söz ustası, bilikli bir natiq olduğun sübut edilmiş olar. Onu da bil ki, rüsvayçılıq ilə yaşamaqdan sa, mərdliklə ölmək yaxşıdır.

Dimnə dedi: – Qazı öz ehtimahnə və camaatın şübhəsinə görə, aydın sübut, aşkar dəlil olmadan hökm çıxarmamalıdır... Əgər sizdə belə bir şübhə varsa və hamı öz qəlbində mənim günahkar olduğum qərarına gəlirsə, hələ bu, mənim, doğrudan da, təqsirkar olduğum demək deyil. Çünki mən özüm-özümü hamıdan yaxşı tanıyıram və nə edib, nə etmədiyimi hamıdan yaxşı bilirəm. Öz bildiyin həqiqəti başqalarının

fərziyyəsi xatirinə gizlətmək əqilsizlik və insafsızlıq olar. Heç buna qanun və şəriət də yol verməz. Əgər sizin fikrinizcə mənəm, Allah eləməsin, dilim-ağzım qurusun, öküzün ölümündə bir balaca təqsirim olubsa və onun üstündə bu qədər hay-küy qalxıb müxtəlif əqidələr irəli sürülürsə, bəs heç bir səbəb olmadan, heç bir günah iş görmədən öz qanımın axıdılmasına razı olsam, mənə nə deyərler? Halbuki, heç kəsin mənəm boynumda özüm qədər haqqı yoxdur, insanın öz canından daha əziz heç bir şey ola bilməz. Əgər ən dəyərsiz adamlar haqqında mənəm vicdanım belə bir işə icazə vermirsə, onu özümə necə rəva görə bilərəm. Belə sözlərdən əl çək, əgər nəsihət vermək istəyirsən, xeyirli sözlər danış. Yox, əgər bu, nəsihət deyil, xəyanətdirsə, ağıllı adamlar belə düşmənçilik etməz, çünki qazıların sözü hökmdür, onların dediklərində səhv və xəta axtarılmaz. Bundan əlavə, sən həmişə doğru danışan və düz iş görən olubsan, indi bilmirəm, nədənsə, mənəm bəxtimin tərsliyindənmi, yoxsa şəxsi qərəzlikdənmi bu işdə yanlış yol tutaraq məsələni bir tərəfli həll etmək, bədxahların uydurmalarına və öz şəxsi zənninə əsasən hökm vermək və qərar çıxarmaq fikrinə düşübsən.. Kim bilmədiyi şey haqda şəhadət versə, qızılquş saxlayan kişinin vəziyyətinə düşər.

Qazı dedi: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Dimnə dedi: – Mərzban adlı bir kişinin Bahariyə adlı ayüzlü, gülyanaqlı, ağbuxaqlı, çox gözəl və kamallı, zərif hərəkətli, əli bərəkətli, yaraşıqlı və yapışıqlı, namuslu və iffətli, tərbiyəli və ismətli bir arvadı var idi... Həmin kişinin bir nökeri də var idi ki, çox həyasız və nankor idi. Nökerqızıl quş saxlamaqla məşğul olardı. Nökerin gözü o kişinin namuslu arvadına düşmüşdü. Çox əlləşdi ki, ələ gətirsin, bir şey çıxmadı, ümidi kəsildikdən, əli üzüldükdən sonra arvadı rüsvay etmək və beləliklə, qisas almaq fikrinə düşdü. Bir ovçudan iki tutuquşu alıb birinə: “Mən qapıçım gecə paltarında xanımla bir yerdə yatan görmüşəm”, digərinə isə: “Mən artıq heç nə demirəm” sözlərini öyrətməyə başladı. Yeddi ay müddətində tutuquşları bu sözləri təkrar edib əzbərlədilər. Bir gün Mərzban öz dostları ilə oturub şərab içərkən nöker gətirib həmin quşları onun qarşısına qoydu, tutular öz adətləri üzrə Bəlx dilində həmin iki cümləni dedilər. Mərzban Bəlx dilini bilmədiyindən onların nə dediyini başa düşmədi, quşların səsi xoşuna gəldiyi üçün onları alıb arvadına verdi və tapşırı ki, onlardan muğayat olsun.

Bir müddət keçdikdən sonra Bəlxdən Mərzbana qonaq gəldi, elə ki yemək üstündən durub şərab məclisinə gəldilər, Mərzban quşlar saxlanan qəfəsi istədi, onları ortalığa qoydu. Tutular yenə adətləri üzrə həmin iki cümləni dedilər, qonaqlar başlarını aşağı saldılar, bir saata qədər sükut içərisində bir-birinə baxdılar. Nəhayət, Mərzbandan soruşdular:

– Sən bu quşların nə dediyini başa düşürsənmi?

Mərzban dedi: – Yox, dediklərin başa düşürəm, ancaq səslərdən çox xoşum gəlir. Qonaqlardan ev yiyəsinə daha yaxın və daha məhrəm olanı sözlərin mənasını Mərzbana söylədi və əlini şərabdən çəkərək dedi: – Bizim şəhərdə suyuşirin, ayağısürüşkən qadınların evində bir şey yemək rəsm deyil. Bu zaman nöker yerindən səslənərək dedi ki, mən də quşların dediyinə şahidəm, dəfələrlə görmüşəm.

Mərzban özündən çıxaraq arvadının öldürülməsini əmr etdi. Arvadı onun yanına bir adam göndərərək dedi: – Məni öldürməyə tələsmə. Onsuz da mən sənə əlinə deyəm, nə vaxt istəsən, öldürə bilərsən. Tələsmək divlərə yaraşar. Ağıl və təcrübə sahibləri iş görməkdə, xüsusilə, qan tökməkdə səbirli, əmr verib hökm çıxarmaqda təmkinli olmağı vacib bilirlər... Mənim işimi yoxlamaq lazımdır, əgər doğru çıxarsa, bir an da vaxt itirməyib məni öldür. Bir də bəxlilərdən soruş, gör quşlar bu iki cümlədən başqa bir şey bilirlərmi? Əgər bilmirlərsə, demək, bu sözləri tutulara o həyasız nöker öyrətmişdir. Çünki vaxtilə o, mənə söz atmış, dostluq büsəti qurmaq istəmiş, lakin oxu daşa döymüşdü. Görünür, indi qisas almaq fikrinə düşüb bu hiyləni qurmuşdur. Əgər quşlar həmin dildə başqa cümlələr bilsələr, demək, mən günahkaram və mənəm qanım halaldır.

Mərzban arvadın qoyduğu şərtləri yerinə yetirdi. Məlum oldu ki, arvadı haqlıdır. Onun ölümündən əl çəkdi. Qızılquş saxlayan nökeri yanına çağırtdı. Nöker yeni bir işin baş verdiyini düşünərək əlində qızılquş, sevincək içəri girdi. Mərzbanın məsum və günahsız arvadı ondan soruşdu:

– Sən mənə bu işləri edəndə görübsənmi?

Nöker dedi: – Bəli, görmüşəm.

Söz ağzından çıxmamışdı ki, qızıl quş dimdiyi ilə vurub nökerin gözlərini yerə tökdü.

Arvad dedi: – Görmədiyi şeyi gördüm deyən gözün cəzası budur...

Dimnə dedi: – Mən bu məsələni ona görə çəkdim biləsən ki, bir şeyi bilmədən zorla ittiham etməyin həm bu dünyada, həm də o dünyada günahı çoxdur.

Bütün bu deyilənləri yazıb şirə göndərdilər. Şir onları anasma gös-tərdi. Anası oxuduqdan sonra dedi: – Şah sağ olsun, indi artıq mənim bu barədə deməyimin və məsləhət verməyimin faydası yoxdur. Çünki o kafir indi başqa üsullara əl atır. O, məkr və hiylə işlədərək şahı məhv etmək fikrinə düşmüşdür. Böhtan və iftiralara, təhdid və qorxutmalara keçmişdir. O, indi elə fitnələr qaldıra bilər ki, bütün işləri alt-üst etsin, şahın sadıq, igid və etibarlı vəzirinin başına gətirdiyi fəlakətlərdən daha ağır müsibətləri şahın öz başına gətirsin.

Bu söz şiri götürdü. O, dərin fikrə dalaraq hər şeyi ətraflı öyrən-məyə başladı. Sonra üzünü anasına çevirib dedi:

– De görüm, o xəbəri sənə kim vermişdi, heç olmasa, Dümnəni öldürmək üçün mənim əlimdə bir bəhanə olsun.

Şirin anası dedi: – Sırrını mənə etibar etmiş birisinin adını demək mənim üçün çox ağırdır. Belə olarsa, Dimnənin ölümü də mənə sevindirməz. Mən necə günaha batıb əmanətə xəyanət edə bilərəm? Lakin sirr sahibindən soruşaram, icazə versə, deyərəm. Şirin yanından çıxdı və pələngi öz yanına çağırıb dedi: – Şahın sənə haqqında etdiyi yaxşılıqlar, tərbiyəyə sərf etdiyi əmək və qayğıkeşlik, sənə həm əv-vəllər, həm də indi göstərdiyi mərhəmət və ehtiram hamıya məlumdur. Bunun nəticəsində əldə etdiyən şöhrət, mənə və dərəcə də göz qabağındadır. İndi gərək sən də bütün bu yaxşılıqların qarşısında öz borcunu yerinə yetirib, Dimnə haqqında mənə dediyin sözləri şirin qarşısında təkrar edəsən. Beləliklə, məzlumların qələbəsinə, zalımların cəzalanmasına, nahaq öldürülmüş öküzün bəraət qazanmasına kömək etmiş olasan. Deyiblər ki, nahaq öldürülmüşlərin səbəbini bu dünyada gizlədənlər qiyamət günü özlərinə bəraət qazandıra bil-məzlər. Şirin anası o qədər belə şeylərdən danışdı ki, axırda pələng yola gəlib dedi: – Əgər mənə min canım olsa və onların hamısını şahın bir saatlıq rahatlığına qurban versəm, yenə də şahın mənə etdiyi yaxşılıqların əvəzini çıxma bilmərəm. Mən şah qarşısında bir qul kimi özümü təqsirkar hesab edirəm. Məndə o istedad və ləyaqət harada idi ki, tərif və təhsinə bəis olsun? Mən kiməm ki, üzr gətirib şir qarşısında şəhadət verməkdən boyun qaçıram və şahın bədgümanlığına səbəb olam? İndi ki iş bu məqama çatıb, mən şahın arzusuna əməl edib nə lazımsa, hamısını yerinə yetirərəm. Sonra gəlib, Kəlilə və Dimnədən nə eşitmişdisə, hamısını olduğu kimi şirin və heyvanların qarşısında nəql etdi. Bu söz ağzlarına düşüb hər yerə yayıldıqda, Dimnənin yaxın-

lığında həbsdə olan və Kəlilə ilə Dimnənin söhbətini eşitmiş vəhşi yırtıcı heyvan da xəbər göndərərək şahı çağırdı ki, mən də şəhadət ver-mək istəyirəm. Şir əmr etdi, onu gətirdilər. O da həbsxanada eşitdik-lərinin hamısını bir şahid sifəti ilə şahı danışdı. Ondan soruşdular: – Bəs nə üçün bunu həmin günü demədin? Cavab verdi ki, bir şahidliklə günah sübut edilib hökm çıxarıla bilməz. Ona görə də faydasız olaraq bir heyvanın incidilməsini özümə rəva bilmirdim. İndi isə şahid iki olduğu üçün Dimnə haqqında hökm çıxarmaq olar.

İki şahid tapıldığı üçün məhkəmə Dimnə haqqında hökm çıxarma-ğı mümkün hesab etdi. Bütün heyvanlar bir səsle bu qərara gəldilər ki, öküzün qisasını almaq üçün Dimnəni öldürmək lazımdır. Şah əmr etdi, Dimnənin əl-qolun bağlayıb zindana salsınlar, və susuz saxlasınlar, əziyyət və işgəncə verib tənə vursunlar, təhqir etsinlər. Belə də etdi-lər. Dimnə həbsxanada ac və susuzluğundan öldü və hamıya sübut edildi ki, hiyləgər, xain, ikiüzlü və fitnəkarların aqibəti belə olar...

ALABAXTA GÖYƏRÇİN FƏSLİ

Rac Brəhmənə dedi: – Xainin ara vürması, fitnəkarın səyi nəticəsində iki dostun bir-birindən necə şübhələnməsi, sonra ədavət və düşmənçilik yaranması, nəhayət, günahsız bir məzlumun qanının axılması haqqındakı rəvayəti eşitdim və xaindən ruzigarın necə qisas aldığı gördüm, bildim ki, nahaq qan yerdə qalmaz. İndi, əgər meylin varsa, elə bir əhvalat de ki, o, səmimi dostlardan, onların sədaqət və qardaşlığından, bu sədaqət və dostluğun nəticə və səmərəsindən necə istifadə etdiklərindən danışsın.

Brəhmən dedi: – Ağıllı adamlar yanında dostluqdan qiymətli heç bir şey yoxdur. Çünki əmin-amanlıq dövründə, xoş gündə dostlarla yaxşı güzəran keçirib eyş-ışrət edirsən, bədbəxtlik üz verdikdə, yaman gündə isə onlar dada çatır... Qarğa, kəsəyən, göyərçin, tısbəğa və ahu təmsili buna gözəl bir misal ola bilər.

Rac dedi: – O, necə təmsildir?

Rəvayət. Brəhmən dedi – Belə deyirlər ki, Kəşmir vilayətində çox təmiz və ürək açan bir çəmənlik var idi. Bu çəmənlik o qədər gözəl idi ki, qarğanın qanadı onun gül və çiçəklərinin rəngindən tavus quyruğu kimi görünər, tavusun quyruğu isə bu çəmənliyə nisbətən qarğa qanadına bənzərmiş...

Lələ orda od tutub çıraq kimi yanarmış,
Çırağın üstüsündən qəlbində dağ da varmış.
Tək durarmış Şəqəyiq, içində şəbnəm, jalə,
Guya zümrüd şax üstə qalmış, yaqut piyalə.

Çəmənlikdəki şikarın çoxluğu ovçular arasında mübahisəyə səbəb olarmış. Belə bir çəmənlikdə qol-budaqlı, sıx yarpaqlı bir ağacda bir qarğa yuva salmışdı. Bir gün qarğa öz yuvasında oturub sağa-sola baxırdı. Birdən uzaqdan boynunda tor, əynində qalın paltar, əlində yoğun çomaq olan bir ovçunun həmin ağaca tərəf gəldiyini gördü. Qorxub öz-özünə dedi: – Bu adamdan xəta əksik deyil, bilmək olmaz, qəsd kimi tora salmaqdır, məni tutmaq istəyir, yoxsa başqasını? Yaxşısı budur ki, yerimdən tərpənməyim, görüm axırı nə olacaq?

Ovçu gəlib torunu açdı, dən səpdi və pusquda gizləndi. Bir saat keçməmişdi ki, bir dəstə göyərçin göründü. Onların başçısı Alabaxta adlı bir göyərçin idi. Göyərçinlər Alabaxta ilə fəxr edir, hər şeydə ona tabe olur, o hara desə, ora uçar, və beləliklə, xoş güzəran keçirirdilər.

Göyərçinlər dəstəsi dən görcək heç bir şeydən şübhələnmədən aşağı endilər və tora düşdülər. Alabaxta kədərləndi, ovçu sevindi və onları tutmaq üçün cəld yerindən sıçradı. Göyərçinlər çırpınır, hərəsi canını xilas etmək üçün çalışır və bir-birinin əl-ayağına dolaşırdılar.

Alabaxta dostlarına dedi: – Bura dalaşma yeri deyil, hər kəs hamının xilas olmasını təkcə özünün nicat tapmasından üstün tutmalıdır. İndi ən doğru yol budur ki, hamımız köməkləşib birdən güc vuraq və toru yerdən qoparıb özümüzlə aparaq. Bizim nicat yolumuz yalnız bundadır.

Göyərçinlər Alabaxtanın dediyi kimi də etdilər. Hamısı köməkləşib birdən güc vurdular, toru yerdən qoparıb onunla birlikdə göyə qalxdılar. Ovçu göyərçinlərin yorulub düşəcəkləri ümidi ilə onları təqib etməyə başladı. Qarğa öz-özünə dedi:

– Mən gərək onların dalınca gedib işin nə ilə qurtaracağını biləm, belə bir hadisə mənim də başıma gələ bilər. Onların təcrübəsindən istifadə edərək dargün üçün müdafiə silahları hazırlamaq olar. Huşyar və fərasətli o adama deyərlər ki, başqalarının başına gələn hadisədən özü üçün ibrət dərsi götürsün.

Alabaxta ovçunun hələ də onların dalınca gəldiyini gördükdə yoldaşlarına dedi:

– Bu həyasız bizdən əl çəkənə oxşamır, onun gözündən itməyincə, deyəsən, bizi rahat buraxmayacaqdır. İndi doğru yol budur ki, özümüzlə verək evlərin və ağacların dalına onun gözündən itək, ümidini kəsib geri dönsün. Mənim bu yaxında bir kəsəyən dostum var, ona deyim, bizim torumuzu kəssin.

Göyərçinlər Alabaxtanın bu sözündən ilhama gəlib, o dediyi tərəfə uçdular. Ovçu kor-peşman geri qayıtdı.

İşin nə ilə qurtaracağını bilmək, təcrübə əldə etmək məqsədilə qarğa hey uçar, onları gözdən qoymurdu.

Alabaxta göyərçin öz yoldaşları ilə gəlib kəsəyənin məskəsinə çatdı və dedi: – Enin aşağı!.. Hamısı onun sözünə baxıb aşağı endilər.

Kəsəyənin adı Zirək, özü çox ağıllı və kamallı idi. Dünyanın isti-soyuğunu görmüş, həyatın acı-şirini dadmışdı. Bədbəxt hadisə baş verərsə, qaçıb gizlənmək üçün yüz deşik açmış, onları yeraltı yollarla bir-birilə birləşdirmiş, içərisini elm və təcrübənin tələb etdiyi kimi sahmana salmış və ərzaqla doldurmuşdu. Alabaxta göyərçin dostu kəsəyəni səslədi.

Zirək soruşdu: – Kimdir?

Alabaxta cavab verdi. Kəsəyən Alabaxtanın səsinə tanıyıb o saat yuvasından çıxdı, onu bəla zəncirinə düşmüş gördükdə göz bulaqlarının yolunu açıb, üzünə sel kimi çaylar axıtmağa başladı. Dedi:

– Ey mənim əziz və mehriban dostum, səni bu günə kim salmışdır?

– Alabaxta dedi:

– Xeyir və şər zərər və mənfəət hamısı fələyin əlindədir, kimin alınına nə yazılıbsa, tez-gec o da başma gələcəkdir, ondan qaçıb yaxa qurtarmaq olmaz... Məni bu bəla girdabına salan fələk olmuşdur. Mənə və yoldaşlarıma dən göstərməklə o, bizim gözümüzü bağladı və aqlımızın qarşısına qara bir pərdə çəkdi, hamımız bəla zəncirinə düşüb bədbəxtlik çənginə keçdik. Məndən çox qüvvətli və şən-şövkətli olanlar da fələklə bacara bilməmişlər. Fələk hökm etdikdə gün tutulur, ay qaralır, balıq dəryanın dibindən üzə çıxır, quş göyün yüksəkliyindən yerə enir, nadanlar məqsədə çatır, ağıllılar aciz qalırlar...

Kəsəyən bu sözləri eşitcək Alabaxtanın bağlı olduğu ipləri kəsməyə başladı.

Alabaxta dedi: – Əvvəlcə dostlarımla bağlı olduğu ipləri qır.

Kəsəyən buna əhəmiyyət vermədi. Alabaxta ikinci dəfə dedi: – Ey əziz dost, əvvəlcə yoldaşlarımla bəndlərini qırmaq lazımdır.

Kəsəyən dedi: – Sən öz həyatını xilas etmək istəmirsənmi, buna sənənin haqqın yoxmu?

Alabaxta dedi: – Bu barədə məni məzəmmət etməyinə dəyməz, çünki mən bu göyərçinlərə rəhbər olmaq vəzifəsini öhdəmə götürmüşəm və bu cəhətdən onların mənim boynumda haqları vardır. Onlar mənim sözümə baxaraq əməllərimə əməl etməklə öz borclarını yerinə yetirmişlər. Mən onların səy və köməyi sayəsində ovçunun əlindən xilas olmuşam. İndi gərək mən də öz rəhbərlik borcumu yerinə yetirib onları özümdən əvvəl xilas etdirim. Bir də qorxuram ki, sən mənim bağlarımı açmağa başlayıb, sonra yorulasan və bəzi dostlar torda qala. Lakin mən bağlı qalsam, sən yorulub əldən düşsən də, məni torda qoymazsan, buna sənənin ürəyin razı olmaz. Bundan əlavə, biz birlikdə bəlaya düşdüyümüz kimi, birlikdə də oradan xilas olmalıyıq. Əks təqdirdə, mən tənə olunub məzəmmət edilmək üçün başqalarının əlinə bəhanə vermiş olaram...

Kəsəyən dedi: – Kəramət sahiblərinin adəti belədir. Mürüvvətli və insafli adamlar bu xasiyyəti bəyənilib tərifləmişlər. Bu, sənənin dostluğu-

nun saflığını daha da artıracaq, dostlarımla sənə olan etimadını daha da möhkəmləndəcəkdir.

Kəsəyən bunları dedikdən sonra böyük bir ciddiyyətlə göyərçinlərin bağlarını kəsməyə başladı. Bir az keçmədən göyərçinlər və Alabaxta tordan xilas oldular.

Qarğa kəsəyənin bərk gündə əldən tutduğunu və ipləri kəsməkdəki məharətini gördükdə onunla dostlaşmaq, get-gəl edib qarlaşmaq fikrinə düşdü və öz-özünə dedi: – Göyərçinlərin başına gələn hadisə mənim də başıma gələ bilər, belə bir dostu əldən vermək olmaz, Kəsəyənin yuvasının yanına gəlib onu çağırıd.

Kəsəyən soruşdu: – Kimdir?

Qarğa dedi: – Mənəm, qarğayam. Sonra göyərçinlərin əhvalatından, kəsəyənin onların haqqında etdiyi yaxşılıq, vəfadarlıq və fədakarlıqdan xəbərdar olduğunu söylədi və dedi: – Sənənin mürüvvətinin kamilliyi və alicənablığının dərəcəsi mənə məlum oldu, sənənin göyərçinlərlə olan dostluğunu və onların bu etibarlı və sədaqətli dostluqdan istifadə edərək o bəla girdabından necə xilas olduqlarını gördüm və belə qərara gəldim ki, sənənlə dostluq edim. Bu dostluğun şərtləri nədirsə, mən onların hamısını yerinə yetirməyə hazırım.

Kəsəyən dedi: – Sənənlə mənim aramda olan yaxınlaşmaq yolları qaranlıq, dostlaşmaq qapıları isə bağlıdır. Ağıllı adamlar nadan vəziyyətinə düşməmək və hikmət sahibləri tərəfindən kəmağil hesab edilməmək üçün mümkün olmayan şeyləri arzu etməzlər. Quruda gəmi sürmək, dənizdə at çapmaq istəyənlər özlərini axmaq, gülünc vəziyyətə salırlar. Çünki ağıl başında olan adam belə bir iş tutmaz. Sənənlə mənim aramda olan məhəbbət qapıları necə açıla bilər ki, mən sənənin təminatı və sənənin bu tamahın qarşısında mən heç vaxt arxayın yaşaya bilmərəm.

Qarğa dedi: – Aqlını başına topla və yaxşı fikirləş, səni incidib yeməkdən mənə nə fayda, nə qarnım doyaacaq, nə gözüm. Lakin sənənin dostluğundan mən min qat artıq xeyir götürə bilərəm. Əminəm ki, sənənlə dost olmaq üçün bu qədər uzaq bir yoldan gəmiş məni əliboş qaytarmaq, sənəmdən itələyib geri döndərmək sənənin sənənin yaraşmaz, insafın buna yol verməz, çünki həyat sənənin xoşxasiyyətli, təmiz əxlaqlı, səxavətli və şücaətli olduğunu mənə sübut etmişdir. Nə qədər çalışsalar, yenə də hünər və istedadı gizli saxlamaq olmaz. Hünər və istedad müşk kimidir, nə qədər onun qarşısını almağa çiddü-cəhd gös-

tərsələr, o, yenə özünə yol tapıb ətrafa yayılacaq və dünyanı ətirlə dolduracaqdır.

Əldə məşəl tutub döşdə müşkü-ənbər saxlayan,
Vücudunu xalqdan gizli tuta bilərmə bir an?

Sənin o gözəl və xoş əxlaqın razı olmaz ki, mənim bu qədər uzaq bir məsafəni uçub gəlmək zəhmətim hədəyə getsin, mən bu qapıdan ümitsiz olaraq geri qayıdam və sənin dostluğunun nemətlərindən məhrum olam.

Kəsəyən dedi: – Cinsi ədavətdən daha güclü düşmənçilik yoxdur? Çünki bu cür ədavət illər keçdikcə hər iki tərəfin qəlbində daha möhkəm kök salır, bu haqda ən qədimdən söylənilən əfsanə və həqiqətlər bir-birinə qarışır, keçmişdə üz vermiş hadisələrin mütləq gələcəkdə də baş verəcəyi bir-birilə əlaqələndirilir. Belə ədavət hər iki tərəf ölməyincə ortalıqdan qalxmaz. Belə ədavətin məhv edilməsi üçün cinslərin özləri məhv edilməlidir. Bu cür ədavət iki növdür: birincisi, fil ilə şirin ədavəti kimi: onların qarşılaşması müharibəsiz keçə bilməz lakin əvvəlcədən kimin üstün gələcəyini demək olmaz. Çünki burada mütləq birinin qalib, o birisinin isə məğlub edilməsi məcburi deyildir. Bəzən şir zəfər çalar, bəzən fil. Hiylə və fənd işlətməklə bu növ cinsi ədavətin qarşısını almaq olar. İkinci növ ədavət pişiklə siçan, çalağan ilə qarğa və bu kimilər arasında olan ədavətdir. Bunlar heç vaxt dost ola bilməzlər. Çünki bunlardan birinciləri həmişə ikincilərin canına qəsd edir, onları gördükdə ağzı sulanır, tamaha düşür və tutub məhv edirlər. Halbuki, əksinə təsadüf edilmir. Nə tarixdə belə bir şey olub, nə də gələcəkdə olacaqdır, vəziyyət belə ikən bu ədavəti hansı vəchlə ortalıqdan qaldırmaq və ya zəiflətmək olar? Halbuki həqiqətdə bu düşmənçilik hər gün qüvvətlənir və yenidən təzələnir, nə fələyin dövrünü onun şiddətini azaldır, nə də gecə-gündüzün gərdişi onun duyğunun boşaldır. Çünki bir tərəfin ziyan və zərər çəkib məğlub olması məcburi, o biri tərəfin isə xeyir, mənfəət və qalibiyyət əldə etməsi zəruridir... Cinsi ədavət belə bir şəkildə sülh və barışıq məsələsi heç əqlə də gələ bilməz. Belə bir iş süni düzəlsə də, ilk imkanda o dərhal pozular və əvvəlki vəziyyət bərpa edilir. Aldanıb belə bir işə iqdam etmək ziyansız keçməz. Ağıllı adamlar ona qol qoymazlar. Su qabda nə qədər çox qızdırılsa, qaynayıb od kimi əl yandırarsa, yenə də odun üstə töküldükdə onu söndürər. Cinsi düşmənlə dost olmaq ilanı qoy-

nuna salmaq kimi bir şeydir. Ağıllı adam öz can düşməni ilə necə dost ola bilər?

Qarğa dedi: – Hikmətli və faydalı sözlərini eşitdim. Lakin alicənablıq, mərdlik, insaf və mürüvvət naminə ən yaxşısı budur ki, sən öz ləyaqətinə münasib hərəkət edib mənim sözlərimə inanasan və bu məsələni çox şişirtməyəsən: “Bizim aramızda dostluq yolları bağlanmışdır” əfsanəsindən əl çəkəsən. Sən çox gözəl bilirsən ki, alicənablığın şərti hər yaxşılığa bir yol tapmaqdır. Hikmət sahibləri demişlər ki, düz və təmiz adamlar arasındakı dostluq tez möhkəmlənib gec pozular. Belə dostluq təmiz qızıldan hazırlanmış qab kimidir. Gec sınıb tez bərpa edilir. Fitnəkar, nanəcib adamlar arasında olan dostluq isə gec əmələ gəlib tez qırılır. Belə dostluq saxsı qaba oxşar, əl dəyməmiş sınar, bir daha bitişməz. Kəramətli adamlar bir saatlıq görüş və bir günlük tanışlıq müddətində müxtəlif mərhəmətlər göstərib insanların ürəyini ələ alar, dostluq və qardaşlıq məhəbbətini ən yüksək dərəcəyə qaldırirlar. Amma çoxdan tanış olub dostluq iddiası edən, lakin qəlbi qara, ürəyi xain adamlardan (aralıqda mənafe və yaxud qorxu olmasa) lütf və mərhəmət gözləmək olmaz. Sənin kəramətli olduğun göz qabağındadır. Sənin dostluğuna mənim ehtiyacım vardır. Mən bu qapını deyib gəlmişəm. Sən öz dostluğunla məni sevindirməyincə, mən dilimə bir zərrə də su, çörək vurmuyacağam və bu qapıdan əl çəkib geri qayıtmayacağam.

Kəsəyən dedi: – Mən səninlə dost və qardaş olmağa canla-başla razıyam. Lakin bu sözləri əvvəlcə ona görə dedim ki, əgər sən xəyanət etmək fikrinə düşsən mən ağıllı adamlar yanında üzrlü hesab edim və sən də deməyəsən, ki, bu kəsəyən nə yaman üzüyola və ipəgələni imiş. Yoxsa mənim təbiətimdə ehtiyacı olanlara köməkdən boyun qaçırmaq, qərəzsiz və təmiz qəlblə dost olmaq istəyənləri rədd etmək xasiyyəti yoxdur.

Kəsəyən bunları dedikdən, sonra çıxıb yuvasının ağzında dayandı...

Qarğa dedi: – Yuvandan çıxıb səhraya, mənim yanıma gəlməyinə, dostluq edib həm söhbət olmağına nə mane olur, yoxsa yenə tərəddüd və şübhə içərisindəsən?

Kəsəyən dedi: – Bu dünyanın, camaatı bir-birilə məhrəm olmaq istərkən dostluq yolunda öz əziz canlarını, qiymətli həyatlarını əsirgəməz və beləliklə, onun fayda və nemətlərindən istifadə etmək haqqını qazanmış olurlar. Belə dostluğun bəhrə və səmərələri dünya durduqca ya-

şar və xatirələrdə nəqş bağlayıb ürəklərdə yer tapar. Belə adamlar əsl can dostları və sədaqətli qardaşlardır. Lakin bu dünyada elə tayfalar da vardır ki, onlar yalnız öz vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq, mənfəət götürmək, xoş güzəran keçirmək, mal verib mal almaq, dünyanın işlərini sahmana salmaq xatirinə dost olurlar. Belə adamlar mal-dövlət dostlarıdır. Bunlar quşlara dən atan ovçulara bənzərlər, çünki ovçular quşlara dənini onları doyurmaq üçün deyil, tutmaq üçün səpərlər. Dostluqda canını qurban verən adamın qədir-qiyəti, malını fəda edəninkindən çox-çox yüksəkdir. Aydın məsələdir ki, sənin dostluğunu qəbul edib görüşmək yollarını açmağım mənim üçün can bahasına başa gələ bilər. Əgər mən səndən şübhələnib bədgüman olsaydım, belə bir işi etməzdim. Mən sənənin dostluğuna, dediyin sözlərin səmimi və doğruluğuna, verdiyi vədlərin həqiqi, olduğuna inanıram. Sənənin sədaqətin mənə də qətiyyətlə şübhə oymur, mən özüm isə səndən də iki qat sadıqəm. Lakin sənənin yoldaşların var ki, onların da zəti sənənin zəti və cinsindəndir. Onlar mənim haqqımda sən düşündüyün kimi düşünmürlər. Qorxuram ki, onlardan biri mənə görüb canıma qəsd etsin.

Qarğa dedi: – Yoldaşlığın şərtlərindən biri budur ki, dostunun dostları ilə dost olasan, düşmənləri ilə düşmənsən.

Düzgün olar düşməninədən, gər çəkənsən dostların,
Yaxşıdır sən, dost olasan dostları ilə dostların.
İki şeydən bu cahanda əmin olma, ey könül:
Dostlarından düşmənlərin, düşməninədən dostların.

Bu gün sənənlə mənim aramızda elə bir dostluq və məhəbbət əsası qoyuldu ki, bundan sonra mənimlə yalnız o kəs dost ola bilər ki, sənəni incitməsin, sənənin arzularını yerinə yetirsin. Bundan əlavə, mən sənənlə düz gəlməyənlərlə dostluq kəsib, yalnız sənənlə arası saz olanlarla dostluq edə bilərəm. İnsanların ən böyük mərdliklərindən biri budur ki, can və bədənin keşikçiləri, ürək və beynin gözetçiləri olan dil və gözədən biri xəyanət etsə, bir işarə ilə onların hər ikisini məhv etsin və bundan çəkdiyi əziyyətdən peşman olmasın.

Dost ola düşmənlə üzvlərindən biri gər,
İki düşmənsən bil onu, vur ona iki xəncər.

Usta bağbanlarda belə bir qayda vardır: gül içərisində əlaqə gördükdə o saat onu kökündən qoparıb atırlar.

Kəsəyənlə bu sözlərdən ürəklənib dışarı çıxdı, qarğanı məhrəbanlıqla dindirib üz-gözündən öpdü, hər ikisi bu görüşdən çox şad oldular. Bir neçə gün keçdikdən sonra kəsəyənlə qarğaya dedi:

– Əgər burada qalsan, arvad – uşaqlarım da bura köçürsən səhv etməzsən, ayrılıq, hicran və fəraq dərdi də azalar. Çünki bura çox səfalı, ürək açan və bolluq olan yerdir,

Qarğa dedi: – Buranın səfalı və ürək açan olduğuna sözüm yoxdur, lakin buradan daha gözəl, daha səfalı olan yerlər də vardır. Məsələn, filan yerdə elə bir çəmənlilik var ki, onun ətrafı bakirə qönçələr, əl dəyməmiş gül və çiçəklərlə bəzənmişdir, torpağına isə göyə ulduzlar səpələnən kimi parlaq cavahirat səpələnmişdir.

Əlvən-əlvən rənglər verir hər güllü, hər yarpağı,
Cavahirlər məskənidir sanki onun torpağı...

Dostlarımdan bir tısbağa oranı özünə vətən etmişdir, mənim ürəyim istəyənlə şeylərdən də orada çox tapılır. Bundan əlavə, sənənin yuvan yol qırağında, ayaq altındadır, gələnlə-gedənlər bizə ziyan vura bilər. Əgər könlün olsa, ora gedib əmin-amanlıq, firavan və bolluq içərisində yaşayarıq.

Kəsəyənlə dedi: – Sənənlə dost olub qonşu yaşamaq mənə hər şeydən əzizdir. Sənənlə də getməsəm, bəs kim ilə gedəcəyəm! Mən öz xoşuma bura gəlməmişəm, bunun tarixi uzun və çox maraqlıdır, yeri düşsə danışaram.

Qarğa kəsəyənlənin quyruğundan yapışib havaya qaldırdı, tısbağanın yaşadığı tərəfə uçdu. Ora çatdıqda tısbağa onları görənlə qorxdı və tez suyun altına cumdu. Qarğa ehməlcə kəsəyənləni yerə qoyub tısbağanı çağırırdı. Tısbağa qarğanın səsini tanıyıb qırağa çıxdı, qarğanın haradan gəlib hara getdiyini, özünü necə hiss etdiyini soruşdu. Qarğa əhvalatı danışdı. Göyərçinlərin dalmıca düşdüyünü, kəsəyənlənin onlara, göstərdiyi köməyi, buna görə özü ilə kəsəyənlə arasında əmələ gələnlə dostluq və səmimiyyəti, bir neçə gün onun yanında qonaq qaldığını və sonra bura, tısbağanın görüşünə gəldiklərini söylədi.

Tısbağa kəsəyənlənin belə ağıllı, kamallı, vəfalı və sədaqətli olduğunu eşitdikdə onu məhrəbanlıqla qarşılayıb hörmət göstərməyi vacib bildi və dedi: – Tale özü sənəni gətirib bura çıxarmışdır. İndi sənənin kərəmətlili təbiətin və mərhəmətli xasiyyətin bu yerləri daha zinətlə, daha gözəl edəcəkdir...

Sən bizim saraya basmasan ayaq,
Günəş də çevrilib, saraya baxmaz...

Qarğa tısağanın sözlərini təsdiq etdikdən və onun bu mehribanlığını bəyəndikdən sonra kəsəyəne dedi: – Münasibdirsə, mənə vəd etdiyən hekayəni danış, tısağa eşitsin. Çünki indi artıq o da mənim qədər yaxın və səmimi bir dostdur.

Kəsəyən sözə başlayaraq dedi: – Mənim əslim Nişapur şəhərindəndir. Mən özüm də orada bir zahidin evinin bucağında anadan olmuşam. Zahidin arvadı yox idi. Hər gün müridlərindən biri zənbildə öz evindən ona xörək gətirərdi. O, bir azını yeyib, bir azını da axşamına saxlardı. Mən həmişə keşik çəkib onu gözdən qoymazdım. O, evdən çıxanda zənbilin içinə girib istədiyim qədər yeyər, qalanlarını isə başqa siçanlara atardım. Zahid bizim əlimizdən təngə gəlib yeni hiylə işlədir, zənbili müxtəlif yerlərdə gizlədir, göydən asırdı. Lakin bunun heç bir xeyri olmurdu. Zənbil mənim əlimdən canını qurtara bilmirdi ki, bilmirdi. Uzun müddət vəziyyət belə davam etdi. Bir gecə zahidə qonaq gəldi. Şamlarını yeyib qurtardıqdan sonra zahid ondan soruşdu ki, haradan gəlib hara gedirsən?

Qonaq dünya görmüş, həyatın isti-soyuğunu dadmış bir adam idi. O, sözə başlayıb başına gələn qəzavü-qədərdən, gördüyü əcaib və qərayib şeylərdən danışdı. O danışdıqca zahid də hər saatdan bir siçanları qovmaq üçün əllərini bir-birinə vururdu.

Qonaq qəzəblənib dedi: – Mən danışırım, sən əl çalırsan, bu nə hərəkətdir, məni dolamısan nədir?

Zahid üzr istəyib dedi ki, siçanları qaçıрмаq üçün mən belə edirəm, hər nə qoyuramsa, daraşib o saat yeyirlər.

Qonaq soruşdu: – hamısı belə cəsarətlidir? Zahid dedi: – Biri hamısından çox üzldür.

Qonaq dedi: – O biriləri də ürəkləndirən odur, bu hadisə mənim yadıma bir kişini saldı. O kişi deyərdi: – "Bu arvadın qabıqsız küncüdü qabıqlı küncüdü qiymətinə satmağının bir səbəbi var".

Zahid soruşdu: – O necə hekayədir?

Qonaq dedi: – Bir axşam bir şəhərə çatdım, bir dostumun evinə getdim, şamı yeyib qurtardıqdan sonra yatmaq üçün mənə yer saldılar, ev sahibi arvadının yanına getdi. Mən onların söhbətini eşidirdim, çünki bizim aramızda qamışdan bir divar var idi.

Kişi arvadına dedi: – Mən istəyirəm tanış-tunuşu yığıb bir qonaqlıq verəm, bu gələn adam mənim əziz dostumdur.

Qadın ona dedi: – Qonaq çağırırsan, amma arvad – uşaqların evdə yeməyə bir şey tapmırlar, bu, Allaha xoş getməz, sən sabah uşaqlarının üzünə necə baxacaqsan?..

Kişi dedi: – Ehsan və qonaqlığa sərf edilən azuqəyə hayıfıslanıb pəşman olmaq insafdan deyil. Artıqtamahlıq edib mal toplamaq, xəsislik etmək yaxşı nəticə verməz. Necə ki canavara verməmişdi.

Arvadı soruşdu: – O necə əhvalatdır?

Rəvayət. Kişi dedi: – Bir ovçu ova çıxıb bir ahu vurdu. Götürüb evə gətirmək istəyirdi ki, bir qaban ona həmlə etdi. Ovçu bir ox atıb onun alnının ortasından vurdu, qaban da hücum edərək ovçunu yaraladı. Hər ikisi yerə yığıldılar və yerlərindəcə öldülər.

Bu zaman bir ac canavar gəlib adam, ahu və qabanı gördükdə çox sevindi. Bolluq içərisinə düşdüyündən artıqtamahlıq edib öz-özünə dedi: – İndi ayıq olmaq vaxtı, yemək toplayıb, azuqə yığmaq gündür. Kahıllıq edib fürsəti əldən versəm, ağılsızlıq olar, məni axmaq və nadan hesab edərlər, yaxşısı budur ki, bu gün kamanın yayını yeməklə kifayətlənib təzə ətləri bir güncə yığım və ağır günlərim üçün bir ehtiyat hazırlayım.

Kamanın yayını yeməyə başladıqda kaman açılıb onun boğazına girdi, canavar yerindəcə murdar oldu.

Bu məsəli dedim biləsən ki, artıqtamahlıq edib mal toplamağın axırı yoxdur.

Arvad dedi: – Sən doğru deyirsən. Evdə bir az küncüdü, bir az da düyü var, sabah ondan xörək hazırlaram, altı-yeddi adama çatar, kimi istəyirsən çağır.

Sabahısı gün arvad küncüdü isladıb, qurutmaq üçün günün qabağına qoydu və ərinə dedi ki, quşları qovla, mən başqa işləri görürəm. Bir az keçməmiş kişini yuxu apardı, bu zaman bir it gəlib ağzını küncüdə vurdu, Arvad bunu gördü, ondan xörək hazırlamağa iyrəndi. Həmin küncüdü bazara aparıb qabığı soyulmamış küncüdlə başa-baş dəyişdi. Mən bazarda idim, bunun şahidi oldum. Bir kişi deyirdi: "Bu arvadın qabıqsız güncüdü qabıqlı küncüdü qiymətinə satmağının bir səbəbi var".

Mənə elə gəlir ki, siçanı ürəkləndirən və ona cəsarət verən bir şey vardır. Bir balta gətir görüm, onun yuvasında bir şey var, ya yox. O saat bir balta gətirdilər.

Mən bu zaman başqa deşikdə idim. Bu əhvalatı oradan eşidirdim. Mənim yuvamda min dinar pul var idi. Bilmirdim, onu kim ora qoymuşdu. Lakin mən həmişə onun üstə o tərəf bu tərəfə dığırlandırdım, dığırlandıqca da kefim kökəlir, ürəyim dincəlir, halım yaxşılaşır, fərhəhim artırdı. O, yadıma düşdükdə özümdə bir şadlıq, ruh yüksəkliyi və cəsarət hiss edirdim.

Qonaq yeri qazmağa başladı. Qızıla çatdıqda ev yiyəsinə dedi:

– Siçanı cürətləndirən bu imiş: dövlət əqlin rəvnəqi, qüvvətin mənbəyidir. Görərsən, bundan sonra o siçan artıq hücum edə bilməyəcəkdir.

Mən bu sözləri eşitdikdə bədənimdə bir zəiflik, ruhumda bir sütlük hiss etdim. Anladım ki, artıq mən bu yuvada qala bilmərəm. Bir az keçməmişdi ki, mən siçanlar arasında hörmətimin azaldığını, mövqeyimin aşağı düşdüyünü duymağa başladım. Açıq-aydın onlar mənə etina etmə, məhəl qoymur, əvvəlki ehtiram, baş əyib salam vermək yavaş-yavaş aradan çıxır: mən yüksəklikdən alçaqlığa doğru yuvarlanırdım. Yerli-yersiz mənə tənə vurub tənqid etməyə başladılar. Adət üzrə, məndən zənbilə atılmağı tələb etdilər, bacarmadığım üçün əmrimdən çıxıb artıq məni müşayiət etməyi tərk etdilər və bir-birinə dedilər ki, “bu onun işi deyil bir az keçməz ki, özü bizə möhtac olar”. Hamısı məndən üz döndərib düşmən tərəfinə keçdilər. Mənə eyib tutmağa, şayiələr yayıb, lətifələr düzəltməyə başladılar. Artıq mənim haqqımda bir kəlmə də olsun, yaxşı söz dillərinə gəlmədi. Məşhur məsəldir, deyirlər ki, “malı gedənin hörməti də onunla gedər”. Mən öz-özümə dedim; “Malı, dövləti olmayanın dost-aşnası, qohum qardaşı da olmaz. Var-dövlətsiz – kömək etmək, rəy söyləmək, məsləhət görmək mümkün deyildir”.

Bu deyilənlərə əsasən təsəvvür etmək olar ki, əliboş, yoxsul bir adam işə başlamaq istəsə, axırı necə olar? Fəqirlik onun əl-qolunu bağlar və o, məqsədinə çata bilməz... Belə adamın vəziyyəti yay yağışına bənzər, nə axıb deryaya tökülə bilər, nə də toplanıb çay olar. Doğru deyiblər ki, qardaşı olmayan qərib sayılar, övladı olmayan tez unudular, malı olmayan ağılından da istədiyi kimi istifadə edə bilməz, həm bu dünyada, həm də axirətdə hər şeydən məhrum olar. Vəba xəstəliyinə tutulmuş adam kimi hamı yoxsuldən qaçar, qəm, kədər qoşunu isə onun üstə hücum çəkər, belə adam qohum qardaşı arasında xar olar.

Qardaş baxmaz, adam əgər ac olsa,
Dost tanımaz, əliboş, möhtac olsa.
Şahlara da baş əymozlər dünyada,
Paltar cındır, başda kağız tac olsa.

Çox zaman insan ruzi axtarmaq və ailə dolandırmaq xatirinə nala-yiq yollara getmək məcburiyyətində qalaraq rüsvay olur. Beləliklə, həm bu dünyanı, həm də o dünyanı həmişəlik olaraq əldən verir. Həqiqətə qalarsa, soranlıqda bitən, hər tərəfdən ziyan və sədəmə görə ağacın vəziyyəti xalqa möhtac olan yoxsulun vəziyyətindən yaxşıdır. Çünki zillət və ehtiyac içində yaşamaq çox ağır məsələdir. Ehtiyac ən böyük bədbəxtlik, əsl müsibətdir. Ehtiyac xalqı adama düşmən edir, insanı həyasızlaşdırır, insaf və mürüvvətini əlindən alır, qüvvət və iradəsini zəiflədir. Ehtiyac şər və fəsad mənbəyidir. Yoxsulluq və ehtiyac bədbəxtliyinə tutulmuş adam irz və namusunu, ismət və abırını əldən verməyə məcbur olur... Elə ki, həya əldən getdi, insanın təbiəti dəyişər, kinli və söyüş söyən olar, şadlıq ona kədər gətirər, qəm pərdəsi onun ağılını üstünü örtər, huş və fərasət, zəhin və zəka azalmağa üz qoyar. Belə bir bədbəxtliyə mübtəla olmuş adamın gördüyü bütün işlər və dediyi bütün sözlər xalqın gözüne pis görünər, söylədiyi bütün düzgün rəylər, verdiyi bütün xeyirli məsləhətlər özünün ziyanına qurtarar. Onu doğru sayanlar indi yalançı və xain hesab edərlər. Dostların onun haqqında olan yaxşı fikirləri əksinə çevirər, başqalarının da günağını onun boynuna qoyarlar. Dövlətlilər tərəfindən deyilərkən alqışlanan və tərifə layiq görülən hər söz, yoxsul tərəfindən deyildikdə nifrətlə qarşılanar və təhqirə layiq görülər. Yoxsul igidlik etsə – onu axmaqlıq qələmə verərlər, səxavət göstərsə – israf hesab edərlər, həlim olsa – qorxaq, vüqarlı olsa – özünüçəkən sayarlar; hikmətli söz danışmış mənəli fikir desə – boşboğaz və lovğa adlandırarlar; danışmayıb sakit otursa – fağır, dilsiz-ağızsız heyvan hesab edib başına noxta vururlar. Hər halda belə yoxsulluqdansa, ölüm daha yaxşıdır. Əli əjdahanın ağzına salıb oradan bir az zəhrimar götürmək və ya şirin qabağından bir tikə qapıb qaçmaq – namərd adama əl açıb sədəqə diləməkdən daha asandır. Deyiblər ki, sağalmaq ehtimalı olmayan xəstəlik, vüsal ümidi olmayan hicran, geri qayıtmaq gümanı olmayan qəriblik – yoxsulluq və dilənçilikdən asandır. Ehtiyac içində dilənçiliklə yaşamaq əsil ölüm deməkdir. Belə adamın ölümü həyatından daha rahat, daha əziyyətsiz olar.

Çox zaman insanın qürur və heysiyyəti yoxsul və kasıb olduğunu deməyə mane olur. Ehtiyacın ağırlığı bütün ömrü boyu namusla yaşamış belə adamı xəyanətə, xalqın malına əl uzatmağa məcbur edir. Alimlər deyiblər ki: “lal olmaq – yalan danışmaqdan, pəltək olmaq – söyüş söyməkdən, yoxsulluğa dözmək – oğurluqla mal toplamaqdan yaxşıdır”.

Sonra gördüm ki, zahid və qonaq pulu bölüşdürdülər. Qonaq öz payını kisəyə doldurub qoydu başının altına. Mən qərara gəldim ki, ondan bir az ələ keçirəm. Bəlkə bu yol ilə itirilmiş gücümün bir hissəsini bərpa edəm, dost, aşna, qohum-qardaş arasında hörmət qazanam.

Zahid yatan kimi mən istədim öz məqsədimi həyata keçirəm, demə oyaq imiş, mənə bir ağac vurdu. Onun ağrısından səndələyə səndələyə özümü yuvama çatdırdım. Bir az gözlədim, ağrı sovuşdu, yenə tamahım cuşa gəldi, ikinci dəfə dışarı çıxdım. Qonaq məni güdürmüş. Başımdan ələ bir ağac vurdu ki, tab gətirməyib yerə sərildim, min hiylə işlədib zorla özümü yuvama saldım... Yaraların ağrısı bütün dünya malını mənim gözümdə heç elədi. Baş ağrısı, ürək yangısı o dərəcəyə çatdı ki, ağrını fələyə yükləsəydilər, dağ kimi sakit dayanardı, yangını dağa atsaydılar, çərxi-fələk kimi yerində fırlanardı...

Bir az özümə gəldikdən sonra fikirləşməyə başladım. Mənə aydın oldu ki, bütün bəlalарın mənbəyi tamahkarlıq və bütün cəfaların səbəbi hərislikdir. Bu dünyadakı insanların əziyyət və məşəqqətlərinin hamısı nəticə etibarilə tamahkarlıqla bağlıdır.

Balaca bir uşaq güclü bir dövənin başına noxta vurub onu istədiyi yerə apardığı kimi, tamah və acgözlük də insanların boynuna cilov keçirib onları istədiyi yerə sürükləyir.

Tamahkar adamın pul xatirinə təhlükəli, qorxulu, əziyyətli və məşəqqətli səfərlərə çıxması səxavətli adamın əlini uzadaraq pul qəbzini götürməsindən asandır. Təcrübəyə əsasən demək olar ki, əsl dövlətlik gözütox olmaq və qənaətlə dolanmaqdadır. Bütün xoşbəxtliyin əsası da bundadır.

Xoşbəxt həyat lazımsa gör, öyrəş daim qənaətə,
O səhrada sən çatarsan hər arzuya, hər nemətə...

Deyiblər ki, uzaqgörənlikdən daha yüksək elm, haramdan çəkinməkdən daha yaxşı pəhrizkarlıq, xoş əxlaq və həlim olmaqdan daha gözəl xasiyyət, qənaət və gözütoxluluqdan daha zəngin sərvət yoxdur. Dəf edilməsi mümkün olmayan dərddə dözməkdən başqa çarə tapmaq

olmaz. Alimlər deyiblər ki, ən böyük yaxşılıq – səxavət və əliaçıqlıqdır, ən gözəl vaxt – dost-aşnalarla keçirilən xoş günlərdir, ən kamil əql – ola biləcək və ola bilməyəcək şeyləri biri-birindən ayıra bilmək və ən geniş təbiət – ola bilməyən şeylərdən imtina etməkdir...

Axırda mənim işim ələ yerə çatdı ki, bir parça çörəyə qane olub özümü taleyin ixtiyarına verdim və naçar qalıb zahidin evindən səhraya köçdüm. Mənim bir göyərçin dostum var idi. Onun mənə olan sədaqət və səmimiyyəti qarğanı gətirib mənim yanıma çıxartdı. Qarğa sənin lütf və mərhəmətindən danışdı. Bu söhbət bağçasında mən sənənin gözəl əxlaqının ətrini duydum. Sənənin kərəmətin haqqında deyilən sözlər mənə bura gəlmək, sənəni ziyarət edib sədaqətindən feyzyab olmaq arzusu doğurdu. Çünki qiyabi tərifi də əyani görüş qədər dostluq yarada bilər... Bu zaman qarğa sənənin yanına gedəcəyini dedi, mən də istədim ki, onunla birlikdə gəlib sənənlə dost olam və beləliklə, qərıblıq, təklıq və tənhalıq dəhşətindən yaxamı qurtaram. Tənhalıq çox ağırdır. Dünyada heç bir şadlıq dostlar məclisində oturub söhbət etməkdən daha sevindirici ola bilməz. Dünyada heç bir kədər dostlardan ayrı düşməkdən, qardaşları itirməkdən ağır ola bilməz. Hicran ələ ağır bir yükdür ki, hər adam onu daşıya bilməz, vüsal ələ şirin bir şərbətdir ki, hər kəs onu içməyə davam gətirə bilməz...

Bu deyilənlərə əsasən aydın olur ki, ağıllı adam dünya malından dolanacaq üçün lazım olan qədər götürməli və ən zəruri şeylərlə kifayətlənməlidir. Ən zəruri şeylər bunlardır: – yemək, geymək və mənzil. Əgər bütün dünyanı bir adama bağışlasalar, bundan yalnız öz ehtiyaclarını ödəyəcək qədər sərf edə bilər, yerdə qalan bütün nemətlərin və sərvətlərin hamısı ürəyə təsəlli, gözə sevinc vermək üçün yarayar və başqaları tərəfindən istifadə edilər. Mənim sərgüzəştim bundan ibarətdir. İndi bura gəlib sənənlə dost və qardaş olduğum üçün fəxr edirəm, ümidvaram ki, sən də mənə ürəkdən belə məhəbbət bəsləyirsən.

Kəsəyən bu sözləri deyib qurtardıqda tısağa ona xoş cavablar verdi, onu şirin dillə dindirib ürəyini ələ aldı və dedi:

– Mən sənənin dediklərini eşitdim, hamısı gözəl və ibrətli sözlər idi. Bunların hamısı sənənin mərd, iradəli, azadlıqsevən olduğunu sübut edən dəlillərdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, sən mənim gözümə qəmli və bura gəlməyindən narazı kimi görünürsən. Amandır, belə şeylərə ürəyində yer vermə. Çünki qəşəng sözlər yalnız yerinə yetirildikdən sonra gözəl nəticələr verə bilər. Müalicə yolunu tapmış xəstə

ona əməl etməsə, bilik bəhrəsindən fayda götürə bilməz. Alim özünü işdə doğrultmah, əqlin səmərələrindən istifadə etməli, malm azlığından kədərlənməməlidir...

Şir sandıqda bağlı olduqda belə, həmişə öz zəhmini itirmədiyi kimi, elm və hünər sahibi dövlətli olmadıqda da öz hörmətini itirməz, əziz və girami sayılar. Əksinə, itin, boynuna qızıl xalta keçirilib ağzına qiymətli zəncir vurulsa da, hər yerdə murdar hesab edildiyi kimi, istedadsız, səxavətsiz dövlətli də xar və zəlil hesab edilir...

Bu qəribliyə o qədər də fikir verib onu özünə dərd etmə, çünki ağıllı adam harada olsa, özünü dolandırır. Naşükür olmaq yaxşı deyil. Ağır və yoxsulluq çağlarında səbirdən daha gözəl bəzək ola bilməz. Səbr edib nəfsin qarşısını almağı bacarmaq lazımdır. Kim bunu edə bilsə, su çuxuru, ördək suyu tapan kimi, xoşbəxtlik və səadət qapıları da onun üzünə açılar. Şadlıq gülüstanı onun üzünə gülər, qibtə və həsəd edənlər ona həsrət çəkərlər. Fəzilət yalnız fərasətli və ağıllı adamlara nəşib olar. Cavan gəlinlər taqətdən düşmüş qocalardan qaçdığı kimi, elm və hünər də kahıl və tənbel adamlara yovuşmaz. “Maldövlətim əlimdən çıxıb”, – deyə təəssüflənmə, çünki bu dünyanın varı-dövləti göyər buraxılmış qovuş kimi bir şeydir. Onun nə vaxt və hara düşəcəyini bilmək olmaz... Alimlər deyiblər ki, bir neçə şey dünyada uzun müddət qala bilməz: bulud kölgəsi, şər adamın dostluğu, suyuşirin, damarıboş qadınların eşqi, yalan sitayiş, dövlətin çoxluğu, divanenin lütf və mərhəməti, cavanların gözəlliyi. Ağıllı adama dövlətin çoxluğundan sevinib azlığından kədərlənmək yaraşmaz, yalnız peşə və sənəti öz malı hesab etməlidir. Çünki bunlar elə tükənməz bir xəzinə və dövlətdir ki, onu heç kəs insandan ala bilməz. Dünyamın gərdişi, fələyin dövrünü ona təsir göstərə bilməz. O, dünyaya hazırlıq görmək də ən mühüm işlərdən sayılır. Çünki ölüm həmişə qəflətən olur. Onun nə vaxt gələcəyini heç kəs əvvəlcədən deyə bilmir. Aydın məsələdir ki, sənin mənim nəsihətimə ehtiyacın yoxdur və öz xeyrini zərərindən yaxşı ayıra bilirsən. Bu sözləri deməkdə məqsədim yaxşı adətləri və bəyənilmiş xasiyyətləri sənə yadına salmaq və beləliklə, öz dostluq borcumu yerinə yetirmək idi. Bu gün sən bizim əziz dostumuz və qardaşımızsan. Biz əlimizdən gələn qədər sənə hörmət və yaxşılıq etməliyik.

Qarğa tısağanın kəsəyəyə etdiyi bu hörmət və mərhəməti gördükdə dedi:

– Məni sevindirdin, mən səndən bundan başqa şey gözləmədim. Sən də öz alicənablığına görə fəxr edə və şadlana bilərsən, çünki kef çəkib şadlıq etməyə hamıdan çox o adamın haqqı vardır ki, onun qapısı hamının üzünə açıq olsun. Yaxşı dostlar, qohum-qardaşlar onun mərhəmət və köməyi sayəsində xoş güzəran keçirib ona dua etsinlər, ehtiyacı olan adamlar onun qapısından naümid və əliboş geri qayıtmansınlar, yaxşı və sədaqətli dostlar həmişə onun başına toplansınlar... Səxavətli adam bərkə düşdükdə kərəmətli adamlar onun əlindən tutarlar. Bataqlığa batmış fili yalnız fil oradan çıxara bilər. Ağıllı adam həmişə sənət öyrənib yaxşı ad qoymağa çalışır. Bunun üçün təhlükəyə düşmək, məsələ, başını da vermək lazım gəlsə, əsirgəməz. Çünki o, bununla əbədilili müvəqqətiliyə almış, azı çoxa satmış olar... Xalq o adama həsəd aparıb qibtə edir ki, hamı onun qapısına xahişə getsin və oradan razı qayıtsın. Başqalarına kömək etməyən dövlətli, varlı hesab edilməz. Ömrü boyu pis işlərlə məşğul olub, xalqı incidən adamın adı insanlıq dəftərinə yazıla bilməz.

Qarğa bu sözləri deməkdə idi ki, uzaqdan qaça-qaça gələn bir ahu gördü. Elə bildilər ki, ovçu qovur, tısağa özünü suya atdı, qarğa uçub ağaca qondu, kəsəyəyə qaçıb deşiyə girdi.

Ahu suyun qırağına gəlib bir az ondan içdi, sonra qulaqlarını şəkəyəyə durdu. Ahunun bu vəziyyətini, görə qarğa ovçu axtarmaq üçün havaya qalxdı, ətrafı nəzərdən keçirdi, heç kəsi görmədi. Aşağı enib tısağanı çağırdı, kəsəyəyə də deşikdən çıxıb ahunun başına toplandılar.

Ahunun qorxduğunu görə tısağa ona ürək-dirək verib soruşdu: – Bu nə haldır, haradan belə?

Ahu dedi: – Mən bir səhrada yaşayırdım və həmişə ovçular məni buradan ora, oradan bura qovurdular. Bu gün bir qocaya təsadüf etdim, elə bildim ovçudur, qaçıb bura gəldim.

Tısağa dedi: – Qorxma, buralara səyyad ayağı dəyməyibdir. Biz də ki, sənənlə dost olmağa hazırıq, bu yaxınlıqda da gözəl bir çəmənlik vardır.

Ahu onlarla dostlaşıb o çəmənzarlıqda qalmağa razı oldu. Onlar burada özlərini gözəl bir guşəyə çəkib oynaqlaşır, bir-birinə nağıl deyir, əhvalat danışır, sərgüştə söyləyir, şad və firavan dolanırdılar.

Bir gün qarğa, kəsəyəyə və tısağa yenə həmin guşəyə topladılar, bir saata qədər gözləndilər, lakin ahu gəlib çıxmıdı. Narahat oldular,

səmimi dostlar, adətlərinə görə kədərlənib qəmləndilər və fikirləşməyə başladılar. Kəsəyənlə tısbağa qarğaya dedilər: – Zəhmət çəkib bir havaya qalxsana, bir ətrafa nəzər sal, bəlkə də ahudan bizə bir xəbər gətirdin. Qarğa uçub göyə yüksəldi, ətrafı gözədən keçirib ahunu tora düşmüş gördü. Tez qayıdıb əhvalatı yoldaşlarına danışdı.

Qarğa və tısbağa kəsəyəinə dedilər:

– Bu işdə səndən başqa heç kəsə ümidimiz yoxdur. Amandır, tez ol ki, fürsət əldən getməsin.

Kəsəyənlə tez yerindən sıçrayıb ahunun yanına gəldi və dedi:

– Əzizim, necə oldu, ki, sən belə ayıq, huşyar, ehtiyatlı, ağıllı və kamallı ola-ola bu bəlaya düşdün?

Ahu dedi: – Qəzanın işi qarşısında nə ağıl, nə kamal?! Heç bilirsən ki, bədbəxtlik səni nə vaxt yaxalayacaq? Bir vaxt ayılıb görürsən ki, bəla zəncirindəsən.

Bu zaman tısbağa gəlib çıxdı, ahu ona dedi: – Dostum, sən nə üçün gəldin? Sənin bura gəlməyin mənim üçün öz bədbəxtliyimdən daha ağır oldu. İndi kəsəyənlə mənim bağlarımı kəsib qurtarsa və ovçu gəlsə, sən nə edəcəksən? Mən qaçıb canımı qurtaracaq, qarğa göyə qalxacaq, kəsəyənlə deşiyə girəcəkdir. Sənin nə müqavimət göstərə biləcək əlin, nə qaçıb qurtara biləcək ayağın var. Nə üçün axı belə etdin?!

Tısbağa dedi: – Qardaşım, necə gəlməyə bilərdim, mən orada necə qala bilərdim? Dostlardan uzaq, fəraq və hicran içərisində keçirilən həyatın nə ləzzəti? Hansı ağıllı adam ona qiymət verib elə bir həyatı ömür hesab edə?! Bədbəxtlik üz verdikdə insanı sakitləşdirən, ağır günlərdə dərdlərinin yüngülləşməsinə kömək edən çarələrdən biri də dostlarla görüşüb, qardaşlarla söhbət etməkdir. Onlar bir-birinə təsəlli verib ürəklərini boşaldılar. Hicran oduna yanan dostlardan uzaq düşmüş adamın qəlbi isə həmişə kədər və qəmlə dolu olar, sağlamlıq və şadlıq onun vücudundan uzaq qaçar, səbir və təklik onu tərksiz edir, əql və kamal öz gücünü itirər və faydasız olar. Heç fikir eləmə, bu saat iplərin kəsilib qurtarar, sən də azad olarsan...

Tısbağa bu sözləri deyirdi ki, uzaqdan ovçunun gəldiyi göründü. Kəsəyənlə bağları doğrayıb qurtardığı üçün ahu götürülüb qaçdı, qarğa uçub göyə qalxdı, kəsəyənlə özünü deşiyə saldı.

Ovçu gəlib toru doğranmış gördü, təəccüb edib yan-yörəsinə baxdı, gözü tısbağaya sataşdı, götürüb onu möhkəm sarıdı və heybəsinə qoyub geri qayıtdı.

O saat dostlar yığışib tısbağam axtarmağa başladılar. Tapmadıqda ovçu tərəfindən aparıldığını anladılar.

Kəsəyənlə dedi:

Məhv edilsin qəm gətirən ruzigar,
Çolaq olsun o əl ki, onda qan var.

Çox çəkməz ki, bizim də yatmış bəxtimiz oyanar və bu ayıq fitnə yatırılır. O hikmət sahibi yaxşı deyib ki, insan bədrəməsin, elə ki bədrədi, ondan sonra bəla seli hər saat qüvvətlənməyə, fəlakət dalğaları güclənməyə başlar: əlini atar budaqdan yapışsın, ayağı yerindən qaçar, hər addım başı bədrəyib daşa toxunar. Dostlardan ayrı düşməkdən də ağır müsibət ola bilərmi? Fəraq qırgıncımı dənizin dibinə düşsə, onun lili küllə çevirib göyə sovurar; tüstüsü asimana qalxsə, gündüzün parlaq ağ üzünü qara pərdə ilə örtər... Qara bəxtim ayılmamış ikinci dərd mənə üz verdi, guya əhli-əyalımdan, yurd-yuvamdan ayrılmağım az imiş ki, indi də fəlakət söhbətindən qüvvət alıb yaşadığım dostumu mənim əlimdən aldı. O, dostluq tacının ən qiymətli ləli, qardaşlıq bazubəndinin ən bahalı yaqutu idi. Yoxsa, mənim bədənəm bu əziyyətlərlə ünsiyyət bağlamış, qəlbim bu ağır məşəqqətlərə adət etmişdir?! Əgər belə deyilsə, bəs necə olur ki, mən ruzigarın bu qəddar zülmünə dözüür və hələ də yaşayıram?!.. Vay mənim kimi yazıq bir adamın halına ki, bəlanın cəngində əyləncə, zəmanənin əlində oyuncaq ola; dünyada, üz verən bütün qəzavü-qədər onun başında çatlaya. Onun xeyrinə olan şeylər, biri bu tərəfdən çıxmamış, digəri o biri tərəfdən batan ulduzlar kimi tez ötüb keçən və davamsız ola; zirvəsi ilə dibi, ucalığı ilə alçaqlığı eyni ola. Qəm və hicran elə yaradır ki, onlar sağalmağa üz qoyduqda üçüncü bir yara əmələ gəlib onların hər ikisini yenidən açar və artıq şəfa ümidin qalmaz. Dünyanın əziyyət və məşəqqətlərini azaltmaq, üçün dostların yanına gedərlər. Elə dostlardan uzaq düşmüş adam ürəyini boşaldıb təsəlli tapmaq üçün kimin yanına getsin, hansı yol ilə öz dərfinə çarə etsin?..

Qarğa və ahu dedi: – Nə qədər gözəl ibarələr işlədib təsirli və mənalı ibarələr düzəltsək, bunun tısbağaya heç bir xeyri olmaz. Bir tədbir töküüb tısbağanı xilas etmək lazımdır. Atalar demişlər ki, şücaətli və güclü pəhləvanlar – vuruşda, əlidüz adamlar – ticarətdə, arvad və uşaqlar – yoxsulluqda, dost və qardaşlar – bərk gündə tanınar.

Kəsəyənlə ahuya dedi: – Yalnız bircə çarə var ki, sən gedəsən ovçunun yolunun üstə, bir az aralı, düşsən ondan qabağa, özünü vurasan

yaralılığa, qarğa qona sənın başına, guya səni dimdikləyib öldürmək fikrindədir. Elə ki, ovçunun gözü sənə sataşdı, mütləq səni tutmaq istəyəcək və tısbağam yerə qoyacaqdır. O, sənə yaxınlaşdıqca, sən də axsaya-axsaya, yıxılıb dura-dura ondan uzaqlaşarsan. Lakin tələsib bərk qaçma ki, əlini səndən üzüb geri qayıtsın. Əgər sən bir saata kimi onun başını qarışdırarsan, ümid edirəm ki, mən də bu müddətdə tısbağanın iplərini qırıb onu xilas edə bilərəm.

Belə də etdilər.

Ovçu ahunu tutmaq üçün əldən düşdü. Lakin bir şey çıxmadı, korpeşman geri qayıtdı. Tısbağanı tapmayıb heybənin iplərinin qırılmasını gördükdə təəccüblənib fikrə getdi. Əvvəlcə, ahunun iplərinin qırılması sonra ahunun özünü yaralılığa vurması və qarğanın onun üstünə qonması və indi də tısbağanın bəndlərinin kəsilməsi. Ovçu bunları yadına saldıqda bərk qorxdu və elə bildi ki, bu yerlər pərilər və cadugərlər məskənidir...

Tələsik oranı tərk etdi.

Qarğa, kəsəyən, ahu və tısbağa bir yerə toplaşib sevinə-sevinə öz xəlvət guşələrinə üz qoydular. Bundan sonra nə bəlanın əli onların yaxasından tuta bildi, nə də bədnəzərlər onların şəhən həyatını poza bildi. Onlar bol luq və əmin-amanlıq içərisində eys-ışrətə məşğul oldular: onların kefi günü-gündən sazalır, dərdləri isə günü-gündən azalırdı.

Gecələri gündüz kimi işıqdı,
Lakin yoxdu ayıq olan bir nəfər.
Gündüzləri gecə qədər sakitdi,
Lakin yoxdu qaranlıqdan bir əsər...

Sədaqətli dostlar və səmimi qaradaşların köməyi haqqında olan rəvayət bundan ibarətdir. Onlar yalnız bu kömək sayəsində xeyir və şərdə, bol luq və qıtlıqda özlərini itirməyib, hərəsi öz bacarıqma görə bir iş görmüş, bəlanın qarşısını almaq, fəlakətdən xilas olmaq üçün fəaliyyət göstərmişdir. Onlar əlbir olaraq bir-birinə yardım etmək nəticəsində bir neçə ölüm girdabından nicat tapmış, bədbəxtlik və fəlakətlərin qarşısını almışdır. Ağıllı adamlar bu rəvayət haqqında dərinə düşüncə, lazımı nəticələr çıxarmalıdır...

BAYQUŞ VƏ QARĞA FƏSLİ

Rac Brəhmənə dedi: – Sədaqətli dostlar haqqındakı dastanı və səmimi qaradaşlar haqqındakı təmsili eşitdim. İndi, əgər mümkünsə, elə bir əhvalat söylə ki, orada düşmənin özünü zahirən həlim, xoşxasiyyət qələmə verməsinə, məkr və hiylə işlədərək təvazökar, xeyirxah, mərhəmət və kəramətli göstərməsinə baxmayaraq, ona inanmaq və etibar etmək doğru olmasın.

Brəhmən dedi: – Ağıllı adam düşmənin sözüne inanıb, onun yağlı dil tökməsinə, vədələr verib and içməsinə ürəkdən etibar etmərə. Düşməndən nə qədər çox mərhəmət və kəramət görsə, o qədər çox ehtiyatlı olar və özünü o qədər çox qorumağa başlar.

Əgər sadəlvəhlük edib ehtiyatı əldən versə, özünün zəif tərəflərini düşməne bildirsə, düşməni daha geniş tələ qurar. Əgər vaxtında ayıq düşüb tədbir görməsə və fürsəti əldən qaçarsa, sonrakı peşmançılıq fayda vermərə və qarğalar tərəfindən bayquşların başına gətirilən əhvalat onun da başına gələr.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Belə nəql edirlər ki, böyük bir dağda qollu-budaqlı, sıx yarpaqlı bir ağac var idi. Bu ağacda mindən yuxarı qarğa özünə yuva salmışdı. Qarğaların bir padşahı var idi. Bütün qarğalar ona tabe olur, onun əmr və göstərişlərini yerinə yetirir, bütün məsələlərin həllində, hər cürə düşünlərin açılıb bağlanmasıda onun dediklərinə əməl edir və bol luq içərisində yaşayıb xoş güzəran keçirirdilər.

O dağın qarşısında başqa bir dağ da var idi ki, onun mağaralarında, köhüllərində çoxlu miqdarda bayquş yaşayırdı. Onların da tabe olub buyruqlarına qulaq asdıqları öz padşahları var idi. Bir gecə bayquşların padşahı, bayquş və qarğa arasında olan qədim ədavətə əsasən, öz qoşununu toplayıb mağaralardan xaricə çıxdı, gecə basqını təşkil edərək qarğaların üzərinə hücum etdi. Qarğalardan istədiyi qədər qırıp tələf etdi, yaralayıb şikəst elədi, sonra qalib və məğrur, şad və məğrur öz məskəninə qayıtdı.

Sabahısı gün qarğaların şahı ordunu başına toplayıb onlara dedi: – Bayquşların gecə basqını və onların bizə tutduqları divanı gördünüz. İndi sizin aranızda ölən, yaralanan, quyruğu didilib, qanadı yolunan az deyildir. Lakin bunlardan daha çox məni qorxudub narahat edən onların cürətlənib bizi tamamilə darmadağın etmək, beləliklə, kökümüzü

kəsmək fikrinə düşmələri və yerimizdən xəbərdar olmalarıdır. Mən şübhə etmirəm ki, onlar tezliklə yenə hücumə keçib ikinci dəfə də bizim başımıza həmin bəlanı gətirəcəklər. Bu barədə fikirləşib tədbir tökün. Birgə məsləhətləşib müdafiə yolu tapm.

Onların içərisində ağıl və zəkada şöhrət tapmış, düzgün rəy söyləyib, xeyirli məsləhət verməkdə ad qazanmış beş qarğa var idi. Qarğalar hər işdə onların sözünə inanar, bir hadisə baş verdikdə onlara müraciət edərdilər. Padşah da bu beş qarğanın fikirlərini etibarlı sayar və dövlət işlərində onlarla məsləhətləşərdi.

Şah onların birindən soruşdu:

– Sən bu barədə nə rəydəsən?

O cavab verdi: – Mənim rəyim bizdən əvvəl yaşamış alimlərin söylədikləri rəy kimidir. Onlar deyiblər ki, hər kəs düşməyə müqavimət göstərə bilməsə mal-dövlətindən, yurd-yuvasından əl çəkib yaşadığı yeri tərk etməlidir. Müharibə, xüsusilə, məğlubiyyətdən sonra, çox təhlükəlidir. Düşünmədən belə bir işə girişən adam yerini sellərin qabağında salmış olar, su içində kərpic kəsənlərə oxşar. Qürrələni öz gücünə arxalanmaq, lovğalanıb öz cəsarət və şücaətinə bel bağlamaq ağıllı adamlara yaraşmaz. Qılıncın iki ağzı vardır. Bu qoca və qəddar fələyin gözü kordur, insanları yaxşı tanımır. Onun gərdisinə inanmaq olmaz.

Ey fələyə təkyə edən, ayıq ol,
Arxan sudur, sütun deyil, sayıq ol!

Padşah üzünü ikinciyə tutub soruşdu: – Sənin fikrin nədir?

İkinci cavab verdi: – Mən onun dediyi kimi vətəni buraxıb qaçmağı məsləhət görmürəm. “İlk zərərdən, birinci hücumdan sonra belə bir rüsvayçılığa yol verib, doğma yurdu tərk etməyə ağıllı adam necə razı ola bilər? Məncə, ən doğru yol, qüvvələrimizi səfərbərliyə almaqdan, ciddi hazırlıq görüb müharibəyə başlamaqdan ibarətdir.

Külək olub tufan qaldır, döyüş odu alovlandı,
Bulud olub yağış yağdır, zəfər günü toz dayandı.

İndi məsləhət odur ki, gözətçilər ayırıb hər tərəfdə keşikçilər qoyaq. Hər hansı hücumu hazırlıqlı qarşılayıb müharibə edək. Ya qalib gələrik, ya da şərəflə can verərik.

Müharibə vaxtı padşah başqa işlərin necə olacağına o qədər də əhəmiyyət verməməli, arzu və əməllərin döyüş zamanı puç olacağını göz qabağına gətirib tərəddüd və süstlük göstərməməlidir.

Sola sağa hücum elə, bədxahların vur başından,
Elo vur ki, o başlardan heç qalmasın namü nişan...
Padşah üçüncüdən soruşdu: – Sənin fikrin nədir?

Üçüncü cavab verdi: – Başqalarının nə deyəcəklərini bilmirəm, ancaq mənim fikrimə görə ən yaxşısı budur ki, casuslar və kəşfiyyatçılar göndərilib düşmənin vəziyyətini öyrənək, bizimlə sülh edib, bac, xərəcə almağa razı olub-olmayacağını aydınlaşdıraraq. Bizim təklifimizi qəbul edib-ətməyəcəklərini meydana çıxaraq. Əgər bu mümkün olsa, imkan daxilində, bacü-xərəcə razı olub sülh bağlarıq və beləliklə, onların şərindən xilas olarıq. Şahların ən düzgün rəylərindən və ən doğru tədbirlərindən biri odur ki, düşmənin üstünlüyü, şəhər və şövkəti, qüvvət və qüdrəti, zor işlədib qalib gələcəyi, hücum edib zəfər çalacağı məlum olduqda, ölkədə fisqü-fəsad yaratmaq, əhalini qırğına vermək təhlükəsi yarandıqda siyasət işlədib fəlakətin qarşısını alsın, mal və dövləti qalxan edib ölkəni xarabazarlığa çevirməkdən, əhalini qılıncdan keçirməkdən xilas etsin. Şahmatda fürsəti əldən vermək, nərddə xanaları boş buraxaraq oyunu uduzmaq və sonra ruh düşkünlüyünə qapılmaq, əql və kamaldan, hikmət və təcrübədən uzaqdır...

Zəmanə ram deyilsə,
Sən et zəmanəyə tab.
Zəmanə bab deyilsə,
Sən ol zəmanəyə bab.

Şah üzünü dördüncüyə çevirib dedi: – Sən də bir söz de, de görüm, sən bu barədə nə fikirləşirsən?

Dördüncü cavab verdi: – Mən vətəni tərk etməyi, qütbətin əziyyəti və məşəqqətinə dözməyi – şərəf və izzətimizi, əsil və nəşəbimizi hər-rəcə qoymaqdan, ləyaqətcə həmişə bizdən aşağı olmuş düşməyə boyun əyməkdən üstün tuturam... Bundan əlavə mən bilirəm ki, əgər biz zəmanət verib, bacü-xərəcə razı olsaq da, onlar bununla kifayətlənməyəcək, yenə də bizləri qırıb məhv etməyə çalışacaqlar.

Odur ki, deyiblər: “Düşməyə o qədər güzəştə get ki, işini yola verəsən, o qədər getmə ki, qorxaq hesab edilib hərfi qudurdasan”.

Buna misal olaraq günəş qarşısında dik qoyulmuş çubuğu göstərmək olar; onu balaca əysən, kölgəsi böyüyər, ifrata varsan, kölgəsi kiçilər. Heç vaxt onlar bizim verdiyimiz bac-xəracla kifayətlənməyəcəklər. Mənim fikrim səbir və müharibədir... Hərçənd alimlər müharibədən qaçmağı məsləhət görmüşlər, lakin qaçmaq ölümdən ağır olduqda, heç kəs onu təbliğ etməz...

Padşah beşincisindən soruşdu: – De görüm hansı yaxşıdır: müharibə, sülh, ya vətəni tərk etmək?

Beşinci qarğa cavab verdi: – Bayquşlarla müharibə etmək olmaz, çünki bayquşlar həm qüvvətdə, həm şan-şövkətdə bizdən üstüdürlər. Görünür ki, burada fikirləşib başqa yol tapmaq lazımdır. Ağıllı adam düşməni zəif hesab edib nəhaq yərə qürrələnməməlidir. Kim qürrələnməyib, məhv edilə bilər. Biz bu hadisə baş verməmişdən əvvəl də onlardan qorxurduq, halbuki, onlar hələ bizə həmlə etməmişdilər. Ehtiyatlı adam heç vaxt düşməndən arxayın olmamalıdır. Düşmən yaxındadırsa, qəflətən hücum edə bilər; uzaqdadırsa, geri qayıda bilər; məğlub olub qaçarsa, yarı yolda pusqu qura bilər; təkdirsə, hiylə işlədə bilər. İnsanların ən ağıllısı odur ki, müharibənin qarşısını ala bilsin. Padşah bayquşlarla müharibə etmək qərarına gəlməməlidir. Fil ilə vuruşanlar ayaq altda tapdalanırlar.

Şah dedi: – Müharibəyə nifrət edirsənsə, bəs nəyi məsləhət görürsən?

Beşinci qarğa dedi: – Bu işdə bir az fikirləşmək yuxarı-aşağı diqqətlə baxmaq lazımdır. Bəzən məşvərət və tədbirlə görülən iş ordu və qoşunla da görülə bilməz. Dəryanın suyu çaylardan kömək aldığı kimi, şahın ağılı və zəkası da vəzirlərin məsləhətindən nur alır.

Düşmənin zor və qüvvəsinin dərəcəsi, hiylə və tədbirinin əndazəsi ağıllı adamın gözündən qaçmamalıdır. O, həmişə tərəfi-müqabilin işlərini nəzarət altında saxlayıb fikrində götür-qoy etməli, onlar haqqında inanılmış, sınaqdan çıxarılmış köməkçiləri ilə məsləhətləşməlidir. Söz qanan, iş bilən adamlarla məsləhətləşməyin axırı yaxşı olmaz. Onun taleyi uğurlu, bəxti ayaq üstə olsa da, yenə məqsədinə çata bilməz. Çünki xoşbəxtlik və səadətə bir qismi əsl-nəsəb, boy-buxun və gözəlliyə görə deyil, əql, kamal, nəsihətlərə qulaq asmaq, təcrübə sahiblərinin sözlərinə əməl etmək vasitəsilə mümkün olur. Fitri əql və zəka nurundan məhrum olmayan təcrübəli, dünyagörmüş məşvərətçilərin sözlərini özünə şüar edən adamın bəxt ulduzu dünya

durduqca parlar o, ay kimi gah çıxıb, gah batmaz. Mərrixin¹ pozan əli onun zəfər silahını kütləşdirə bilməz, Otaridin² yazan əli onun dövlət fərmanına qələm çəkə bilməz. Şahım, siz isə belə bir fitri ağılı və zəka sahibisiniz.

Ağılı iki at minib, sürətlə çapsa yenə,
Heç zaman çata bilməz, şahın şəhpər fikrinə.

Şah məni bu mühüm işdə məsləhət vermək şərəfinə nail etmişdir. Mən istəyirəm onların bəzilərini açıq, camaatın qabağında, bəzilərini isə gizlin, xəlvətdə söyləyəm. Açıq demək istədiyim odur ki, mən müharibənin əleyhinə olduğum kimi, boyun əyib tabe olmağa, müti olub bac verməyə, zəmanə köhnəldiyi halda, həmişə təzə qalan və dillər əzbəri olan rüsvayçılığa da dözə bilmərəm.

Düşməne tabe olmam heç vaxt,
Gərçi göydən yərə enib gəlsə.
Sərçəyə bac versə qartallar,
Tülküyə şirlər boyun əysə.

Hikmət sahibləri yalnız o zaman çox yaşamağı arzu edərlər ki, güzəran xoş, ömür mənalı keçsin; rüsvayçılıq və bədbəxtlik olan yerdə onlar ölümü üstün tutub qəbrin darlığını bu dünyanın genişliyinə tərcih edərlər. Mən məğlubiyətin və ölümün elçisi, əql zəifliyinin, dövlət yoxluğunun, ruh düşkünlüyünün carçısı olan acizliyin əleyhinəyəm, açizlik göstərməyi məsləhət bilmirəm. Kim acizlik göstərsə, xeyir qapıları onun üzünə bağlanar onun düşündüyü tədbirlərin, göstərdiyi işlərin qarşısına böyük sədlər çəkir. Bu bərdə gizlin və təklidə danışmaq daha yaxşıdır. Çünki fəthin, zəfərin, qələbənin, xoşbəxtliyin və səadətənin açarı ehtiyatlı olmaqdır. Ehtiyatlılığın birinci şərti isə məşvərətdir. İndi, öz xidmətində olanlarla məşvərətləşib onların fikrini soruşması şahın uzaqqörən, ehtiyatlı, iradəli, cəsur, ağıllı və zəkalı olduğunu çox aydın şəkildə sübut etdi.

Orda ki sən varsan, sənəin əqlin var,
Lazım deyil hasarlanmış qalalar.

¹ M o r r i x - Mars. Müharibə Allahı hesab olunurdu.

² O t a r i d - Merkuri. Yazı Allahı hesab olunurdu.

Aydın məsələdir ki, məşvərət və rəyləri öyrənmək onları bir-birilə tutuşdurmaq üçündür.

Düzgün rəylər, deyilmişləri nəzərdən keçirmək və deyilməmişləri dərk etmək yolu ilə meydana çıxar. Çünki sirri şahlara da açıq deməzlər. Əgər sirri şahlara açıq demək mümkün deyilsə, məlum şeydir ki, onu məşvərətçilərə, qasidlərə, elçilər və ya casusluq etmək fikrində olub məlumat toplayanlara, qapı dalından hər şeyə qulaq asmaq istəyənlərə, dilini saxlaya bilməyən boşboğazlara, özlərindən minbir əhvalat qoşub, bilib bilmədiklərini nəql edənlərə qətiyyənlə demək olmaz. Sırr yaxşı saxlansa, nə ruzigarın ondan xəbəri olar, nə də fələyin əli ona çatır. Sirri saxlamağın açıqdan-açığa iki faydası vardır: əgər sən düşündüyün kimi olsa, tam qələbə çalarsan, səhv etsən, zərər və ziyandan səlāmət qalarsan. Şahların mütləq inanılmış məşvərətçiləri və etibarlı xəzinədarları olmalıdır ki, o, öz sirlərinin xəzinələrini onların üzünə açıb, öz gizlin məqsədlərini onlara söyləyə bilsin. Bu məqsəd və arzuya çatmaq üçün onlarla məsləhətləşib, iradəsini həyata köçürmək üçün onlardan kömək tələb etsin. Şah əql və zəkada, elm və təcürübədə, rəy söyləyib əmr verməkdə, ümumiyyətlə, hər şeydə öz məsləhətçisindən üstün olsa da, çırağın işığı yağın artmasından, tonqalın alovu odunun çoxalmasından, gücləndiyi kimi, şahın da əqli məşvərətçisinin məsləhətindən kamilləşər, təcürübəsi artar və şah onun dediklərindən fayda götürər...

Kimin qüvvətli iradəsi, ağıllı məşvərətçiləri varsa, xoşbəxtkdir, o, birincinin vasitəsilə zəfər çalar, ikincinin köməyiylə xətərin qarşısını alar. Xidmətçilərin borcudur ki, xidmət etdikləri adam xeyirli bir tədbir körüb, xeyirli bir işə başlamaq istədikdə onunla həmrəy olub bu təşəbbüsə gömək etsinlər. Əgər təşəbbüsdən zərər gələrsə, o zaman üsulluca, həlim və yumşaq bir tərzdə bu işin səhv və ziyanlı cəhətlərini izah edib düzgün yolu aşkara çıxarmalı və hər iki tərəfin razılığı ilə müvafiq qərar qəbul edilməlidir. Vəzir və vəkillərdən, məşvərətçi və məsləhətçilərdən kim öz şahına bu cür xidmət edib həqiqəti ortaya çıxarmaqda səy göstərməsə, o düşmən hesab edilməlidir. Belə bir adam məsləhətləşməyə layiq deyildir və o, o ovsunçuya bənzər ki, divi tutmaq üçün ovsunu düz oxumamış, şərtlərini layiqincə yerinə yetirə bilmədiyindən div ona hücum çəkib məhv etmişdi. Əgər şah yalanı doğrudan ayıra bilirsə, öz ağıl və kamalı, hikmət və təcürübəsi ilə düşməni dostdan seçə bilirsə, cəzalandırılıb mükafatlandırmaqda əda-

lətlidirsə, ölkəni ayıq keşikçilərə və uzaqgörən gözetçilərə tapşırıbsa, belə bir şahın qeyz və qəzəbindən, şan və şövkətindən qorxub xoşagəlməz təsadüflər kölgəyə çəkilər, fitnələr uzaqlaşsın qaranlıqlarda yuxuya dalar...

Sənin əqlin, kamalın olduqca ayıq, huşyar,
Fitnə ağır yuxudan heç ola bilməz bidar.

Sirlərini gizli saxlayan, ləyaqətli vəzirlər seçən, rəiyyətin ürəyində qorxusu olan, hirs və qəzəbini bürüzə verməyən, fikir və məqsədini aşkar etməyən, yaxşı işləyənləri mükafatlandıran, sədaqətlə xidmət edənləri qiymətləndirən, düşmənləri cəzalandıran, müqəssirlərə qulaqburması verən, məsləhətlə iş görüb tədbir tökən şahın hakimiyyəti də uzun olar. Qəzənin əli onun işlərini poza bilməz, bəlkə, əksinə, ona xidmət edir. Doğrudur, deyirlər ki, hər şey bu xain və sadıq, zalım və adil fələyin əlindədir; bəxt və səadət, mal və dövlət vermək üçün o, hərdən bir tərəfə fırlanır. Lakin əslinə baxılısa, xoşbəxtlik-zəhmət və iradə, əmək və səy nəticəsində əldə edilir...

Şahların sirləri müxtəlifdir: bunların bəzilərini iki adama demək mümkün olmadığı halda, bəzilərini bir çoxlarına söyləmək olar. Mənim deyəcəyim sırrə gəldikdə isə, burada dörd qulaq və iki dildən başqa heç kəs iştirak edə bilməz...

Şah aranı xəlvət edib onunla bir yerdə oturdu və əvvəlcə soruşdu: – Bizimlə bayquşlar arasında olan ədavət və düşmənçiliyin səbəbi nə olmuşdur?

Beşinci qarğa dedi: – Bir qarğanın dediyi bir kəlmə söz.

Şah soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Beşinci qarğa dedi: – Bir gün quşlar, bayquşu özlərinə şah seçmək istəyirdilər. Onlar bir yerə toplaşsın bu bərədə müxtəlif fikirlər söyləyir və mübahisə edirdilər. Bu zaman uzaqdan bir qarğa göründü.

Quşların biri dedi: – Bir az dayanın, o qarğa da gəlib çatsın, onunla da məsləhətləşək, görək o nə deyir, axı o da bizim cinsimizdədir; əgər bütün təbəqələrin nümayəndələri yekdil olmasalar, o qərarı bir səslə qəbul edilməmiş hesab etmək olmaz.

Qarğa gəlib çatdıqda əhvalatı ona danışdılar.

Qarğa dedi: – Əgər bütün quşlar həlak olsalar, tavus, şahin və bu kimi adlı-sanlı sərkərdələr məhv olub getsələr belə, bayquşa tabe olub

onun məsləhət və göstərişlərilə dolanmaqdan, şahsız qalib öz ağıl və tədbirimizlə yaşamaq daha yaxşıdır. Çünki bayquş quşların zahiri görünüşcə ən eybəcəri, daxili keyfiyyətinə görə ən murdarıdır; onun ağıl kəmdir, hədsiz dərəcədə axmaqdır, qəzəbi çoxdur, rəhmi yox. Bundan əlavə o, dünyanı bəzəyən gündüzün işığından, aləmə həyat verən günəşin nurundan məhrumdur. Hamısından dəhşətli odur ki, bayquş tünd-xasiyyət, hövsələsiz, tutduğu işlərdən utanmayan, həyasız və qəddar bir məxluqdur. Amandır, bu yanlış fikirdən əl çəkin, onu özünü zəşah seçməyin; ağılınızı başınıza toplayıb özünü idarə edin, necə ki dovşan özünü ayın elçisi elan edərək öz ağıl ilə böyük işlər görmüşdü.

Quşlar soruşdular: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Belə nəql edirlər ki, bir dəfə fillərin yaşadığı ölkələrin birində quraqlıq baş verdi: yağış yağmadı, bütün bulaqlar buxar olub havaya qalxdı, sular hopub yerin altına çökdü. Fillər susuzluğa, təşnəliyə tab gətirə bilməyib öz şahlarının yanına şikayətə getdilər, inildəyib ahu-zar etdilər. Şah əmr etdi, su axtarmaq üçün dəstələr düzəlsin, kəşfiyyatçılar göndərsin. Çox axtardılar, nəhayət, “Ay” adlı, suyu bol bir bulaq tapdılar. Fillərin şahı bütün ordunu, qohum-əqrəbanı toplayıb həmin bulağa apardı. Bulaq dovşanların ölkəsində olduğundan fillərin bu yürüşündə çoxlu dovşan tapdalanıb ayaq altında qaldı. Səbahısı gün dovşanlar yığılıb öz şahlarının yanına getdilər və dedilər ki, fillərin bizim başımıza gətirdiyi fəlakət sənə məlumdur. Əgər təcili tədbir görülməsə, onlar bu səfər bizi tamamilə məhv edib kökümüzü kəsərlər.

Dovşanların şahı dedi: – Kimin nə təklifi varsa, qalsın, məşvərət edib məsləhətləşək. Fikirləşmədən, götür-qoy edib başqalarının rəyini öyrənmədən böyük işlərə başlamığı ağıllı adamlar bəyənəzlər.

Dovşanların içərisində öz dühasilə şöhrət tapmış, şahın yanında ağıllı çoxluğu, rəylərinin doğruluğu ilə etibar qazanmış Fiyruz adlı bir dovşan irəli gələrək dedi: – Əgər şah bu işi mənə həvalə edib fillərin yanına göndərsə, mənə inanılmış bir məşvərətçi versə o, mənim nələr deyib nə edəcəyimin şahidi olar və sonra şaha nəql edər. Şah dedi: – Biz sənə dediklərinə inanır, görəcəyiniz işlərin müvəffəqiyyətinə şübhə etmirik, get, vəziyyət və şəraitin tələbindən asılı olaraq bildiyin kimi də hərəkət et. Get qoy sənə uğurlar olsun, lakin unutma ki, elçi şahın danışan dili, düşünən beyni və döyünən qəlbidir. Əgər o, ağıllı hərəkət edib hikmətli davransa, bu hərəkət onu göndərən şahın

zəkali və yaxşı adam tanıyan olduğuna dəlilət edər; yox, əgər səhv edib özünü nəzakətsiz aparsa, tənə vuran dillər işə düşər, düşmənlər sərəniş və istehza etməyə fürsət taparlar. Hikmət sahibləri bu barədə çoxlu fikirlər deyib, yaxşı məsləhətlər görmüş, ibrətli nəsihətlər söyləmiş və dəyərli vəsiyyətlər etmişlər...

Sən gərək orada helm ilə dolanıb mülayim və yumşaq rəftar edə-sən, fənd işlədib məharət nişan verəsən, çünki elçilər öz təmkinliyi ilə dolaşmaq düynələrini açar, qarışıq işləri nizama salar, qəzəbli ürəkləri yumşaldar, açıq qapıları bağlar, bağlı qapıları açar. Səfirlik adətlərindən və elçilik qaydalarından biri də budur ki, deyilən sözlər qılınc kimi iti, xəncər kimi kəskin, onlarda şahın şən-şövkəti, əzəmət və qüdrəti hiss edilsin, özü də bəzən sərt, bəzən mülayim deyəlsin. Əgər söz sərt başlayıbsa mülayim, mülayim başlayıbsa sərt qurtarmalıdır; hirs və qəzəblə başlanan nitq təmkin və yumşaqılıqla sona çatdırılmalıdır. Beləliklə, hiddətlə mülayimlik, dostluqla düşmənçilik bir-birilə qarşılaşmış olar. Həm şahın namus və izzətinə, hökmdarın şən və şövkətinə xələl gəlməz, həm də düşmənin nə fikirdə olduğu aşkara çıxarılıb məqsəd əldə edilər.

Fiyruz bu sözlərə diqqətlə qulaq asdıqdan sonra ay öz niqabını ataraq göyə nur səpdiyi və yer üzünü ışıqlandırdığı bir gecədə yola çıxıb fillərin yaşadığı yerə gəldi. Fiyruz öz-özünə fikirləşdi:

– Fillər özü istəməsə də, onlara yaxınlaşmaqdan mənə zərər toxuna bilər. İlan onu əlində oynadan adamı çalmaq istəməsə belə, ağzının suyu ona dəysə, bəsdir, o saat adam həlak olar. Şahlar qulluğunda xidmət etmək də belədir: əgər adam çox şey göstərüb özünə böyük hörmət və etibar qazansa, düşmənləri onu xain qələmə verib məhv etdirərlər. Yaxşısı budur ki, bir tərəfin üzərinə çıxıb elçiliyimi oradan eləyim.

O, fikirləşdiyi kimi də etdi. Uzaqdan fillərin şahını səsləyərək dedi: – Mən Ay tərəfindən göndərilmiş bir elçiyəm. Elçinin dedikləri nə qədər sərt olsa da, ona diqqətlə qulaq asar və bunun üstə elçinin özünü təqsirləndirməzlər.

Fillərin şahı soruşdu: – Ay nə xəbər göndəribdir?

Fiyruz dedi: – Ay deyir, hər kəs öz güc və qüvvətinə arxalanaraq zəifləri incitsə və bundan quduraraq özlərindən güclülərə də sataşmaq istəsə, bu güc və qüvvə onların məhvinə səbəb olar. Sən özünü başqa heyvanlardan üstün hesab edərək həddini aşdısan. İşi o yerə çatdırıb-

san ki, mənim adımlı daşıyan bulağa hücum edibsən, ordunu oraya aparıb suyunu bulandırırıbsan. Mən birinci dəfə olaraq sənə xəbərdarlıq edirəm. Əgər bundan sonra öz yerində oturub bu tərəflərə dolanmasan bağışlayaram, yox, əgər cəsarət edərək bu yanlara gəlsən, özüm aşağı enib gözlərini çıxarar, səni işgəncələr içərisində məhv edərəm. Əgər bu xəbərdarlığa şübhə edirsənsə, bu saat gəl bulaq başına, məni orada görərsən...

Fillərin padşahı bu sözləri eşitdikdə çox təəccüb etdi və bulağa tərəf yollandı. Ora çatdıqda ayın şəklini suda gördü.

Fiyruz dedi: – Nə durubsan tez ol, baş əyib təzim et, xortumunla sudan götürüb əl-üzünü yu. Filin xortumu suya çatdıqda su balaca dalğalanaraq ləpələndi və filə elə gəldi ki, ay tərənəməyə başladı, qorxub Fiyruzdən soruşdu: – Dovşan, xortumumu suya vurmaqdan ayın acığı gəldi?

Fiyruz dedi: – Əlbəttə, acığı gəldi, tez ol, nə qədər gec deyil, səcdə edib üzr istə.

Fil tez baş əyib üzr istədi və and içdi ki, bir də bundan sonra nə özü, nə də fillər ora ayaq basmayacaqdır.

Qarğa dedi: – Bu məsəli dedim biləsiniz, sizin içinizdə elə bacarıqlı birisi tapıla bilər ki, o da böyük işlər görüb düşmənin öhdəsindən gələ bilsin. Ona görə yaxşısı budur ki, bayquşu özünü şah edib işlərinizi ona tapşırmasınız. Bu saydığım pis xasiyyətlərə əlavə olaraq bayquşlar bir də kin saxlayan və yalançıdır. Padşahlar üçün kin saxlamaq və yalan danışmaqdan böyük eyb ola bilməz. Qəddar padşahlara, hiyləgər və yalançı hökmdarlara inananların vəziyyəti, oruc tutan pişiyin möminliyinə inanan turacın və dovşanın vəziyyətinə oxşar.

Quşlar soruşdular: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Qarğa dedi: – Mənim qonşuluğumda bir turac yaşayırdı. Qonşuluq xatirinə aramızda dostluq və salam-ələyk var idi. Bir gün turac yox oldu, xeyli vaxt gözümlə görünmədi, elə bildim, həlak olubdur. Bu hadisədən uzun bir müddət keçdikdən sonra bir dovşan gəlib onun yuvasında yaşamağa başladı, mən də bir şey demədim. Bir az keçdikdən sonra haradansa turac da gəlib çıxdı. Dovşanı yuvasında gördükdə qanı qaraldı və dedi: – Çıx buradan, bura mənim yuvamdır.

Dovşan cavab verdi: – Evin içində oturan mən, iddia edən sən, ev sənindir, sübut et.

Turac dedi: – Qazıdan bu yer haqqında qəbələm var.

Dovşan cavab verdi: – Belə isə bir adil hakim lazımdır ki, bizim sözlərimizi dinləyib insafli bir qərar çıxarsın.

Turac dedi: – Burada suyun qırağında mömin, oruc tutan, gecə-gündüz namaz qılan bir pişik vardır. Hələ indiyə qədər heç bir heyvanı incitməmiş, heç bir qan axıtmamışdır, iftarı su və ələfdən ibarətdir. Ondan daha adil qazı tapa bilmərik. Gedək onun yanına, qoy o, bizim işimizi ayırd etsin.

Hər ikisi buna razı oldu. İşin nə ilə qurtaracağını bilmək, oruc tutan pişiyi görmək, onun bu işdə qəbul edəcəyi insafli hökmün şahidi olmaq üçün onları izləməyə başladım.

Oruc tutan pişik onları görcək tez ayağa qalxıb üzünü qibləyə çevirdi və namaz qılmağa başladı. Dovşan çox təəccüb edib yerində qurudu. Pişik namazı qurtarandan sonra dovşan özünü yığırdı və nəzakətlə pişikdən xahiş etdi ki, onunla turac arasında münsif olsun.

Pişik dedi – Aranızda baş vermiş hadisəni danışın.

Onlar danışdıqdan sonra pişik dedi: – Qocalıq məni əldən salıb, qulaqlarım çox ağır eşidir. Bu vəfasız dünyanın işi, ədalətsiz fələyin peşəsi belədir: cavanları qocaldır, qocaları isə zəiflədir və taqətsiz edir... Bir az da yaxın gəlib şikayətinizi əvvəldən danışın ki, mən sizin sözlərinizi eşidim. Lakin bundan qabaq sizə bir məsləhət vermək istəyirəm, əgər diqqətlə qulaq asıb ona əməl etsəniz hər ikiniz dünyada xoşbəxt olarsınız, yox, əgər əksinə hərəkət edib dediklərimə məhəl qoymasanız, heç olmasa, mən öz vicdanım və imanım qarşısında üzükara olmaram. Məsləhətim budur ki, hər ikiniz həqiqəti deyəsiniz, çünki hökm həqiqəti deyənə zərərinə çıxarılsa belə, yenə o, qalib hesab edilir, yalan danışsa isə hökm onun xeyrinə olsa belə, yenə məğlub və rüsvay olar. Bu dünyada insan üçün doğru sözdən, düzgün əməldən daha qiymətli heç bir dövlət, heç bir dost ola bilməz. Ağıllı adam bu dünyanın malına bel bağlamamalı və əbədi yaşaya biləcək qayələr uğrunda çalışmalıdır. O, dünyanın cah-calalını yay buludu kimi davamsız, qış günü kimi vəfasız hesab etməlidir...

O evdən ki, tezi-geci köçməlisən, bunu bil,
Nə xeyri var, on il yaşa, yüz il, ya da ki min il.

Pul ağıllı adamın gözündə cıncıl mənzilində olmalıdır, bilməlidir ki, xərclənsə qurtaracaq, xərclənməsə, daşdan fərqlənməyəcək. O, bütün insanlara: yayın, uzaq; böyük, kiçik; kasıb, dövlətli hamıya

bir gözlə baxmalı, özünə rəva bilmədiyi şeyləri onlara da rəva görməməlidir.

Pişik o qədər belə yağlı dil töküüb cəfəngiyat damışdı ki, axırda dovşan da, turac da ürəkdən ona inanıb, arxayın-arxayın, fikirlərinə heç bir şey gətirmədən yaxınlaşıb lap yamna gəldilər. Pişik hücum edərək hər ikisini tutub öldürdü. Onun pəhriz saxlayıb oruc tutmağının, ibadət edib namaz qılmağının hiylə və məkr olduğu meydana çıxdı.

Qəddar bayquşların da işi belədir, onların eybi o qədər çoxdur ki, saydıqların onların qarşısında dərya müqabilində bir damla, cəhennəm müqabilində bir qığılcım mənziləsindədir. Xam düşüb onu özünü zəhərləndirən seçməyin, şahlıq tacını onun eybəcər görünüşü, çirkin əməlləri ilə murdarlamayın.

Quşlar əvvəlki niyyətdən əl çəkib bayquşa tabe olmaq qərarını ləğv etdilər.

Bayquş kor-peşman, məyus və heyran bir halda qarğaya dedi: – Sən məni rüsvay etdin, sən mənim ilə öz aranda elə bir düşmənçilik yaratdın ki, dünya durduqca o şiddətlənəcək. Bilmirəm, bəlkə mən sənə bir pislik etmişəm ki, onun açığını çıxırsan, yoxsa, bir səbəb olmadan belə edirsən. Hər halda onu bilməlisən ki, ağacı kəssələr, kökündən yeni bir şax qol-qanad atıb onun yerini tutar; qəlbə sancılmış qılınc, ürəyə batmış ox yarası sağalar, lakin söz yarası heç vaxt sağalmaz. Qəlbə batırılmış söz oxunu çıxarmaq olmaz və həmişəlik orada qalar. Hər dərddin bir dərmanı, hər xəstəliyin bir çarəsi var, suyun dərmanı od, zəhərin dərmanı tiryək, qəmin dərmanı səbir, eşqin dərmanı vüsaldır; ədavət və kinin dərmanı isə hədsiz və hüdudsuzdur. Əgər bütün dəryaların suyunu buraxalar, kin və qəzəb atəşini söndürə bilməz. Sənin cinsinlə bizim aramızda elə bir düşmənçilik toxumu səpilibdir ki, onun kökü yerlərin dibinə qədər işləmiş, şaxələri isə göyün zirvələrinə qədər yüksəlmişdir...

Bayquş bu sözləri dedikdən sonra kinli və kədərli bir halda çıxıb getdi.

Qarğa tutduğu işdən peşman oldu və öz-özünə dedi: – Nadanlıq etdim, öz qohum-əqrəbama güclü və kinli bir düşmən qazandım. Mən bu sözləri deməkdə başqa quşlardan haqlı deyildim, halbuki, onlar da bayquşların eyblərini görür və onu necə qiymətləndirmək lazım olduğunu məndən də yaxşı bilirdilər. Lakin onlar mənim görə bilmədiyim nəticələri nəzərə alaraq bu sözləri deməkdən çəkinmişlər. Ən dəh-

şətli budur ki, mən sözü üzə demişəm, üzə deyilən sözün yaratdığı kin və ədavət də çox olar. Güc və qüvvəsinə arxayın olan ağıllı adamlar belə, yenə başqalarında kin və ədavət oyatmağı məsləhət görməz, öz şən və şövkətinə güvənməz, tiryək və müxtəlif dərmanları olan adam onların xatirinə zəhər içməz. Əsl hünər yaxşı iş görə bilməkdir. Yaxşı işi heç bir yaxşı söz əvəz edə bilməz. Çünki yaxşı iş gözəl və bəlağətli söz olmadıqda da öz səmərəsini göstərir və hamı tərəfindən təriflənər. Lakin gözəl və bəlağətli söz, görülməli işləri daha təmtəraqılı bir şəkildə canlandırır xalqın gözü qarşısında daha parlaq bir şəkildə cəlvələndirsə də yerinə yetirilmədikdə peşmançılıq gətirər. Mən sözdən dəm vurub, işin axırını yaxşı düşünməyən həmin bədbəxtlərdənəm. Əgər belə olmasaydı, bu cür axmaq bir hərəkət etməzdim, ağılım olsaydı, əvvəlcə biriylə məsləhətləşərdim. Müəyyən bir fikir və qərara gəldikdən sonra elə üstüörtülü, rəmzli sözlər deyərdim ki, heç kəs ona irad tuta bilməzdi. Düşünmədən, götür-qoy etmədən belə böyük və məsuliyyətli bir işə başlamaq ağılsızlıq və axmaqlıqdır. Dünya-yagörmüş, təcrübəli adamlarla məsləhətləşmədən işə başlayanlar cahil və nadan hesab edilərlər. Axı mən nə üçün belə bir yersiz işi görüb özümü zəhərli belə bir düşmən qazandı?!..

Qarğa bir saata qədər öz-özünü belə məzəmmət etdikdən sonra uçub getdi.

Bizimlə bayquşlar arasında düşmənçiliyin başlanmasının tarixi belə olmuşdur.

Şah dedi: – Nəql etdiklərin faydalıdır, onları bilməyin xeyri vardır. İndi isə de görüm, sən bizim işimiz barədə nə fikirdəsən, elə bir tədbir tök ki, mənim ürəyim sakit olsun, ordu nicat tapsın, əhali əziyyət çəkməsin.

Beşinci qarğa dedi: – Müharibənin, bac və xərac verməyin, vətəni tərk edib getməyin əleyhinə olduğumu demişdim. Ümid edirəm ki, hiylə işlədib tədbir görməklə buna bir çarə tapmaq olar. Çox adamlar düşünərək, tədbir tökərək, ağıl işlədərək elə qələbələr qazanmışlar ki, onu güc və müharibə vasitəsilə vuruşlarda əldə etmək olmaz. Məsələn, qoyunu zahidin əlindən belə bir hiylə ilə almışdılar.

Şah soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Qarğa dedi: – Bir zahid qurbanlıq üçün bir qoyun alıb evinə aparırdı. Yolda bir neçə lotu ona rast gəldi. Sözü bir yerə qoydular ki, zahidi aldadıq qoyunu alsınlar.

Biri irəli gəlib dedi: – Ey şeyx, bu iti haradan gətirirsən.

İkincisi onun yanından keçərək dedi: – Bəlkə şeyx ova gedir?

Üçüncüsü onlara yaxınlaşıb dedi: – Bu kişi xaricdən mömin adama oxşayır, lakin zahid deyildir, çünki zahidlə itin dostluğu tutmaz, o, nəinki əlini, hətta paltarını da itə vurmaqdan iyrənər, iti murdar hesab edər.

O qədər belə sözlər danışdılar ki, axırda zahidin ürəyinə şübhə damdı və öz-özünü məzəmmət edərək dedi: – Bəlkə qoyun satan cadugər imiş, gözbağlayıcı imiş, buna görə də it mənim gözümə qoyun görünüb.

Belə fikirləşdikdən sonra qoyunu buraxıb getdi, lotular isə qoyunu tutub apardılar.

Bu məsələ ona görə dedim, aydın olsun ki, bizim də işimizi hiylə və tədbirlə başlamaq lazımdır. Ümid edirəm ki, o zaman qələbə bizim üzümüzə gülər. Mən özümü bu yolda qurban verməyə hazırım. İndi doğru yol budur ki, şah mənə qəzəblənsin, əmr etsin, məni döyüb qanıma qəltan etsinlər və çıxarıb bir ağacın altına atsınlar. Sonra qoy şah öz qoşunlarını götürüb filan yerə getsin və mənim qayıtmağımı gözləsin. Mən isə düzəltdiyim hiylə baş tutduqdan sonra qayıdıb şahın hüzuruna gələrəm.

Şah onun dediyi kimi etdi, ordunu toplayıb müəyyən edilmiş yerə köçdü. Həmin gecə bayquşlar yenə hücumə keçdilər. Lakin qarğalardan heç bir əsər tapa bilmədilər, özünə bu qədər işgəncə verdirib, məkr və hiylə pusqusunda oturan qarğam da təsadüfən görmədilər. Qarğa qorxdı ki, bayquşlar onu görmədən geri qayıtsınlar və əməyi zaya getsin; ona görə ahəstə, yavaş-yavaş yerində qıvrılıb inildəməyə, ax-ux eləməyə başladı. Bayquşlar onun zarılığını eşidib şahlarına xəbər verdilər. Şah bir neçə bayquşla onun yanına gəlib əmr etdi ki, kim olduğunu, qarğaların haraya getdiklərini ondan soruşsunlar.

Qarğa adını, atasının adını dedi və sonra cavab verdi ki, qarğaların yerini bilməyəcəyim, mənim halımdan məlumdur.

Padşah dedi: – Bu, qarğalar şahının vəziridir, öyrənmək lazımdır ki, nə üçün onu bu günə salıblar?

Qarğa dedi: – Siz o gün gecə basqın etdikdən sonra, şah bizi, çağıraraq bu barədə nə fikirləşdiyimizi soruşdu. Mən dedim ki, bayquşlara müqavimət göstərməyin mənası yoxdur. Çünki onlar döyüşdə bizdən üstün, şən və şöhrətdə bizdən artıqdırlar. Ona görə, mənim fikrim budur ki, bir elçi göndərərək onlardan sülh bağlamağı xahiş edək, razı ol-

masalar, dağılışıb şəhərlərə gedək, çünki müharibə onların xeyrinədir, sülh bizim. Dedim ki, vəziyyətlə razılaşmaq lazımdır, güclü düşmənin öhdəsindən tabe olmaqdan başqa heç bir şeylə gəlmək olmaz. Görmürsənmi, göy otlar güclü külək qarşısında boyun əyərək salamat qalır, kökü möhkəm, qol-budağı yoğun ağaclar isə rüşəyə qopub kənara atılır. Qarğalar qəzəblənib məni xain və bayquşların tərəfdarı adlandırdılar. Şah məsləhəti bəyənmədi, əmr etdi, məni bu kökə saldılar. İndi elə bilirəm ki, onlar müharibəyə hazırlanırlar.

Bayquşların şahı bu sözləri eşitdikdən sonra vəzirlərin birindən soruşdu: – Sən bu qarğa haqqında nə fikirdəsən?

Vəzir dedi: – Onun haqqında fikirləşməyin dəyməz. Yer üzünü bunun murdar və xəbis vücudundan nə qədər tez təmizləsək, o qədər başımız az ağrıyır və onun şərindən o qədər tez qurtarmış olarıq, onun ölümü isə qarğalar üçün çox ağır itki olar. Atalar deyiblər: – Firsəti fəvt eyləməz aqıl, məgər nadan ola.

Düşməni tək və zəif halda görüb özünü onun şərindən xilas etməyən adamın əlinə bir daha belə fürsət düşməz, ölüm girdabından nicat tapmış düşmən vaxt qazanıb qüvvə toplayar və fitnə-fəsad qaldırır. Olmaya şah onun sözlərinə inanıb, əfsanələrinə etibar edə.

Sınaqlardan çıxmamış dostu inanmaz insan,
Bəs hiyləgər düşməne sən necə inanırsan?

Şah ikinci vəzirdən soruşdu: – Sən nə deyirsən?

İkinci vəzir dedi: – Mən onun öldürülməsini məsləhət bilmərəm, çünki düşmənin zəifi yazıq hesab edilər və mürüvvətli adamlar onlara rəhm etməyi vacib bilirlər; ağıllı adamlar belələrinə kömək etməyi göydə axtarırlar ki, onları bağışlayıb əfv etməklə özlərinin alicənab olduqlarını bütün dünyaya göstərsinlər; bir də sığınacaq üçün pənah gətirənlərə aman vermək lazımdır ki, onun kim və necə adam olduğu müəyyən edilsin. Bəzi işlər var ki, adamı düşməne mehriban edər, necə ki, oğru, tacirin arvadını ona mehriban etmişdi.

Şah soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. İkinci vəzir dedi: – Belə nəql edirlər ki, çox dövlətli, lakin həddən artıq eybəcər bir tacir var idi. Arvadı isə olduqca gözəl idi.

Camalı xoşbəxtlər günü tək ağdı,
Saçları bədbəxtlər günü tək qara.
Qəmzəsi, şivəsi bir neştər kimi,
Sövdalı könülə vururdu yara...

Əri ona məftun idi, lakin o, ərinə nifrət edir, ondan qaçır və bütün ömrü boyu bir saat da olsun ərilə başını bir yastığa qoymurdu.

Bir gün onların evinə oğru gəldi. Tacir yatmışdı. Arvad oğrunu görə-cək qorxdu. Qaçıb ərinin yanına girdi və onu bərk qucaqladı. Əri yu-xudan ayılıb soruşdu: – Bu nə lütf, nə mərhəmətdir, hansı xidmətimə görə bu nemət mənə nəsib olmuşdur? Sonra oğrunu gördükdə məsələni başa düşüb ona dedi: “Ey qədəmi uğurlu, şir ürəkli igid oğlan, könlün istədiyi qədər bu mal dövlətdən götür, qoy halalın olsun, mən yalnız sənin mübarək qədəminin sayəsində bu xoşbəxtliyi əldə etmişəm”.

İkinci vəzir hekayəsini qurtardıqda şah üçüncü vəzirin fikrini soruşdu.

Üçüncü vəzir dedi: – Əlbəttə, doğrusu budur ki, onu öldürməyəsi-niz. Bəlkə əksinə, ona bəxşiş və ənam vermək lazımdır ki, şah sarayının pənah qapıları hamının üzünə açıq olsun. Ağıllı adam düşmən arasına nifaq salmağı da qələbə sayar, çünki düşmənlər arasındakı ix-tilaf ürək sakitliyinə və işləri qaydaya salmağa imkan yaradar. Necə ki, div ilə oğru arasında olan ixtilaf zahidə imkan yaratmışdı.

Şah soruşdu; – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Üçüncü vəzir dedi: – Belə nəql edirlər ki, bir zahid bir öküz alıb evinə aparırdı. Bir oğru onu görüb zahidin dalınca düşdü, bir div də insan cildinə girib oğruya yoldaş oldu.

Oğru ondan soruşdu: – Sən kimsən?

O dedi: – Mən divəm, zahidin dalına düşmüşəm ki, fürsət tapcaq onu öldürüm.

Sonra div oğrudan soruşdu: Bəs sən kimsən?

Oğru dedi: – Mən də gözdən tük qapan mahir bir oğruyam, gedi-rəm ki, əlimə girəvə keçəndə, zahidin öküzünü oğurlayım.

Hər ikisi gəlib gecə zahidin evinə çatdılar. Zahid evə girib öküzü bağladı, ona su, ələf verib özü yatdı.

Oğru fikirləşdi ki, əgər öküzü oğurlamamış div zahidi öldürmək istəsə, ola bilər, zahid oyansın, öküzü oğurlamaq mümkün olmasın. Div isə öz növbəsində fikirləşirdi ki, əgər oğru öküzü aparsa, zahid oyana bilər, sonra onu öldürmək mümkün olmaz.

Buna görə div oğruya dedi: – Sən bir az səbir elə, qoy mən zahidi öldürüm, sonra sən öküzü apar. Oğru dedi: – Yox, əvvəl qoy mən öküzü aparım, sonra sən zahidi öldür. Bunun üstündə onların arasında ix-

tilaf əmələ gəldi, mübahisə başlandı. Oğru zahidi səsləyib deyirdi: – Ay bədbəxt, nə yatıbsan, dur, burada div var, səni öldürmək istəyir.

Div bağırıb qışqırdı: – Oğru var, öküzü oğurlamaq istəyir.

Zahid ayılıb qonşulara hay saldı, oğru və div qorxub qaçdılar. Düş-mənlər arasında olan ixtilaf zahidin malının və canının salamat qalma-sına səbəb oldu.

Bu söz axıra çatdıqda qarğanın öldürülməsini məsləhət görmüş bi-rinci vəzir dedi: – Görürəm ki, bu qarğa öz hiylə və riyakarlığı ilə sizi aldadıb və indi siz ehtiyatı əldən verib doğru yoldan uzaqlaşmaq mey-lindəsiniz. Mən təkid edirəm ki, siz qəflət yuxusundan ayılıb bu işin aqibəti haqqında yaxşı fikirləşəsiniz. Ağıllı adamlar yalan sözlərə aldanmazlar. Yalnız təcrübəsiz adamlar belə yağlı dilə inanıb, cüzi bir yaltaqlıq gördükdə ürəyi yumşalar, köhnə düşmənçiliyi, xəyanət və riyakarlığı unudar, düşmənin yalanını doğru qəbul edib, onunla barışar yaddan çıxararlar ki, düşmənlə sülh-dostla vuruş deməkdir.

Hamısından təəccüblüsü bu olar ki, sadəlövhlük üzündən bu ya-lançmın gözübağlılığı nəticəsində Bəsrə sizin gözünüzdə Bağdad görü-nə və siz o dülgərə oxşayasınız ki, o da öz arvadının sözüünə inanmışdı.

Şah soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Birinci vəzir dedi: – Belə nəql edirlər ki, Sərəndib, şə-hərində bir dülgər yaşayırdı. Onun hiyləgər, işvəkar bir arvadı var idi. Dülgər öz arvadının məftunu idi. Arvadı isə qonşularından biri ilə eşqbazlıq edirdi. Qohumları bundan xəbər tutub, əhvalatı dülgərin qu-lağına çatdırdılar. Dülgər əvvəlcə işi yoxlayıb sonra tədbir görmək qərarına gəldi.

Arvadına dedi: – Mən bu yaxınlıqda, bir fərsəngdən¹ uzaq olma-yan bir kəndə gedirəm. Lakin səfərim üç-dörd gün çəkəcəkdir, yola hazırlıq gör. Arvad o saat yola hazırlıq gördü. Dülgər arvadıyla xuda-hafizləşib getdi.

Arvad o dəqiqə oynasına xəbər göndərdi. Dülgər gizli yol ilə gə-lib, arvadı oynası ilə bir yerdə gördü. Lakin dillənmədi. Bir qədər göz-lədi ki, onları yataq otağında tutsun. Onlar yatağa girib yatdılar. Dülgər işin nə ilə qurtaracağını müşahidə etmək üçün taxtın altına girdi, lakin bir az keçməmiş onu yuxu apardı və özü bilmədən ayağı taxtın altın-dan qırağa çıxdı. Arvadın gözü ayağa sataşdıqda dərhal işin nə yerdə

¹ Fərsəng – məsafə vahidi, təqribən 7 kilometrə bərabərdir. *Mütərcim.*

olduğunu anladı. Oynaşına yavaşcadan dedi: – Sən bərkdən məndən soruş – “Ərini çox istəyirsən, yoxsa mənini?”. Oynaş soruşduqda arvad cavab verdi: – Bu, sənin nəyinə lazımdır? Oynaş yalvarmağa başladı, arvad dedi: “Bəzən səhv və nadanlıq, bəzən ehtiras və qısqanclıq üzündən qadınların başına bu cür bəlalar gəlir və onlar belə hallarda adamların əsl və nəşəsinə, qabiliyyətinə və ləyaqətinə əhəmiyyət vermədən onlarla yaxınlıq edirlər. Lakin elə ki, öz şəhvət və ehtiraslarını söndürdülər, belə adamlara başqaları kimi yabançı olurlar. Ərə gəldikdə isə, o, başqa məsələdir. O, ata, qardaş və övlad kimidir. Ölüm olsun o arvada ki, ərini öz əziz canından min dəfə çox istəməsin, ərinin rahat yaşaması, gözəl güzəranı üçün öz həyatını qurban verməsin”...

Dülgər bu sözləri eşitdikdə ürəyi yumşaldı və öz-özünə dedi: – Onun haqqında bədgüman olmaqda yaxşı iş görmədim. Az qalmışdı, nahaq babala batım, heç olmasa indi onların keflərini pozmayım. Belə düşündükdən sonra cıncırını çıxarmayıb səhərə qədər taxtın altında qaldı...

Səhər tezdən oynaş getdikdən sonra dülgər taxtın altından çıxıb arvadın yanında oturdu. Arvad özünü yuxuluğa vurdu. O, arvadını yavaş-yavaş oyadır və deyirdi: – Əgər sən qəlbinə toxunmaqdan utanmasaydım o kişinin atasını yandıracaqdım ki, başqa həyasızlara da ibrət dərsi olsun. Lakin sən mənə qarşı olan fədakarlığına və məhəbbətinə əmin olduğumdan və bu işin səhv üzündən baş verdiyini bildiyimdən sən məhəbbətini ləkələməməyi və irz-namusunu qorumağı lazım bildim. Qorxma, özünü ələ alıb ürəkli ol. Sənin haqqında bəzi şeylər düşünüb, bədgüman olduğum üçün mənə bağışla.

Arvadı da mehribanlıq göstərərək üzr istəməyə başladı. Beləliklə, hər iki tərəf arasında tam sülh və barışıq bərpa oldu.

Bu məsələni ona görə dedim, siz də dülgər kimi aldanıb qarğanın məkr və hiyləsinə görə öz sayıqlığınızı itirməyəsiz.

Dış ağızda nə qədər safdı qalar,
Elə ki ağrıdı, çıxarmaq olar.
Ürəyə çəkmisənsə, dağ, onu bil,
Məlhəm qoysan da sən, gedəsi deyil.

Məsafənin uzaqlığına görə zərər vura bilməyən düşmənlər yaxınlaşmaq üçün tədbir düşünər və özlərini xeyirxah göstərməyə çalışar-

lar, səmimiyyət və sədaqət fəruşluq edib məhrəm olurlar. Elə ki sirləri öyrənib lazım olan məlumatı əldə etdilər, fürsət gözlərlər. Firsət əllərinə keçəndə arxayın və ustalılıqla işə başlayıb elə yaralar vururlar ki, onları əsrlər belə sağılda bilməz. Mən qarğaları sınaqdan çıxarmışam, onların fərasət və ağıllarının dərəcəsinə imtahandan keçirmişəm. Bu məlun qarğanı görüb onun sözlərini eşitdikdə, onların uzaqgörən olduqları bir daha mənə sübut oldu.

Bayquşların padşahı onun dediklərinə əhəmiyyət vermədi. Əmr etdi, qarğaya hörmət edib, onu əzizləsinlər, doyunca yedirib, yaxşı bəsləsinlər.

Qarğanın öldürülməsinin tərəfdarı olan vəzir dedi: – İndi ki, qarğanı öldürürsünüz, heç olmazsa onunla düşmən kimi rəftar edin. Onun məkr və hiyləsinə inəmb arxayınlaşmayın, çünki onun burda olması yalnız bizə bədbəxtlik gətirəcəkdir.

Padşah onun bu sözlərinə də etina etmədi, o, ağıllı və misli görünməmiş vəzirin nəsihətlərini qulaq ardına vurdu. Qarğa isə şahın xidmətində qalaraq böyük bir hörmət və şan-şövkətlə yaşamağa başladı. O, şaha yaxın olan adamlarla dostlaşır, onun məhəbbəti get-gedə şahın ürəyində və rəiyyətin qəlbində özünə daha möhkəm yer tuturdu, şah onun nəsihətlərinə daha tez-tez qulaq asmağa başlayır və hər işdə onu özünə məhrəm hesab edirdi.

Bir gün o, camaatın toplandığı məclisdə dedi: – Qarğaların şahı mənə səbəbsiz olaraq təhqir etmişdir, mən ondan intiqam almayınca necə rahat yeyib, rahat yata bilərəm? Mən bu barədə çox fikirləşmişəm. Axırda başa düşmüşəm ki, qarğa sir-sifətində qaldıqca bu arzuma çata bilməyəcəyəm. Alimlərdən eşitmişəm deyiblər ki, məzlum bir adam zalım bir düşmənin əlinə keçib, ölümünü gözünün qarşısına gətirsə və özünü odda yandırsa, onun nəzri qəbul olunur, o vəziyyətdə hər nə istəsə, arzusu yerinə yetər. Əgər şah razıdırsa, əmr etsin, mənə oda atınsınlar. İsti canıma keçdikdə dua edəcəyəm ki, bayquş olum, bəlkə bu yol ilə o zülmkarın öhdəsindən gələm və od tutub yanan bu ürəyim təsəlli tapa.

Qarğanın ölümünü məsləhət görən bayquş da bu məclisdə idi. Onun bu sözlərini eşitdikdə dedi:

Lalə kimi qəlbi qara, Nərgiz tək şux deyilsən,
Nəçin gül tək ikiüzlü, Süsən tək ondillisen?

Sonra sözüne davam edərək əlavə etdi: – Sən zahirini təmiz göstərməyə çalışsan, xəbis, riyakar məxluqsan sən içərisinə zəhər tökülmüş rəngi gözəl, ətri xoş, şah şərabına oxşayırsan. Sənin murdar bədəninəni dönə-dönə yandırıb külünü yelə versələr də, kəsif və napak zatın öz əslini itirməyəcəkdir. Sənin qara qəlbin və çürük əqidən nə su ilə təmizlənəndir, nə odla sən hansı şəkllə düşürsən düş, nə cildə girirsən gir, istəyirsən Simurq donuna bürün, istəyirsən Tavus rənginə boyan, həmişə sənin xəbis təbiətin qarğalara kömək etmək arzusunda olacaqdır. Sən o siçana oxşayırsan ki, ona günəş, bulud, külək və dağa ərə getməyi təklif etdilər, o isə bunların hamısını rədd edib öz cinsindən olan siçanı seçdi.

Şah soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Bayquş dedi: – Belə nəql edirlər ki, dualsı müstəcib olan bir zahid var imiş. Bir gün o, çay qırağında oturarkən çalağanın caynağından başına bir siçan balası düşdü. Zahidin siçan balasına yazığı gəldi, onu yarpaq arasına büküb evlərinə aparmaq istədi, sonra fikirləşdi ki, evdəkiləri incidə bilər, dua elədi ki, siçan balası qız olsun. Duası müstəcib oldu. Siçan balası dönüb elə bir qız oldu ki, günə deyirdi, sən çıxma, mən çıxım, aya deyirdi, sən çıxma mən çıxım. Zahid müridlərinə birinə onu evinə aparıb tərbiyə eləməsinə tapşırırdı. Mürid qızın tərbiyəsilə məşğul oldu.

Elə ki, qız boy-buxun atıb həddi-buluğa çatdı, zahid ona dedi: – Artıq sən böyük qız olubsan, ərə getmək vaxtın çatıb, könlün istəyən adamlardan kimi bəyənirsən de, səni ona ərə verim.

“Qız dedi: – Mən elə bir ər istəyirəm ki, o, nəinki güclü, qüdrətli olsun, bəlkə başqalarına da güc və qüvvə versin.

Zahid dedi: – Yoxsa günəşə ərə getmək istəyirsən?

Qız dedi: – Bəli.

Zahid günəşə dedi: – Bu gözəl və qəşəng qız güclü və qüdrətli bir ər axtarır, istəyirəm, onu sənə ərə verim.

Günəş dedi: – Mən özümdən daha güclü, daha qüdrətli bir ər göstərə bilərəm. O – buluddur o, mənim üzümü örtərək insanları mənə camalımın işığından məhrum edir.

Zahid buludun yanına gəlib əhvalatı danışdı. Bulud dedi: – Külək məndən güclüdür, çünki o, mənə istədiyi yerə qovub aparır. Zahid küləyin yanına gəlib əhvalatı danışdı. Külək dedi: – Dağ məndən güclüdür, onun yanına get. Çünki o, mənə əl-qolumu bağlayıb, yolumu

kəsib, hərəkətimin qarşısını alıb. Nə qədər güc vurursansa, dağ yerində möhkəm durub tərənməyir. Mənim ona vurduğum təkanların təsiri, zəif səsin kar qulağa təsiri kimidir.

Zahid dağın yanına gəlib əhvalatı danışdı.

Dağ dedi: – Siçan məndən güclüdür, çünki o, mənə yan-yөрəmi deşib, ürəyimdə özünə yuva tikir. Mən onu qovmaq qüdrətinə malik deyiləm. Onun yanına get.

Qız bu sözü eşitək dedi: – Doğru deyir, mənə elə əsil ərim odur.

Zahid siçanın yanına gedib əhvalatı ona danışdı. Siçan dedi: – Mənin arvadım gərək mənə cinsimdən olsun.

Qız zahidə dedi: – Dua et, mən siçan olum. Zahid dua etdi, qız dönüb yenə siçan oldu. Zahid onu siçana ərə verdi.

Sonra bayquş üzünü qarğaya çevirib dedi: – Ey hiyləgər, sənin də təbiətin siçanın təbiəti kimidir. Sənin işin də onun işinə oxşayır.

İlanbalığı kimi büsbütün yarımçıqsan,
İkiüzlülük nəçin? Ya balıq ol, ya ilan...

Ağılsız adamlarda olduğu kimi, bayquşlar padşahı da bu sözlərə əhəmiyyət vermədi. Qarğa isə öz işini görür, hər gün yeni-yeni maraqlı hekayələr, əcaib və qəribə əfsanələr danışaraq bayquşları əyləndirir, get-gedə onların qəlblərinə girərək sirlərini öyrənir, durub-oturduqları, yatıb qaldıqları yeri yadında saxlayırdı. Nəhayət, bir gün fürsət taparaq gizlicə qarğaların yanına gəldi. Qarğaların şahı onu görcək dedi: – Xeyrxəbər elçisi, gəl görək nə gətirməsən?..

Qarğa dedi: – Dövlətə nə lazımsa, hamısını görmüşəm, indi işə başlamaq lazımdır. Padşahlar çox işləri tədbir ilə başa çatdırmışlar.

Şah dedi: – Sənsiz bizim işimiz keçməz. Nə etmək lazımsa, de əmr verim.

Qarğa dedi: – Bütün bayquşlar filan dağdadırlar və gündüzləri filan mağaraya toplaşirlar. Mağaranın yaxınlığında çoxlu quru talaşa vardır. Əgər əlbir olub kömək edilə, bayquşları tezliklə məhv etmək olar. Bunun üçün şah əmr etməlidir ki, qarğalar həmin quru talaşaları mağaranın ağzına yığsınlar, mən isə o dağda qoyun otaran çobanların odundan bir köz aparıb talaşaların içərisinə atım. Qarğalar qanadları ilə o qədər yelləməlidirlər ki, talaşa alovlandı. Elə ki alovlandı, xaricə çıxmaq istəyən bayquşlar od tutub yanacaq, çıxmayanlar isə tüstüdən mağaranın içində boğulacaqlar.

Şah əmr etdi qarğanın bütün göstərişlərini yerinə yetirdilər. Bütün bayquşları bu hiylə ilə od vurub yandırdılar. Qarğalar tam qələbə ilə heç bir itki vermədən böyük şadlıq və şənlik içərisində öz vətənlərinə qayıtdılar. Şah və ordu həmin qarğanın bu gözəl tədbirini, göstərdiyi misli görünməmiş bu xidmətini tərifləyib göylərə qaldırır və onun uzaqgörənliyinə heyran qaldıqlarını söyləyirdilər. Qarğa bunları eşitdikdə şaha minnətdar olduğunu bildirdi və sözarası dedi ki, bu ölkədə hər nə görülürsə, yalnız şahın dövlət və mərhəməti sayəsində müvəffəqiyyət qazanır. Mən bu tədbirin qələbə çalacağım o bədbəxtlər bizə ilk gecə basqını təşkil edən günü anlamışdım.

Bir gün şah söhbət əsnasında həmin qarğadan soruşdu: – Deyirlər xeyirlə şərin dostluğu tutmaz, kəramətli adamlar xəsis və acgöz adamlardan qaçarlar. Bəs necə oldu ki, sən uzun müddət davam gətirib bayquşların yanında yaşaya bildin?

Qarğa cavab verib dedi: – Doğru buyurursunuz, həqiqət şah deyən kimidir. Lakin ağıllı adamlar hökmdarların arzularını yerinə yetirmək üçün çətinliklərdən qorxmaz, qarşıya çıxan bütün əziyyət və məşəqqətləri sevimli bir məşuqə kimi öz bağrılarına basarlar; sədaqətli və iradəli adamlar hər bir müvəffəqiyyətsizlikdən ruh düşkünlüyünə qapılıb özünü itirməz, qəm və kədərə batmazlar. Böyük və məsuliyyətli işlərdə, xüsusilə vətən və şah üçün təhlükə yarandıqda, düşməni dəf etmək məsələsinə ehmallıq edən, qələbəyə səbəb ola biləcək fikirlərini deməkdə təvazökarlıq göstərən şəxslərin, hikmət sahiblərinin yanında qədir-qiyəti olmaz...

Bu gün dərman ağzını etsə zəhər,
Sabah sənə şəkər kimi bar verir.

Şah dedi: – Bir az da bayquşların ağlından danış.

Qarğa dedi: – Məni öldürməyi tələb edən bayquşdan başqa onların arasında ağıllı bayquş görmədim. Onun da ki, heç kəs sözünə qulaq asmadı. Heç bir düşünən olmadı ki, axı mən onların arasında yabançıyam, qohum-əqrəbam arasında hörmətim və yüksək mövqeyim olmuşdur, həmişə ağıllı və təcrübəli hesab edilmişəm. Ola bilər ki, hiylə işlədib tələ quram. Onlar nə öz ağıllarıyla belə düşünə bildilər, nə məşvərətçilərinin nəsihətlərini qəbul etdilər, nə də öz sirlərini məndən gizlətdilər. Halbuki, padşahlar öz sirlər xəzinəsini gizli saxlamaqda, xüsusilə, narazı salınmış dostlardan və narahat edilmiş düşmənlərdən qorunmaqda həddən artıq ehtiyatlı olmalıdırlar.

Şah dedi: – Bayquşların məhv olmasının səbəbi, mənə elə gəlir ki, onların şahmın özünə qürrələnməsi və vəzirlərinin kəmağil olmasıdır.

Qarğa dedi: – Şah buyuran kimidir. Az adam tapılar ki, qələbə çalsın – onda qürrə, təkbəbbür əmələ gəlməsin; qadın düşkünü olsun – lakin nəticədə rüsvay olmasın; çox yesin – ağrısını çəkməsin; kəmağil və vəzirlərin məsləhətinə inansın – salamat qalsın.

Şah dedi: – Sən çox əziyyət və məşəqqətlər çəkibsən, arzunun əksinə olaraq düşmənlər qarşısında diz çöküb onlara hörmət göstərmisən.

Qarğa dedi – Xeyir götürmək məqsədilə çətin işlərə girişənlərin başqa çarəsi yoxdur, onlar gərək əvvəlcədən hər şeyi nəzərə alsın, ölümünü gözünün qabağına gətirsin, əlini bu dünyadan üzsün, sonra işə başlasın.

Yəqin ki, şah ilamnə üçün qurbağaya xidmət etməyə razı olduğunu eşitmişdir.

Şah soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Belə nəql edirlər ki, bir ilan o qədər zəifləmişdi ki, ova getməyə belə təqəti qalmamışdı, nə edəcəyini bilmirdi. Çünki gücsüz və qüvvətsiz nə yaşamaq mümkün idi, nə də azuqə əldə etmək. Öz-özünə düşündü: “Cavanlığı geri qaytarmaq olmaz, kaş bu qocalığı saxlamaq mümkün olaydı”.

Cavanlığı saxlamaq mümkün olmur,
Qocalığı heç saxlamaq olarmı?

Bu vəfasız dünyaya bel bağlamaq olmaz, heç elə bir ağıllı tapmaq olmaz ki, o sudan quruluq istəsin, oddan soyuqluq tələb etsin. Bu dünya səfra kimidir, onun nəticəsi mütləq sövdə olacaqdır¹.

...Keçmiş qaytarmaq, gələcəyi bilmək olmaz. Gərək mən bu gününümün hayına qalib öz işlərimi hiylə ilə düzəldəm və qarşıya çıxan əziyyət və məşəqqətdən çəkinməyəm. Çünki dünyada şərlə xeyir əkin yaranmışlar...

İlan belə düşündükdən sonra qurbağası çox olan bir gölün kənarına getdi və qəmli kimi onun qırağında oturdu.

Qurbağalardan biri onu görərək dedi: – Nə olub, deyəsən, bir az kefin yoxdur?

¹ Səfra və sövdə, yəni zərək və öd, qədim şərq fəlsəfəsində insanın bədəninə bir-birilə mübarizə aparan dörd ünsürdən ikisidir, O biri ikisi bəlgəm və qandır. *Mütərcim.*

İlan dedi: – Dünyada məndən daha bədbəxt bir məxluq ola bilərmi? Mənim güzəranım qurbağa tutub yeməklə keçirdi. İndi elə bir xəstəliyə tutulmuşam ki, qurbağa özü gəlib mənim ağızıma girsə, onu uda bilmərəm.

Qurbağa öz şahlarına muştuluq apardı və əhvalatı ona danışdı.

Qurbağaların şahı ilanı yanına çağırıb ondan soruşdu: – Nə səbəbə sən bu xəstəliyə tutulubsan?

İlan cavab verib dedi: – Bir qurbağam tutmaq istəyirdim, o mənim qabağımdan qaçıb bir zahidin evinə girdi, mən də onun dalısınca oraya getdim. Ev qaranlıq idi, ağızımı atdım, ağızıma bir şey keçdi elə bildim qurbağadır. Demə zahidin oğlunun barmağı imiş, dişimi sıxmağımla onun göyərək ölməsi bir oldu.

Zahid oğlunun dərdindən mənim dalımca qaçır və deyirdi: “Görüm səni elə bir xəstəliyə tutulasan ki, qurbağalar şahı sənə üstünə minib gəzməyə getsin və o, sədəqə olaraq verməyincə sən heç bir qurbağa yeyə bilməyəsən”. İndi gəlmişəm ki, qurbağalar şahı mənim üstümə minib gəzməyə getsin, çünki qəzanın hökmündən qaçmaq olmaz.

Bu söz qurbağalar şahının xoşuna gəldi. Özünün belə bir şan-şövkətə, şərəf və hörmətə layiq olduğunu ürəyindən keçirdi və ilanın üstünə minərək təkəbbür və qürurla gəzməyə getdi.

Bir az keçdikdən sonra ilan şaha dedi: – Şah sağ olsun, mənə güc lazımdır ki, ömür sürüb səni dalımda gəzdirə biləm, məndə isə can qalmayıbdır.

Şah dedi: – Doğru deyirsən, hər gün sənə iki qurbağa sədəqə edirəm.

İlan hər gün iki qurbağa yeyir və beləliklə, öz güzəranını keçirirdi. Bu işdən fayda götürdüyü üçün onu özünə alçaqlıq və təhqir hesab etmirdi. Mənim də əziyyətə dözməyim bu mahiyyətdə idi, çünki o, düşməni məhv etmək, tayfanı təhlükədən qurtarmaq, şahın həyatını və dövlətini qorumaq üçün lazımdı. Bundan əlavə, düşməni səbir və hiylə ilə daha tez darmadağın etmək olar, nəinki vuruş və müharibə ilə. Ona görə deyiblər ki, “ağıl gücdən üstündür”. Məsələn, bir adam nə qədər qüvvətli və güclü olursa olsun, vuruşda və ya ən çoxu 20 adamdan artıq öldürə bilməz, halbuki ağıllı bir adam düşünüb tədbir tökməklə bir ölkəni xaraba edib, qüvvətli bir ordunu məğlubiyyətə uğrada bilər. Məsələn, od özünün isti və yandırıcı olmasına baxmayaraq, bir ağacın üstünə düşsə, nə qədər çox yandırsa, yer üzərində olan hissəsindən artıq yandıra bilməz, halbuki su özünün soyuq və söndürücü olmasına

baxmayaraq ən böyük və zorba ağacları kökündən qoparıb aşırı bilər. Dörd şey az olsa belə, yenə onları çox hesab etmək lazımdır: yangın, xəstəlik, düşmən və borc...

Bütün bu işlərin hamısı yalnız şahın yüksək ağılı və qüdrətli dövləti sayəsində yerinə yetirilmişdir.

Qılıncına baş əydi şənü şövkət sultanı,
Tabe olmuş hökmünə fəlakətlərin dövrünü.

Deyiblər, əgər iki adam böyük bir arzuya nail olmaq istəsə – müvəffəqiyyətdə üstün olanı qalib gələr; müvəffəqiyyətdə bərabər olsalar – iradədə üstün olan qələbə çalar; iradədə bərabər olsalar – köməkçi və dostları çox olan qabağa düşər; əgər bu cəhətdən də aralarında fərq olmasa – o zaman taleyi uğurlu, bəxti güclü olan aparar.

Bəxtindir addımlayan qarşısında ordunun,
Ədalətidir duran keşiyində yurdunun.

Hikmət sahibləri demişlər, kim qələbədə başı gicəllənməyən və məğlubiyyətdən ruh düşkünlüyünə qapılmayan ağıllı və təcrübəli şahlarla düşmənçilik etmək fikrinə düşsə, zindəganlığı özünə haram edər, özü-özünü ölümə sürükləmiş olar. Bu hal xüsusilə o zaman daha tez baş verər ki, şah qarşıya çıxmaqla bütünlük bütünlük çətinlikləri nəzərə alsın, işin bütünlük incəliklərinə bələd olsun, harda tələsib, harda ehməl tər-pənməyi, harda qəzəblənib, harda mülayim olmağı bir-birilə qarışdırmasın. Bu gün və sabah edəcəyi işlərin gələcəkdə qələbəyə səbəb olacağını əvvəlcədən görə bilsin və bunun üçün tədbirlər düşünsün; həddən artıq yumşaq edib hər şey üçün güzəştə getməsin; həddən artıq qəddarlıq göstərərək hər şey üçün cəza verməsin...

Bu gün elə şah tapmaq olmaz ki, ölkələri mühafizə etmək və dirləri qorumaq işində bizim şahımızla müqayisə edilə bilsin. Xidmətində olanlara qayğı göstərmək, onları istedad və ləyaqətlərinə görə dövlət işlərinə irəli çəkib səadət və xoşbəxtliklərini təmin etmək, mehribanlıq, lütf və mərhəmət göstərmək, məsələn, rəiyyət yolunda öz həyatını əsirgəməməkdə bizim şahımız qədər fədakar ola bilsin...

Şah dedi: – Yox, bu böyük işin yerinə yetirilməsi, düşmənlərin məhv edilməsi yalnız sənənin düzgün məsləhətin, sonsuz sədaqətin və misilsiz məharətin nəticəsində mümkün olmuşdur... Mən yalnız sənə etibar etdim və onun da səmərəsini gördüm. Kim dövlət işlərinin cilo-

vunu ağıllı vəzirlərin əlinə tapşırıbsa o, heç vaxt peşman olmaz, hadisələrin cərəyanı, xoşbəxtliyi onun əlindən qoparıb apara bilməz.

Nə fikrə düşsəm əgər, izləsəm nə məqsədi mən,
Muradıma çataram, gər köməkçim olsan sən.

Sənin ağıllın ən təəccüblü cəhəti o idi ki, uzun müddət düşmənlə bir yerdə qala bilmiş, müxtəlif əziyyətlər çəkmiş, arzusunun əksinə olaraq min cür tənələr eşitmiş, lakin ağzından bir kəlmə də olsun elə bir söz qaçırmamısan ki, ona eyib tuta bilsinlər, nifrət və şübhəyə səbəb ola bilsin.

Qarğa dedi: – Mən hər işdə, hər vəziyyətdə şahın gözəl əxlaqını, onun kəramətini gözümün qabağına gətirir, bilik və əqlinin dərəcəsinə görə özümü hər cəhətcə ona oxşatmağa çalışır, onun şahlara xas olan davramış və rəftarını, göstəriş və fərmanını rəhbər tuturdum, şahın isə çətinlikləri aradan qaldırmaqda, səbir və dözümlü olub qələbə çalmaqdakı məharəti bütün dünyada şöhrət tapmışdır; çünki şahın dərin zəkası, incə siyasəti, onun əzəməti və calalı misilsiz şücaəti ilə birləşmişdir...

Şah dedi: – Sarayımda olan xidmətçilər arasında sözünün gözəlliyi, işinin düzgünlüyünə müvafiq gələn bircə sən idin ki, tükənməz bir əzm, sonsuz bir iradə göstərməklə belə böyük bir işi layiqincə yerinə yetirə bildin. Yalnız sənin səyin nəticəsində bizə elə bir zəfər nəsim olmuşdur ki, ondan qabaq nə ağzımızın dadı var idi, nə xörəyimizin ləzzəti; nə yeyib-İçməkdən zövq alırdıq, nə yatıb-dincəlməkdən; çünki özündən güclü düşməne rast gəlib, özündən qüvvətli rəqibə təsadüf edən, camını ondan xilas etməyincə gecəni gündüzdən, ayağı başdan, başmağı başlıqdan ayıra bilməz. Hikmət sahibləri demişlər ki, xəstə tam sağalmayınca yediyi xörəkdən ləzzət ala bilməz, hambal ağır yük altından çıxmayınca dərindən nəfəs ala bilməz, təhqir edilmiş xalq düşməni məhv etməyincə ürəyi soyumaz. İndi de görüm, onların padşahı necə idi?

Qarğa dedi: – Onun işlərinin əsasını tədbir və mehribanlıq deyil, xudpəsəndlik, təkəbbür və qürur təşkil edirdi; bununla birlikdə o, çox ağılsız, yüngülbeyin, fəzilət və zəkadan məhrum bir məxluq idi. Onun vəzir-vəkilləri də özünə oxşayırdı. Yalnız məni öldürməyi təklif edən onlara bənzəmirdi.

Şah soruşdu: – Onun hansı xüsusiyyəti sənin gözüne belə xoş görünübür ki, onu hey tərifləyir ağıllı olduğunu təsdiq edirsən?

Qarğa dedi: – Birincisi, məni öldürməyi təklif etməsi, ikincisi isə ağasının razılaşmayacağını bildiyi halda, öz məsləhətlərini ondan əsirgəməməsi idi. O, nəzakətlə, mülayim bir tonla odlu ifadələr işlədir və bununla birlikdə şahın qəlbinə toxunmur, həmişə onun böyük olduğunu nəzərə çarpdırırdı; şahın səhv etdiyini gördükdə gözəl və ibrətli məsələlər çəkərək onu başa salmağa çalışır, mənalı təmsillər, şirin əhvalatlar, duzlu hekayələr danışaraq başqalarının nöqsanlarını ibrət güzgüsü edirdi ki, şah ona baxıb öz eyblərini görsün və eyni zamanda bəhanə tapıb onu cəzalandıra bilməsin. Bir gün eşitdim, o, şaha belə deyirdi: “Hökmdarlıq çox şərəfli bir vəzifə və çox yüksək bir mövqedir. Onu təkə arzu və ya can atmaqla əldə etmək olmaz. Bunun üçün birgə çalışmaq və sədaqətlə bir-birinə kömək etmək lazımdır. Elə ki, belə bir xoşbəxtlik nəsim oldu, onun qədrini bilib saxlamaq, möhkəmləndirib qorumaq işində misilsiz fədakarlıq göstərməlidir. İndi isə ən düzgün yol budur ki, az səhv buraxıb, çox iş görəsən. Çünki ölkənin varlığı və dövlətin yaşaması kamil ağıl, tükənməz iradə, düzgün məsləhət və kəskin qılıncsız mümkün deyil”. Lakin onun sözünə qulaq asıb nəsihətini qəbul edən tapılmadı, hər şey alt-üst oldu. Nə onlar həmin bayquşun ağıl və zəkasından fayda götürə bildilər, nə o, özü bu mərifət və dərrakədən istifadə edib canını bələdan qurtara bildi.

Düşmən zəif və gücsüz olsa da, onun fikir və hiyləsindən qorunmaq haqqındakı hekayə bundan ibarətdir. Qarğa özünün zəif və gücsüzlüyünə baxmayaraq təkbaşına güclü və sayca çox olan düşməni, kəmağıl və korafəhm olduğuna görə, yalnız bu üsul ilə darmadağın edə bilmişdi. Yoxsa başqa yol ilə öz məqsədinə çata bilməzdi. O, belə bir qələbəni heç yuxuda da görə bilməzdi. Mərifət sahibləri bu hekayədən ibrət dərsi götürüb ağıllı nəticələr çıxarmalıdırlar və bilməlidirlər ki, düşmən zəif olsa da, ona etibar etmək və onun heç bir şey edə bilməyəcəyini demək olmaz, çünki bu dünyada hər şeyi gözləmək olar...

Əzəl qədəm atdığım yerlərə yaxşı bax sən,
Çünki düz yerlərdə də, çox olmuşdur büdrəyən.

Sədaqətli dostlar və ləyaqətli köməkçiləri ələ gətirmək ən qiymətli dövlət və ən qazanlı ticarət hesab edilməlidir. Kim bunların hər ikisini tapa bilsə, həm dostlar içərisində başı uca olar, həm düşmənlərin məkr və hiyləsindən qorxmaz. Hər iki dünyada öz məqsəd və arzusuna çatar...

MEYMUN VƏ TISBAĞA FƏSLİ

Rac Brəhmənə dedi: – Düşmənin hiyləsindən qorunmaq və rəqibin fitnə-fəsadına qarşı mümkün qədər ehtiyatlı olmaq haqqındakı hekayəni eşitdim. İndi, elə bir əhvalat söylə ki, orada birisi bir şey əldə etmək üçün səy göstərsin, lakin məqsədə çatdıqdan sonra nadanlıq üzündən fürsəti fəvt edib onu əldən versin.

Brəhmən dedi: – Ələ gətirmək, saxlamaqdan asandır. Çünki çox qiymətli, nəfis və nadir şeylər bəzən xoşbəxt təsadüf, bəzən hadisələrin cərəyanı nəticəsində heç bir əmək və səy göstərmədikdə də ələ gələ bilər, lakin ağıllı hərəkət edib düzgün tədbir görmədən onu saxlamaq çox çətinidir. Ağıl meydanında piyada, təcrübə aləmində naşı olanın qazandığı çox tez əlindən çıxar. Ona peşmançılıq və təəssüfdən başqa heç şey qalmaz. Necə ki, tısbağa əmək sərf etmədən meymunu tələyə sala bilmiş, lakin ağılsızlıq və nadanlığından fürsəti əldən verərək peşman olmuşdu.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belə nəql edirlər ki, bir adada çoxlu meymun yaşayırdı. Onların sərtlikdə şöhrət tapmış, siyasətçilikdə ad qazanmış, ədalətdə kamil, hökmdə qabil bir padşahları var idi. Ömrün baharı, həyatın xoşbəxtlik fəslə hesab edilən gənclik keçdikdən sonra qocalıq toru onu yavaş-yavaş sarımağa başlamışdı. Bir vaxt ayılıb gördü ki, nə belində qüvvət qalmışdır, nə gözündə nur...

Zəmanə ömürdən zamanı alır,
Qocalar məhv olur, gənclər qocalır.

Fələyin adəti belədir, cavanlıq tərəvətini qocalıq ətalətinə çevirdiyi kimi, dövlətin izzətini də fəqirlik zillətinə çevirir.

Cavanlıq, qocalıq, ehtiyac, dövlət,
Bu necə dövrəndir, nədir bu adət?!

Ruzigar gəlin paltarını geyinərək insanları özünə cəlb edir, zahirinə bəzək-düzək verərək ağılsız və sadələvh adamları yoldan çıxarır; saxta daş-qaş taxaraq hərəsə və acgöz insanları tamaha salır və beləliklə, hamı onun qurduğu tora düşür, onun arzu və istəklərinin əsiri olur, lakin bilmir ki, onun bünövrəsi – xəyanətlə, özülü – məkr və hiylə ilə qurulmuşdur; iradəsi zəif, özü hərdəmxəyal, sözü etibarsızdır.

Bu dünyanın dövləti Gürzə ilan kimidir,
Xarici əlvan rəngli, daxili ağı zəhər.
Dövlətlilər “var” – deyər döldururlar piyalə,
Yoxsullar “olar” – deyər ümid bağlar xəyalə.

Ağıllı adamlar əlbəttə, belə şeylərə fikir verməyib bu fani dünyanın çahü-cəlalına uymazlar...

Xülasə, şahın qocalıb gücdən düşdüyü aşkar olcaq, həşmət və əzəməti birdən-birə azaldı, nəfəsi kəsərdən düşdü. Bu zaman onun qohumları içərisindən alnında xoşbəxtlik ulduzu yanan, rəftar və davranışında, oturub duruşunda səadət və dövlət əsəri görünən, sərkərdəlik mənəsinə qabil, şahlıq dərəcəsinə layiq bir cavan oğlan meydana çıxdı. O, öz elmi və helmi ilə ordu və rəiyyəti arasında hörmət qazandı, onun məhəbbəti xalqın ürəyinə yol tapdı. Qocalıb taqətdən düşmüş və beli bükülmüş şahı təxtdən salıb ölkənin cilovunu gəncin əlinə verdilər. Onu özlərinə şah seçdilər. Yazıq qoca meymun kor-peşman baş götürüb yola düzəldi. Nəhayət, gəlib dəniz sahilində olan qalın bir meşəyə çatdı. Orada bir əncir ağacı tapıb onun meyvələrilə dolanmağa başladı. Həmin ağacın kölgəsində bir tısbağa istirahət edər, orada uzanıb nazlanmağı çox sevərdi. Bir gün meymun əncir yeyərkən təsadüfən onlardan biri şappıltı ilə suya düşdü. Bu səs meymunun xoşuna gəldi, ikinci ənciri suya saldı, kefi bir az da kökəldi. Meymun vaxtaşırı hər saatdan bir suya əncir atır və onun səsinə böyük bir zövq alırdı. Tısbağa isə əncirləri yeyir onların məhz onun xatiri üçün atıldığını fərz edir, tanış olmadığı halda ona qarşı belə mehriban olan bu meymunun dostlaşdıqdan sonra nələr edəcəyini düşünürdü. Tısbağa belə fikirləşdikdən sona meymunu səslədi, onunla dost olmaq istədiyini dedi. Meymun da öz razılığını bildirdi. Onlar bir-birinə o qədər mehriban oldular ki, sanki iki bədəndə bir can yaşayır, bir köksdə iki ürək döyünürdü... Bir tərəfdən, meymunun qərblilik duyğuları aradan qalxmış, digər tərəfdən isə, özünə tısbağa kimi bir dost tapmışdı... Onların bir-birinə olan məhəbbəti o qədər artdı ki, nəhayət, meymun məmləkət və dövlətin əlindən çıxdığını unuddu, tısbağa isə öz yurd və yuvasına qayıtmağı yaddan çıxartdı.

Bu hadisədən bir müddət keçdi, tısbağanın evə qayıtmadığını görən dişi tısbağa yaman narahat olmağa başladı, qəmlənib kədərləndi, nəhayət, davam gətirməyib şikayət üçün öz bacılığının yanına getdi...

Bacılığı dedi: – Əgər əsəbiləşməyib məni təqsirləndirməsən, onun harada olduğunu sənə deyə bilərəm.

Dişi tısağa dedi – Bacım, bu nə sözdür söyləyirsən, kim sənin dediklərindən şübhələnib sənə irad tuta bilər, mən nəyə əsasən əsəbiləşib səni təqsirkar hesab edə bilərəm?

Bacılığı dedi: – Eşitmişəm ki, o, bir meymunla bərk dostlaşıb, canı dildən ona məftun olubdur, onun vəslini sənin hicrindən üstün tutur, sənin fəraq atəşini onun vüsəl suyu ilə söndürür. İndi qəm çəkib kədərlənməyin heç bir mənası yoxdur, elə bir tədbir–görmək lazımdır ki, kişin geri qayıtsın.

Onlar hər ikisi birlikdə fikirləşməyə başladılar, axırda belə bir qərara gəldilər ki, meymunu öldürməkdən başqa çarə yoxdur. Sonra dişi tısağa özünü xəstəliyə vurub bacılığından ərinə xəbər göndərdi.

Tısağa evinə getmək üçün meymundan icazə istədi. Evinə çatdıqda arvadını yorğan–döşəyə yıxılmış gördü, o tərəf–bu tərəfinə keçib dil tökməyə başladı, bir fayda vermədi. Arvad bir kəlmə də olsun danışmadı. Vəziyyəti belə görə tısağa arvadının bacılığından xəstəliyin səbəbini və arvadın nə üçün danışmadığını soruşdu.

Arvadın bacılığı dedi: – Bir xəstəliyin ki, dərmanını tapmaq mümkün olmasın və xəstənin həyatdan əli üzölsün, o, necə danışa bilər?

Tısağa dedi: – O necə dərmandır ki, buralarda tapılmaz? De, gədim başqa yerlərdən axtarım, dostlardan xahiş edim, düşmənlərə yalvarım.

Arvadın bacılığı dedi: – Bu, biz qadınlara xas olan elə xəstəlikdir ki, onu meymun ürəyindən başqa heç bir şeylə müalicə etmək olmaz.

Tısağa dedi: – İndi meymun ürəyini haradan tapmaq olar?

Arvadın bacılığı dedi: – Elə biz də səni ona görə çağırmışıq ki, son dəfə arvadınla vidalaşmaqdan məhrum olmayasan.

Tısağa həddən artıq qəmlənib kədərləndi, nə qədər fikirləşdisə, heç bir çarə tapa bilmədi. Nəhayət, öz dostu meymun haqqında düşünməyə başladı və öz–özünə dedi: “Əgər aramızda olan bu qədər qədim bir dostluq və möhkəm sədaqətə baxmayaraq ona xəyanət etsəm, bu, namərdlik və insafsızlıq olar; əgər əhdə vəfadar olub özümü riyakarlıq günahından və fitnəkərlilik əzabından mühafizə etsəm, evimin dirəyi, həyatımın bəzəyi, övladlarımın pənahı, bərk günümün imdadı arvadım əlimdən gedər”.

Bir saata qədər bu cür fikirlər edib iztirab və həyəcan, qətiyyət və tərəddüd içərisində dolandıqdan sonra, nəhayət, arvadın eşqi zəfər çaldı. Tısağa vəfadarlıq daşını atəyindən tökmək qərarına gəldi... Lakin tısağa gözəl başa düşürdü ki, meymunu adaya gətirməyincə o, bu məqsədə nail ola bilməyəcəkdir. O, belə fikirləşə–fikirləşə meymunun yanına gəldi. Ayrılıq müddətində meymunun ona qarşı məhəbbəti birə on artmışdı. Ona görə tısağanı böyük bir hərarətlə qarşılayıb xəstənin vəziyyətindən, oğul–uşaqlarının, qohum–qardaşlarının dolaacağından sorğu–sual etməyə başladı.

Tısağa dedi: – Sənin ayrılığın mənə o qədər təsir etmişdi ki, heç onlarla görüşməkdən bir ləzzət ala bilmədim. İndi istəyirəm, əgər zəhmət qəbul etsən, bizim evimizə gedək, özün uşaqlarımı necə güzəran keçirdiyini görəsən, bizim əhli–əyalı öz gəlişinlə sevindirəsən, qohum–qardaşlar və dost–aşnalarımın yanında mənim başımı uca eləyəsən. Onlar da hazırladıqları xörelərdən sənin qabağına qoyub öz qonaqpərvərlik borclarını yerinə yetirsinlər. Bəlkə, beləliklə sənin mənə göstərdiyin mərhəmət və kəramətin xəcalətindən cüzi də olsa çıxam.

Meymun dedi: – Amandır, bu barədə heç narahat olma. Sən bu qardaşlıqda məni özündən üstün tutmamalısın, çünki mənim sənə köməyinə daha çox ehtiyacım vardır. Doğrudur; mən indi öz könlümün sultanıyam, daha xoşbəxt dolanıram. Əgər bu azadlıq və rahatlıq nəsimi mənim damağıma daha əvvəl çatsaydı, qənaətlə dinc, fəraqat dolanmağın belə şirin və dadlı olduğunu bilsə idim, heç vaxt xeyri az, dərdi çox olan hökmdarlıq eşqinə düşməzdim. Lakin, bütün bunlarla birlikdə, yenə də mən vətəndən, qohum–qardaş, dost–aşna, rəiyyət və xidmətçilərdən uzaq düşüb dövlət və səltənəti əlindən çıxmış yazıq bir məxluqam. Allah səni yetirməklə mənim boynuma böyük bir minnət qoyubdur. Sən öz dostluq və məhəbbət əlini o vaxt mənə uzadıbsan ki, mən hicran və fəraq pəncəsində məhv olub gedirdim. Bütün bunlar göstərir ki, sənin haqqın mənim boynumda daha böyükdür. Ona görə sənin üzr istəyib xəcalət çəkməyinə heç bir əsas yoxdur. Bundan əlavə, mürüvvət və sədaqət sahibləri yanında dostluğun çox böyük qiyməti vardır, heç bir şey onların arasındakı etibar və inamı əvəz edə bilməz. Müxtəlif heyvanlar bir–birilə tanış olmadıqları halda belə, yemək və içməkdə yoldaşlıq edir, qarınları doyduqdan sonra o saat ayrılıb bir–birini unudurlar. Halbuki dostlar belə etmirlər, onların biri məşriqdə, biri məğribdə olsa, yenə bir–birinin xatirinə yaşayıb təsəlli taparlar.

Nəyə lazım bu boş həyat, ümid yoxsa vüsalına.
Yatmaz idim, rüyada gər çatmasaydım xəyalına.

Camaatın evinə oğruların dəstə ilə gəlməsi dostluq və sədaqət xatirinə deyil, bəlkə bir şey çırpışdırmaq üçündür, onların bəzən bir-birinə fədakarlıq göstərmələri də buna görədir.

Dəniz səfərinə çıxan adam özünə yoldaş axtarar, lakin dostları bu səfərdən imtina etsələr, bunu düşmənçilik hesab etmək olmaz. Çünki onlar faydasız bir işə getməkdənsə, öz yerlərində qalmağı daha üstün tuturlar. Hərçənd ailənizi ziyarət etməyi təklif edirsiniz, lakin bilirsiniz ki, mən dəryadan keçə bilmərəm.

Tısağa dedi: – Mən səni öz dalımda o adaya apararam ki, orada həm asayış var, həm yaşayış.

Xülasə, tısağa adanı o qədər təriflədi ki, axırda meymun razılıq verdi və öz müqəddəratım ona tapşırı. Tısağa onu arxasına alaraq evinə tərəf yollandı. Suyun ortalığına çatdıqda bir az fikrə getdi və sonra öz-özünə dedi: “Alimlərin ən böyük günah hesab elədikləri bir şey varsa, o da vəfasızlıq və xəyanətdir, xüsusilə, dostlar haqqında, özü də, etibarsız qadınlar xatirinə. Atalar deyiblər ki, qızılın saflığını odda, heyvanın gücünü ağır yük altında, insanın düzlüyünü ticarətdə və əmanətə xəyanət etməməkdə yoxlamaq olar. Hər halda elm qadınlarının məkrlərinə uyub, onların hiylələrinə aldanmamağı məsləhət görür”. O, öz qəlbində belə ziddiyyətli mühakimələr yürüdərək suyun ortasında dayandı... Onun tərəddüd etdiyi, nə barədə isə ciddi düşündüyü açıq-aydın görünürdü. Bunu hiss edən meymun şübhəyə düşüb narahat olmağa başladı. Tısağadan soruşdu: – Nə olub, nə üçün belə fikir dəryasına qərç olubsan? Bəlkə məni aparmaq sənə ağır gəlir?

Tısağa dedi: – Sən bunu nəyə əsasən deyirsən, yoxsa, məndə bunu aşkara çıxaran bir əlamət görübsən?

Meymun dedi: – Görürəm sən vicdan əzabı çəkir, öz nəfslə mübarizə edir, tərəddüd və iztirab keçirirsən.

Tısağa dedi: – Doğru deyirsən. Mən düşünürəm ki, sən birinci dəfədir bizə gedirsən, arvadım da xəstədir, yaqın ki, ev də tör-töküntü olar. Qorxuram ürəyim istədiyi kimi səni yaxşı qəbul edə bilməyəm, lazım olan hörmət və qonaqpərvərliyi yerinə yetirə bilməyib el içərisində rüsvay olam.

Meymun dedi: – Sənin namuslu və düz olduğun, məni ürəkəndən dost hesab edib açıq ürəklə qonaq apardığın məlum olduğundan, məc-

lisimiz nə qədər sadə, süfrəmiz nə qədər kasıb olsa, söhbətimiz o qədər səmimi və xudmani olar. Sənin təmizürəkli olduğunu bildiyim üçün deyə bilərəm ki, sən nahaq narahat olub məni yaxşı qarşılamaq üçün bu qədər iztirab çəkirsən; sakit ol, nahaq yerə özünü incitmə.

Tısağa bir az da getdikdən sonra dayandı, yenə də əvvəlki kimi dərin fikrə daldı. Meymunun şübhələri artmağa başladı və öz-özünə dedi: “Dostundan şübhəyə düşən adam gərək o saat tədbir görüb onunla ehtiyatlı dolanmağa başlasın, qorunub özünü gözləsin, əgər şübhələri doğru çıxarsa, onun yetirə biləcəyi ziyandan canını salamat qurtarar, səhv edərsə, heç vaxt ehtiyatlı olduğu üçün onu məzəmmət etməzlər. Ehtiyat igidin yaraşığıdır – demişlər. Bundan əlavə, tez-tez dəyişdiyi üçün ürəyə “qəlb” adı verilmişdir¹. Bilmək olmaz, hər saat nə xəyala düşər, xeyir istər, yoxsa şər”. Sonra tısağaya dedi: – Yenə nə olub hər an fikir meydamında at çapır, xəyal dəryasına baş vurursan?

Tısağa dedi: – Nə edim arvadımın xəstəliyi, onun səhhətinin pozğunluğu məni düşünməyə məcbur edir.

Meymun dedi: – Dostluq və səmimiyyət xatirinə sən bu nigarançılığının səbəbini mənə açdın. İndi de görüm, onun xəstəliyi nədir, onu nə ilə sağaltmaq olar?

Tısağa dedi: – Həkimlər elə dərman demişlər ki, onu heç yerdə tapmaq mümkün deyil.

Meymun soruşdu: – O nə dərmandır?

Tısağa dedi: – Meymun ürəyi.

Suyun ortalığında meymunun başından tüstü qalxdı, gözləri qaraldı, öz-özünə dedi: “Məni bu dəhşətli fəlakətə sürükləyən artıq-tamahlıq və acgözlülük oldu; məni bu qorxunc girdaba şöhrətpərəstlik və hərislik saldı. İndi isə hiylə və tədbirdən başqa, mənim əlimdən tuta biləcəm heç kəsə yoxdur. Adaya gedib ürəyimi vermək istəməsəm, acından öləcəyəm, özümü suya atıb qaçmaq istəsəm, boğulub həlak olacağam...”. Bunları düşündükdən sonra tısağaya dedi: – Mən sənin o ağıllı arvadının əlacını tapdım. Alimlər deyiblər ki, xeyrat və ehsan vermək üçün tələb edilən şeyləri müzaiqə edən mömin, xalqın ehtiyacı olan azuqəni gizlədən şah, dostlarının xoşbəxtlik və rahatlığı üçün vacib olan şeyi verməyən dost, həmin adları daşımağa layiq deyildir. Mən sənin öz arvadını nə qədər sevdiyini başa düşürəm və onun

¹ Q ə l b – ərəbcə “dəyişmək, döndərmək, çevirmək” və s. deməkdir. *Mütərcim*

və onun səhhəti üçün zəruri olan dərmanı səbəbsiz olaraq verməmək dostluğa yaraşan şey deyil. Mən bu xəstəliyin nə olduğunu yaxşı bilirəm, çünki bizim arvadlar da bu xəstəliyə çox tutulurlar. Biz ürəklərimizi verməklə onları müalicə edirik, özümüz də ürəyimizi çıxarırkən çox cüzi bir ağrı duyuruq. Əgər sən bunu mənə sahilə desəydin, mən ürəyimi özümlə götürərdim. Bir də ki, bundan sonra bu qoca vaxtımda mənim ürəyə ehtiyacım yoxdur. Təsəvvür et ki, mənim üçün ürəyi gəzdirməkdən daha ağır heç bir şey ola bilməz. Çünki onun üzərinə qonan qəm, kədər həddindən artıq, ehtimal ediləcəyindən ağırdır. Ona görə ürəyimi çıxarmışam ki, bəlkə əhl-əyal hicranı və dövlət dərdi bir qədər azalsın. Mən bu ürək yandıran qüssələr, qəlbə od vuran düşüncələrdən bir az rahat olum.

Tısbəğa dedi: – Bəs nə üçün ürəyi evdə qoydun?

Meymun dedi: – Meymunlarda belə bir adət var, istədikləri dostlarının evlərinə qonaq getdikdə və bu görüşün xoş olmasını arzu etdikdə ürəklərini özlərilə aparmazlar. Çünki, ürək, əziyyət və məşəqqət məkanı, qəm və möhnət məskənidir. Sənin evinə gəlmək qərarını qəbul etdikdə istədim ki, sən məndən tam razı qalasan, öz-özümə dedim ki, sənin o ağıllı və iffətli arvadının xəstəliyini eşitdiyim halda, ürəyimi ora aparmaq yaxşı düşməz. Əlbəttə, sən məni dostluqda yaxşı tanıdığın üçün ola bilər, bu sözlərimə inanıb məni bağışlayasan, lakin qorxuram, sənin qohum-qardaşım güman etsin ki, aramızda olan bu dərin və qırılmaz dostluğa baxmayaraq, mən bu dəyərsiz ürəyi müzaiyə edir və mənim üçün qətiyyənlə xeyri olmayan bir şeyi sənə verməkdən boyun qaçırıram. Əgər geri qayıtsan, pis olmaz, ürəyimi götürüb gələrək.

Tısbəğa o saat geri qayıdıb meymunu sahilə çıxartdı. Meymun dərhal qaçaraq ağaca dırmaşdı. Tısbəğa bir saata qədər ağacın altında gözlədikdən sonra meymunu səslədi, meymun gülərək dedi:

Ey üzdo dost olan, batini düşmən,
Əhdinə böyləmi vofa edirsən?...

Mən ömrümü bu dünyada başa vurmuşam, ruzigarın isti-soyuğunu dadmışam, indi sən mənə kələk qurmaq istəyirsən? Artıq o xam xəyallardan əl çək və bundan sonra kişilikdən dəm vurub, əhd – vəfadan söhbət açma. Sənin etibarsız olduğunu mənim aqlım və zəkam çoxdan dərk etmişdir. Elə güman etmə ki, mən də tülkünün dediyi “ürəyi və qulağı olmayan” uzunqulaq kimiyəm.

Tısbəğa soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Belə nəql edirlər ki, bir şir xora çıxarıb qotur tökmüşdü. Elə zəifləmişdi ki, ova getmək təqəti belə qalmamışdı. Bir tülkü ona qulluq edirdi. Bir gün tülkü soruşdu: – Şah bu dərdi müalicə etmək fikrində deyilmi? Şir dedi: – Əgər dərman tapılsa, bir saniyə də olsun bu ağrıya dözmərəm. Ancaq deyirlər ki, bu dərddən dərmanı ulaq ürəyi və eşşək qulağıdır, o da ki tapılmır. Tülkü dedi: – Əgər icazə versəniz, onu tapmaq çətin deyildir. Burada bir bulaq var, ora paltar yuyan gəlir. Onun paltarını daşıyan bir ulağı var, hər gün çəmənlə otlayır. Mən onu aldadıb bura gətirərəm, şah nəzir edib onun ürək və qulaqlarını yeyər, yerdə qalanlarını isə öz xidmətçilərinə bağışlar.

Şir buna razı oldu. Tülkü ulağın yanına gedib salam verdi, mehribanlıq göstərib o tərəf – bu tərəfinə keçməyə başladı. Sonra soruşdu: – Nə olub, səni yorğun və bükə görürəm?

Ulaq dedi: – Bu paltar yuyan get-gedə yükümü artırır, yemimi azaldır, heç bilmirəm nə edim.

Tülkü dedi: – Qaçıb qurtarmaq və başqa sığınacaq tapmaq mümkün ikən nə üçün bu əzaba dözsən?

Ulaq dedi: – Hara getsəm, mən bu əziyyətdən xilas ola bilməyəcəyəm?

Tülkü dedi: – İcazə ver səni elə bir çəmənlə aparım ki, oranın torpağı gövhər-fürüş dükanından daha zinətli, daha əlvan, daha bəzəkli olsun, havası otağ kimi müşk və ənbər qoxusu versin.

Dünyada belə bir yer, düşə bilməz heç ələ,
O gözəl çəmənlə, dəyməmiş ayaq hələ.

Bir az bundan qabaq başqa bir ulağa da məsləhət görmüşdüm ora getsin, deyirlər ki, indi orada yeyib-içir, kef çəkir, nə yük daşıyır, nə minnət götürür.

Bu sözlərdən ulağın ağzı sulandı, tülkünün kələyi baş tutdu.

O, tülküyə dedi: – Sənin məsləhətindən çıxmaq olmaz, çünki bilirəm, sən bunu dostluq, şəfqət və xeyirxahlıq üzündən edirsən.

Tülkü ulağı şirin yanma apardı. Şir hücumla keçdi, həmlə etdi, guya nəre çəkib pəncə vurdu, lakin gücsüzlük və təqətsizlik üzündən heç bir şey çıxmadı, ulaq qaçıb canını qurtardı.

Tülkü şirin belə zəif düşdüyünü gördükdə bir az fikrə getdi, sonra dedi: – Bundan da böyük bədbəxtlik ola bilərmə ki, mənim ağam bir

ulağı tutub parçalaya bilməsin. Bu söz şirə ağır gəldi, öz-özünə düşündü: “Əgər desəm, özüm tutmadım, heyrət və təəccübə səbəb olaram, əgər zəifləyib əldən düşdüyümü etiraf etsəm, aciz hesab edilərəm”.

Sonra üzünü tülküyə çevirib dedi: – Şahların etdiyi işlərin səbəbini rəiyyətin bilməsi məcburi deyildir, çünki onların kamallarının dərk etdiyi şeyləri hər kəs başa düşə bilməz. Sən gərək bu sualı mənə verməyəyin. İndi bu fikirdən əl çək, elə bir hiylə işlət ki, həm ulaq geri qayıtsın, həm də sənin sədaqətli və fədakar olduğun meydana çıxsın.

Tülkü yenidən ulağın yanına getdi, ulaq onu görcək məzəmmət etməyə başladı, dedi: – Sən məni hara aparmışdın?

Tülkü dedi: görünür sənin insanlar arasında çəkdiyən əziyyət və məşəqqətin acısı hələ canından çıxmayıb, odur ki, hər nə olur qorxursan, yoxsa orada təhlükəli heç bir şey yox idi. O erkək ulağın sənə əl atması yalnız məhəbbətin qüvvəti və ehtirasın şiddəti üzündən olmuşdur. Əgər bir az da səbir etsəydin, onun nə qədər mehriban, qılıqlı və yumşaq xasiyyətli olduğunu görərdin. Mən də səni ora aparacağımın peşman olub onun yanında üzükara çıxmazdım.

Tülkü o qədər belə hədə-rən-pə-dərən sözlər danışdı ki, axırda ulaq tərəddüd etməyə başladı və elə bildi ki, doğrudan da, onun gördüyü başqa cinsdən olan bir uzunqulaqdır. Çünki o indiyə qədər şir görməmişdi.

Ona görə yenə tülküyə qoşulub şirin yanına gəldi. Onu mehribanlıqla qarşılıyıb şirin-şirin dindirdi. Ulağın qorxusu zayıf oldu, şirə daha çox yaxın oldu. Şir sıçrayıb onu parçaladı. Tülküyə dedi ki, göz-lə, mən qüsl edib bunun ürək və qulaqlarını yeyim, çünki məndə olan xəstəlik yalnız bu üsul ilə müalicə oluna bilər. Şir qüsl edənə qədər tülkü ulağın ürəyini və qulaqlarını yeyib qurtardı.

Şir qayıdıb ulağın ürəyini və qulaqlarını görmədikdə soruşdu: – Bəs ulağın ürəyi və qulaqları hanı?

Tülkü cavab verib dedi: – Şah sağ olsun, əgər onun biri duyğu, o biriləri isə eşitmə mərkəzi olan ürəyi və qulaqları olsaydı, sizin birinci hücumunuzun ləzzətini daddıqdan sonra mənim yalanlarıma inanmazdı, hiylələrimə aldanmazdı və öz ayağı ilə özünü gora sürükləməzdi. Bu məsələ ona görə gətirdim biləsən mən ulaq kimi ürəksiz və qulaqsız deyiləm. Sən nə qədər hiylə və məkr vardırsa, hamısını işlətdin, bunları öz ağıl və idrakımla başa düşdüm, çox əlləşdim ki, çətinə düşmüş işi asanlıqla yoluna salam. İndi sən yenidən geri qayıtmağı xahiş edirsən, lakin nahaq zəhmət çəkirsən, bu, bir daha baş tutası kələk deyil.

Tısağa dedi: – Doğru deyirsən. Mənim indi etiraf və ya inkar etməyimin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. İndi sən qəlbine elə bir nisgil dağı çəkilməmişdir ki, onu nə fələyin dövrünü söndürə bilər, nə zamanın cərəyanı. Mənim də alınma elə bir rəzalət damğası basılmışdır ki, onu nə ruzigarın gərdişi poza bilər, nə qəzanın əli. Artıq təəssüf edib üzr istəməyin, peşman olub kədərlənməyin mənası yoxdur. İndi fəraq zə-hərini qətrə-qətrə içib, hicran qançılarında dözmək lazım gələcəkdir.

Bütün ömrüm boyu bir iş tutdum,
Onda da yüz günah batdım mən.
Öylə bir xidmətim də yoxdur ki,
Onu xatırladım da əfv edəsen.

Tısağa bu sözləri dedikdən sonra oranı tərk edib kor-peşman evinə qayıtdı.

Bir şeyi və ya bir dostu ələ gətirdikdən sonra nadanlıq və sadə-lövhlük üzündən onu itirmək haqqındakı rəvayət bundan ibarətdir.

Ağıl və təcrübə sahibləri bu hekayədən ibrət dərəsi götürüb əldə etdikləri dövlət, dost və başqa nemətləri əziz saxlamalı olduqlarını başa düşər və onların hədə getməsinə yol verməzlər. Çünki əldən buraxılan şeyi geri qaytarmaq hələ-hələ mümkün olmaz, təəssüf edib ah və əfsus qoparmağın da xeyri yoxdur. Bir sözlə, sonrakı peşmançılıq fayda verməz.

ZAHİD VƏ GƏLİNCİK¹ FƏSLİ

Rac Brəhmənə dedi: – Firsəti əldən verib sonra peşman olan adam haqqındakı əhvalatı eşitdim. İndi elə bir əhvalat danış ki, işdə tələsən, fikirdən yoxsul, tədbirdən məhrum bir adamın taleyi təsvir edilsin və onun aqibətinin nə ilə qurtardığı göstərsin...

Brəhmən dedi: – İşlərini ağıl, kamal, təmkin, təcrübə, ehtiyat, iradə və mətanətlə qurmayan adam həmişə axırda peşmançılıq çəkər... Buna misal olaraq düşünmədən işə başlayan, yazıq Gəlinciyi günahsız olaraq məhv edən və beləliklə, əlini nahaq qana boyayan zahid heka-yəsini göstərmək olar.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Bir zahidin qəşəng, gözəl bir arvadı var idi. Sanki sübhün şəfəqi onun üzünün nuru ilə işıqlanmış, gecənin qarənliyi onun zülfünün rəngilə boyanmışdı.

Bəzəklər zinət verər camala, budur adət,
Lakin onun camalı, bəzəyə verir zinət.

Zahid uşaq arzusunda idi, lakin vaxtın xeyli keçməsinə baxmayaraq, arvadı hamilə olmurdu. Zahid yavaş-yavaş ümitsizliyə qapılırdı ki, birdən arvadı onu sevindirdi və hamilə olduğunu xəbər verdi. Zahidin könlü açıldı, arvadından hər gün həmin sözü söyləməsinə xahiş etdi. Bir gün zahid arvadına dedi: – Tezliklə sən bir oğlan doğacaqsan, mən ona yaxşı bir ad qoyub tərbiyəsilə özüm məşğul olacağam; elə edəcəyəm ki, qısa bir müddət içərisində bu dünyanın elmlərini öyrənib, o dünyanın biliklərinə də vaqif olsun. Qoy bu, bizdən ona yadigar qalsın; sonra onun özünün də bizim ürəyimizin dirəyi, gözümüzün işığı çoxlu övladı olacaqdır.

Hər kəsin qəlbində bir arzu var, bax mənim də arzum övladdır ancaq.

Arvad dedi: – Sən bilirsən ki, mənim oğlum olacaqdır? Bəlkə heç doğa bilmədim, doğsam da, oğlan olmadı. Fərz edək ki, Allah sən deyən kimi etdi. Ömür sən deyənləri etməyə vəfa edəcəkmisən? Nə isə... Bu, çox uzun məsələdir və sən nahaq yerə arzu atına minərək xəyallar

¹ Gəlincik – dələ fəsiləsindən olan yırtıcı bir heyvan. *Mütərcim.*

meydanında çapırsan. Sənin bu sözlərin yersiz olaraq bal və yağ üzünə axıdan zahidin işinə oxşayır.

Zahid soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Belə nəql edirlər ki, bir zahid var imiş. Onun qonşuluğunda kərə yağ və bal satan bir kişi yaşayırmış. O kişi hər gün zahidə bir az bal və kərə göndərərmiş. Zahid yediyini yeyər, qalanını isə tavandan asılmış bardağa tökərmiş. Bir gün görür ki, bardaq dolubdur. Öz-özünə fikirləşir ki, əgər bu bal və kərəni on dirəmə sata bilsəm, puluna beş qoyun alaram, onların hərəsi beş quzu doğar. Beləliklə, yavaş-yavaş bir sürü əmələ gələr, dövlətim artar, sonra böyük, adlısanlı ailələrin birisilə qohum olaram, o arvaddan mütləq bir oğlum olar, ona yaxşı bir ad qoyub təlim və tərbiyəsini özüm verərəm. Əgər sözə baxmayıb şuluq salsa, bu əsa ilə onu tənbeh edərem.

Zahid belə düşünə-düşünə o qədər özünə aludə olub qızıışmışdı ki, birdən əsanı götürüb oğlunu vurur kimi havada oynatdı, əsa tavandan asılan bardağa dəyib onu sındırdı, bal və kərə axıb zahidin başına və üzünə töküldü.

Bu məsələni ona görə dedim, biləsən ki, bir şeyi yaxşı bilib arxayın olmadan, o barədə söhbət açıb fikir söyləmək eyibsiz olmaz və nəticədə gətirib peşmançılığa çıxarar.

Arvadın bu sözləri zahidi daldığı xülyadan ayıltı. Hamiləlik vaxtı başa çatdıqdan sonra zahidin arvadı gözəl və sağlam bir oğlan doğdu. Şadlıq edib nəzirlər verdilər. Arvad bir az qüvvəyə gəldikdə uşağı ərinə tapşırıb özü hamama getdi. Bir saat keçməmişdi ki, fərraş gəldi və şahın zahidi çağırtdığını dedi. Zahid çarəsis qalaraq uşağı evlərində saxladıkları və hər cür yemək içməklə təmin etdikləri Gəlinciklə bir yerdə qoyub şahın yanına getməli oldu. Zahid təzəcə gözdən itmişdi ki, Gəlincik böyük bir ilanın uşağın beşiyinə doğru süründüyünü gördü. Yerindən sıçrayıb onu öldürdü və uşağı təhlükədən xilas etdi. Zahid qayıdıb Gəlinciyi qana bulaşmış gördükdə oğlunun qanı olduğunu güman etdi, ağılı başından çıxdı, heç bir sorğu-sual etmədən çomağı qaparaq Gəlinciyin başını əzdi. Evə girdikdə uşağın salamat, ilanının parça-parça doğrandığını gördü, məsələni anladı. Başını yolub sinəsinə didir, sarsəm adamlar kimi üzünü dama, divara tutub deyirdi:

Həyatım acıdır, qəlbim yaradır,
Əzoldən taleyim, günüm qaradır.

Zahid gah daş kimi donub xəyala dalır, gah ilan kimi qıvrılıb yerində qalırdı. Nəhayət, arvadı gəlib çıxdı, vəziyyəti görüb kədərləndi. Bir saata qədər ərinə təsəlli verib ürəyini ələ aldı. Axırda zahid sakitləşib arvadına dedi: – Bu hadisəni yaxşı yadında saxla, bil ki, tələsik işin axırı belə olar.

Brəhmən dedi: – İşdə tələsən adamın taleyinin sonu haqqındakı hekayə bu idi..

PİŞİK VƏ SIÇOVUL FƏSLİ

Rac dedi: – Fikirləşmədən tələsik iş görən və nəticədə peşman olaraq dərin heyrət, təəccüb və xəyal, dəryasına dalan adam haqqındakı rəvayəti eşitdim. İndi elə bir əhvalat de ki, sağdan, soldan, qabaqdan və daldan hücumla keçmiş çoxlu düşməni olan, beləliklə, ölüm təhlükəsi və məhv olmaq qarşısında qalan bir adam təsvir edilsin. Lakin o, öz nicatını düşmənlərdən biri ilə dostlaşmaqda görsün, onunla əhd-peyman bağlayıb öz canını xilas etsin və əhdindən də dönməsin. Əgər bu mümkün deyilsə, onda dostluğun necə əmələ gəldiyi, sülhün hansı yollarla əldə edildiyi haqda bir şey söylə.

Brəhmən dedi: – Çox zaman dostluq və düşmənçilik uzun sürüb əbədi olmur. Onlar hadisələrin gedişindən və zamanın gərdişindən asılı olaraq dəyişilir. Onlar bahar buludu kimidir: gah yağar, gah kəsər.

Qadınların vəfası, şahların dostluğu, dəlilərin mülayimliyi, uşaqların gözəlliyi də bu qəbildəndir. Hədd-kamala çatmış, uzun müddət öz tərəvət və təzəliyini mühafizə etmiş dostluqlara da bəzən göz dəyir, onlar bir anda nifrət və ədavətə çevrilir; eləcə də çox qədim düşmənçilik və irsi ədavətlər cüzi bir təsadüf, xoş bir rəftar nəticəsində möhkəm dostluqla əvəz edilir. Ona görə ağıllı adamlar hər iki halda təmkinli olub həm düşmənlə xoş rəftar edər, onunla bir vaxt dost ola biləcəyindən əlini üzməz, həm də dostla mülayim dolanıb onun əbədiyinə bel bağlamaz... Uzaqgörən və gələcəyi düşünən hikmət sahibləri düşmənlə sülh edib onunla dostlaşmağı qənimət hesab edərlər, çünki bu yol ilə zərər aradan qaldırılıb mənfəət əldə edilmiş olar. Kim burada deyildiyi kimi hərəkət edib qabaqcadan lazımı tədbirləri görsə, o, öz məqsədinə də çatar. Necə ki, pişik və siçovul öz məqsədlərinə çatmışdı.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belə nəql edirlər ki, filan şəhərdə bir ağac var idi və onun altında bir siçovul özünə yuva salmışdı. Onun yaxınlığında isə bir pişik yaşayırdı. Bura çoxlu ovçu gəlirdi. Bir gün bir ovçu tor açıb, tələ qurdu. Pişik tora düşdü. Siçovul yemək axtarmaq üçün yuvasından çıxdı, pişiyi tora düşmüş gördükdə çox sevindi. Bu zaman gözü onu tutmaq üçün pusquda gizlənmiş Gəlinciyə sataşdı, ağaca baxdıqda bir bayquşun hücumu hazırlaşdığını gördü, canına qorxu düşdü. Öz-özünə fikirləşməyə başladı: “Geri qayıtsam, Gəlincik məni parçalayacaqdır, yerimdə qalsam, bayquş üstümə şığıyacaqdır, irəli getsəm, pişiyə rast gələcəyəm”.

Dərin fikrə gedib öz-özünə dedi: “Bəla dənizi öz qapılarını açmış, fəlakət dalğaları hücumə keçmişdir; buna baxmayaraq, mən naümid olub öz həyatımdan əl çəkməməliyəm...”

İndi mənim bircə pənahım varsa, o da ağılımdır. İndi ağıl və təcrübə sərkərdəsindən başqa, mənim əlimdən tutacaq heç bir dad-rəsid yoxdur. Güclü adam heç vaxt qorxmamalı, dəhşət və təşvişin qəlbinə yol tapmasına imkan verməməlidir. İndi mənim üçün yeganə nicat yolu bəla zəncirində çırpınan və mənim köməyimə ehtiyacı olan pişiklə sülh bağlayıb dostlaşmaqdır. Bəlkə, o, mənim sözlərimə ağıllı-başlı qulaq asıb öz vəziyyətini nəzərə ala, mənim sözlərimin doğruluğuna etibar edib düşmənçilikdən əl çəkə və xilas olmaq xatirinə mənim məsləhətlərimi qəbul edə. Beləliklə, hər ikimiz düzlük və sədaqət naminə nicat tapaq”

Siçovul belə düşündükdən sonra pişiyə yaxınlaşıb soruşdu: – Kefin necədir, özünü necə hiss edirsən? Pişik cavab verdi: – Bəla zəncirinə düşüb əziyyət çəkənlər kimi.

Siçovul dedi: – Heç kəs indiyə qədər məndən yalan eşitməyibdir. Mən həmişə sənəni kədərini gördükdə şadlanırdım, müvəffəqiyyətsizliyini eşitdikdə fərəhlənirdim. Lakin bu gün sənənlə eyni dərddəyəm və özümün xilas olmağımı yalnız sənənin nicatında bilirəm, ona görə də sənə mehriban olmuşam. Mənim bu sözlərimdə heç bir xəyanət və düşmənçilik yoxdur. Sən diqqətlə baxsan, Gəlinciyin məni təqib etdiyini, bayquşun ağac üzərində oturaraq fürsət gözlədiyini özün də görə bilərsən. Onların hər ikisi məni məhv etmək fikrindədirlər. Onlar bizim hər ikimizin düşməndir. Əgər mən sənə yaxınlaşsam, onlar əl çəkib gedərlər.

Camalın bəxş edir ruhuma qüvvət,
Sayəndə varlığım olmuşdur rahat.

Məni əmin edib özünü saxlaya bilsən, mən sənənin yanına gəlib öz məqsədimə çataram, bəndlərini kəsib sənəni də xilas edəyəm. Sən mənim bu sözlərimə inan və xeyirxah olduğuma şübhə etmə. Xoşbəxtliyi əldə etmək və nemətlərə yiyələnməkdən iki adam daha çox məhrum olar: – birincisi, – heç kəsə inanmayan və hikmət sahiblərinin sözüne qulaq asmayan, ikincisi, – heç kəsin inanmadığı və hikmət sahiblərinin etibar etmədiyi adamdır. Mən öz sözlərimin doğruluğuna və əhdə vəfa edəcəyimə and içib deyirəm:

Olsan əgər mənimlə, həmnəfəsü yeganə,
Daha mənə nə lazım başqa eşqü fəsanə?
Adət edib cəfayə atsan əgər vəfanı,
Gözlərini eylərəm oxlarıma nişanə.

Sən mənim bu lütf mərhəmətimi qəbul et və bu işdə tərəddüd gös-tərmə, çünki ağıllı adamlar böyük və məsuliyyətli işlərdə ehmallıq edib fürsəti əldən verməzlər. Gəmi yalnız gəmi sürənin səyi nəticəsində sahilə çıxdığı və gəmiçi yalnız gəminin vasitəsilə dənizin dəhşətli dalğalarından canını xilas etdiyi kimi, bizim hər ikimizin nicatımız da bir-birimizə göstərəcəyimiz kömək və sədaqətdədir. Pişik siçovulun sözünü eşitdikdə sevindi və dedi: – Sənənin sözlərin doğruya oxşayır və ağlabatandır. Mən sənənin bu məsləhət və təkliflərini qəbul edirəm.

And içirəm ki, dünya durduqca sənə minnətdar olacağam. Məşhur məsəldir deyiblər:

Düşmən sülh istəyirsə, sən də onunla sülh et...

Siçovul dedi: – Mən sənə yaxınlaşdıqda gərək sən məni çox mehribanlıqla qarşılayıb, mənimlə təzə dostlaşmış bir adam kimi, sevinc və şadlıqla görüşsən ki, rəqiblər bunu görüb ümidlərini itirsinlər və məndən əl çəkib getsinlər, mən isə rahat və fərəhat sənənin bəndlərini kəsim.

Pişik dedi: – Raziyəm, elə də edəcəyəm.

Siçovul qabağa gəldi, pişik onu mehribanlıqla qarşıladı, kefini soruşdu. Gəlincik və bayquş siçovuldan əllərini üzüb getdilər. Siçovul pişiyin bəndlərini yavaş-yavaş qırmağa başladı.

Pişik dedi: – Nə tez yoruldu, niyə belə yavaş tərpənirsən? Mən sənənin əhdinə inanıb bunun əksini gözləyirdim. Yoxsa, sən öz məqsədinə çatdıqdan sonra fikrini dəyişmək qərarına gəlib əhdini yerinə yetirmək istəmirsən? Lakin onu bilməlisən ki, dostu bərkdə yoxlarlar. İradənin möhkəmliyi, əzmin sarsılmazlığını ağır günlərdə sınaqlar. Zamanın hadisələri əhdə vəfa, kişinin öz sözü üstə durmasının məhək daşdır. Yalvarış və xahiş baxmayaraq, zülməndən əl çəkə bilməyən, əfv edib bağışlamaqda əli olmayan adam yaxşı ad qazanmaq nemətindən məhrum olar və mərd adamlar içərisində üzükara hesab edilər.

Bir dostun özünə deyirsə bəndə,
Dostunla həmin cür rəftar et sən də.

Siçovul dedi:

Kim sənə xəyanət eyləsə haman,
Qoy onu məhv etsin bu dövri-zaman.

Ancaq onu bilməlisən ki, dostlar iki cür olur: birincisi, – könüllü, öz arzu və istəklərinə görə dost olanlar, ikincisi, – məcburiyyət və zəruriyyət üzündən əhdü-peyman bağlayanlar. Bunların hər ikisi fayda götürmək və zərərdən qaçmaq məqsədi güdür. Lakin təhlükə və qorxu olmadan, səmimiyyət və sədaqət üzündən edilən dostluqda həmişə, hər yerdə və hər şəraitdə qarşılıqlı etimad sabit qalar, dəyişilməz; zəruriyyət və məcburiyyət nəticəsində əmələ gələn saziş isə belə deyildir. O, çay kimi gah daşib ətrafı basar, gah quruyub geri çəkilər, gah çoxalar, gah azalar. Mən verdiyim sözün üstündə dururam, lakin öz canımı qorumağı ondan da üstün tuturam. Çünki sən mənim üçün indicə sənin köməyin nəticəsində hücumlarından xilas olduğum, elə yalnız onun xatirinə səninlə sülh bağlamağa məcbur olduğum düşmənlərimdən daha qorxulusan. Mənim səninlə sazişə gəlməyimin səbəbi təhlükəni aradan qaldırmaq, şəri dəf etmək üçün məkan və zamanın tələb etdiyi bir tədbir idi. Hər işin öz yeri, hər saatin öz hökmü vardır. Vaxtı keçirib, mövqeyi uduzub, fürsəti əldən verən adamı uzaqgörən adlandırmaq olarmı?! Mən sənin bütün bəndlərini kəsəcəyəm, lakin öz bildiyim kimi. Əvvəlcə hamısını kəsib ancaq birisini saxlayacağam ki, o, mənim həyatım üçün bir rəhn olsun. Axırını bəndi o vaxt kəsəcəyəm ki, sənin mənə hücum etməkdən daha vacib bir işin olsun. Öz canının hayına qalasan və mənə ziyan yetirə bilməyəsən.

Dedi ki kimi də etdi. Pişiyin bütün bəndlərini doğrayıb birisini saxladı. Gecə keçdi. Səhərin Simurq quşu üfüqdən pərvaz edərək öz işıqlı qanadlarıyla dünyanı nura qər qəttdi. Uzaqdan ovçunun gəldiyi göründü.

Siçovul dedi: – İndi axırını bəndi kəsmək, vədi yerinə yetirmək vaxtı çatmışdır.

Bunu deyib axırını bəndi kəsdi. Pişik həlak ediləcəyindən qoraraq özünü elə itirmişdi ki, heç siçovul onun yadına da düşmürdü.

Pişik ayağını çək-çəkə bir ağacın başına dırmaşdı, siçovul qaraq bir deşiyə girdi, ovçu didilib doğranmış torunu götürüb korpeşman geri qayıtdı.

O birisi gün siçovul deşikdən çıxdıqda pişiyi uzaqdan gördü, ona yaxınlaşmağa cəsarət etmədi. Pişik ucadan qışqırdı: – Nə üçün ehtiyat edirsən, əldə edilən qiymətli şeyi möhkəm saxlarlar. Yaxın gəl, etdiyini yaxşıq və fədakarlığın qarşısında mən də sənə layiq olduğun mükafatı verib əvəzini çıxım.

Siçovul sövqi-təbii olaraq bu təklifdən boyun qaçırdı.

Pişik dedi: – Məndən qaçıb dostluq və qardaşlığımızı puça çıxarma, mehribançılıq nə qədər çox olsa, o qədər məhəbbət artar. Əksinə, səbəbsiz olaraq soyuqluq və etinasızlıq göstərənlər qardaşlıq bəhrəsindən məhrum olub başqa dostlarda da özlərinə qarşı etimadsızlıq və şübhə doğururlar.

Pis adamdır dost aşnası az olan,
Dost itirən ondan da pisdir inan.
Dostun dönüb əgər olsa bir əğyar,
Elə et ki, yenə olsun sənə yar.

Mən həyatımı və canımı sənə borcluyam; nə qədər ki ömrüm var, sənin bu yaxşılığını unutmayacağam və imkan tapdıqda, fürsət düşdükdə sənə xələtindən çıxmağa çalışacağam.

Çox yalvardı, çox yaxardı, and-aman içdi, yağlı dil tökdü ki, siçovul ona yaxınlaşsın, ancaq bir fayda vermədi. Siçovul cavabında dedi: – Zahirdə düşmən olub batımda dostluq xülyası ilə yaşayanlara yaxınlaşmamağın heç bir eybi yoxdur, ondan zərər gəlməz. Eləcə də batımda düşmən olub zahirdə özlərini dost göstərənlərə də bel bağlamaq olmaz. Onlarla çox ehtiyatlı dolanıb sayıq olmaq lazımdır, belələrdən böyük ziyan dəyə bilər. İnsanların dost olmağa meyl göstərmələrinin səbəbi fayda götürmək, düşmənlərdən qaçmalarının səbəbi ziyan çəkməkdir. Lakin əql sahibləri ağır vəziyyətə düşərsə və düşmənin köməyi olmadan bu vəziyyətdən qurtarmaq mümkün deyilsə, düşməne yaxınlaşar, onun köməyindən istifadə edər. Eləcə də dostdan ziyan görsə, ondan qaçıb uzaqlaşar. Heyvanların balaları da öz analarının arxasınca süd əmmək üçün düşürlər. Süddən ayrılacaq heç bir şeydən çəkinmədən, heç bir şeydən qorxmada qohumluq və dostluğu tərkdib analarından uzaqlaşarlar və heç bir ağıllı adam bunu düşmənçilik kimi qələmə verməz. Hikmət sahibləri həmişə öz işlərini zəmanənin toqazasına, həyatın tələbinə görə qurar. Şəraitini, zaman və məkanı nəzərə

alib tədbir görər, dost-aşna ilə, rəqib və düşmənlə necə rəftar etməyin, yavaş tərpənib tünd getməyin, mehribanlıq büruzə verib sərtlik göstərməyin yerini bilər və həmişə necə məsləhətdirsə, elə də dolanar. Sən bilirsen ki, bizim xilqətimiz, zatımız, təbiətimiz bir-birinə düşməndir. Zəruriyyətdən yaranmış indiki dostluğa isə bel bağlamaq olmaz, çünki zəruriyyət yox olsa, ədavət də bərpa ediləcəkdir. Siçan cinsi üçün pişikdən daha qəddar heç bir düşmən yoxdur. Hər ikimiz ölümdən xilas olmaq üçün zəruriyyət nəticəsində sülh etməyə məcbur olmuşduq. İndi ki, bu məcburiyyət yoxdur, demək, şübhəsiz, ədavət bərpa edilmişdir. Mən səni özümə dost hesab etmirəm və onu da bilirəm ki, sənə yaxınlaşmağın yalnız məndən ləzzətli bir nahar hazırlamaq xatirinə ola bilər. Lakin mən sənə göy gözlərinə qurban olmaq fikrində deyiləm. Ən düzü budur ki, gücsüz güclüdən, zəif qüvvətli uzaq olsun. Mənim üçün ən səlaməti və ən əlverişlisi budur ki, səndən uzaq olum, sənə üçün isə ovcunun gözlərinə görünməyəsən. Gəl bununla da söhbətimizi qurtaraq, sən də arxayın ol ki, bizim dostluğumuz baş tutmaz.

Pişik qəmlənərək ah-uf etdi, kədərlənərək fəğan qopardı və dedi:

Qəlbimə dammışdı, sanki bu xəbər:
Ayrılıq gözləyir, bizi bu səhər.
Ayrılıq duyurdum, lakin bilmirdim,
Tam tərək eləyirsən məni, a dilbər.
Sevgilim, getmə, dur, sına bir daha,
Qoyma dostluğumuz olsun puç, hədə.
Doğru söyləmişlər: başa gələni,
Ürək əvvəlcədən vermiş xəbər.

Bir qədər belə sözlər deyib vidalaşdıqdan sonra ayrılıb hərəsi bir tərəfə getdi. Zəruriyyət nəticəsində düşmənə dost olub, fürsəti əldən verməyən və öz məqsədinə çatdıqdan sonra ehtiyatlı olub öz canını salamat saxlayan ağıllı haqqındakı rəvayət bundan ibarətdir.

ŞAHZADƏ VƏ QÜBBƏRƏ QUŞU FƏSLİ

Rac Brəhmənə dedi: – Hər tərəfdən qüvvətli və amansız düşmənlərlə əhatə olunmuş, qaçıb qurtarmaq yolları bağlanmış birisinin istəməz öz düşmənlərindən birilə necə dost olduğu, sazişə gələrək sülh bağladığı, bunun nəticəsində canını başqalarından xilas etdikdən və məhv olmaq qorxusu aradan qalxdıqdan sonra öz əhdinə necə vəfa etdiyi, ağıl və fərasətinə görə ehtiyatı əldən verməyib öz həyatını sonuncu düşmənin əlindən necə qurtardığı haqqındakı rəvayəti eşitdim. İndi elə bir əhvalat danış ki, orada bir-birilə ədavət saxlayan, bir-birindən intiqam almaq istəyən, görüşməkdənsə, heç üz-üzə gəlməmələri daha münasib olan iki tərəf təsvir edilsin. Bundan əlavə, söylə görürəm, bu tərəflərdən biri barışmaq istəyib o biri tərəfin yanına xahişə gəlsə, ona etibar edib, bel bağlamaq olar, ya yox?

Brəhmən dedi: – Ağıl başında olan, təcrübəli və ayıq adamlar heç vaxt ehtiyatı əldən verməzlər; yaxşı və pisi, xeyri və şəri bir-birindən ayırmağı bacararlar. Onlar bilirlər ki, incidilmiş dostlardan, narazı salınmış adamlardan ehtiyatlı olmaq, onların məkr və xəyanətlərindən qorxmaq daha yaxşıdır. Hikmət sahibləri belə adamların ürəyindən keçənləri, nə fikrə düşüb, nələr etmək istədiklərini gözlərindən və hərəkətlərindən bilər. Bütün bunlara baxmayaraq, hər kəs belə adamların yağlı dil və şirin sözlərinə inanıb ehtiyat və sayıqlıq qaydalarına riayət etməsə, o öz canını bəla oxuna hədəf edər və cəhalət maqnitilə fəlakət xəncərini öz qəlbinə sancar. Buna misal olaraq Qübbərə quşu əhvalatını göstərmək olar.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belə nəql edirlər ki, İbn Mədin adlı bir şahın gözəl danışan, hər şeyi başa düşən Qübbərə¹ adlı bir quşu vardı. Bu quş şah sarayının qülləsində yumurta qoyub bala çıxardı. Şah əmr etdi, onu hərəmxanəyə aparıb tərbiyə etsinlər.

Bu zaman şahın da, gözlərində nəql və rəşadət nuru yağan, simasında xoşbəxtlik və səadət ulduzu parlayan bir oğlu oldu... Bir az keçmişdi ki, şahzadə ilə quş balası tamamilə bir-birinə öyrəşib dostlaşdılar. Şahzadə hər gün quş balasıyla oynayır, onunla əylənirdi. Qübbərə isə

¹ Müxtəlif nüsxələrdə şah və quşun adı müxtəlif göstərilmişdir. Bəzi nüsxələrdə şahın adı: Brahmaun, Bramataran, Brahmatadda; quşun adı: Qübbərə, fanza və s. verilir. *Mütərcim.*

dağlara uçur, insan əli dəyməm meyvələrdən iki dənə gətirir, birini şah-zadəyə, o birisini isə öz balasına verirdi. Uşaqlar onları ləzzətlə yeyib kef çəkirdilər. Az keçmədi ki, bu meyvələrin təsiri özünü göstərdi, uşaqlar boy atıb böyüdülər, kökəlib qana, cana doldular. Bundan ruhlanan Qübbərə daha səy ilə çalışır, bunu görən saray adamları isə ona daha çox hörmət edirdilər. Bir müddət keçdikdən sonra bir gün Qübbərə evdə yox ikən quş balası şahzadənin yanına gedib onu bərk dimdiklədi. Şahzadənin cini başına vurdu, gözü qaraldı, üzü qızardı, köhnə dostluq və yaxşılıqları unutdu, quş balasının ayağından tutdu, başı üstə fırladaraq yerə çırpdı. Quş balası o saat həlak oldu. Qübbərə qayıdıb balasını öldürülmüş gördükdə başına vurub qanlı göz yaşları axıtdı, ahü-fəğan qopardı, nifrət və lənətlər yağdırmağa, nifrin və qarğış etməyə başladı və dedi: – Vay o adamın halına ki, şahlar, sultanlar və müstəbidlərlə dostluq edə. Çünki belə adamlar öz verdikləri əhdi tez unudurlar. Onlar həmişə vəfaya mükafat olaraq cəfa verərlər. Onların yanında nə sədaqətin əhəmiyyəti var, nə səmimiyyətin, nə hörmətə qiymət verərlər, nə mərifətə. Onların dost və düşmənçiliyi yalnız mənafe nöqtəyi nəzərindən olar; onlar öz keflərindən asılı olaraq bütün qayda-qanunları tapdalayıb, bəraət lazım olan yerdə cəza verər, cəzalandırmaq lazım olan yerdə əfv edərlər. Özlərinin gördüyü böyük qəbahətləri kiçik və əhəmiyyətsiz hesab edib, başqalarının buraxdığı xırda səhvləri böyük və təhlükəli qələmə verərlər. Lakin mən fürsəti əldən verməyib, öz dost və oyun yoldaşını öldürən bu rəhmsiz və qəddar şahzadədən balamın intiqamını alacağam.

Bunu deyib şahzadənin üzərinə atıldı. İki gözünü də vurub çıxardı, onu dünya işığına həsrət qoydu. Sonra uçub qalanın bürcünə qondu.

Xəbər şaha çatdı, oğlunun kor edildiyini eşitdikdə kədərənib qəmləndi; əvvəlcə quşu hiylə ilə ələ gətirib, sonra istədiyi kimi cəzalandırmağı qət etdi... Ata minib Qübbərənin oturduğu bürcün yanına gəldi və dedi: – Qübbərə aşağı en, sənə zaval yoxdur.

Qübbərə rədd edib dedi: – Şaha itaət etmək mənim borcumdur və əmrədən çıxıb rədd cavabı vermək mənim üçün çox ağır gəlir. Görünür ki, mən uzun zaman onun acısını unutmayaçağam. Çünki ömrüm boyu şahın qapısı Kəbəm olmuş və ən xoşbəxt günlərim şahın mərhəmət və kəraməti sayəsində keçmişdir. Mənim iki canım və ya dünyaya iki dəfə gəlmək imkanım olsaydı, “Ləbbeyk”¹ deyərək xidmətinə qayı-

¹ L ə b b e y k – yəni baş üstə, qulluğunda hazırım. *Mütərcim.*

dardım. Hələ mən özüm elə güman edirdim ki, sənin sayəndə əmin-amanlıq, bolluq və rahatlıq içərisində xoş güzəran keçirib, azad Kəbə göyərçinləri kimi saf və mavi səmalarda uçaçaq, yaşıl və göy yamaclar-da qanad çalacaq, ömrümün sonuna qədər sənin dərgahında yaşayacağam. Lakin qurban quzusu kimi indi mənim balamın qanı axdıqdan sonra mən ora necə qayıda bilərəm? Mənim üçün ən əlverişli məsləhət budur ki, sənin bu əmrini yerinə yetirməyim. Şahın mərhəmətinə əmin olduğuma görə bilərəm ki, o, məni üzrlü hesab edəcəkdir. Bundan əlavə, şah onu da yaxşı bilir ki, günahkar rahat və arxayın yaşaya bilməz.

Əlbəttə, əzab və cəza təxirə salına bilər. Lakin kim onun əbədi olaraq aradan qalxdığına inanıb, izzət və intizar çəkmədən rahat yaşaya bilər? Əgər müqəssirin bəxti gətirib, taleyi ona yar olsa və özü şəxsən belə bir qisasdan yaxa qurtara bilsə, bu əzab onun qohum-qardaşına, oğul-uşağına, nəvə-nəticəsinə qismət olar. Mən bu gün etibar edib sənin sözlərinə inana bilmərəm və beləliklə, özümü öz əlimlə bəla girdabına sala bilmərəm.

Şah dedi: – Hər iki tərəf nadanlıq edib qurbanlar vermişdir. İndi nə mənim qəzəblənməyə haqqım vardır, nə sənin qorxmağa. Sən mənim sözlərimə inan və nahaq yerə cansızıcı ayrılıq xəyalına düşmə, sən birlirsən ki, mən intiqam alıb qisas çıxmağı indiki adamların ən böyük eyblərindən hesab edirəm və heç zaman belə bir işi özümə rəva bilmərəm.

Görübsonmi qisas alam bir kəsdən,
Acıqlanım nahaq yerə, əbəs mən?

Qübbərə dedi: – Geri qayıda bilməyəcəyəm. Çünki atalar deyiblər ki, zərər görmüş adamlar nə qədər çox dil töküüb, mehribanlıq göstərməyə çalışsalar, o qədər onların nifrət edib kin bəslədiyi aşkar olar. Hikmət sahibləri valideynləri – dostlara, qardaşı – yoldaşa, arvadı – sirdaşa oxşadırlar; qohumu – borc alanlara, qızı – səfərə çıxanlara, oğulu isə varis qalanlara bənzədirlər. İnsanın özü isə təkdir, onun ləyaqət və mənliliyi heç kəslə müqayisə edilməz və heç kəs ona şərikin sayılmaz. Mühüm bir hadisə, ciddi bir fəlakət baş verdikdə hərə özünü bir guşəyə çəkir və heç kəs özünü başqasının yolunda fəda etməz...

Mən bu gün tək və tənha qalmışam, hamıdan əlim üzülübür. Sənin xidmətində mənim ciyərimə elə bir dağ çəkilibdir ki, ona dözmək çox çətinidir, indi kim bu dərdə mənə şərikin olub bu kədəre davam gə-

tirə bilər? Axı, mən ürəyimin parçası, qəlbimin meyvəsi, gözümün işığı bircə balamı sənin xidmətində qurban vermişəm.

Düşmən güldü, dost ağladı, getmiş əldən bir bala,
Ana qəlbi necə dözsün bu itkiyə, bu hala?..

Bundan əlavə, mən öz canımdan da arxayın deyiləm. İndi bu yağlı dilə inanıb tora düşmək ağılsızlıq olar. Mən fəraq oduna yanıb səbir etməyi daha üstün tuturam.

Şah dedi: – Bu işi birinci sən etsəydin, qorxu və ehtiyatın yeri var idi, lakin qisas alıb əvəz çıxdığı üçün narahat olmağa dəyməz, ədalət də bunu tələb edir. Lakin indi nə üçün məndən çəkinib nifrət etdiyinin səbəbini anlamıram.

Qübbərə dedi: – Ürəklərdə kin, gözlərdə qəzəb olarkən dilin dediyi xoş sözlərə etibar etmək olmaz. Çünki dil bu zaman ürəkdə olanları gizlətməyə, həqiqəti pərdələməyə çalışır, lakin qəlblər yalan deyib, bir-birini aldatmaq istedadına malik deyildir. Onlar həqiqət və ədalət xəbərçisidirlər. Sənin ürəyinin dedikləri dilinin təkrar etdiklərinə düz gəlmir, mən sənə nə qədər kin saxlayan olduğunu yaxşı bilirəm, ona görə də sənə cəza verməyəcəyinə əmin ola bilmərəm.

Şah dedi: – Dostlar arasında bir çox xoşagəlməz hadisələr, kin və ədavət törədən təsadüflər baş verə bilər. Çünki insanlar bəlanın qarşısını alıb bədbəxtliyin qabağına sədd çəkmək imkanından məhrumdurlar. Lakin ağıllı adamlar kin və ədavəti alovlandırmaqdan, onu boğub məhv etməyi üstün tuturlar...

Qübbərə dedi: – Mən dünyanın isti-soyuğunu görmüş, ömrümü fələyin hoqqabazlıqlarını müşahidə etməklə keçirmişəm, çox qiymətli və nəfis şeyləri bu kələkbaz və gözbağlayıcı dünyada bada vermişəm. İndi artıq mənim kifayət qədər təcrübəm vardır. Bu oyunbaz dünya mənə yaxşı qulaq burması, gözəl ibrət dərsi vermişdir. Mən bir həqiqəti başa düşmüşəm ki, kim zorludursa, başqalarına xər baxır, insaf və mürüvvəti, etibar və sədaqəti ayaq altına salıb tapdalayır. Bunun belə olduğuna mənim qətiyyətim şübhəm yoxdur. Bu dünyaya bel bağlayıb arxayın oturmaq həyatı bada vermək deməkdir... Şahın buyurduqlarına gəldikdə isə onların doğru olduğu göz qabağındadır. Lakin ağıl kitabında yazılmışdır ki, düşmənin yağlı dilindən həzər edin, rəqibin yalançı sazişindən özünü qoruyun, çünki onun zərəri çox, xəteri böyükdür. Nərd saz, zər qaydada, oyunçu düz, münsif etibarlı olmasa,

oyuna başlamaq düzgün hesab edilə bilməz. O da ayındır ki, düşmən həmişə qisas almağa, əvəz çıxmağa fürsət axtarar. Öz rəqiblərinə zor gəlib dişləri batmaqda hiylə işlədib dostluq bürsəti qurar və beləliklə, girəvə tapıb intiqam alırlar; necə ki, vəhşi fili aldadıb əhli fil ilə tuturlar. Mən heç vaxt, heç bir şəraitdə şahın məni bağışlayacağına və məndən qisas almayacağına arxayın ola bilmərəm. Çünki mən zəif, o qəvi, mən gücsüz, o güclüdür.

Xəncər kəskin, nizə uzun,
Zirə deyil tüküm mənim.
Bıçaq iti, oxlar sivri,
Dəmir deyil bu bədənim.

Şah dedi: – Alicənab və mərd adam bərk gündə öz dostunu atıb getməz, hər şübhə və fərziyyəyə əsasən yoldaşlıq və qardaşlıq əlaqələrini qırmaq. Köhnədən olan gəliş-gedişi və haqq salamı, öz həyatı təhlükədə olsa belə, yalnız yersiz bir ehtimala görə kəsməzlər. Bu adət ən alçaq təbiətli və aciz heyvanlarda, da vardır...

Qübbərə dedi: – Riya və xəyanətdən qorxmaq lazımdır, xüsusilə, şahların qəlbində olan riyə və xəyanətdən. Çünki şahlar qəddarlıqda amansız, intiqam almaqda rəhmsiz, hər şeyi qanuna salmaqda cəld, bağışlayıb əfv etməkdə tənbel olurlar; cəza verməyə imkan tapdıqda sevinər, fürsəti əldən verdikdə kədərlənərlər; müqəssirləri məhv etməyi, səhv edənləri dara çəkməyi, rəqiblərindən qisas almağı özlərinə şərəf hesab edirlər... Qəlbə gizlənmiş kin kül altında olan qora oxşar, qor talaşa içərisinə düşdükdə alovlandıqı kimi, kin də fürsət tapdıqda yangın salar, onun tütüsü bir çox yaş damaqları qurudar, quru gözləri yaşardar. Bu yangını nə dövlət, nə söz, nə mərhəmət, nə yalvarış, nə riyə, nə hiylə, nə canının tövbəsi, nə möminin duası heç bir şey, heç bir şey söndürə bilməz. Talaşa yanıb qurtarmayınca tonqal sönmədiyini kimi müqəssir cəzalandırılmayınca kin də soyumaz.

Bütün bunlara baxmayaraq, ola bilər ki, bir adam qazanc götürmək və ya gözlənilən bəlanın qarşısını almaq üçün rəqiblə əvvəlki dostluq münasibətlərini bərpa etmək, onunla mehriban dolanıb, xoş davranmaq iradəsinə malik olsun, ola bilər ki, doğrudan da, arada olan qorxu və təşviş, şübhə və ehtiyat zay olsun; intiqam, kin və ədavət ürəklərdən silinsin; həm müqəssir, həm də zərərçəkmiş adamın qəlbinə əmin-amanlıq və xoş sülh nəsimi əssin. Lakin o bəxt məndə harada idi, mən elə uğursuzam ki, axar suya da getsəm, quruyar. Mən necə

inana bilərəm ki, sənə edəcəyim xidmət, göstərəcəyim hörmət sənin qəlbində olan kini mərhəmətə çevirə biləcək, bizim aramızda məhəbbət və ünsiyyət yaradacaqdır. Əgər mən geri qayıtsam da, həmişə qorxu, təşviş içərisində yaşayacaq və hər gün, bəlkə də hər saat öldürülüb məhv ediləcəyimi gözləyəcəyəm. Yox, bu qayıtmaqdan mənə heç bir fayda yoxdur, mən bilib-bilə özümü qurban verib boynumu bıçaq altına qoya bilmərəm...

Şah dedi: – Hər şey taledən asılıdır, hər kəs özbaşına olaraq başqasına xeyir verib ziyan yetirə bilməz. Kiçikdən tutmuş böyüyə qədər, azdan tutmuş çox qədər hər nə varsa, hamısı qəzanın əlindədir. Kimin almına nə yazılıbsa, o da başına gələcəkdir. İnsanlar mövcud varlıqları icad edib yaratmadıqları kimi, məhv olub gedən şeylərin də qarşısını ala bilməzlər. Mənim oğlumun etdiyi və ona mükafat olaraq sənin tutduğun iş qəzanın hökmü ilə baş vermişdir, burada heç bir tərəfin təqsiri yoxdur. İndi sən gəl, bizi qəzanın işinə qarışdırma. Əgər sən ayrılıb getsən, bu, mənim üçün böyük dərd olar, məni incidib qəlbimə toxunar, xoş günüm acı olar. Dövlət və xoşbəxtlik yalnız o zaman insana ləzzət verər ki, dost-aşnalara, rəiyyət və xidmətçilərə də nəsib olsun...

Qübbərə dedi: – Doğru buyurursan, hər şey taleyin əlindədir, yaranmışlar qəza və qədərin qarşısını almaq, xeyri sürətləndirib şəri təxirə salmaqda acizdirlər. Elə buna görə deyiblər ki, “ehtiyatlı ol, ömrü fələyin badına vermə”...

Sənin dilin ilə ürəyinin bir olmadığı mənim üçün tamamilə aydındır, geri qayıtmaq təhlükəli, belə iş tutmaq ağılsızlıqdır. Sən istəyirsən ki, məni öldürməklə öz qəlbinə təsəlli verəsən, hiylə ilə aldadıb tora salasan və oğlunun intiqamını alasan. Hələ indiyə qədər heç bir heyvan könüllü olaraq belə bir ölüm şərbətini başına çəkməmişdir. Nə qədər cilov başqasının əlindədir, ondan çəkinmək lazımdır. Deyiblər ki, hər şey fəlakətdir, qəm – fəlakət, acı – fəlakət, düşməne yaxın olmaq – fəlakət, dostlardan uzaq olmaq – fəlakət, xəstəlik, səfillik, qarıblik – fəlakətdir; lakin ən böyük fəlakət – ölümdür...

Qəlbinə dağ çəkilməmiş adamların dərini yalnız o adam başa düşə bilər ki, onun da başına bu cür fəlakətlər gəlmiş olsun, o da həyatın acılıqlarını dadmış olsun. İndi mən öz təcrübələrimə əsasən şahın nələr çəkdiyini, nələr düşündüyünü duya bilərəm. Onun həyəcan və iztirabları mənə məlumdur. Qəlbindəki qəzəb və intiqam alovunun qığılcımları gözlərində görünür. Mən çox yaxşı bilirəm ki, sən öz oğ-

lunun gözlü olduğunu yadına saldıqda və mən öz balamı xatırladıqda ürəyimizdə kin dalğaları təlatümə gələcək. Onun nə ilə qurtaracağını isə bilmək olmaz. Hər halda bizim dostluğumuzun heç bir xeyri yoxdur, ayrılmaq daha yaxşıdır..

Şah dedi: – Yaxşı, insana nə xeyri var ki, öz dostlarının səhvini bağışlamasın, onların vurduğu zərərləri unutmasın və elə etməsin ki, onların qəlbində kindən bir zərrə də nişan qalmasın və bütün ömürləri boyu ürəklərində bir daha kin baş qaldırmasın. O, necə insandır ki, öz tanış-bilişinin tövbə və xahişlərini sevinclə qəbul edib onları gülər üzlə qarşılamasın... Mənə gəldikdə isə deməliyəm ki, qəlbim saf və təmizdir. Sənə saydığım şeylərin heç birisini mən xəyalıma belə gətirmirəm. Sən bilirsən ki, mən həmişə rəiyyəti bağışlamış və xidmətçilərə bəxşiş və ənəm vermişəm.

Qübbərə dedi:

İntiqam küləyin əsərsə əgər,
Dənizin buxarı qubara dönər.

Mən bilirəm ki, günahım vardır, birinci olmasam da, ikinciyəm. Ayağında balaca zədəsi olub ona əhəmiyyət vermədən təkəbbür, qürur və təşəxxüslə iri və yöndəmsiz daşlar üstündə yeriyən adamın mütləq ayağını qanadacaq, yaranın böyüməsinə səbəb olacaq və sonra yumşaq torpaq üstə yeriməkdən də qalacaqdır. Göz ağrısına tutulmuş adam gözünü günəşə və ya küləyə tərəf çevirsə, onun bu igidliyi yalnız korluqla nəticələnə bilər. Günahkarın öz rəqibi ilə yaxınlığı da buna oxşar. Ona görə düşməndən qaçmaq təbii və qanunidir. Heç bir məxluq başına nə gələcəyini, gördüyü bütün işlərin axırda nə nəticə verəcəyini əvvəlcədən görə bilməz və öz həyatını qorumaq üçün həmişə ağıllı hərəkət edə bilməz... Kim öz fitri istedadına, təbii qüdrətinə belə bağlasa, o, mütləq özünü bəla zəncirinə salıb tez-gec məhv olar. Yemək-icməyinin həddini bilməyən və ya mədəsinin həzm edə biləcəyindən çox yeyən, tikəsini boğazından keçməyəcək qədər böyük götürən adamı öz qənimi hesab etmək lazımdır.

Sudan da dünyada saf, təmiz nə var. Lakin çox içilsə, insanı boğar.

Kim düşmənin dediyinə inanıb qürrələnsə, etibar etmədiyi adamın sözlərinə aldanıb cürətlənsə hikmət sahibləri yanında axmaq və cahil hesab edilir. Heç kəs başına nə gələcəyini, alınma nə yazıldığını, taleyi uğurlu olub məsud yaşayacağını və qisməti şum olub bədbəxt həyat

keçirəcəyini bilməz. Lakin buna baxmayaraq, hamı öz işlərini ölçüb-biçməli, götür-qoy etməli, ağıla batanını, əlverişli olanını seçməlidir. Ehtiyatlı olub sayıq dolanmalı, arabir hərəkət və rəftarı haqqında özünə hesabat verməlidir. Böhranlı vaxtlarda öz cilovunu yığa bilməli, dost və düşmənlər arasında səxavətdə şöhrət tapmalıdır. Bunları edə bilən adam xoşbəxt, məsud və dövlətli olmağa həmişə ümid bəsləyə bilər. Əgər bəxti gətirib var-dövlət sahibi olsa, heç kəs ona irad tutub tənə vura bilməz. Doğrudur, göydən enən bəlalar təyin olunmuş vaxtda insanın başına gələcəkdir, onu sürətləndirmək və ya təxirə salmaq olmaz, onun ixtiyarı yalnız qəzanın əlindədir, lakin ağıllı adam ona deyirlər ki, qəzanın xəbəri olmayan bədbəxtliklərin qarşısını ala, özünü yer üzündə olan məxluqatın cəngindən, zülm və işgəncəsindən xilas edə, nicat qapıları açıq ikən yerində donub əcəlini gözləməyə. İndi mənim vəziyyətim belədir. Ölüm qarşıda, qaçmaq yolum çox. Mən indi tərəddüd edib dursam, iradəsizlik edib zəiflik göstərsəm, böyük günah olar. Çünki indi şahın kini və qəzəbi mənim qanımı halal bilir, ona görə də ədalət və mərhəmət deyilən şey onun gözüne görünür. Elə ümid edirəm ki, hara getsəm, mənə bir parça çörək tapılar. Deyiblər ki, beş xasiyyəti olan ac qalmaz, hara getsə məqsədinə çatır, yadlar dost olar, qürbət – vətən. Bu beş xasiyyət bunlardır: mərdimazarlıq etməmək, şübhəli işlərlə məşğul olmamaq, əxlaq qaydalarına riayət etmək, xeyirxahlıq göstərmək, adət və ənənələri pozmamaq. Doğma vətəndə, qohum-qardaşı, el və tayfası içərisində həyatını təhlükədə görən ağıllı adam, arvad-uşağından, dost-aşnasından, canciyərindən əl çəkib qürbət vilayətə getməyi daha üstün tutar, çünki bunlara əvəz tapmaq mümkündür, lakin öz canına əvəz tapmaq necə mümkün olar?!...

Onu da bilmək lazımdır ki, malın və şeyin ən yararsızı – istifadə edilməyəni; qadınların ən həyasızı – ərilə yola getməyəni, övladın ən tərbiyəsizi – valideynin sözüne baxmayanı; dostun ən vəfasızı – ağır gündə üz döndərəni; şahın ən ləyaqətsiz – günahsızları qorxuya salanı, xalqı və ölkəni dolandıranı bacarmayanı; şəhərlərin ən viranı isə qıtlıq və aclıq olanıdır. Hərçənd, indi şah mənə lütf edib təsəlli verir, ürək-dirək verib arxayın salır, and içib əhd-peyman bağlayır, lakin mən bilirəm ki, onun yanında yaşamaq mənim üçün rahat olmayacaqdır, onun yaxınlığında dolanmaq, yan yörəsində fırlanmaq təhlükəsiz deyildir, çünki artıq zamanə bizim aramıza düşmənçilik

salmışdır və bizim yaxınlaşmaq yollarımızı bağlamışdır. Əgər bundan sonra məndə görüşmək həvəsi coşub daşsa, mən şahın dünyanı bəzəyən bəxt camalına tamaşa etmək üçün aya və günəşə baxacaq, onun xoşbəxt və səadətlə dolandığını bilmək istəsəm, səhər nəsiminin gətirdiyi xəbərə qulaq asacağam, mənim də qürbətdə necə dolandığımı saha bu yol ilə məlum olacaqdır...

O, bunu deyib şahla vidalaşdı, qanad çalıb uzaqlaşdı.

Saralmış üzlə uçar, hey uçurdu titrəyərək,
Xəzan önündə uçan bir zavallı yarpaq tək.

Aralarında ədavət olan düşmənlərin hiyləsindən qorunmaq və güclü rəqibin yağlı dilinə inanmamaq haqqındakı rəvayət belədir...

ŞİR VƏ ÇAQQAL FƏSLİ

Rac dedi: – Aralarında ədavət olan rəqiblərin şirin dil töküüb mehribanlıq, lütf və mərhəmət göstərmələrinə baxmayaraq ürəkdən bir-birlərinə inana bilmədikləri haqqındakı rəvayəti eşitdim. İndi elə bir əhvalat danış ki, orada şahlarla onların yaxın adamları arasında baş verən hadisələr təsvir edilsin, haqlı, haqsız günahlar ortaya çıxarılib cəzalar verildikdən sonra onların arasında yenidən inam və etibar bərpa edilsin, zərərdidələr şahın yanına qayıtsın və bunun sağlam düşüncəyə görə düzgün olub olmaması göstərsin.

Brəhmən dedi: – Şahlar əfv edib bəraət qazandırmaqda qapılarını bağlasalar, cüzi təqsiri olanları şiddətli cəzalandırırsalar, heç kəs belə şahlara bel bağlayıb etimad etməz, ölkədə işlər get-gedə xarab olar, əhali bağışlanıb, əfv edilmək ümidini itirib ruh düşkünlüyünə qapılar, təşəbbüslər məhv olub gedər...

Halbuki, ixtiyar sahiblərinin ən böyük hüsnü onların əfv edib, günahları bağışlamasıdır. Şahların ən çox bəyənilən xüsusiyyətləri çıxardıqları hökmlərin, verdikləri fərmanların mütədilliyidir: şahların lütfü həddini aşıb, zülmü hüdudunu keçməməlidir. Onlar öz işlərini həvəsləndirib qorxutma əsasında qurmalıdırlar, xidmət – xələtsiz, xəyanət – cəzasız buraxılmamalıdır; şahlar elə etməlidirlər ki, dostlar ümidlərini kəsib, düşmənlər qudurmasınlar...

Xülasə, şahlar təqsiri olan adamın istedad və qabiliyyətini, səmiyyəti və sədaqətinin dərəcəsini, əql və dərrakəsinin səviyyəsini yaxşı öyrənməlidir, əgər onlardan bir xeyir götürmək, iş tapşırıb istifadə etmək, etibar edib arxayın olmaq mümkünsə, onlara yaxınlaşmağa, onu geri qaytarmağa çalışmalıdır. Onu əfv edib bağışlamalı, bütün hüquqlarını özünə qaytarmalı, qorxu və şübhədən çıxarmalı, beləliklə, əvvəlki vəziyyəti bərpa etməlidir. Şah bilməlidir ki, vəzirlər, köməkçilər, məsləhətçilər olmadan ölkəni dolandırmaq çətindir. Xidmətçilərdən isə yalnız o zaman xeyir görmək olar ki, onlar təbiətən ağıllı, bilikli, düz və xeyirxah olsunlar; haqqı qorumaqda məsləhət verməkdə, tərəf saxlamaqda, kömək eləməkdə sabit qədəm olsunlar, şahların işləri çox, fəaliyyət sahələri geniş və sonsuzdur. Ona görə də onların iş bilən, sirlər açan, vəziyyətdən başı çıxan, uzaq gören, müstəqil təşəbbüs göstərən bacarıqlı xidmətçilərə ehtiyacı çoxdur. Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, şah iş tapşırıb xidmət bölərkən elə adamlar ayırmalıdır ki, onlar bu vəzifənin öhdəsindən gələ bilsinlər.

Onların bütün işləri ən kiçikdən tutmuş ən böyüyə qədər şahın nəzarəti altında olmalı və heç bir şey onun nəzərindən qaçmamalıdır, sadıqlar səy edib xidmət göstərsə, xainlər manlələr yaradıb riyakarılıq edirsə, hər ikisindən xəbəri olmalıdır. Sədaqət göstərənlərə münasib mükafat, xəyanət edənlərə müvafiq cəza verməlidir. Bu, iki tərəfin biri nəzərdən qaçırılsa, sədaqətliyə tənbəlləşib işdən soyuyar, xainlər hədlərini aşıb qudurlar, işlərdə durğunluq, məişətdə pozğunluq əmələ gələr, onları aradan qaldırmaq çətin olar. Buna misal olaraq şir və çaqqal təmsilini göstərmək olar.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belə nəql edirlər ki, hind torpağında abid bir çaqqal var idi. O, öz tayfası içərisində yaşamasına baxmayaraq, guşənişinliyi qəbul etmiş, ət yeməkdən, qan tökməkdən, heyvanları incitməkdən əl çəkmişdi. Bir gün yoldaşları ona etiraz edib dedilər: – Biz, sən bu işlə razi deyilik və sən burada xəta etdiyini görürük. İndi ki, biz bir yerdə yaşayırıq, bir yerdə dostluq edirik, – bir bizimiz adət və ənənələrinə də riayət etməliyik. Bir də ki ömrü zahidliklə ac-yalavac keçirməyin nə faydası? Günləri keflə başa vurub, ləzzətlə sona çatdırmaq lazımdır. Bir həqiqəti də bilməliyə ki, keçmiş qaytarmaq, dünəni bu gün etmək olmaz, sabaha ümid yoxdur. Belə olan təqdirdə, bu günü zay etməyin, fürsəti əldən verərək, ömrü eys-ışrətdə keçirməməyin nə xeyri?..

Bu dünyada sənə tək, nəqdi olan bir nəfər,
O dünyada nisyəsinə ümid edərmi, məgər?

Çaqqal dedi: – Ey mənim əziz dostlarım və mehriban qardaşlarım, bu boş və mənasız sözləri buraxın. İndi ki bilirsiniz dünən keçib, sabaha da ümid yoxdur heç olmazsa, bu gündən istifadə edib axirət üçün bir şey toplayın. Bilirsiniz ki, bu vəfasız dünya eyblərlə xətalarla doludur. Bircə nicat yolu varsa, o da axirət tarlasına toxum səpməkdir ki, bəlkə o dünyada onun bəhrələrindən istifadə edək. Bu müvəqqəti, qəddar fələyin lütf və mərhəmətinə bel bağlamayın, əbədi olan axirət üçün çalışaraq öz dövlətinizi, sağlamlıq və həyatınızı hədə yerə zay etməyin...

Bu dünyanın ləzzəti şimşək oynaması kimi ani, bulud kölgəsi kimi ötürədir. Hər iki dünyada xoşbəxt olmaq istəyirsinizsə, mənim sözlərimə qulaq asın, yalnız boğazdan yuxarı ləzzəti olan təam üçün hey-

vanları məhv etməyin və başqalarına əziyyət vermədən ələ gələ bilən şeylərlə kifayətlənin... Ağillın rəva görmədiyi hərəkətləri məndən tələb etməyin. Mənim sizinlə bir yerdə olub söhbət etməyim və ya bir yerdə yaşayıb dostluq etməyim günaha səbəb ola bilməz. Lakin haram işlərinizə şərik olub fikirlərinizlə razılışsam, əzab və işgəncəyə düşər olaram. Çünki əl və ürək günah vasitələridir: biri yaramaz iş görməklə, biri nalayiq fikrə düşməklə. Harada yaşamağın isə əhəmiyyəti yoxdur. Əgər yerin əhəmiyyəti olsaydı, görək məsciddə adam öldürən cani hesab edilməyəydi, müharibə meydanında adam öldürməyən isə məhkəmə ayağına çəkiləydi. Mən zahirdə sizinlə bir yerdə yaşayıramsa da batində sizdən ayırıram.

Yoldaşları bu sözü eşitdikdən sonra ondan əl çəkдилər. O isə əvvəlkinə nisbətən daha böyük bir hərisliklə ibadət edib namaz qılmağa başladı bir az keçmədi ki, onun şöhrəti bütün dünyaya yayıldı həmin yerin yaxınlığında gözəl bir çəmənlik var idi. Bu çəmənlik o qədər qəşəng idi ki, ay bəzək vurmağı onun camalından öyrənir, Zöhrə ətir saçmaq üçün onun nəsimindən, dərs alırdı... Bu çəmənlikdə çoxlu heyvan yaşayırdı. Onların padşahı şir idi. Bütün heyvanlar şirə tabe idilər. Çaqqalın abidliyi haqqındakı xəbər gəlib şirə çatdı. Şir onu yanına çağıraraq sorğu-sual etməyə, imtahan edib sınaqdan çıxarmağa başladı. Sonra aranı xəlvət edib dedi: – Şahların məsləhət və məşvərətçilərə ehtiyacı olur, etibar edib mən sənə elə bir iş tapşırmaq istəyirəm ki, o sənəin dərəcə və mənsəbini artıracaq, əyan və əşraflar zümərəsinə daxil etsin, sən mənə yaxın adamlardan hesab ediləsən.

Çaqqal cavab verdi: – Şahların iş bacaran, tədbir tökən, layiqli keşikçilər və xidmətçilər seçməyə ixtiyarları vardır. Lakin bununla belə onlar heç kəsi bu işə zorla məcbur etməməlidirlər, çünki zorla boyuna qoyulan vəzifə layiqincə yerinə yetirilə bilməz, tapşırıqlar lazım olduğu kimi icra edilib, istənilən nəticə alınma bilməz, işlər pozular. Şah sağ olsun, mən dövlət işlərindən qaçıram və bundan əlavə, bu sahədə nə təcrübəm var, nə də məlumatım; siz böyük hökmdarsınız, sizin xidmətinizdə güclü, qüvvətli, bacarıqlı, işbilən, tədbir tökən, vəzifə sevən, dünya malına həris olan heyvanlar çoxdur. Siz bu işi onlardan birinə tapşırırsınız həm işin yerinə yetirilməsi haqqında arxayın olarsınız, həm də onlar sevinib razı qalarlar.

Şir dedi: – Bəhanələrin əhəmiyyəti yoxdur. Hər halda mən sənə işsiz buraxıb, vəzifəsiz qoymayacağam.

Çaqqal dedi: – Şah xidməti iki adam üçün yaxşıdır: birincisi – hiyləgər və cəsur adam üçün; belə adam öz cəsurluğu ilə məqsədə çatıb hiylə ilə canını qoruyar və ya əksinə; ikincisi – nadan və qorxaq adam üçün; belə adam edilən əziyyətlərə, vurulan tənələlərə dözər, heç vaxt hörmətli olub şan və şöhrət xəyalına düşməz və beləliklə, başqalarının həsəd və ədavətinə səbəb olmaz. Mənə gəldikdə isə mən deyirəm:

And içirəm mən o ilahiyyə ki,
Yaradıbdır kamal, əql və huş.
İki dünya malı mənə yaddır,
Vermərəm hor cütünə bircə qruş.

Bilmək lazımdır ki, ağıllı adamlar ya hər şeydən məhrum olar, ya qibtəyə məruz qalar. Mən bunların heç birindən deyiləm. Nə paxılam ki, xəyanət edəm; nə qarınpayam ki, əziyyət çəkəm... Şaha sadıq olub düz, səmimi, doğru və vicdanlı xidmət etmək istəyən, şahı xəyanət və sui-qəsdlərdən mühafizə edib onun ətrafını riyakar, hiyləgər, fitnəkar və müziir ünsürlərdən təmizləmək arzusunda olan adamın işi yaxşı getməz, dövrünü uzun sürməz. Dostlar həsəd qalxanlarını onun üzərinə qaldıraraq, düşmənlər belə oxlarını onun bədəninə yönəldirlər. Dostlar qibtədən, düşmənlər qorxudan. Dostla düşmənin istək və arzuları birləşdikdə, həsədlə ədavət qovuşub fəaliyyətə başladığında belə adamın rahat yaşayıb, asudə dolanacağına ümid bəsləmək olmaz. Onun hörməti, şan və şöhrəti göylərə qalxsada, tez-gec məhv edilib aradan qaldırılır. Odur ki, deyiblər: “Sən özünə dost axtar, düşməni ocaq başındadır”.

Şir dedi: – Mən sənəin tərəfində olduqda yaxın adamlarım sənə heç bir zərər verməzlər. Düşmənlərə gəldikdə isə onlardan qorxmağına dəyməz, çünki mən onların bütün hiylələrini ifşa edib, bir zərbədə düşmənin kökünü kəsər və sənəin rahat, fərağat yaşamağını təmin edərdəm.

Çaqqal dedi: – Bu sözlərdən şahın məqsədi mənim haqqımda etdiyi lütf və mərhəmətin daha çox olduğunu göstərməkdirsə, onda qoy öz insaf və ədaləti xatirinə icazə versin, mən bu səhrada təbiətin əta etdiyi nemətdən yeyib rahat dolanıram. Ot, ələf və su ilə kifayətlənib yer üzündə yaşayan məxluqların həsəd və ədavətindən uzaq olum; atalar deyiblər ki, əmin-amanlıq içərisində keçirilən az ömür, narahatlıq, qorxu və təşviş içərisində keçirilən çox ömürdən daha yaxşıdır.

Şir dedi: – Nə istədiyini aydın oldu, özünə ürək ver və arxayın ol, sən mütləq mənim yaxın adamlarımdan biri olacaqsan.

Çaqqal dedi: – İndi ki məsələ belə oldu, onda gərək söz verib and içəsiniz ki, dostlar qəsd etsələr, yalan deyib böhtan atsalar, onların bu iftiralardan qəzəblənməyəcəksiniz, tələsib təcili cəza verməyəcək və mümkün qədər ehtiyatlı tərpnib həqiqətin necə olduğunu aşkara çıxaracaqsınız.

Ürəyin nə istəyir, onu de mənə,
Mən də elə edim ki, xoş olsun sənə.

Şah onunla əhd-peyman bağladı, dövlət və xəzinənin açarını ona tapşırı, məşvərət və məsləhət qapılarını onun üzünə açdı. Ölkəni dolandırmaq, rəiyyəti idarə etmək işlərində onun fikrini soruşdu, beləliklə, çaqqalın nüfuzu get-gedə artmağa başladı. Çaqqalın belə az bir zamanda hörmət qazanıb şöhrətə minməsi şahın yaxın adamlarının xoşuna gəlmədi. Onlar əlbir olub çaqqalı yıxmaq üçün tədbir tökdülər, çox götür-qoy etdilər, nəhayət, yekdilliklə qərar çıxardılar ki, onlardan biri şirin qəlyan altısını oğurlayıb çaqqalın evində gizlətsin. Ayırdıqları adam belə də etdi. Səhərişi şir qəlyanaltı etməyə gəldikdə dedilər ki, ət oğurlanıb. Düşmənlər hamısı burda hazır idi, çaqqal isə qaib. Elə ki, acıqla qəzəbin birləşdiyini, şirin səbir kasasının daşdığı gördülər, işə başlamaq vaxtının çatdığını him-cimlə, qaş-gözlə bir-birinə anlatdılar.

Onlardan biri dedi: – Bəziləri xoşa gələn olmasa da, biz şahın xeyrinə və ziyanına olan bütün hadisələri ona xəbər verməyə məcburuq. Mən eşitmişəm ki, çaqqal o əti öz evinə aparmışdır. Başqası əlavə etdi: – Mən buna inana bilmirəm, ehtiyatlı olmaq lazımdır. Çünki insanları tanımaq çətinidir... Üçüncüsü dedi: – Doğrudur, ürəkdən keçənləri, qəlbə gizlədilənləri bilmək olmaz. Əgər ət onun evindən çıxsa, o zaman onun haqqında deyilən bütün başqa xəyanətlərə də inanmaq lazımdır. Bir başqası dedi: – Öz bilik və mövqeyinə arxalanıb qürrələnmək olmaz, xain kim olursa, heç vaxt canını səlamət qurtara bilməyəcək, öz cinayətini həmişə gizlədə bilməyəcəkdir... O birisi dedi: – Onun hiyləgər və riyakar olduğu mənim gözümdən qaçmamışdı. Mən ilk baxışda onun aqibətinin necə olacağını görmüşdüm və filankəsə demişdim ki, bu abidin işinin sonu rüsvayçılıq olacaq, ondan böyük xətalər, bağışlanmaz günahlar baş verəcək. Bir başqası dedi: – Siz hamınız etibarlı və sınıanmış adamlarsınız, sizin sözlünüzə şübhə edib inanmamaq doğru olmaz, lakin ən düzgünü budur ki, şah bir adam göndərüb onun evini yoxlatdırsın, həqiqət onda ortaya çıxar; bütün

camaat da kimin haqlı olduğunu bilər. Bir başqası dedi: – Əgər belə isə, tələsmək lazımdır, çünki çaqqalın casusları hər yeri doldurmuş və bizi hər tərəfdən əhatə etmişlər. Bir başqası dedi: – Bu işi yoxlamağın nə faydası, o xainin günahı da meydana çıxsa, ovsun, gözü bağlılıq edib elə bəhanələr gətirəcək ki, bizim hamımız şahın gözüne şübhəli adamlar kimi görünəcəyik...

Şirin qəzəbli vaxtında o qədər belə şeylərdən danışdılar ki, axırda onun ürəyində çaqqala qarşı şübhə əmələ gəldi. O çaqqalın çağırılmasını əmr etdi, gəldikdə ətin harada olduğunu soruşdu.

Çaqqal dedi: – Mətbəxə vermişəm ki, şah üçün səhər yeməyi hazırlasınlar.

Aşpazlar da düşmən tərəfdə idilər. Dedilər ki, yalan deyir. Bizim ətdən xəbərimiz yoxdur.

Şir adam göndərdi çaqqalın evini axtarsınlar, əlbəttə ki, ət çaqqalın evindən çıxdı. Onu götürüb şirin yanına gətirdilər.

Sonra indiyə qədər heç bir söz danışmayan, özünü ədalətli göstərməyə çalışaraq, sübut olmadan işə qarışmayacağını nəzərə çarpdıran və özünü çaqqalın dostu kimi qələmə verən, ona kömək etmək üçün fürsət gözlədiyini söyləyən qoca canavar irəli gəlib dedi: – İndi ki, bu alçağın təqsiri sübut olundu, şah onun cəzalandırılmasını təxirə salmamalıdır. Əks halda, xəbis adamlar murdar iş görməkdən qorxub çəkinməzlər.

Şah əmr etdi, hələlik çaqqalı həbsxanaya salsınlar.

Orada olanlardan biri dedi: – Mən şahın hər şeyi dərk edən kamilinə heyran qalmışam, necə olub ki, o, indiyə qədər bu riyakar xainin işini görməmiş, onun xəbis qəlbindən keçənləri duymamışdır.

Başqası dedi: – Ən təəccüblüsü budur ki, cinayət aşkar edildikdən sonra cəzalandırmağı təxirə salmışdır.

Şir çaqqala xəbər göndərdi ki, səhvin bağışlanmasını arzu edirsənsə, üzr istə.

Çaqqalın xəbəri olmadan kobud və saxta cavab hazırlayıb şahı çatdırdılar. Şah bunu oxutdurduqda hirs başına vurdu, içdiyi andı unutdu, verdiyi əhd-peymanı ayaq altına salıb tapdaladı. Düşmənlər çaqqalın öldürülüb, məhv ediləcəyinə arxayın oldular. Bu xəbər şirin anasına çatdı, anası bildi ki, şir tələmişdir. Öz-özünə dedi: – Tez gedib oğlum bu xətanın günahından xilas etməliyəm... Əvvəlcə çaqqalı öldürməyə vəkil edilənlərə tapşırı ki, tələsməyib bir az işi təxirə salsınlar.

Sonra özü oğlunun yanına gəlib dedi: – Çaqqalın günahı nədir? Şir əhvalatı danışdı. Anası dedi: – Oğlum, tələsib peşman olmaqdan, bağışlayıb ehsan etmək yaxşıdır... Şahlar üçün səbir və təmkindən daha şərəfli heç bir şey yoxdur. Onu da bilməlisən ki, arvadın hörməti ərinə görə, oğlunun izzəti atasına görə, şagirdin biliyi müəlliminə görə, ordunun gücü sərkərdəsinə görə, abidin möminliyi dindarlığına görə, rəiyyətin əmin-amanlığı şahlarına görə, şahların işi ədalətli, xeyirxah və ağıllı olmasına görə müəyyən edilir. Ağıl və təcrübənin ilk şərti isə rəiyyəti yaxşı tanımaq, hərəsinə özünə layiq, öz bacarıq və istedadına müvafiq vəzifə tapşırmaqdan və yaxın adamların bir-birini müttəhim etmələrinin düzgünlüyünə nəzarət etməkdən ibarətdir. Əgər birinin haqqı o birisinə verilsə, yaxşıya pis, pisə yaxşı deyilsə, o zaman onlar istədikləri vaxt sədaqətli adamları xəyanətdə töhmətləndirməyi və xain adamlara sədaqət paltarını geydirməyi bacarar, şahın məziyyətlərini xalqın gözüne qəbahət kimi göstərə bilərlər. Şah bir şey, yəqin etmədən, şəxsən yoxlayıb həqiqəti ortaya çıxarmadan sədaqətli və inanılmış adamları cəzalandırmamalı, helm və elmi ilə hər şeyi əhatə etməyi bacarmalı, fədakar xidmətçilərin keçmişdəki işlərini gözlərinin qarşısında canlandırmalı, səmərəli fəaliyyətlərini xatırlayıb onların verdiyi bəhrələri unutmamalıdır. İstedadsız adamların hünər sahibləri haqqında dedikləri sözlərə inanmamalı, hər işdə, hər hadisədə ağıl və kamal, düşüncə və müşahidəni ədalətli münsif qərar verməlidir. Çaqqal sənin xidmətində böyük vəzifə və yüksək mövqeyə çatmışdır. İndi görək sən onun haqqında verdiyin əmri ləğv edib həm onu, həm də özünü düşmənlərin tənəsindən, bu işi təşkil edənlərin istehza və gülüşlərindən mühafizə edəsən, rəqiblərin qələbə çalıb şadlanmasına yol verməyəsən. Sonra özünə layiq alicənablıq və ehtiyatkarlıqla bu işi təhqiq edib, elə yoxlama aparmalısan ki, axırda öz vicdanın və rəiyyətin qarşısında xəcalət çəkməyəsən. Çünki bu ət parçası elə bir böyük şey deyil ki, çaqqal ondan ötrü öz təmiz adını ləkələsin və ya ona tamah salmaqla öz vicdanı qarşısında üzükara olsun. Sən bilirsən ki, çaqqal bütün xidməti müddətində ət dilini də vurmamışdır, ona görə bu iş üstə tələsməyinə dəyməz. Bu məsələ aydınlaşana qədər sən onun cəzalandırılmasını təxirə salmalısan. Çünki göz və qulağın fərz, ehtimal və təxmini bir çox yanlış hökmlərin verilməsinə səbəb ola bilər. Məsələ: birisi gecə qaranlığında işıqlı böcək görsə, onun qılgıncı olduğunu təsəvvür edər, lakin əlinə aldıqda yanıldığını anlar. Bir şeyi qəti

bilmədən qərar çıxarmaq doğru sayıla bilməz. Axı nadanın – alimə, bədxahın – xeyirxaha, qorxağın – cəsur və igid adama qibtə etdiyi, həsəd apardığı hamıya məlumdur... Burada ən doğru ehtimal odur ki, çaqqalın evinə bu ətin onun rəqibləri tərəfindən aparıldığı fərz edilsin və düşmənin hiyləsinə inanıb iş bu qədər şişirdilməsin. Ürəyi xain adamların nə qədər paxıl olduqlarını hamı bilir. Xüsusilə, böyük bir məqsəd olan yerdə həsədin həddi-hüdudu olmur, onda göydəki quşlar, dənizdəki balıqlar, səhradakı heyvanatlar da bu bədxahların əlindən öz canlarını salamat qurtara bilməzlər. Vəzifə və mövqecə çaqqaldan aşağı olan xidmətçilər ona qibtə edə bilərlər. Bu qibtə öz həddini aşıb həsədə çevrilsə, bu işin onlar tərəfindən edildiyi imkan xaricində deyildir. Sən bu işdə səbirli ol, elə hərəkət et ki, o sənə böyüklüyünə layiq olsun. Həqiqət ortaya çıxarıldıqdan sonra onu öldürmək asandır.

Şir diqqətlə anasının sözünə qulaq asdı, onun dediklərini ağılına vurdu, götür-qoy etdi, sonra çaqqalı yanına çağıraraq dedi: – Bizim köhnə peymanımıza, yoxlama və təhqiqlərimizə əsasən sənə üzrünü qəbul edib, günahını bağışlamağımız, düşmənlərin sözünə etibar etməyimizdən daha əfzəldir.

Çaqqal dedi: – Padşah tədbir görüb məsələni aydınlaşdırmayınca ürəyim dincəlməz və bu ləkə mənim üzərimdə qalar. Halbuki mən özümün bəraət qazanacağıma əminəm. Bilirəm ki, nə qədər iş dərinləndən yoxlanıb həqiqət meydana çıxarılsa, o qədər mənim təmiz, sədaqətli və düz olduğum bütün xidmətçilərə, o cümlədən, əyan və əşrafa da aydın olar..

Şir soruşdu: – Bəs bunu necə yoxlamaq lazımdır?

Çaqqal dedi: – Bunun üçün bu iftiranı deyənlərin hamısını tutub ayrı-ayrılıqda danışdırmaq lazımdır, soruşmaq lazımdır ki, nə üçün bütün ət yeyənləri, ət üstündə biri-birilə didişib boğuşanları bir tərəfə buraxıb bu günahı mənim üstümə yırırlar. Bu məsələni başqa cür aydınlaşdırmaq mümkün olmayacaqdır. Şah belə sual verdikdən sonra onlar cavabdan boyun qaçıraraq hay-küy salsalar və məsələni ört-basdır etmək istəsələr, şah nəərə çəkib təkidlə deməlidir ki, kim həqiqətin necə olduğunu söyləsə, onun günahı bağışlanacaqdır. Bu zaman mütləq həqiqətin üzündəki şübhə pərdəsi qaldırılsın, mənim pak və təmiz olduğum aşkara çıxar.

Şir dedi: – Mənim ölkəmin vətəndaşına böhtan atıb onu məhv etmək istəyənləri necə əfv edib bağışlamaq olar?

Çaqqal dedi: – Şah sağ olsun, hörmət qazandıran, şöhrət artıran, qüdrət bildiren, zəfər gətirən əfv böyük bir ustalıqdır və o, elə sizin buyurduğunuz cəzaya bərabərdir. Günahkar tövbə edib sədaqətlə xidmət edəcəyinə and içdikdən sonra ondan intiqam almağı tələb etmək insafsızlıq olar. Alimlər deyiblər ki, pis işin qarşısını alıb günahı bağışlamaq, yaxşı iş görüb savab eləməyə bərabərdir...

Şir bu sözləri eşitdikdə çaqqalın ürəyinin təmizliyinə, xeyirxah və alicənablığına heyran qaldı. Böhtan atıb iftira deyənləri bir-birindən ayıraraq təkbətək soruşmağa başladı, yalan desələr, vətəndən sürgün edilib qovulacaqlarını dedi, boyunlarına alsalar, əfv edilib bağışlanacaqlarına and içdi.

Sonra onlardan bəziləri günahlarını etiraf edib məsələnin necə olduğunu deməyə məcbur oldular, başqaları isə onların söylədiklərini təsdiq etdilər; çaqqalın təqsirsiz olduğu tamamilə aşkara çıxdı.

Şirin anası çaqqalın təmizə çıxdığını, onun haqqındakı şəkk-şübhələrin zayıf olduğunu eşitdikdə şirin yanına gəlib dedi: – Şah bu böhtançılar tayfasını nahaq yerə bağışlayıbdır. Lakin iş – işdən keçib, indi sözü geri götürmək olmaz, ancaq şir bu hadisədən özü üçün ibrət dərsi almalı, yaxın adamları haqqında deyilən sözlərə qulaq asıb şübhəyə düşməməli hər xainin böhtanına uyub şayiələrə inanmamalı, bədxah xidmətçilərin ən kiçik və cüzi fitnələrinə “etibar edib yoldan azmama”dır. Çünki bunlar axırda böyüyüb elə bir dərəcəyə çata bilər ki, artıq onun qarşısını almaq mümkün olmaz.

Fərat, Nil, Dəclədən ayrılan sular, bir yerə toplaşıb fili batırar.

Az və çox, kiçik və böyük, hər nə desələr, hamısının səbəbini axtarıb tapmalı, onun yalan və doğru olmasını sübut edən bütün dəlilləri gözədən keçirməlidir... Onu da bilməlisən ki, səkkiz adamla dostluq etməkdən çəkinmək lazımdır: birincisi – nankor və haqq itirənlərdən; ikincisi, – yersiz özündən çıxıb hirsələnənlərdən; üçüncüsü, – ömrünün uzunluğu, yaşının çoxluğuna qürrələnib qayda-qanunlara tabe olmayanlardan; dördüncüsü, – asanlıqla riya və xəyanət yoluna düşə bilənlərdən; beşincisi, – işlərini doğruluq və düzkünlük əsasında deyil, yalan və əyriilik əsasında quranlardan; altıncısı, – həris, düşgün və şəhvətpərəstlərdən; yeddincisi, – səbəbsiz olaraq xalqdan şübhələnib, əsassız olaraq əhalini müttəhim edənlərdən; səkkizincisi, – həyasızlıqda ad qazanıb, şit zarafat etməkdə şöhrət tapmışlardan. Səkkiz adamla dostluq etmək isə məsləhətdir: birincisi – qənaət və səxavətə adət edənlərlə; ikincisi –

hadisələrin gedişinə uymayan, öz sözündən dönməyənlərlə; üçüncüsü – alim və hünər sahiblərinə qiymət verənlərlə; dördüncüsü – xəyanətə və namərddiyə nifrət edənlərlə; beşincisi – nalayiq hərəkətlərdən çəkinib, xoşa gələn işlərə meyl göstərənlərlə; altıncısı – qəzəbli vaxtlarda özünü ələ ala bilənlərlə; yeddincisi, – hərislik edib tamaha düşmək lazım gələn vaxtda səxavət göstərə bilənlərlə; səkkizincisi – əyyaş və düşkünlər məclisinə nifrət edənlərlə.

Şir çaqqalın işinin belə qurtarmasından anasının razı qaldığını gördükdə çox sevindi və dedi: – Bu, sənin səyin və xeyirxahlığın nəticəsində olmuşdur. Sənin məsləhətinlə:

Qaranlıq yol işıqlandı,
Asan oldu çətin işlər.

Etibarlı bir xidmətçi, iş bilən, tədbir tökən bir məsləhətçi bəraət qazandı; sədaqətli, günahsız bir məxluq ləkə və təhqirdən azad edildi.

Sonra şirin rıqqəti cusa gəldi, çaqqala olan inam və hüsn-rəğbəti bir az da artdı, onu yanına çağırıb dedi: – Sənə verilən bu yersiz ittiham sənə bir az da hörmətini artırıb, etimadını möhkəmləndirdi. Sənə tapşırılmış işləri idarə etməyə başla.

Çaqqal dedi: – Bu düz olmaz, çünki şah əvvəlki əhdinə vəfa etməyib düşmənlərin uydurmalarına inandı, kim deyə bilər ki, bundan sonra da belə bir hadisə baş verməyəcəkdir.

Sən osan ki, əhdi bir yana atdın,
Düşmənlərlə birgə cəbhə yaratdın.
Əhdi neçin yalan, böhtana satdın?
Yəqin məni hələ tanımamışsan!

Şir dedi: – Bu barədə düşünməyin indi mənası yoxdur, çünki nə sənə hörmətin azalıb vəzifən kiçilmişdir, nə də mənim sənə qarşı olan etibarım zəifləyib qüvvədən düşmüşdür... Özünü ələ alıb ürəklə işə başla...

Çaqqal cavab verdi: – Bu səfər canım qurtardı. Lakin dünyanı paxıl, rəzil, və ağzı göyçək adamlardan təmizləmək o qədər də asan deyildir. Şahın mərhəməti mənim üzərimdə olduqca rəqiblərin də həsəd və ədavəti əskilməyəcəkdir. Şahın onların sözüə qulaq asıb inandığını bir dəfə gördükləri üçün onu tez inanan və sadələvh hesab edərkən hər gün yeni şayiələr yayıb, yeni uydurmalar icad etməkdən çəkinməyəcəklər. Fitnə-fəsad doğuranların böhtan və iftiralılarına qulaq asan,

xalqın fəlakətini istəyənlərin hoqqabazlıqlarına tamaşa edən bir şah xidmət etmək – özünü ölüm girdabına atmaq, xidmətdən boyun qaçırmaq isə – yenidən həyat tapmaq kimi şeydir. Elə adama xidmət etmək lazımdır ki, onun qəlbi derya qədər geniş, iradəsi dağ qədər möhkəm olsun. Nə xəyanət küləkləri onu dalğalandıra bilsin, nə qəzəb zərbələri onu yerindən tərpədə bilsin...

Şir dedi: – Sənin sözlərin doğru və ibrətlidir, lakin çox sərt danışsın.

Çaqqal dedi: – Şah doğru olmayan sözlərə inanarkən daha sərt hərəkət etmişdi. O, iftira və böhtanlara belə asanlıqla qulaq asdığı halda doğru və səmimi sözlərdən hiddətlənib acıqlanmamalıdır.

Şir dedi: – Bu doğrudur, lakin işini diqqətlə yoxlayıb səni bu ölüm girdabından qurtaran mən olmuşam.

Çaqqal dedi: – Əgər məni xilas edən şah olmuşsa, unutmamalıdır ki, tələsib edam əmrini verən də o olmuşdu.

Şah dedi: – Bilirsənmi ki, səhvən ölümə məhkum edilmişə, yenidən həyat vermək ən böyük yaxşılıq və ən böyük savab hesab edilir?

Çaqqal dedi: – Nə qədər uzun ömürlü olsam da, enə şahın mənə əta etdiyi lütf və mərhəmətin əvəzini çıxma bilməyəcəyəm. Xüsusilə, edam elan olunduqdan sonra əfv edilib bəraət qazanmağım, indiyə qədər edilmiş yaxşılıqların, verilmiş ənəm və xələtlərin hamısından qiymətlidir. Şah da bilir ki, mən həmişə onun müti qulu olub, sədaqətlə xidmət etmiş və canımı belə onun yolunda əsirgəməmişəm.

Sən nə deyibsen et, onu etmişəm – hara deyibsen get, ora getmişəm.

Bu sözləri deməkdə məqsədim şahın mənim işimdə xəta etdiyini sübut etmək deyildir. Lakin mən bilirəm ki, nadan və cahil adamların hünər sahiblərini görməyə gözü yoxdur. Bu artıq adət və ənənə şəklinə keçərək onların qanına işləmişdir... İndi onu aradan qaldırmaq mümkün olmadığı kimi, haqqında danışmağım da faydası yoxdur. Bir şey var ki, o da həqiqətin tez-gec aşkara çıxmasıdır həmişə haqq qalib, nahaq məğlub olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq qorxuram, dilim-ağzım qurusun, düşmənlər mənə şahın arasına girmək üçün bir yer tapıb yeni bir oyun çıxarsınlar. Yoxsa mən həmişə şahın qulluğunda hazırım.

Şir dedi: – O yer haradır ki, düşmənlər ora girə bilsinlər.

Çaqqal dedi: – O yer sizin ürəyinizdir. Mən qorxuram, sizə deyələr ki, bəndəniz ona etdiyiniz əziyyət və işgəncəyə görə sizə kin bəsləyir

həqiqətdə belə bir şey olmasa da, bu söz bədgümanlıq əmələ gətirə bilər. Xüsusilə, bəndəsini incitmiş, onun vəzifəsini azaltmış və ya düşməni daha böyük xidmətə təyin etmiş şahlarda bu daha tez şübhə oyada bilər.

Əlbəttə, ağıllı adamlar bilirlər ki, xidmətçilərindən və rəiyyətinədən nöqsan və səhlənkarlıq görünən şah qəzəbinin qarşısını alıb, xəbərçilərin, ara qızırdıranların, böhtan və iftira quraşdırıcıların sözlərinə uymayaraq hər adama özünə layiq balaca bir qulaq burması versə, işlər sahmana düşər, ürəklərdə kin və küdurət qalmaz, hər iki tərəf arasında etibar və inam möhkəmlənər. Hər xidmətçinin öz yeri, öz mövqeyi müəyyən olar. Kimin nəyə qabil olub nəyə yaramadığı meydana çıxar. Çünki elə bir təmiz, sadıq və istedadlı xidmətçi tapmaq olmaz ki, o, heç bir səhv buraxmasın, ona həsəd və qibtə edən dostları onun başına bir kələk açmasınlar. Düz deyiblər ki, adam durduğu yerdə xətəyə düşər.

Şah belə bir hərəkət edərsə, rəiyyət də rahat yaşayar. Onun qəlbində qorxu və təşviş var idisə, cəza aldığı üçün arxayınlaşıb qorxudan çıxar; intizar içərisində iztirab və həyəcan keçirməkdən canı qurtarar. Rəiyyətin itirəcəyi üç şey ola bilər: ağası onun vəzifəsini əlindən ala bilər; düşmənlər ona üstün gələ bilər; yığıdığı mal və dövlət əlindən çıxma bilər. Ağasının könlünü alıb, şahın etimadını yenidən qazana, bilsə, vəzifə alar, düşməne qələbə çalar. Mal və dövlət toplayar. Çünki ölümdən başqa hər şeyə çarə vardır. Xüsusilə, şah qulluğunda, oyan və əşraflar xidmətində olanlar üçün. Bütün bunlara baxmayaraq ümidvaram ki, şah mənim xahişimi qəbul edib bir daha məni bu fəlakət yoluna dəvət etməyəcək, mənim bu səhrada rahat və fərağat dolanacağıma imkan yaradacaqdır.

Şir dedi: – Dediklərin doğrudan da çox gözəl, ağıllı və hikmətli idi. Nə istədiyini tamamilə aydın oldu get işinə başla və heç bir şeydən qorxma, sən o xidmətçilərdən deyilsən ki, bir daha şübhələnib bədgüman olalar. Əgər belə etmək istəyənlər tapılsa arxayın ol, heç kəs ona inanıb, etibar etməyəcəkdir. Biz səni çox yaxşı tanımışıq. Bundan sonra sənin haqqında sədaqət və səmimiyyətdən, insaf və mürüvvətdən, yaxşı və müsbətdən başqa hər nə desələr, hamısı yalan, başdan ayağa iftira və böhtan hesab ediləcəkdir. Nahaq yerə fikirləşib özünü üzümə. Bizim etimad və etiqadımıza qətiyyənlə şübhənlənməsin. Bu gün

sənin nə qədər gözütöx və əlidüz olduğun sübut edildi. Bundan sonra düşmənin sözüne kim qulaq asar? Sənin haqqında nə qədər yalan deyib, iftira söyləsələr, o qədər sənin doğru olub, düzgün işlədiyini nəzərə alınacaqdır.

O qədər belə şeylər dedi ki, axırda çaqqalın ürəyini ələ alıb onu işə göndərdi. Sonra hər gün ona daha çox hörmət edib vəzifəsini artırdı və beləliklə, çaqqal ömrünün sonuna qədər bolluq və naz-nemət içərisində yaşadı.

Şahlarla yaxın adamları arasında baş verən işlərə aid hekayə bundan ibarət idi...

ANA ŞİR, ÇAQQAL VƏ OVÇU FƏSLİ

Rac dedi: – Şahlarla rəiyyətlər arasında baş verən əhvalatlara aid və ölkəni idarə edib işləri nizama salmaq xatirinə cəfa çəkmiş, xəyanətə rast gəlib zülm görmüş sadıq xidmətçiyə yenidən etimad olunmasına dair rəvayəti eşitdim... İndi elə bir dastan da ki, orada birisi öz canının qorxusundan, həyatını mühafizə etmək xatirinə başqalarına əziyyət verib, ziyan yetirə bilməsin, ağıllı adamların məsləhətini xatırlayıb özünü çətin vəziyyətdən xilas etsin.

Brəhmən dedi: – Xeyirlə şərə, qazanla ziyana fərq qoya bilməyən axmaqlardan başqa heç kəs canlılara əzab verməyi özünə rəva görməz. Yalnız cahillər əməllərinin aqibətini düşünməyib hərəkətlərinin sonunu görə bilməzlər. Zülm örtüyü xeyirli işləri dərk etməyə mane olduğu kimi cəhalət pərdəsi də xoşbəxtlikləri görməyə əngəl törədir. Ağıllı adam özünə rəva görmədiyi bir şeyi başqalarına necə rəva görə bilər?..

Pislik edib istərsən, ona əvəz, yaxşılıq,
Yamanlığın cəzası ola bilməz yaxşılıq.

Bir də bilmək lazımdır ki, hər pisliyin öz cəzası var. Pislik edən mütləq cəzasını çəkməlidir. Cəzanın tənəirə düşməsindən qürrələnib arxayınlaşmaq olmaz çünki zaman çox keçdikcə cəza vaxtı da o qədər çox yaxınlaşmış olar. Öz pis əməllərinin üstünü ört- basdır edib, hiylə işlədərək yaxşılıq paltarını geyindirə bilən, zahirdə özünü xalqa xeyirxah kimi tanıdıb təriflər qazanan adam əvvəl-axır əməllərinin mükafatını görəcekdir, nəhayət, batının xəbisliyi tam şəkildə meydana çıxacaqdır. Belə adam yalnız cəzasını çəkdikdən sonra ibrət dərsi alıb xeyirli işlərə meyl edə bilər. Ana şir, çaqqal və ovçu əfsanəsini buna misal göstərmək olar

Rac soruşdu: – O vecə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belə rəvayət edirlər ki, bir ana şir öz iki balası ilə meşədə yaşayırdı... Ana şir bir gün ov ardınca gedərək meşədən çıxmalı oldu. Bir ovçu onun hər iki balasını öldürüb dərilərini soydu. Qayıdıb öz balalarını o kökdə yerə sərilmiş görünən ana şirin naləsi asımana qalxdı. Ana şirin qonşuluğunda bir çaqqal yaşayırdı. Onun bu fəryadını eşidib yanına gəldi və soruşdu: – Nə olubdur? Ana şir əhvalatı danışdı. Çaqqal dedi: – Hər başlanğıcın bir sonu, hər ibtidanın bir intəhası vardır. Ömür ki sona çatdı, ocağ gəldi, onun qarşısını

almaq olmaz. Dünyanın işi belədir: hər kədərindən ardınca bir sevinc, hər əyləncənin dalınca bir işgəncə gəlir. Atalar deyiblər ki, qəzanın işinə dözməkdən başqa çarə yoxdur.

Əzəldən bu cürə qurulmuş aləm:
Qəmdən sonra kefdir, kefdən sonra qəm.

Özünü öldürüb ah-fəğan qoparma, sakit ol və öz elədiklərini göz-
lərinin qabağına gətir... Sən başqalarına daha ağır zülmələr edibsən.
Onlar da ağlayıb başlarına döymüş, lakin sonra çarəsiz qalaraq susma-
ğa məcbur olmuşlar. Eşitməmişsən ki, deyiblər: “Döymə qapımı, dö-
yərlər qapım”. Kim nə edibsə, o da qabağına çıxacaqdır. Atalar havayı
yerə deməyiblər ki: “Nə əkərsən, onu biçərsən”. Əgər sən bu yırtıcılıq
xasiyyətini buraxmasan, hələ çox belə müsibətlər görəcəksən. Sən
əxlaqını dəyişdirib başqalarını incitməkdən əl çəkməli, rahat yaşamaq
istəyirsənsə, özündən zəiflərə əziyyət verməməlisən.

Ana şir dedi: – Qorxma, sözlərini açıq de, fikirlərini sübut etmək
üçün dəlil göstər.

Çaqqal soruşdu: – Sənin neçə yaşın var?

Şir cavab verdi: – Yüz.

Çaqqal soruşdu: – Sən bu yüz ildə nə ilə dolanıbsan?

Şir cavab verdi: – Heyvanların və insanların ötilə.

Çaqqal dedi: – Yaxşı, illərlə ötinə yeyib dolandığın bu heyvan və
insanların ata və anaları yoxdumu? Ayrılıq və hicran dərdi onların əziz
dostlarının qəlbinə od vurub, ürəklərinə dağ çəkmirdimi? Əgər işin
ağıbətini fikirləşib qan tökməkdən əl çəksə idin, belə bir müsibət sənə
üz verməzdi...

Şir bu sözləri eşitdikdə onların doğru olduğunu anladı. Üz vermiş
bədbəxtliyin səbəbini dərk etdi, öz nalayiq hərəkətlərindən əl çəkdi,
ət yeməyi tərk edib meyvələrlə dolanmağa başladı...

Çaqqal özünün ruzisi olan meyvələrin birdən çoxlu miqdarda
azaldığını gördükdə bərk narahat oldu. Elə ki onları yeyənin şir oldu-
ğunu bildi, dedi: – Yaxşı asan dolanmaq yolu tapdın, sənə gücü çatma-
yan heyvanların ruzisini əlindən almağa başladın. Ağac özü sənin iştahana
davam gətirməz, handa qalmış onun meyvələri ola. Vay ağacın,
meyvələrin və onlarla dolananların halına. Bir az keçməz ki, hamısı
məhv olar. Çünki onların yeməyinə böyük bir düşmən, qorxulu bir
rəqib şerik çıxmışdır. Sənin zülmün canları təşvişə saldığı kimi, indi

də ədalətin bədənləri titrədir. Hər iki halda xalq sənin sitəmindən
xilas ola bilmir. İstəyirsən qan töküb ət ye, istəyirsən su içib ot...

Şir bu sözləri eşitdikdə meyvə yeməkdən də əl çəkib ibadət və
pəhrizkarlığa başladı və öz-özünə dedi:

Nəyə lazım aylar, illər, qış, bahar,
Nəyə lazım abü atəş, xakü bad¹.
Tərk elə bu aldadıcı aləmi,
O, gah evi bərbad edir, gah abad.
Müvəqqəti bu cahanda nə fərqi,
Yaşadm sən min il, ya da bir saat.

İnsanlara əziyyət verib əməlinin aqibətini düşünməyən, yalnız
özünə fəlakət üz verdikdən sonra səhvini anlayıb zülmədən əl çəkən
adam haqqındakı əfsanə bundan ibarətdir.

İki balasının dərisi soyulub nəşi yerə uzadılana qədər qan içmək-
dən doymayan, başına belə bir hadisə gəldikdən sonra bu fani dünya-
dan əl çəkib bir daha əvvəlki peşəsinə qayıtmayan şirin təmsalında
adam nəzərdə tutulmuşdur. Ağıllı adamlar, əlbəttə, bunu dərk edib
ondan ibrət dərsləri alar və hər iki dünyanın işini buna əsasən qurarlar.
Özlərinə, öz övladlarına rəva görmədikləri şeyləri başqalarına da rəva
görməzlər...

¹ A b, a t ə ş, x a k, b a d, – su, od, torpaq, külək – qədim Şorq fəlsəfəsinə görə bu
dörd ünsür bütün varlıqların əsasını təşkil edirdi. *Mütərcim*.

ZAHİD VƏ QONAQ FƏSLİ

Rac dedi: – Canlılara zülm edən, aqibəti olmayan, özünə bədbəxtlik üz verdikdən sonra tutduğu işdən peşman olub tövbə edən adam haqqındakı təmsilini eşitdim. İndi elə bir dastan de ki, orada öz peşəsini buraxıb başqa bir sənətdən yapışan adam təsvir edilsin. Sonra o, yeni sənətinin öhdəsindən gələ bilmədiyi üçün əvvəlki peşəsinə qayıtmaq istəsin, lakin bu mümkün olmasın, nə edəcəyini bilməyib tərəddüd içərisində avara qalsın.

Brəhmən dedi: – Hər işin öz adamı vardır. Kim öz bacardığı işdən əl çəkib öhdəsindən gələ bilmədiyi bir peşədən yapışsa, mütləq müvəffəqiyyətsizliyə uğrayıb rüsvay olar və sonrakı peşmançılıq fayda verməz. Yenidən öz sənətinə qayıtmasının da əhəmiyyəti olmaz. Hərçənd deyiblər: “Peşə yaddan çıxmaz, lakin incəlikləri unudular”. İnsan gərək öz sənətini möhkəm öyrənib ondan bərk yapışsın, hərdəmxəyal olub yeni-yeni arzu budaqlarına qonmasın, qönçələrinin gözəlliyinə, yarpaqlarının tərəvətinə uymasın; çünki onların meyvələrinin şirin, bəhrələrinin ləzzətli olacağına ümid etmək olmaz... Buna misal olaraq zahid əhvalatını göstərmək olar.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belə nəql edirlər ki, Qinuc¹ adlı torpaqda bir mömin zahid yaşayırdı. Bir gün ona bir qonaq gəldi. Zahid qonağa hörmət etməyi lazım bilib sevincək onun qarşısına çıxdı, evə gətirdi. Qonaq başmaqlarını çıxaracaq, zahid qonağın haradan gəlib hara getdiyini soruşdu.

Qonaq dedi: – Qəlbini gizlin saxlayan əsl aşiqlərin dedikləri sözlərə əsasən onların vəziyyətini bilmək olmaz. İxtiyarsız olaraq eşq yoluna qədəm qoyan, dostlarını razı salmaq arzusu ilə ürəyi çırpınan bir adamın nəsibi yalnız o olar ki, fəraq səhrasında o tərəf-bu tərəfə qaçıb avara dolansın, öz könlünün qibləsini axtarsın. Elə ki bu qibləni tapdı, canını qurban verməkdən başqa çarəsi qalmaz. Mənim əhvalatım uzun, gedəcəyim yol nəhayətsiz, edəcəyim səfər isə saysızdır.

Onların başı söhbətdən ayıldıqdan sonra zahid əmr etdi, bir az xurma gətirsinlər. Xurma gətirildi, hər ikisi yeməyə başladı.

¹ Ərəb variantından rusçaya tərcümədə bu yerin adı “Karx” deyə göstərilmişdir. *Mütərcim.*

Qonaq dedi: – Hərçənd bizim yerlərdə daha şirin və daha ləzzətli meyvələr var, xurma da bir az ağır və gec həzm olunandır. Lakin çox dadlıdır; bizim vilayətlərdə də tapılırdı, pis olmazdı.

Zahid dedi: – Bütün dediklərinə baxmayaraq, adamın meyli çəkən şeyin varlığı yoxluğundan üstündür. Arzu edib istədiyinə çatmayanları xoşbəxt adlandırmaq olmaz; arzularla xoşbəxtliklər bir-birinin ardınca gələr. Əvvəlcə bir şey arzu edilər, sonra ona nail olduqda xoşbəxtlik sayılar. Yalnız birinci ilə kifayətlənib durmaq, yəni arzu ilə qənaətlənib çalışmamaq ağıllı hərəkət hesab edilə bilməz. Çünki vara qənaət deyiblər, yoxa nə qənaət? Heçə qane olmaq axmaqlığın çoxluğuna, iradənin yoxluğuna dəlalət edər.

Zahid arami dilində danışdı. Bəlağətli səsi hərərətli nəfəsi var idi. Onun ləhcəsi qonağın xoşuna gəldi, bu dili öyrənmək xəyalına düşdü. Əvvəlcə zahidə təşəkkür etdi, sonra dedi: – Allah bədnəzərdən saxlasın, nə gözəl ləhcəniz var; mən indiyə qədər nə belə fəşahətli bir şivə, nə belə bəlağətli bir cümlə eşitməmişəm.

Rəqibin sözlərinə gətirdi şəkk əridi,
Çünki söz söyləməkdə dilin bir şəkkər idi...

Səndən çox xahiş edirəm ki, bu dili mənə öyrədəsən. Mənim arzuma öz müürvətinə layiq əməl edəsən. Tanış olmadığın ildə mənə bu qədər hörmət edib lütf göstəribsən, süfrə açıb qonaqlıq edibsən, indi isə biz sonnlə duz-çörək kəsib dost olmuşuq. Mərhəmət edib bu istəyimi də həvəslə yerinə yetirsən, göstərdiyin kəramətin qiyməti daha da artar, mənim boynuma çox böyük bir minnət qoymuş olarsan.

Zahid dedi: – Qulluğunda hazırım. Bizim dili öyrənmək istədiyim üçün fəxr edirəm. Bu istək həqiqi, bu əzm qətidirsə, mən bu dili öyrətməkdə öz bilik, bacarıq və qüvvəmi əsirgəməyib heç bir şeyi sənə müzayiqə etməyəcəyəm.

Qonaq uzun müddət bu dili öyrənməklə məşğul oldu. Çoxlu vaxt sərf etdi, əziyyətlər çəkdi, məşəqqətlərə dözdü, lakin bir şey çıxmadı. Bir gün zahid ona dedi: – Bu, çox çətin bir işdir.

Mənim kimi olmağa çalışma ki, olmazsan!
Mənim kimi bilməyə çalışma ki, bilməzsən!

Kim gücü çatmayan bir işə yapışsa, əyninə gəlməyən paltar geyinsə, camaatı özünə güldürər. Kim ana dilini atıb əcdadlarının adət və ənənələrini, sənət və peşələrini tərk etsə, işi düz gətirməz...

Qonaq dedi: – Əcdadlarının zərərli və çirkin adətlərini təqlid etmək də nadanlıq və axmaqlıqdır. Fəzilət sahiblərinin bilik və sənətlərini öyrənmək isə ağıl və kamalın yetkinliyinə dəlalət edər.

Zahid dedi: – Mən öz borcumu yerinə yetirdim, nə lazım idisə, sənə dedim. İndi qorxuram ki, bu faydasız çalışmanın sonu kəklik yerışı öyrənmək istəyən qarğanın aqibəti kimi olsun.

Qonaq soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Zahid dedi: – Belə nəql edirlər ki, bir gün bir qarğa bir kəkliyin yoldan keçdiyini gördü. Onun naz və qəmzə ilə getməsi qarğanın xoşuna gəldi. Hərəkətlərinin mütənasibliyi, dalım burcudaraq yanını basması, şux yerışı, şax duruşu onu heyran etdi. O da kəklik kimi yerimək istədi. Çox əlləşdi, hey kəkliyi yamsılamağa çalışdı, lakin bir şey çıxmadı. Kəklik kimi yeriməyi öyrənmədi, öz yerişini də yadırgadı. Bu məsəli ona görə dedim, biləsən ki, nahaq zəhmət çəkib yersiz qan-tər tökürsən, ana dilini yaddan çıxaracaq, arami dilini isə öyrənməyəcəksən. Deyiblər, insanların ən nadanı odur ki, özünün bacarmayacağı, ana-atalarının görmədiyi, bilmədiyi bir işdən yapışsa, bu məsələdə xüsusilə padşahlar ehtiyatlı olub ağıllı tərpenməlidirlər. Ölkələr zəbt etmək istəyən, rəiyyətin güzəranını yaxşılaşdırmaq arzusunda olan, dostlarını tərbiyə, düşmənlərini darmadağın etmək fikrinə düşən hökmdar bu cəhətdən çox ayıq və diqqətli olmalıdır. İstedadsız, iş bacarmayan ünsürlərin yüksək vəzifələrə soxulub böyük adamlarla oturmasına imkan verməməlidir. Dövlət işlərində, ölkə dolandırmaqda hər adamın öz yerini düzgün müəyyən edə bilmək ən böyük məharət, ən doğru siyasətdir. Bu cəhətə fikir verilməsə, gəda ilə şah, kiçik ilə böyük, yamanla yaxşı arasında fərq qoymaq olmaz. Elə ki böyük kiçiklik aradan götürüldü, istedadlı ilə istedadsıza fərq qoyulmadı, insanlar arasında müsavilik yaranar, bacarıqsız, alçaq və rəzil adamlar ortaya düşüb yüksək mövqeyə qalxmağa cəhd edər. Bu vəziyyət üstün gəlib qanun şəklinə düşər, nə hökmdarlarda həşəmət qalar, nə şahlarda əzəmət. Bundan isə ölkəyə çox böyük zərərler dəyər...

Öz peşəsini buraxıb başqa sənət öyrənmək istəyən və buna müvəffəq ola bilməyən adam haqqındakı rəvayət bundan ibarətdir...

Ağıllı adamlar bu rəvayətdən fayda götürüb ibrət almaq istəyirlərsə, onu kef üçün yox, həyatda əməl etmək üçün oxumalıdırlar.

BİLƏR¹ VƏ BRAHİMƏ² FƏSLİ

Rac dedi: – Ata-babasının peşəsindən əl çəkib xam xəyala düşən və istədiyi məqsədə nail olmayıb əvvəlki sənətə qayıtmağı bacarmayan adam haqqındakı rəvayəti eşitdim. İndi de görüm, ölkə idarə etmək, dövləti möhkəmlətmək, könülləri fəth edib ürəkləri ələ gətirmək üçün şahların hansı xasiyyəti daha yaxşıdır; helm³, səxavət, ya şücaət?

Brəhmən dedi: – Həm şahların əzəmət və şövkəti, həm rəiyyətin xoş və asudə yaşaması, həm dövlətin əbədi və möhkəmliyi üçün ən gözəl xasiyyət helmdir... Çünki səxavətlə bir tayfanı razı salmaq olar, şücaət hərdən – bir kara gələr, helm isə həmişə, bütün işlərdə həm camaatla rəftarda, həm ordu idarə etməkdə, həm rəiyyət dolandırmaqda işə yarar... Helmin əsas şərti ağıllı və təcrübəli adamlarla məsləhətləşmək, nadan və cahil adamlardan qaçmaqdır... Çünki heç kim insana dost qədər güclü təsir edə bilməz. Odur ki, atalar deyiblər: “De görüm, dostun kimdir, deyim sən kimsən”.

Çalış axmaqla olma dost, həmkar,
Yaxşı pislə otursa, bədnam olar.
O nəfəs ki, verir hər insana can,
Zöhr olar, həmnəşini olsa ilan.

Səxavətlə bütün dünyanı qızıla tutan, şücaətlə onlarla vuruşlarda qalib gələn bir şah helmdən məhrum olsa, bircə yersiz hərəkətlə bunların hamısını heçə çıxara bilər. Amma birinci iki xüsusiyyət olmasa da, helmlə bütün dünyanın könlünü ələ alıb, bütün düşmənləri yola gətirmək olar. Lakin tok helm kifayət deyildir. Helm ilə birlikdə iradə, qətiyyət də olmalıdır. İradə və qətiyyət olmayan yerdə helm nöqsanlı hesab edilir. Padşah dövlət işlərini idarə etməkdə bunların hamısından birlikdə istifadə etməsə, yəni əfv edib mərhəmət göstərməkdə ifrata varıb, zülm edib, cəza verdikdə həddini aşmasa, hökm və tədbirlərini səbir və təmkin, məsləhət və məşvərət əsasında qursa, düşmənlərin əli

¹ Bu fəsil ərəbcədən edilmiş rusca tərcümədə İlad, Şadirama və İraxt adlanır. *Mütərcim.*

² Brahimə – Brəhmənlər.

³ Helm – fitri istedad, hər şeyin yerini bilmək qabiliyyəti Şərqi fəlsəfəsində elmə bərabər hesab edilirdi. *Mütərcim.*

onun ölkəsinə tərəf uzana bilməz, rəqibin gözü onun dövlətinə dikilə bilməz, rəiyyəti əbədi olaraq əmin-amanlıq içərisində yaşar. Əksinə olaraq, şah bu cəhətləri nəzərdən qaçırsa, onun həyatdan aldığı ləzzət, ölkəni dolandırmaq işlərində əldə etdiyi müvəffəqiyyət balaca bir hirs, qəzəb üzündən dağılıb gedər. Çox zaman onun aqibəti peşmançılıq və fəlakət olar. Məlumdur ki, bütün xoşbəxtliklərin mayası taleyin gətirməsidir. Lakin bu başlanğıcdır, onu mühafizə edib saxlamaq şahların ağıl və kamalına, vəzirlərin tədbir və sədaqətinə bağlıdır. Padşah alim və həlim, vəziri hikmətli və mərifətli olsa, ədalət və səxavətdə, tez başa düşüb təcili ölçü götürməkdə şöhrət tapsa, dünyanın isti-soyuğunu görməkdə, yaxşılıq edib mərhəmət göstərməkdə ad qazansa, belə bir şah bütün məqsədlərinə nail olub qələbə çalar. Hansı tərəfə üz çevirsə, fəth, zəfər, bəxt və dövlət onun ardınca düşər. Bütün qulaqlar, gözlər onun səsi və işarəsinə xidmət etmək üçün hazır durar. Bütün düşmənlər ortaya çıxarılıb məhv edilir. Belə şah özbaşınalıq edib məşvərətə əhəmiyyət verməsə də, iş vəzirin tədbir və məsləhətləri əsasında yerinə yetirilər, şah yenə bədbəxtlik və fəlakətdən qurtarmış olar. Necə ki, hind şah ilə onun qəbiləsi arasındakı düşmənçilik məsələsində olmuşdu.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belə nəql edirlər ki, hind ölkəsində Hemlan adlı bir padşah var idi. Bu padşah bir gecə yeddi dəfə yeddi müxtəlif yuxu gördü. Birdən hövlnak yuxudan oyandı. Artıq yata bilmədi, quyruğu kəsilmiş ilan kimi qıvrılıb açıldı. Əqrəb çalmış adam kimi çırpındı, o tərəf-bu tərəfə çevrildi. Nəhayət, dünyanın üzünü örtən zülmət pərdəsi qalxdı, ulduzlar sultanı günəş gəlin tək Şərqdən görünməyə başladı. Şah yerindən qalxıb brəhmənləri çağırdı, gördüyü yuxuları olduğu kimi onlara danışdı.

Brəhmənlər diqqətlə qulaq asıb şahın bərk qorxdığını müşahidə etdikdə dedilər: – Çox dəhşətli yuxulardır, şah icazə versə, biz bir saata qədər xəlvətə çəkilib kitablara müraciət edər, rəml atar, yuxunun nə demək olduğunu müəyyənləşdirərik. Sonra mənasını şaha ərz edib bu şərdən xilas olmaq yollarını göstərəcəyik. Şah dedi: – Gediniz, icazə verirəm.

Onlar şahın yanından çıxdıqdan sonra xəlvət bir yerə çəkilib bir-birinə dedilər: “Bu zalım oğlu az bir müddətdə bizlərdən 12 min adam öldürmüşdür. İndi intiqam vaxtıdır. Əlimizə yaxşı girəvə keçmişdir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, o, bu sirri bizə çarəsiz qalaraq deyib. Əgər bütün ölkədə bircə nofər də başqa yuxu yozan olsaydı, bizə etibar etməzdi. Bu etibarın özündə də bir düşmənçilik, bir ədavət hiss olunur... İndi tələsmək lazımdır ki, fürsət əldən getməsin. Ən düzgün yol budur ki, biz bu yuxu barədə sərt və kəskin ifadələrlə danışaq. Onu elə qorxudaq ki, sözümdən çıxma bilməsin, hər nə desək, onu etməyə məcbur olsun. Ona deyək ki, yaxın adamlarından bəzilərini öz gözü-nün qabağında şah şəmşir ilə öldürməyincə, yuxuda üzünü qırmızı rəngə boyayan qan səndən əl çəkməyəcəkdir. Onların kim olduğunu soruşsa, deyərik: “əziz oğlu, arvadı İrandüxt, vəziri Bilər, Dəbiri¹ Kəmal, şahın mindiyi o ağ fil, sonra ən çox sevdiyi o iki fil, sonra bir gecədə ölkənin bu başından girib, o biri başından çıxma bilən o dəvə”. O, bunların hamısını qılıncdan keçirdikdən sonra həmin qılıncı da sındırıb onlarla birlikdə torpağa basdırmalıdır.

Sonra qanlarını bir testə yığıb onun içərisində bir saata qədər oturmalıdır. Deməliyik ki, o, testdən çıxdıqdan sonra bizlərdən dörd nəfər onu dörd tərəfdən ovuşdurmalı, dua oxuyub püfləməli, həmin qanla onun çiyinlərini ovmalı, bədəninə yuyub qandan təmizləməli və bağlamalıdır. Sonra biz onu götürüb arın arxayın öz taxtına oturtmalıyıq. Əgər o, bütün dediklərimizə dözüb bu camaatdan əlini üzə bilsə, yuxunun şəri də ondan əl çəkəcəkdir. Yox, belə edə bilməsə, onu böyük bir bəla gözləyir: ya şahlıq əldən çıxacaq, ya həyatı məhv olacaqdır. Bizim sözü-müzə əməl etsə, bu camaatın qırılması ilə ondan yaxşıca intiqam almış olarıq. Tək, zəif və silahsız qaldıqda tezliklə öz işini də bitirib məqsədimizi başa çatdırırıq.

Onlar bu cürə məsləhətləşib sözü bir yerə qoyduqdan sonra şahın yanına gəldilər. Şaha dedilər: – Əgər şah bizim sözlərimizin doğruluğuna etibar edərsə, biz bu yuxunun şərindən xilas olmaq üçün yol tapmışıq. Şah aranı xəlvət etdi, onların tədbirlərinə qulaq asdıqda qəzəblənib dedi: – Sizin bu tədbirinizdən ölüm yaxşıdır. Həyatım qədər əziz olan bu adamları öldürdükdən sonra yaşamağın nə faydası? Mənim şeydir ki, həyat əbədi deyildir, hamı öləcəkdir, o cümlədən tez-gec mən də öləcəyəm. Ona görə bundan daha yaxşı bir tədbir tapın yoxsa, mənim ölümümə əziz və mehriban adamlarıma, özü də yaşamaqları xalq üçün daha çox lazım olan adamların ölümünün nə fərqi?..

¹ Dəbiri Katib. *Mütərcim*.

Brəhmənlər dedi: – Şah sağ olsun, doğru söz acı, riyasız məsləhət isə ağır olar. Kim başqalarının ölümünü öz həyatına bərabər hesab edə bilər? Sədaqətli adamların nəsihətinə qulaq asın. Məşhur məsəldir deyiblər: “Ağladan yamna gedin, güldürən yanına yox”. Şah öz canını və malını hər şeydən üstün tutmalı, böyük səadət və xoşbəxtlik vəd edən bu işdə tərəddüd göstərməyib tez fəaliyyətə başlamalıdır. Onu da bilmək lazımdır ki, insan başqalarını yalnız özünə kömək xatirinə istəyir. Adam yalnız uzun zəhmətdən sonra müstəqilliyə çatır və son dərəcə səy göstərməklə xətt-taca sahib olur. Bunların hər ikisindən əl çəkmək ağılsızlıqdır, belə edən yalnız o zaman aylar ki, artıq hər şey bitmiş olar, təəssüf fayda verməz. Nə qədər ki, şah sağdır, onun həm arvadı ola bilər, həm övladları, nə qədər ki, hakimiyyət vardır, onun həm dövləti ola bilər, həm də xidmətçiləri.

Şah bu sözləri eşitdikdə çox kədərləndi. Onların yanından durub hüzn otağına getdi, üzüqoylu yıxılıb ağlamağa, gözlərindən Ceyhun çayı axıtmağa başladı. Quruya atılmış balıq kimi çapalayıb öz-özünə dedi: “Əgər əvəzlərimdən əl çəksəm, ömrüm rahatlığından və dövlətin ləzzətindən bənəşib olaram. Ömür bivəfa, insan əməlinin axırı heç, tac müvəqqətidir. Gözümün işığı, ürəyimin parçası, yaşadığım müddətdə belimin dirəyi, öldükdən sonra dövlətin varisi olan oğlumu məhv etsəm, şahlıq nəyə lazımdır? O ki, düşmən əlinə keçəcəkdir. Bunun tez və ya gec olmasının nə əhəmiyyəti?! Özü də elə bir oğlu ki, onun əql və kamalı gözündən, uğurlu və xoş taleyi üzündən bəllidir.

Balamın anası, camalı günəş qədər parlaq, siması ay qədər işıqlı, üzü gündüz kimi aydın, saçları gecə tək qara, rəftarda mülayim, davranışda münasib, ailədə nəzakətli, məclisdə məlahətli, danışığı şirin, əxlaqı təmiz, əli duzlu, ayağı uğurlu, şux əndamlı, saf vicdanlı İrandüxtsüz mənim həyatımın nə ləzzəti?!

İnsanların ən müdriki, hünər sahiblərinin ən istedadlısı, qəddar fələyin sirlərindən xəbər verən, vəfasız dünyanın kələklərindən baş çıxaran vəzirəm Bilal olmasa, işləri nizama salmaq, mal toplayıb vergi yığmaq, xəzinəni mühafizə edib bac-xərac almağı kim bacarar?!

Öz fəsaht və bəlağətilə dünyanı heyran qoyan, fələyin nəqqası onun şagirdi, göyün rəssamı onun tələbəsi olan, hər sözü könül sevinci, hər kəlməsi bir inci, hər sətri bir mirvari dəstəsi, hər misrası bir dürr silsiləsi; yüz min atlı kağızını daşıyan, yüz min nizə məktubunu yazan baş dəbir Mirzə Kəmal olmasa, dünyanın hadisələrini, ölkənin vəziyyətini kim qələmə alar?!

Görən göz, eşidən qulaq mənziləsində olan, iş bacaran, bu iki xidmətçi olmasa, işləri nizama salıb ölkəni necə idarə etmək olar?!

Ay kimi işıq verən, çıraqla kimi şüa saçan, kəcavəsi səhər kimi ürək açan, ceyran kimi çox bərk qaçan, qala kimi möhkəm, səngər kimi müstəhkəm, ağ fil olmasa, mən düşmən qabağına necə çıxaram?!

İldırım sürətli, bulud sifətli, külək sürətli xortumları dağ kəlləsindən sallanan əjdahaya oxşayan, kəlləsi dəniz dalğaları arasından baş qaldıran nəhəngə bənəşən, hücum vaxtı düşmən qoşunlarını şiddətli tufan kimi çənginə vurub göyə qaldıran, vuruş zamanı coşqun sel kimi qabağına qatıb geri qovan o iki filim olmasa, mən vuruş günü rəqiblərə necə qalib gələ bilərəm?!

Səba yeli tək tünd qaçan, bir göz qırpımında dağlar aşan o Xorasan dəvəsi olmasa, mən ölkə işlərindən necə xəbər tuta bilərəm?!

Sədəfli qəbzəsi kəhkəşan kimi parıldayan, əyri tiyəsi çaya düşmüş gümüş rəngli pərvanətək bərq vuran, heybətindən fəsad odu qorxub sönən, zərbəsindən fitnə yeli geri dönməyən, ölkəmizin şərəfinin gözətçisi, döyüşlərdə vuran əlin köməkçisi, düşmən evini yıxan qılınc, şimşək kimi çaxan qılınc əgər olmasa, mən neylərəm?!

Mən bütün bu vasitələrdən məhrum olub əziz, mehriban köməkçilərimi əldən verdikdən sonra bu dövlət və nazü-nemətdən nə ləzzət ala bilərəm?! Yaxın adamların fərağı – içilməsi mümkün olmayan acı bir şərbət, dözülməsi mümkün olmayan ağır bir dərdədir. Köməkçiləri və xidmətçiləri olmayan bir adam böyük və məsuliyyətli işləri necə yerinə yetirə bilər?!

Xülasə, şahın fikir edib iztirab çəkdiyi hər yerə yayıldı. Bu xəbər gedib vəzir Bilalə çatdıqda özü-özünə fikirləşdi: “Şah çağırmadan onun yanına gedib məsələni soruşsam, yaxşı düşməz, xidmətçilik rəsm və adətlərini pozmuş olaram. Təxirə salıb ehməllik göstərsəm, vəfasızlıq olar, sədaqətə xələl gələr”.

Belə düşündükdən sonra İrandüxtün yanına gedib ona dedi: – Qərribə bir vəziyyət yaranıb. Mən şahın xidmətinə gələndən bəri elə bir hal olmayıb ki, o, məndən gizli saxlasın. O, mənimlə məsləhət etmədən heç bir böyük və kiçik işə başlamamışdır. Lakin axır zamanlar bir-iki dəfə brəhmənləri öz yanına çağıraraq onlarla söhbət etmiş, indi isə hüzn otağına çəkilərək fikrə dalmış, iztirab keçirərək qəmə batmışdır. Sən bu günün mələkəsi, ordu və rəiyyətin ümidisən. Şahın səxavət və kərəmətindən sonra hamı sənə mərhəmət və şəfqətinə bel bağlayır.

Mən qorxuram, bu hiyləgər brəhmənlər şahı elə bir işə vadar etsinlər ki, axırı rüsvayçıhıq və peşmançıhıq olsun. Sən onun yanına gedib məsələni öyrənməli, mənə xəbər verməlisən ki, bir tədbir düşünüm.

İrandüxt dedi: – Şahla aram dəyib, mən onun yanına gedə bilmərəm.

Bilar dedi: – Şah fikirli olub iztirab çəkəndə rəiyyətin kin saxlayıb küdurət bəsləməyə haqqı yoxdur. Bu işi səndən başqa heç kəs yerinə yetirə bilməz. Mən dəfələrlə şahdan eşitmişəm deyibdir: “Kədərli vaxtlarımda İrandüxt yanıma gələndə şad oluram”. Get, bu işin sirrini öyrən. Sən bununla bütün saray adamlarının, şahın yaxın və uzaq xidmətçilərinin boynuna böyük bir minnət qoymuş olarsan.

İrandüxt şahın yanına gedib təzim etdikdən sonra soruşdu: – Niyə belə fikir dəryalarına qərç olubsan, o məlun brəhmənlərdən nə eşidib-sənsə, hamısını de, qoy bəndələrin də sənənlə həmdərd olsunlar. Qulluq və bəndəliyin şərtlərindən biri də hər şeydə şahlarla şərik olmaqdır. Burada qəm və şadlıq, şəər və xeyir arasında fərq qoyulmamalıdır.

Şah dedi: – Bir şeyi ki, eşitdikdə ürəyin inciyəcək, onu soruşmağma dəyməz.

İrandüxt dedi: – Olmaya şahı kədərlənməyə məcbur edən bir səbəb var. Allān eləməsin, belə bir səbəb varsa, əzm və iradə onu tələf edir ki, şah özünü ələ alıb səbirli olsun. Kəmhövsələliyin kədər artırdığını şah özü gözəl bilir. Məşhur məsəldir deyiblər: “Müsibət dözümlü adama bir, dözümsüz adama isə iki qat ağır olar”.

Bir də ki qəmgin olmağa indi heç bir əsas yoxdur. Nə istəyirsən var, hər nə qabağa çıxsa, hər nə üz versə, birinin qarşısını almaq, digərini aradan qaldırmaq yalnız şahın fərmanına bağlıdır...

Həm dövlətin, qulluqçun var, yoxluq evindən çıx bu dəm,
Ulduzlar, üstə qoy qədəm, qaldır fələkdə bir ələm.
Ulduzların poz nəzmini, möhv et mələklər bəzmini,
Topla hünərle əzmini, çək darlıq üstündən qələm.

Xoşbəxt odur ki, böyük hadisələr baş verdikdə sağlam düşüncəsi ilə fəlakəti aradan qaldırmaq yollarını tapa, özünü çaşdırmaya. İnsan aciz qalan yerlərdə də tədbir və məsləhət öz işini görür. Ağıl işlətmədən, iradə göstərmədən belə hadisələrdən nicat tapmaq olmaz.

Şah cavab verdi: – Brəhmənlərin mənə dediklərini dağ eşitsə, parçalanar, fələk eşitsə, hərəkətsiz dayanar, gün tutular, yer qaralar...

Sən də bunu çox təkidlə soruşma, bilsən, qəlbin sıxılar, könlün daralar. Bu məlun brəhmənlər gördüyüm yuxunun şərinəndən xilas olmaq üçün səni, oğlunu, bütün sədaqətli xidmətçiləri, ağ fili, başqa zirehli filləri, Xorasan dəvəsini, xülasə, hər nə yaxşı varsa, hamısını möhv etməyi təklif edirlər.

İrandüxt fərəsətli və huşyar olduğundan özünü itirməyib dedi: – Şah bu işə görə kədərlənib iztirab çəkməməlidir. Bəndələrinin canı şaha qurban olsun. Nə qədər ki, şahın canı sağdır, arvad da tapılar, övlad da, nə qədər ki dövlət vardır, qul da tapılar, bəndə də. Lakin bu yuxunun şəri rəf olub şahın qəlbi sakitləşdikdən sonra o, bir daha brəhmənlərə inanmamalıdır. Xüsusilə, qan tökülüb, can tələf olunan yerlərdə etimad edib etibar göstərməməlidir. Nahaq qan tökmək ağır günahdır. Bu işdə tələsib əcələ göstərməyin aqibəti peşmançılıq olar. Keçmiş qaytarmaq, ölünü diriltmək olmaz. Brəhmənlərin şahla dost olmadıqlarını da yada salmaq lazımdır. Doğrudur, onlar elmlidir, lakin alim olmaq hələ sadıq olmaq deyil, yalnız elmə görə onlara etibar edib inanmaq, sirr verib məsləhət almaq olmaz. Rəzil və çirkin adamları heç bir bəzək gözəlləndirə bilməz və dövlət onları dəyişdirib sədaqətli edə bilməz. Əgər zorla, süni surətdə belə bir iş etmək istəsələr, bu itə qızıl noxta vurmağa bənzər...

O murdar brəhmənlər fürsətdən istifadə edib şahdan intiqam almaq, qəlblərindəki kin və qəzəb əlovlarını söndürüb öz dərdlərinə şofa tapmaq məqsədilə yuxunu qəsdən belə yozmuşlar. Əvvəlcə, şahın vəliəhdi, gözünün ağı-qarası olan, özünə oxşayan, simasından nəcəbət nuru yağın, qiyafəsindən rəşadət, əql və kamal əsəri görünən bircə oğlunu həlak etmək istəyirlər... Sonra şahın özünün və dövlətinin gözətçiləri olan sədaqətli xidmətçiləri aradan qaldırmaq fikrindədirlər; daha sonra hakimiyyəti əldə saxlamaq üçün lazım olan fil, dəvə, at və başqa – silahları möhv etmək arzusundadırlar. Mənim özümə goldikdə isə bunun o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Çünki şah xidmətində mənim kimilər çoxdur. Elə ki şah bütün bunları bir zərbədə öz əlilə həlak edib tək qaldı, ondan sonra brəhmənlər istədikləri kimi ondan intiqam alar, qol-qanad açıb qələbə atlarını hər tərəfə çaparlar.

Onlar zəif və gücsüz olduqlarından, ehtiyat edib qorxuqlarından şahın get-gedə artan qüdrətini, xidmətçilərinin ona olan səmimiyyəti gördüklərindən indiyə qədər buna cəsarət etməmişlər...

Xülasə, şah brəhmənlərin məsləhət gördükləri bu işdən özü zövq alıb ləzzət çəkəcəksə, o zaman onu yubandırılıb təxirə salmağın mənası yoxdur. Doğrudur, həkim Kəyar da brəhmənlər nəslindəndir, lakin sədaqət və dəyanətdə onlardan üstündür. Daha çox təcrübəli, dünya-görmüş, işin əvvəlini, sonunu bilən, keçmiş, gələcəyi düşünən bir alimdir. Onda həm elm, həm də helm vardır. Dünyada bu iki məziyyətin birləşməsindən daha yüksək fəzilət ola bilməz... Şah ona etibar edib sirlərini açmağa bilərsə, qoy gördüyü yuxunu, brəhmənlərin təbirini ona nəql etsin. Əgər onun dediklərilə brəhmənlərininki düz gəlsə, şəkk və şübhə aradan qalxar. Əksi olsa, şahın kamil ağılı yalanla, doğruya, haqla, nahaqqa düzgün fərq qoyar. Bu zaman şahın fərmanını həyata keçirməyə heç bir şey mane ola bilməz.

Bu söz şahın xoşuna gəldi, əmr etdi, atı yəhərlədilər.

Şahın atı uçurdu göylərdə quş tək,
Şah üstündə yatsaydı, ayılmaz idi bişək.

Şah gizli olaraq Kəyarın yanına gəldi. Kəyar onu görcək baş əyib təzim etdi və dedi: – Şahı mübarək qədəmlərini bu tərəflərə qoymağa məcbur edən nədir? Əmr etsəydilər, mən özüm şahın xidmətinə gələrdim. Çünki bəndələrin xidmətə getməsi daha düzgün, daha münasibdir... Bundan əlavə, nə üçün şahın mübarək üzündə təlaş və təşviş əlamətləri görünür?!

Şah dedi: – Bir gün dincəldirdim, rüyada yeddi dəfə dəhşətli səs eşitdim və hər səsdən sonra ayılaraq, yeddi dəfə yenidən yuxuya getdim. Hər yatdıqda yeni bir röya görür, yeni bir təsirlə ayılır və yenə yatırdım. Yatdıqdan sonra başqa bir röya görürdüm. Brəhmənləri çağırırdırlar bu əhvalatı onlara danışdım. Onlar bunu çox fəlakətli yozdular. Məni narahat edib təşviş salan bunlardır.

Kəyar yuxuların necə olduqlarına diqqətlə qulaq asıb axıra qədər dinlədikdən sonra şahı dedi: – Burada səhvə yol verilib, brəhmənlər bu sirri kəşf etməyi bacarmayıblar.

Dəfələrlə sübut olub hər dövrün öz gərdişi var,
Hər bir işin öz adamı, hər adamın öz işi var...

Şahın xidmətinə ərz etməliyəm ki, lənətə gəlmiş o brəhmənlər bu sirri bilməyə layiq deyildilər. Çünki bunun üçün onlarda nə ağıl var, nə mərifət, nə insaf var, nə mürüvvət. Şah bu yuxudan sevinib şadlan-

malı, sədəqə verib ehsan paylamalıdır. Çünki o yuxudan səadət əlamətləri, xoşbəxtlik tərəvəzləri görünür. Mən bu saat o yuxunun nə demək olduğunu ərz edir, riyakar brəhmənlərin bəla sellərinin qarşısına möhkəm bir sədd çəkərəm. Sadiq və vəfalı xidmətkarlar ona görə lazımdır ki, düşmənlərin qəsdinin qarşısını alıb xainlərin cinayətini, canilərin xəyanətini ifşa etsin.

Od olaram, gər qar olsa düşmənin,
Tor olaram, şahmar olsa düşmənin.
Ayıq olsa, məst edərəm mey olub,
Yuxladaram, huşyar olsa düşmənin.

Yuxunun təbiri belədir: quyruğu üstündə duran o iki qırmızı balıq Nahavənd padşahının xidmətinə göndərdiyi dörd yüz sandıq ləl yüklənmiş iki fili göstərir; şahın arxasından uçub onun qarşısına qonan o iki ördək – Bəlx padşahının hədiyyə göndərdiyi iki ağ ata işarədir; şahın sol ayağına dolaşan o ilan – Çin şahının bəxş etdiyi əyri qılıncı bildirir; şahı qırmızı rəngə boyayan o qan – Kazrun vilayətindən peş-kəş göndərilmiş, daş-qaşla bəzənmiş bir dəst al rəngli ərğəvan libasına işarədir; şahın mindiyi o ağ dəvə Kəndyun şahının göndərdiyi ağ fili göstərir; şahın başında parıldayan şey Ərzən şahının göndərdiyi taca işarədir; şahın başını dimdikləyən o quşa gəldikdə isə, bunu yozmaqda bir az səbir etmək lazımdır. Lakin onun şah üçün elə bir qorxusu yoxdur, çünki, bu, yaxın adamlarından birinin bəzi narazılığına işarədir; vəssalam. Yuxuların mənası budur.

Yeddi dəfə görünməsi isə hədiyyə gətirən elçilərin yeddi gündən sonra yetişəcəklərini göstərir.

Qüdrət artıran, ömür uzadan, fərəh gətirən bu hədiyyələrdən şah sevinib şadlanmalıdır. Qoy şahın ədalət və mərhəmət zinəti bu fani dünyada bir bəzək olsun. Qoy şahın səxavət və kəramət xəzinəsi bu zalım dünyada bədnəzərdən qorunsun...

Həmişə ov gözünü bədnəzərlərin ya rəb,
Birisini ox ilə, o birisin xəncərlə.

Bundan sonra şah nəhl adamları öz sirinə məhrəm etməməli, sınaqdan çıxmış alim tapmayınca, onların yanına məsləhətə getməməlidir.

Çaya baxıb, götür ondan sən ibrət,
Su da edər nəhlidən şikayət.

Şah “bu sözləri eşitdikdə sevindi, sanki yenidən doğuldu. Əlini göyə qaldırıb şükür etdi, Kəyara baş əyib üzr istədi. Sonra şad-xürrəm evinə gəldi. Yeddi gün elçilərin yolunu gözlədi. Yeddi gün tamam olduqda Kəyarın dediyi bütün hədiyyələr gəlib çıxdı. Onları şahın xidmətinə gətirdilər. Şah hədiyyələri gördükdə çox sevindi və dedi: – Mən öz yuxumu düşmənlərə danışmaqda səhv etmişdim. Onların hiylələrinin üstü açılmasaydı, İrandüxtün nəsihət və məsləhətləri olmasaydı, o məlunların təbirlərinin aqibəti çox dəhşətli olacaq idi. Onlar mənim əziz sevgililərimi, bütün rəiyyəti və xidmətçilərimi məhv edəcək idilər. Kimin ağı başında, bəxti ayaq üstə isə sədaqətli xidmətçilərinin məsləhətlərinə, əziz adamlarının nəsihətlərinə qulaq asmalıdır.

Sonra üzünü oğluna, vəzirə və dəbirə çevirib dedi: – Bu hədiyyələr xəzinəyə aparılmaqdan, aranızda bölüşdürülsə, daha yaxşıdır. Çünki siz çox böyük bir təhlükə qarşısında idiniz. Ən bahalı hədiyyə İrandüxtün olmalıdır. Bu bəlanın qarşısını almaqda o, böyük fədakarlıq göstərmişdir.

Bilar dedi: – Xidmətçilər elə ona görədir ki, özlərini bəlaya siper edib onun qarşısını alsınlar və bu fədakarlıqla fəxr etsinlər. Doğrudur, işlərin müvəffəqiyyəti şahların və rəislərin taleyi ilə bağlıdır; xidmətçilər özbaşlarına, iş sahiblərinin göstərişi və köməkləri olmadan bir şey edə bilməz, lakin sədaqət onu tələb edir ki, yeri düşdükcə, qurban vermək lazım olduqda, onlar özlərini qabağa verib meydana atınsınlar... Birinin bəxti gətirib belə bir fədakarlıqdan sonra səlamət qalsa, o, bu xidmət qarşısında ağasından mükafat gözləyib, təmənnada olmamalıdır. Lakin əsrimizin mələkəsinin buradakı xidməti çox böyük olduğundan tac ilə ərğəvan libas ona düşər. Şah əmr etdi, hədiyyələrin hər ikisini saraya aparsınlar, özü də qalxıb ora getdi. Onu müşayiət edənlər də buraya toplandı. Şah əmr etdi, onların hər ikisini İrandüxtün qarşısına qoysunlar. Sonra İrandüxtə dedi: “Hansıni bəyənirsən seç. Tac İrandüxtün gözüne xoş döydi, lakin Bilara baxdı ki, nəyi məsləhət görsə, onu götürsün. Bilər gözüünün ucu ilə paltarını göstərdi. Bu zaman şah Bilardan şübhələnərək ona tərəf baxdı. İrandüxt, onunla Bilər arasında olan gözləşmənin şah tərəfindən duyulduğunu hiss etdi, şahın zəhnini yayındırmaq üçün tacı götürdü. Şah onun İrandüxtə işarət

etdiyini başa düşməsin deyə, Bilər gözüünü həmin vəziyyətdə saxladı. Ondən sonra Bilər qırx il ömür sürdü və hər dəfə şahın yanına gəldikdə gözüünü çəp elədi ki, şahın şübhəsi həqiqətə çevrilməsin. Vəzirin ağı. İrandüxtün fərasəti olmasaydı, onların hər ikisi məhv olmuşdu.

Şah bir gün İrandüxtün yanında qalardı, bir gün başqalarının. Bir gecə İrandüxtün növbəsi idi. O gözəl qadın, başında qızıl tac, əlində qızıl nimçədə plov şahın yanına gəldi. Onun qarşısında ayaq üstə durdu. Şah plovdan yeyir və İrandüxtlə xoş danışır zarafat edirdi. Bu zaman İrandüxtün günüsü əynində ərğəvan libas onların yanından keçdi. Şah onu görcək əlini yeməkdən çəkdi, gözlərinə inanmadı, səhvətin qüvvəsi, ehtirasın şiddəti onun ixtiyarını əlindən aldı, özünü saxlaya bilməyib dedi: – əhsən!

Dəniz kimi dalğa-dalğa zülfü var,
Ulduz kimi parıldayırdı paltar...

Sonra üzünü İrandüxtə çevirib dedi: – Paltarını seçməməkdə səhv edibsən. İrandüxt günüsünə şahın belə həsrətlə baxdığını gördükdə qısqançlıq çaşa gəldi, əlindəki nimçəni çevirdi şahın başına, düyü onun üz-gözüünü, üst-başını buladı Kəyarın təbiri doğru çıxdı.

Şah Biləri çağıdırıb dedi: – Bu nədanın tərbiyəsizliyinə bir bax. Gör o, zamanın şahını, dövrünün hökmdarını nə kökə salıbdır? Apar, onun boynun vur. Qoy o axmaq bilsin ki, onun və onun kimilərin belə bir cəsarət etməyə ixtiyarları yoxdur. Bilər İrandüxtü dışarı çıxardıqdan sonra öz-özünə dedi: – “Bu işdə tələsmək olmaz. Bu qadının misli yoxdur. Mən inana bilmirəm ki, şah onun hicranına dözə bilsin. Bir çox adamlar onun ağı və fərasəti nəticəsində ölüm girdabından xilas olmuşlar. Mən arxayın deyiləm ki, sabah şah bu əcələyə görə: “Bir az dözə bilməzdin? – deyə qəzəblənməyəcəkdir. Bir az səbir etmək lazımdır. Qərar qəti olmayınca, mən onu öldürməyəcəyəm; peşman olsa, qadın salamat qalar, mən təşəkkür alaram; inad göstərərək israr etsə, İrandüxtü öldürmək çətin deyildir. Bu edamı təxirə salmağın üç xeyri vardır; birinci, – bir canlının həyatını xilas etdiyim üçün savab, ikinci, – İrandüxtün salamat olduğunu görə şahın sevincindən doğan ehtiram, üçüncü, – əli açıqlıqda şöhrət tapmış belə bir mələkəni mühafizə etdiyim üçün xalqın mənə bəsləyəcəyi hüsn-roğbət”.

Sonra şah sarayında xidmət edən öz məhrəm adamlarına tapşırırdı ki, onu evə aparıb gizlətsinlər, yaxşı hörmət edib gözəl xidmət göstər-

sinlər. Özü isə qılıncını qana boyayıb çox fikirli və kədərli bir halda şahın hüzuruna gəldi və dedi: – Şahın əmri yerinə yetirildi.

Şahın qəzəbi soyumuşdu, bu sözü eşitdikdə bədəninə lərzə düşdü. İrandüxtün ağıl və kamalı, ismət və camalı gözünün qarşısında canlandı. Qəlbinə dərin bir hüzn bürüdü. Lakin o, öz həyəcan və iztirabını Bilardan gizlədir, peşmançılıq hissələrini boğmağa çalışırdı. Əmrin doğrudan da yerinə yetirilib-yetirilmədiyini isə soruşmağa utarmırdı. Şah vəzirin təmkinli, helmlı və təcrübəli olduğunu bildiyindən İrandüxtün ölümünün təxirə salınacağına böyük ümid bəsləyirdi. Lakin əksini eşidə biləcəyindən qorxaraq onun adını dilinə gətirməyə cəsarət etmirdi. Bu məsələnin nə qədər incə olduğunu yalnız arif adamlar deyil, cahil adamlar da başa düşər.

Vəzir şahın üzündə peşmançılıq əlamətlərini gördükdə dedi: – Şahın kədərlənib qəmlənməsinə dəyməz, olmuşa çarə yoxdur, xiffət bədəni əriddib əqli zəiflədər. Bunu eşitsələr, şahın əzəmət və qüdrətinə sədəmə gələr, deyərlər: “Özü əmr verir, özü də o saat peşman olur”. Xüsusilə geri qaytarılması mümkün olmayan hallarda belə etmək yaxşı deyildir. Şah icazə versə, mən bu hadisəyə münasib bir əfsanə də söyləyə bilərəm.

Şah dedi: – Söylə.

Bilar dedi: – Belə nəql edirlər ki, bir cüt göyərçin var idi və onlar yuvalarını doldurmaq üçün dən toplayırdılar. Erkək dişiyə dedi: – İndi yay fəslinin əvvəlidir, çöldə istədiyimiz qədər ot, ələf vardır. Bu dəni saxlayaq qışa, səhrada heç bir şey qalmadıqda bunları yeyib güzəramımızı keçirərik. Dişi razı oldu. Onlar dən yığmağa başladılar. Hava rütubət olduğundan dən şişmişdi, ona görə göyərçinlərin ruzu topladıqları qab tezliklə ağzına qədər doldu.

Yayın cır, isti günləri başladıqda hava dəndə olan nəmi buxarlandıraraq qurutdu, qabın ağzı xeyli boşaldı. Bu hadisə baş verərkən erkək göyərçin səfərə getmişdi. Qayıdıb dən olan qabı başı yarım gördükdə dedi: – Bu, qış zumarı idi, nə üçün yedin? Dişi göyərçin ha and-aman içdi ki, dən yeməmişdir təsiri olmadı, erkək inanmadı ki, inanmadı. Üstəlik qəzəblənib dişiyə göyərçini o qədər vurdu ki, yazığın canı çıxdı. Qış gəldi, yağışlar yağmağa başladı. Dənlər nəm çəkib şişdi, qabın ağzı dolub əvvəlki vəziyyətə düşdü. Erkək göyərçin dən azalmasının səbəbini anladı, başına vurub ağladı, ahü-fəğan qoparıb dedi: “Əf-sus ki sonrakı peşmançılıq fayda vermir”.

Ağıllı adam göyərçin kimi hicran oduna yanmaq istəmirsə, döymək və öldürmək kimi işlərdə əcələ edib tələsməməlidir. Hər şeyi öz yerində görməyin, hər tərəfli düşünüb, ölçü götürməyin məziyyəti orasıdır ki, işin nəticəsi əvvəldən müəyyən edilər, nə indi, nə də gələcəkdə səhvə yol verilməz. Böyük mənsəbə çatmaq üçün bütün imkan və şəraiti olan adam vaxtında tərpənib, mövqeyində fəaliyyət göstərməsə, ondan heç bir fayda götürə bilməz.

Zəhmət çəkərsən, dərk edərsən, nədir elm, nədir sənət,
Ədaləti anlayanda qurarsan bir səltənət.
Bir əbədi həyat nədir, İsa dəmi olmadan?
Möcüzəli əsa nədir, Musa əli olmadan?

Xoşbəxt şah odur ki, işin sonunu əvvəldən düşünsün, əməlinin nəticəsini əvvəldən görsün, ədalətli və səxavətli olsun, zəmanənin nəfsinə, rəyyətin sosisinə qulaq assın.

Kim deyərsə, qoy desin, dinlərlər nəsihəti,
Kim verirsə, qoy versin, alarlar məsləhəti.
“Pis” əkib “yaxşı” biçən, hələ ki, olmayıbdır,
“Əkiləni biçərlər” – bundan götür ibrəti.

Şahın düzgün fikir deyib doğru nəticə çıxarmaqda misilsiz olduğu hamıya məlumdur və ona belə məsləhətlər vermək artıqdır. Onun verdiyi hər əmr, çıxardığı hər hökm dövlətin xeyri, ölkənin səadəti deməkdir. Bəzən mənəm kimi bəndələrin məsləhət və nəsihət haqqında söhbət açması şahın bizə öta etdiyi nemətlər qarşısında öz borclarını cüzi də olsa, yerinə yetirmək arzularından doğur. Şahın qulu olan mən yalnız bunu deyə bilərəm ki, dillərin xeyir-dua oxuyub, qəlblərin məhəbbət bəsləməsini arzu edən şah ədavət qapılarını bağlayıb ədalət darvazalarını açmalıdır.

Harda bir fəryad eşitsən, ora get, fəryada çat,
Ol ədalət məşəli, məzlumlara imdada çat.

Şahın, əlbəttə, belə sözlərə ehtiyacı yoxdur. Mən ona görə şahı başağrısı verirəm ki, o bir qadın üçün bu qədər kədərlənib qəmlənməsin. Sarayda daha on iki min qadın vardır. Şah onlardan nə xeyir götürür ki, bundan da bir fayda götürə idi.

Şah vəzirin bu söhbətlərini eşitdikdə qadının öldürülməsindən təşvişə düşüb dedi: – Sən bir himə bənd imişsən ki, ixtiyarsız olaraq edilmiş bir səhvi, təsadüfi olaraq deyilmiş bir sözü hökm bilib misilsiz bir insanı məhv etdin, müdrik adamlara xas olan səbir və təmkinini unuttun.

Bu məzəmmət əsnasında İrandüxtün həlak edilməsindən çox kədərləndiyini sözarası Bilara başa saldı.

Vəzir dedi: – İki adamdan kədər əksik olmaz, biri həyatlarını bəd əməllərə sərf edən, ikincisi – imkanı olub yaxşılıq etməyənlərdən. Belə adamların bu dünyada əldə etdikləri naz-nemət az, o dünyadakı əziyyət və məşəqqətləri isə çox olar.

Şah dedi: – Səndən uzaq olmaq lazımdır.

Bilar dedi: – İki adamdan uzaq olmaq lazımdır: biri – aqibətin əzab və savabını nəzərə almayıb, pislə yaxşıya fərq qoymayanlardan; ikincisi – gözlərini başqalarının malına dikənlərdən, qulaqlarını söyüş və qeybətə öyrəndənlərdən, vaxtlarını əyyaşlıqla keçirənlərdən, həris və paxıl olanlardan.

Şah dedi: – Bilar, sən çox hazırcavabsan.

Bilar dedi: – Üç adamda belə xasiyyət ola bilər: öz mal və dövlətini ordu və xalq ilə bölüşən şahlarda, öz ərinə bab olan arvadlarda, işi ilə sözü düz gələn alimlərdə.

Şah dedi: – Ey Bilar, artıq sənə yaxınlığın məni əsəbiləşdirir.

Bilar dedi: – İki adam bir-birini əsəbiləşdirər: acıdıl çirkin qadın gözəl əri; söyüş söyən çirkin ər gözəl qadını.

Şah dedi: – Sən nankorluq edərək mələkəni öldürdün, əməyini zay etdin.

Bilar dedi: – Üç adam əməyini zay edər: ağ paltar geyib qırla işləyənlər; gözəl arvad və qəşəng uşaqlarını vətəndə qoyub ehtiyacı olmadan ömrünü qütbətdə keçirənlər; təzə çəkmə ilə suya girib gön yuyanlar.

Şah dedi: – Sən əzab və işgəncəyə layiqsən.

Bilar dedi: – Əzab və işgəncəyə iki adam layiqdir: biri, – səbəbsiz olaraq xalqı incidənlər, ikincisi, – yersiz suallarla xalqı təngə gətirib cavab verəndə qulaq asmayanlar.

Şah dedi: – Get-gedə axmaqlayırsan ha!

Bilar dedi: – Bu sözü eşitməyə üç adam layiqdir: birinci, – taxtanı yonub talaşanı evdə qoyan və beləliklə, yerini dar edən dülgər, ikinci, – qırmaqda məharəti olmayıb tez-tez xalqın başını yaralayan və əl-

muzdundan məhrum olan dəllək, üçüncü, – qütbətdə yaşayıb, mal-dövləti arvad-uşağına deyil, düşmənlərə qismət olan tacir.

Şah dedi: – Könlüm İrandüxtü görmək istəyir.

Bilar dedi: – Üç adam üç şeyi görmək istər, lakin mümkün olmaz: günah iş tutub savab istəyənlər; pislilik edib yaxşılıq gözləyənlər; ömrünü əyyaşlıq, düşkünlük, paxıllıq və mərdimazarlıqda keçirib axirətdə yaxşı adamlarla birlikdə behiştə getmək arzu edənlər.

Şah dedi: – Mən özüm-özümü cəzalandırdım.

Bilar dedi: – Üç adam öz-özünü cəzalandırmış olar: vuruş meydanında laqeydlik göstərərək bərk yaralananlar; varisi olmayan, sələmçiliklə mal toplayan, ucuz alıb baha satan, xəsislikdə şöhrət tapan yığıb yeməyən, dirilikdə rüsvay olan, öldükdə isə pis ad qoyan möhtəkirlər; cavan və əxlaqsız qadın alan hər gün döyülüb söyülən, belə yaşamaq-dansa ölüm arzu edən və nəhayət, arvadın əlində həlak olan qocalar.

Şah dedi: – Gör sənə gözümdə nə qədər kiçilmişəm ki, sən mənim qarşımda belə nalayiq şeylər danışmağa cəsarət edirsən.

Bilar dedi: – Yalnız üç növ adamın gözümdə ağası kiçilə bilər: Birinci, – öz hörmətini saxlamayan, alicənablıq istedadından məğmun, yüksək mövqe tutmaq ləyaqətindən məhrum olan, şit zarafat sevən, əyyaşlıqla məşğul olan ağa, sözünün əvvəlini, axırını bilməyən, bö-yüklərlə necə danışmaq qaydalarına bələd olmayan, yerli-yersiz ağzına gələni deyən, vaxtlı-vaxtsız ağasının qılığına girən, səhər-axşam onunla oturub duran, nahar – şam ağası ilə badə-badəyə vuran nökrələrin gözündə;

İkinci, az bir müddətdə varlanıb ağasını keçən, buna görə özünü ağasından üstün tutan nankor və xain xidmətçilərin gözündə;

Üçüncü, haqqı və ləyaqəti olmadan inanılıb ağasının məhrum adamları sırasına daxil edilən, söhbət zamanı onun sirlərini öyrənərək ləv-gələnan və qudurub həddini aşan qulluqçuların gözündə.

Şah dedi: – Sən nə yaman uzunçu, yersiz danışan, ağzıboş bir dost imişsən.

Bilar dedi: – Üç adamı bu eyb ilə təqsirləndirmək olar: birinci, – nadan adamı düz yola gətirib onu elmə həvəsləndirmək istəyən, lakin bir az zəhmət çəkib bəzi şeyləri öyrətdikdən sonra təşəkkür ovzino nalayiq sözlər eşidən və sonra təəssüf edən adamı;

İkinci, axmaq adamı işinə görə deyil, sözünə görə böyük vəzifəyə təyin edən, ona etibar edib gizli tapşırıq verən, sonra isə hər dəqiqə

özü haqqında onun min cür yalan və uydurma yaydığını eşidib peşman olan adamı;

Üçüncü, öz sirrini saxlaya bilməyən adama sirr verən adamı.

Şah dedi: – Sən lap maymaq imişsən ki!

Bilar dedi: – Üç növ adamın maymaq olduğu hərəkətindən bilinər:

Birinci, tanımadığı adama borc verib, tanımadığı adamı özünülə düşməni arasında münsif seçən adamın;

İkinci, şücaət, igidlik, səbir, təmkin, sədaqət dostluq, məslək və əqidədən dəm vurub, vuruş günü fəlakət üz verdikdə, düşməni hücumu keçdikdə, vətənin üzərini təhlükə aldıqda, şahın həyatı qorxu altında qaldıqda, qaçıb gizlənən adamın;

Üçüncü, dildə özünün yalnız ruhani zövqlə kifayətlənib cismani ləzzətlərdən imtina etdiyini deyən, lakin bütün gününü eyş-ışrətdə keçirib şəhvətə əsir olan adamın.

Şah dedi: – Görünür sən mənə ölkə dolandırmaq dərsi verməklə, özünün istedadlı, mahir və bacarıqlı bir vəzir olduğunu dünyaya bildirmək istəyirsən.

Bilar dedi: – Ləyaqəti olmadığı halda üç növ adam özünü məharətli güman edər: birinci, – zil və bəmi ayıra bilməyən, aşağı və yuxarı səsləri fərqləndirməyi bacarmayan, tar və kamançam qarışdırən naşı müğənni; ikinci, – rəng vurmağı bilməyən, kölgə ilə işığı fərqləndirməyi bacarmayan, təcrübəsiz, rəssam; üçüncü, – şerdən dəm vurub, qəzəldən söhbət açan söz meydanında at çapan, lakin oxuyarkən kəkələyən, yazmaq məcburiyyətində qalarkən əlaltılarından qafiyə istəyən o səriştəsiz yazıçı.

Şah dedi: – Ey Bilar, sən İrandüxtü nahaq öldürdün.

Bilar dedi: – Üç adam nahaq iş görmüş olar: Birinci, lovğalanıb yalan danışanlar, söz verib yerinə yetirməyənlər;

İkinci, qəzəblərinin qarşısını ala bilməyən hökmdarlar;

Üçüncü, məqsədlərini, xüsusilə, böyük sirlərini hər təsadüf etdiyi adama deyən şahlar.

Şah dedi: – Mən səndən qorxuram, ey Bilar!

Bilar dedi: – Səbəbsiz olaraq yalnız dörd nəfər qorxar: göyün ucağından ehtiyat edib onu saxlamaq üçün bir ayağını göyə qaldıraraq, nazik bir budaq üstündə oturmuş balaca quş; iki ayağını qoyarsa, ağırlıq edib yerə batacağından qorxan və buna görə bir ayağı üstə duran durna; torpağı yeyib qurtaracağından və ac qalacağından qorxan səxul-

can; insanın onun gözəlliyinə məftun olacağından və başqa quşlar kimi tutularaq qəfəsə salınacağından qorxub gündüzləri yuvasından bayıra çıxmayan yarası.

Şah dedi: – İrandüxtün yoxluğu rahatlığımı əziyyətə, şadlığımı kədərə çevirmiş, məni eyş-ışrətdən məhrum etmişdir.

Bilar dedi: – İki adam həmişə şadlıqdan məhrum olar: cahilin əlindən yaxasını qurtara bilməyən alim; öz murdar xasiyyətindən canını xilas edə bilməyən mərdimazar.

Şah dedi: – Sən mükafatı rüşvətdən, yaxşını – pisdən ayıra bilmirsən, ey Bilar!

Bilar dedi: – Dörd adam bunları bir-birindən ayıra bilməz; ağır, öldürücü xəstəliyə mütbələ olub öz şirin canilə əlləşən və başqaları haqqında düşünməyə macal tapmayan adam; qəddar və güclü ağasına rast gəlib özünü itirən günahkar qul; döyüş meydanında düşmənlə qarşılaşıb hər şeyi unudan əsgər; özündən daha qəddar bir cəlladın əlinə keçib ölüm gözləyən zalım.

Şah dedi: – Sən bütün yaxşılıqları yerə vurdun.

Bilar dedi: – Bu xasiyyət dörd adama yaraşar: əziyyət verib, incitməyi xoşlayanlara; xudpəsənd və özündən razı olanlara; oğurluğa adət edənlərə; tez hirsələnib gec sakitləşənlərə.

Şah dedi: – Sənə inanmaq olmaz.

Bilar dedi: – Ağıllı adamlar dörd nəfərə inanmağı məsləhət görməz: quyruğu basılmış ilana, ac yırtıcı heyvana, rəhmsiz şaha, insafsız hökmdara.

Şah dedi: – Səninlə mənimki tutmaz.

Bilar dedi: – Dörd şey bir-birilə tutmaz: nəcabətlə nanəciblik, xeyrilə şər, işıqla qaranlıq, gündüzlə gecə.

Şah dedi: – Artıq sənə etibar etmirəm.

Bilar dedi: – Dörd adama etibar etməzlər: oğurluqda şöhrət tapmışlara, əxlaqsızlıqda ad qazanmışlara, yalançılıqda məşhur olmuşlara, ağıldan kəm, ağız boşlara.

Şah dedi: – Mənim qəlbimdə indiyə qədər görünməmiş elə sonsuz bir kədər, elə ağır bir dörd var ki, əlacı yalnız İrandüxtüdür, əfsus ki, o da yoxdur.

Bilar dedi: – Beş cür qadın üçün kədərlənməyə dəyər: təbiətco alicənab, batında təmiz, zahirdə gözəl olanlar üçün; ağıllı, təmkinli, vəfalı və ismətli olanlar üçün; bütün hərəkətlərinə fikir verən, orinin

hər yerdə, açıqda, gizləndə hörmətini saxlayıb namusunu qoruyanlar üçün; yaxşı və pis günlərdə, xeyir və şərdə sədaqətli və fədakar olmağı özlərinə şüar edənlər üçün; üzü gülər, dili şirin, əli bərəkətli, ayağı düşərli olanlar üçün.

Şah dedi: – Kim İrandüxtü mənə çatdırsa, onu istədiyindən daha çox dünya malından qəni edər, vəzifəsini artırıb mənəşəbini yüksəldərəm.

Bilar dedi: – Yalnız beş adam dünya malını öz canından əziz tutar: qarət xatirinə müharibə edənlər; qalın divarlar altında basdırılmış xəzinəni çıxarmaq istəyənlər; dəniz ticarətinə gedənlər; qazanc üçün dərri qyulara girənlər; talan üçün şah və hökmdarları düşmənlər üzərinə hücum etməyə vadar edənlər.

Şah dedi: – Sən mənə ürəyimə elə bir dağ çəkmisən ki, onu nə fələk dövrü sağalda bilər, nə qəzanın əli.

Bilar dedi: – Yalnız dörd məxluq arasında belə bir ədavət ola bilər: qurdla qoyun, pişiklə siçan qartal ilə turac, bayquşla qarğa.

Şah dedi: – Sən bütün ömrün boyu etdiyən yaxşılıqları bu pis işlə puç etdin.

Bilar dedi: – Yeddi nəfər bu ittihama layiqdir: ehsandan sonra minnət qoyub, bağışladıqdan sonra əziyyət verən adamlar; tənbel və yalançı bəndələrini tərbiyə etməyə cəhd edən şahlar; sərtliyi mülayimliyinə, zülmü rəhməninə üstün gələn hakimlər; nankor övladlarına həddən artıq ümid bəsləyən mehriban analar; hiyləgər, haqverməz adamları mötəbər hesab edib onların yanında əmanət qoyan səxavətli alicənablar; dostlarının cəfəngiyat söhbətlərilə fəxr edənlər; abid və mömin adamlara inanmayanlar.

Şah dedi: – Sən İrandüxtü öldürməklə onun gözəlliyini məhv etdin.

Bilar dedi: – Beş şey tərifi layiq xüsusiyyətləri; məhv edər: qəzəb insanın helmini rüsvayçılıq paltarına geydirib elmini cəhalət kimi nəzərə çarpdırar; qəm əqli pərdəyə bürüyüb bədəni əridər; ara vermədən aparılan müharibə həyatı məhv edər; aclıq və susuzluq insanı dildən salar.

Şah dedi: – Bundan sonra artıq bizim dostluğumuz tutmaz, ey Bilal!

Bilar dedi: – Hikmət sahiblərinin altı növ adamla dostluğu tutmaz: ağıldan məhrum olanlarla məsləhətləşəndə; böyük işlərdə səbiri tez

tükənən kəmhövsələ adamlar; öz dediyi sözdən vəcdə gələn yalançılarla; pulu həyatdan üstün tutan hərislərlə; uzaq səfərə çıxmağı qət etmiş zəiflərlə; öz müəllim və ağasının zəhləsini aparmış lovğa və xud-pəsəndlərlə.

Şah dedi: – Axı sən imtahan və sınaqdan çıxarılmışdın, ey Bilal!

Bilar dedi: – On adamı yalnız on halda sınaqdan çıxarmaq olar: igidliyi – vuruşda; kəndçini – əkin-biçində; ağanı – qəzəbləndikdə; taciri – hesabda; dostu – işin düşdükdə; qohumu – bədbəxtlik üz verdikdə; zahidi – savabda; yoxsullaşmışı – səbirdə; dövlətlənmiş – dostluqda və kömək etməkdə; arvadı və dövləti əldən getmiş – iradəli, dözümlü və təmkinli olmaqda.

Şahın simasından qəzəbinin həddini aşdığını, səbir kasasının daşdığını dərk edən Bilal söz bura çatdıqda susdu və öz-özünə dedi: “Artıq kədəri sevincə çevirmək, İrandüxtün sağlıq xəbərini vermək vaxtıdır. Şahın İrandüxtü görmək ehtirası alovlanmış, vüsal həvəsi son dərəcəyə çatmışdır. Bir də ki, o mənə dediyim bu hədərlən-pərdərlən və təhqirəmiz sözlərə dözüb özündən çıxmamış və müvazinətini itirməmişdir. Bundan artıq imtahana çəkməyə dəyməz”. Sonra üzünü şahı çevirib dedi: – Şahın ömrü uzun, dövləti əbədi olsun! Mən yer üzündə ona tay ola biləcəm heç bir hökmdar tanımıram. Bizim başımıza gələn əhvalat tarixdə heç kəsin başına gəlməmiş, dünya durduqca da gəlməyəcəkdir. Hansı şahda o qüdrət vardır ki, o, mənə kimi ləyaqətsiz, vəzifəyə aşağı bir bəndəsinin bu qədər boşboğazlığına, azgınlığına və qudurğanlığına, ayağını əndazəsindən kənar qoyub həddini aşmasına davam gətirib qəzəblənmişdir. Halbuki, bizim şah öz özəmənətini mühafizə edərək, qəzəbin qalib gəlməsinə yol verməmişdir. Əvvəllər olduğu kimi şah yenə də təmkin libasını geyinərək səltənətində oturmuş, səbir xələtilə bəzənərək qürur təxtində öyləşmişdi. Onun helmi sonsuz, elmi hüdudsuzdur. Şahın ədalətli və rəhmdil olduğu dillərdə gəzir; səxavət və əliaçıqlığı ürəklərdə məhəbbət qazanmış, mülayim və xoşxasiyyətliyi dünyada şöhrət tapmışdır. Göylərdən bəla nazil olub fəlakətlər yaratsa, bəzi ilahi nemətlərin yer üzündən yox edilməsinə səbəb olsa, o, şahı sarsıdıb qəmləndirə bilməz hövlnək olub təşvişə düşmək, sızıldayıb ah-nalə qoparmaq kimi zəif cəhətlər şahın təbiətindən uzaqdır. O, öz ağayana xasiyyətləriylə bütün çətinliklərə dözmüş, qəza ilə razılaşmağı üstün tutmuşdur. Halbuki sən və şövkət, dövlət və qüdrət şahlara öz sadıq bəndələrini cəzalandırmaq

ixtiyarı verir. Bunun üçün bütün imkanlar vardır. Bir də ki, şah qulluğunda olan mənşəb sahibləri azca lovğalanıb hədlərini aşdıqda, ədəb-əzablıq edib şaha bərabər kimi bir şey olduqlarını nəzərə çatdırmaq iddiasına düşdükdə, hökmdarın izzət və şərəfi, hakimiyyətin qanun və tələbi necə lazım bilirsə, onlara elə bir qulaqburması verilər ki, bu, həm başqalarına ibrət dərsi olar, həm də camaat, ordu və rəiyyəət qarşısında onların son dərəcə aciz və gücsüz olduqları meydana çıxar.

Çərxi-fələk səninlə olarsa qanlı düşmən,
Sən fələyi helminlə yixib məğlub edərsən.

Belə adamlar elə ki, şahın qüdrət və əzəmətini görüb baş əymək, itaət edib müti olmaq məcburiyyətində qaldılar, şah öz adına layiq, verdiyi cəzanın ağırlığına müvafiq ənəm, peşkəş və hədiyyə bəxşiş edər. Beləliklə, yer üzünün fəxri sayılan hökmdarın adı şahlar tarixinin yaraşığı olar, dünya şöhrəti tapıb dillərə düşər.

Bütün burada sadalanan qüvvə və iqtidara malik olan şah mənim kimi bir bəndənin kobud və sərt sözlərinə təmkinlə qulaq asaraq onu cəzalandırmamışdır. Hansı bəndə bu minnətdarlığı unuda bilər ki, iti xəncər əldə parıldayarkən, vurulacaq baş qarşıda hazır durarkən şah onu bəndədən ayırmamışdır. Bunu hökmdarın mərhəmət və kərəmətindən, helm və səxavətindən başqa heç bir şeylə izah etmək olmaz. Şahın bəndəsi olan mən öz günahımı etiraf edirəm. Əgər şah mənə əzab və işgəncə verərsə, buna onun haqqı vardır. Mən səhv bir iş görüb şahın əmrini təxirə salmağı özümə rəva bilməmişəm, bütün buradakı söhbətləri qorxudan özümdən uydurmuşam. İndi isə şahın xidmətinə ərz edirəm ki, dünyanın mələkəsi İrandüxt öldürülməmişdir.

Şah bu sözü eşitdikdə qəlbi şadlıq hisslərilə doldu, üzü güldü, gözlərində sevinc nuru parıldamağa başladı və dedi:

Mən kimi bax əli hər şeydən üzülmüş bir adam,
Necə gör bir sözlə çatdı muradına tamam!..

Sonra əlavə etdi: – Sənə cəza verməməyimin səbəbi bu idi ki, mən sənə səmimiyyət və sədaqətə inanırdım, bilirdim ki, sən qəzəb üzündən verilmiş bu əmri yerinə yetirməyə tələsməyəcək, qayıdıb məsələni dərinədən yoxladıqdan sonra onu icra edəcəksən. İrandüxtün günahı böyük idi. Lakin o qədər də bağışlanılmaz deyildi ki, belə bir əzab ona layiq görülsün. Bundan əlavə, İrandüxtün vəfalı bir dost, etibarlı bir sirdaş olduğu, xeyirli və faydalı xidmətlər göstərdiyi, qədəmi

xoşbəxtlik gətirdiyi sübut edilmişdi. Sənin də ki, ey Bilal, bu cür söhbət açıb, söz güləşdirdiyini, məzəmmət etmək olmaz. Çünki sən əmri yerinə yetirib-yetirməməkdə bizim fikrimizi öyrənmək, arxayın olduqdan sonra icra etmək istəyibsən. Bu isə sənin əql və kamalının daha çox olduğuna, ehtiyat və təcrübənin daha kamil olduğuna dəlalət edir, bizim gözümüzdə sənin qədir-qiyətini, inam və etibarını daha da artırır. Sən bu hərəkətinlə bizə çox böyük xidmət göstərdin. Biz onu layiq olduğu kimi qiymətləndiririk.

Xidmətçi axtararkən elə ehtiyath və təcrübəli, təmkinli və bacarıqlı adam tapmaq lazımdır ki, onun xeyir verəcəyi əvvəldən bilinsin, odur ki, deyiblər: “İşi bilənə tapşır, istəyəyə yox”. İndi isə gedib bizim bu söhbətimizi, arzu və istəyimizi, üzr və peşmançılığımızı İrandüxtə çatdırmaq lazımdır və demək lazımdır ki:

Olmaz isə camalın aysız qalar asiman,
Olmaz isə qamətin, sərsviz qalar bustan.

Elə et ki, İrandüxt tez golsin, onun həyatilə yenidən çuşə gəlmiş sevinc və şadlığımızı tamamlasın... Biz də fəraq zindanından çıxıb vəsəl otağına gedək, məclis qurub kefedək.

Öylə mey ver ki, o aşıqlərin öz qəlb qanıdır,
Rəngi məşuqələrin ləbləri, atəş kanıdır.
Öylə mey ver ki, şofəq tək qızarıb al olsun,
Onu içdikdə könül eşqlə bihal olsun.
Öylə mey ver ki, dağıtsın qəmə ənduhimizi,
Oxşasın qəlbimizi, hissimizi, ruhumuzu.

Bilal dedi: – Doğru buyurursunuz, indi artıq gecikmək olmaz. Sonra İrandüxtün yanına gəlib dedi:

Arzu günü çatdı,
Qəmlər dağılır indi.
Qüssə günü batdı,
Şadlıq çağırır indi.
Hicran odu söndü,
Göz yaşları bitdi.
Tələ sənə güldü,
Yarın çağırır indi.

İrandüxt bu xəbəri eşitcək o saat geyinib bəzəndi, Bilarla birlikdə şahın hüzuruna gəldi, təzim edərək, baş əydi və dedi: – Mən şahın bu

alicənablığına qarşı necə təşəkkür edəcəyimi özüm də bilmirəm. Bilər şahın mərhəmət və kərəmətinə, ədl və səxavətinə möhkəm bel bağlamasaydı, bu əmri təxirə salmağa cəsərət etməzdi.

Şah Bilərə dedi: – Sən bizim boynumuza çox böyük minnət qoyubsan. Mən sənəin xeyirxah olduğuna heç vaxt şübhə etmirdim. Lakin o, bu gün bir daha sübut olundu. Arxayın ola bilərsən ki, bundan sonra sənəin ixtiyarın daha geniş, rütbən daha yüksək, hüquq və səlahiyyətin başqalarından daha artıq olacaqdır. Bundan sonra bütün böyük və kiçik məsələlərin həllində, əmr verib, hökm çıxarmaqda sənəin məsləhət və təkliflərinə etiraz edilməyəcəkdir.

Bilər dedi: – Şahın dövləti əbədi, qüdrəti sarsılmaz, ömrü uzun olsun. Onun bütün qədim bəndələri şaha tabe olub xidmət göstərməyə, təmənnaşız olaraq bacardıkları yaxşılıqları etməyə məcburdurlar. Onlar min il ömür sürüb, min il buyruq qulu olsalar, yenə də onların xidməti şahların göstərdikləri lütf və mərhəmətin mində birinə bərabər ola bilməz. Mənim arzuma gəldikdə isə, mən şahdan yalnız bir şey xahiş edirəm ki, o, bundan sonra əmr verib, hökm çıxararkən əcələ edib tələsməsin, beləliklə, onun nəticəsinin qəm, kədər və təəssüf doğura biləcəyindən xilas olsun.

Şah dedi: – Mən sənəin bu nəsihətini qəbul edirəm. Bundan sonra düşünmədən, məsləhət və məşvərət etmədən, ölçüb biçmədən əmr verməyəcəyəm.

Şah İrandüxt və Bilərə böyük hədiyyələr verib bəxşişlər vəd etdi. Onlar hər ikisi təşəkkür etdilər. Sonra yuxunu elə yozan brəhmənlər haqqında məsləhətləşib qərar çıxardılar. Şah onların cəzalandırılmasını əmr etdi. Bəzilərinə dara çəkildilər, bəzilərinin boynunu vurdular, bəzilərinə zindana saldılar.

Şah həkim Kəyarı çağırtdırıb saraya gətirdi.

Ona bahalı xələtlər verdi, brəhmənləri nə kökə saldığını göstərdi. Kəyar dedi: – Zalım və qəddar xainlərin mükafatı bu olar. Sonra üzünü şaha çevirib, onu tərəflədi...

Kəyar gətirdikdən sonra şah Biləri çağırıb dedi: – Sən də get dincəl, biz də İrandüxtlə aranı xəlvət edib bir az məhrəməyə söhbət edək. Rəvə deyil ki:

Dura qarşında gözəl, sən hələ bəkar olasan,
Dola qarşında qədəh, sən hələ huşyar olasan...

Şahların və hökmdarların başqa xasiyyətlərinə nisbətən helmin üstünlüyü və fəziləti haqqındakı dastan bundan ibarətdir.

ŞAHZADƏ VƏ ONUN YOLDAŞLARI FƏSLİ

Rac Brəhmənə dedi.: – Şahların xidmətçi seçməkdə necə hərəkət edib, alçaq, rəzil və nankor adamların vəzifəyə təyin edilməməsi üçün nə qədər ehtiyatlı olmaları haqqındakı təmsili eşitdim. İndi elə bir hekayə de ki, orada ağıllı, işbilən, xeyirxah, istedadlı bir adamın belə zəncirində çırpınması, axmaq, iş bacarmayan nadan və cahil bir adamın cah-calala, yüksək mövqeyə çataraq bütün dünyanın qibtəsinə səbəb olması təsvir edilsin. Nə birincinin əql və kamalı əlindən tutub qaldıra bilsin, nə ikincinin cəhli və axmaqlığı onun ayağından çəkib aşağılara endirə bilsin...

Gərđişi dövrəna bax, min arifi etmiş zəlil,
Dövrü-çorxə sal nəzər, bir əbləhi etmiş vəkil.
Elm, alim məhv olur, acliq çəkir, görmür hoyat,
Cəhl-cəhil kef edir, hər gün qurur eyşü-büşat.

Belə hallarda zərəri dəf edib mənfəət götürmək üçün nə kimi tədbir görmək olar?

Brəhmən cavab verib dedi: – Əql bütün xoşbəxtliklərin əsası, bütün səadət qapılarının açarındır. Bu nemət kimə qismət olsa, elm və helm onunla birləşsə, o adam şən və şövkətə, cahü-izzətə layiqdir. Lakin onun bu mövqeyə çatıb-çatmaması qəzanın əlindədir. Bir şahzadə Matron¹ şəhərinin darvazasında belə yazmışdı: “Əsl səadət təleyə bağlıdır, yerdə qalan nə varsa, hamısı heçdir”. Bu barədə bir rəvayət də danışılır.

Rac soruşdu: – O nə rəvayətdir?

Rəvayət. Belə nəql edirlər ki, bir gün dörd nəfər yolda bir-birinə rast gəlib dostlaşdılar. Bunlardan biri hərəkətlərindən böyüklük yağan, rəftarından, durub oturuşundan hökmdarlıq əlaməti görünən şahzadə... ikincisi – gözəl və ağıllı, kamallı zadəgan oğlu..., üçüncüsü – ayıq, huşyar, təcrübəli, bacarıqlı iş bilən, düzdüşünən, uzaqgörən bir tacir oğlu..., dördüncüsü – güclü, əkin-biçin işlərindən başı çıxan, kənd təsərrüfatında xüsusi məharəti olan bir kəndli oğlu idi... Hər dördü qərbət vilayətdə çətin vəziyyətə düşmüş, acliq, yoxsulluq onları əldən salmışdı. Bir gün şahzadə dedi: – Bu dünyanın bütün işləri qəzanın əlindədir. Çalışmaq, özünü oda suya vurmaqdan bir şey çıxmır. Yax-

¹ Bəzi nüsxələrdə Matur, Mantur yazılıb.

şısı budur ki, insan bu vəfasız dünyanın nemətlərini ələ gətirmək üçün öz əziz ömrünü hədəyə sərf edib, öz qiymətli həyatını puç etməsin...

Qəddar dünya murdar bir leş kimidir
Üzərinə min-min quzğun yol salar.
Biri caynaq vurub didər o birin,
Dimdikləyib o biri də can alar.
Didişərək məhv olurlar, nəhayət,
Aralıqda yenə murdar leş qalar.

Bir gün ərzində bəşəriyyətin heç bir şeyi artıb, əskilmir. Çəkilən zəhmət puç olub hədə gedir.

Zadəgan oğlu dedi: – Bütün xoşbəxtliyin səbəbi gözəllikdə və əsl-nəsəbdədir. Bunlarsız nə səadət olar, nə əmin-amanlıq. Nə izzü-nemət olar, nə mehribanhq. Tacirin oğlu dedi: – Düzgün fikirləşib doğru tədbir tökmək hər şeydən üstündür. Büdrəyib yıxılanda, bəd-bəxtlik üz verəndə əqildən başqa heç nə insana kömək edə bilməz. Kəndli oğlu dedi: – Bütün işlər yalnız çalışmaq və səy göstərməklə yerinə yetirilə bilər. Zəhmət çəkib əmək sərf etmək insanları arzularına çatdırıb onlara sevinc və şadlıq libası geyindirər, qətiyyətlə işə girişib ciddiyyətlə fəaliyyət göstərənlər tez-gec öz məqsədlərinə çatırlar; müvəffəqiyyətsizliyə uğrayıb məğlub olduqda isə heç kim onları məzəmmət etməz...

Hər işdən ürəklə yapış, qorxma sən,
O iş baş tutmasa, sən üzülürsən.
Məqsədə çatmaqçün vahimə boşdur,
Ölsən, bu ölümün özü də xoşdur.

Onlar Matron şəhərinə çatdıqda özlərini bir tərəfə verib dincəlmək üçün yer seçdilər. Sonra kəndli oğluna dedilər: – Biz hamımız bərk yorulmuşuq, bütün ümidimiz sənəin səy və cəhdinə, əmək və zəhmətinədir. Bu günlük yemək üçün bir şey tap, biz də sabah dincimizi aldıqdan sonra hərəimiz öz növbəmizdə bir kəsb dalınca gedib əvəzini çıxarıq.

Kəndli oğlu şəhərə yollanıb burada hansı işin daha xeyirli olduğunu soruşdu. Dedilər: – Odun yaxşı pula gedir. O saat dağa dırmaşib şələ bağladı, şəhərə dönüb satdı, onun puluna yemək alıb geri döndü. Şəhərin darvazasına çatdıqda ora yazdı: “Bir günlük əmək dörd adamın yeməyinə bərabərdir”.

Sabahısı gün zadəgan oğluna dedilər: – Bu gün sən get öz gözəlliyin ilə bir şey qazan gətir, biz isə bir az da dincələk. Zadəgan oğlu öz-özünə fikirləşdi ki, mən heç bir iş bacarmıram, yoldaşlarımla yanına əliboş qayıtsam, biabır olaram. Gəlib şəhərə çatdı, qəmli halda bir ağaca dayanaraq nə edəcəyini fikirləşməyə başladı. Bu zaman oradan dövlətli bir qadın keçirdi. Onu görcək aşıq oldu və dedi: “İlahi, belə də gözəl bəşər olarmı?”

Elə ki, göz önündə məhəbbət şamı yandı,
Sinədə eşq atəşi od tutub alovlandı.
Yerində dona qaldı, getdi dərin xəyalə,
Heyran oldu o hüsnə, o qəddə, o cəmalə...

Sonra yanındakı könizi çağırıb tədbir tökməsini tapşırırdı. Köniz zadəgan, oğlunun yanına gəlib dedi: – Xanım buyurur, əgər o cavan oğlan zəhmət çəkib gözəl camal ilə bir saatlığa bizim məclisimizin mizbanı olsa, xanıma əbədi bir həyat bəxş edər, özü isə zərər çəkməz.

Zadəgan oğlu cavab verib dedi: – Mən xanımın əmrinə hazırım.

Gedərəm mən sizə, ey dilbəri-Rey,
Tökərəm bədyyə gülgün bir mey.
Aldım ətrini gül çöhrəndən,
Silərəm tərələrini peydər-pey.

Xülasə, onun evinə getdi və ürəyində belə dedi: –

Girib ağuşuma o, birçə gecə olsa da ram,
Yeni bir Xızra dönüb mən əbədiyyət taparam.

Bütün günü nazü-nemət içərisində keçirdi. Öz vəzifəsini lazım olduğu kimi yerinə yetirdi. Axşamüstü qadın ona beş yüz dirəm mükafat verib yola saldı. O, bu pula yemək şeyləri alıb yoldaşlarının yanına gəldi, şəhərin darvazasına çatdıqda yazdı: “Gözəlliyin bir günlük qiyməti beş yüz dirəmdir”.

Sabahısı gün tacir oğluna dedilər ki, bu gün sənəin oql və bacarığının qonağı olacağıq. Tacir oğlu şəhərə hazırlaşdı ki, müxtəlif mallarla dolu bir gəminin körpüdə dayandığını gördü. Ora getdi. Qiyməti ucuzlaşdırmaq məqsədilə şəhərin camaatı hələ heç nə almır və çənə vururdu. Tacir oğlu o saat danışaraq gəmidəki malların hamısını aldı və oradaca nəqd pula satdı. Yüz min dirəm qazanc götürdü. Yoldaşla-

rının arzularını yerinə yetirib geri qayıdarkən şəhərin darvazasına yazdı: “Ağılın bir günlük məhsulu yüz min dirəmdir”.

O biri gün şahzadəyə dedilər: “Əgər bəxtin gətirib, taleyin yar olsa, bu gün bizim xərcimizi sən çəkməlisən”. Şahzadə təvəkkülə bel bağlayıb şəhərə yollandı. Qəzadan o gün şəhərin əmiri ölmüşdü, camaat matəm içində idi. Şahzadə ətrafa baxa-baxa gəlib əmirin sarayının qapısında bir küncdə oturdu. Təziyədə iştirak etmədiyi üçün qapıçı onu danlayıb məzəmmət etdi. Ondən sübhələnməyə başladı. Əmirin, cənazəsini apardıqdan sonra saray boşaldı, lakin şahzadə oturduğu yerdən tərpənmədi. Qapıçı onun hələ də orada oturduğunu gördükdə casus olduğunu güman edib həbsxanaya apardı.

Sabahısı gün əyan və əşrəf toplaşib ölkənin müqəddəratını kimə tapşırmaq məsələsini müzakirəyə başladılar. Əmirin varisi yox idi. Bu barədə qızğın mübahisə meydana çıxdı, səslər ucalmağa başladı.

Bu zaman qapıçı dedi: – Səsinizi ucaltmayın, casus tutmuşam, yaxşı olmaz ki, o, sizin aranızda olan ixtilafdan xəbər tutsun. Sonra əhvalatı onlara danışdı. Hamısı yekdilliklə bu qərara gəldilər ki, onun kim olduğunu aydınlaşdırsınlar. Şahzadəni həbsxanadan çıxarıb gətirdilər. Onun kim olduğunu, haradan gəlib haraya getdiyini soruşdular. Şahzadə ağıllı cavablar verdi. Onun ayıq, huşyar, cəsəətli və şücaətli olduğunu görən əyanlar şahzadənin anadan olduğu yer, əsl və nəşəbi ilə maraqlandılar.

Şahzadə dedi: – Elə ki, atam bu fani dünyadan əbədiyyət ələminə köçdü, qardaşım səltənəti zəbt etdi. Mən həyatımı qorumaq üçün vətəni buraxıb sizin ölkənizə gəldim, yersiz dava etməyi lazım bilmədim...

Orada olan tacirlər şahzadəni tanıdılar, onun əcdadının, ata-babalarının mal-dövlətindən, şən və şövkətindən söhbət açdılar. Əyan və əşraf şahzadənin gəlib bura çıxmasından çox sevindilər və dedilər: – O, bu şəhərin əmiri olmağa layiqdir. Vücudunda şah qanı var. Yəqin, ölkə dolandırmaqda, ədalət və mərhəmətdə öz sələflərinə oxşar, onların yaxşı və xeyirli adətlərini burada da rəsmiyyətə salıb ənənə şəklinə keçirər...

O saat beyət edib onu özlərinə şah seçdilər. Çox asanlıqla məmləkət onun əlinə keçdi. Təvəkkül və qəza öz işini gördü.

O şəhərdə belə bir qayda var idi ki, kim şah seçilsə idi, birinci gün onu ağ filə mindirib bütün şəhəri gəzdirdilər. Şahzadəni də filə mindirib şəhəri gəzdirməyə başladılar. Şahzadə darvazaya çatdıqda dost-

larının yazılarını görüb əmr etdi, bu sözləri də ora əlavə etsinlər: “Əmək, gözəllik, əql yalnız o zaman səmərə verə bilər ki, adamın bəxti ayaq üstə olsun. Çünki əsl səadət taleyə bağlıdır. Yerdə qalan nə varsa, hamısı heçdir. Mənim bir günlük taleyim bunun üçün hamıya misal ola bilər”.

Sonra şah sarayına qayıdıb taxtda oturdu, dostlarını çağıtıdırıb əql sahibini ölkənin vəziri etdi, məmləkətin bütün təsərrüfat və sənət işlərini əməyi sevib zəhməti tərifiyəyə tapşırdı, gözələ isə çoxlu dövlət verdi, bu şəhərdən çıxıb getməsini məsləhət gördü və dedi: – Bu ona görə lazımdır ki, qadınlar sənə məftun olmasınlar, ondan şər və fəsad törəməsin.

Sonra şəhərin alim və böyüklerini yığıb dedi: – Sizin içərinizdə bir çoxlarınızın məndən ağıllı, şücaətli, istedadlı və bacarıqlı olduğunu bilirəm. Lakin qəzanın razılığı və rüzgarın meyli olmadan şahlığa çatmaq mümkün deyildir. Mənim dostlarımdan hərəsinin bir üstünlüyü var idi. Onlar da bir şey ələ gətirmək ümidində idilər. Mən nə öz biliyimin gücünə inanırdım, nə də başqasının köməyinə bel bağlayırdım. Qardaşım məni atamın mülkündən qovandan sonra, mənim bu dərəcəyə çatacağım ağılıma belə gəlmirdi. Görünür doğru deyiblər:

Hər şeyin həddi ötəndə öz əksinə yönələr,
Həm də həddi aşanda ürəyə şadlıq gələr...

Onların arasında olan çox səfər etmiş bir səyyah ayağa durub dedi: – Şahın buyurduqları ağıllı, təcrübəli, zəkali, ədalətli hökmdarlara layiq olan sözlərdir. Ölkə dolandırmaq üçün elm və helmin vəhdətindən daha gözəl heç bir şey ola bilməz. Şahın bu sözlərlə nə demək istədiyi günəş kimi bizə aydıdır... Allah da bilir ki, sən bura gəlməyin bizim şəhərin əhalisinin xoşbəxtliyindəndir. Səni bizə tale özü göndərmişdir. O, sözünü qurtardıqdan sonra bir başqası durub dedi: – Mən şahın fəzilətindən başqa vaxt danışmaq istədim... Lakin icazə verərsə, indi ona başıma gəlmiş elə bir hadisə nəql edərdəm ki, heyran qalar. Şah əmr etdi ki, danışsın.

O dedi: – Bir zaman mən böyük adamlardan birisinin yanında xidmət edirdim. Elə ki, fələyin vəfasızlığını anlamağa başladım, bu köhnə dünyanın bir çox şahları məhv etdiyini, bir çox aşıqları sərgərdan qoyduğunu gördüm... Öz-özümə dedim: – ”Ey axmaq, gör sən dostluqda kimə etibar edirsən, minlərcə qüdrətli padşahın saraylarını viranə qo-

yub, şən və şövkətli hökmdarların barigahlarını xərabəzarlığa çevirən, minlərlə misilsiz pəhləvanları məğlub edib, qürurlu cavanları dizi üstə çökdürən bu nankor fələyə. Vaxt az, yol uzun, ömür qısadır. Tez başına çarə qılıb, axirət üçün bir gün ağla”.

Belə düşündükdən sonra ürəyim yüngülləşdi, könlüm açıldı, savab iş görmək qərarına gəldim. Bir gün bazarda bir ovçunun iki şinəbubbu quşu satdığını gördüm. Savab etmək üçün hər ikisini alıb əziyyətdən xilas etmək fikrinə düşdüm. Ovçu onlara iki dirəm qiymət qoydu. Mənim də elə vur-tut iki dirəmə var idi. Tərəddüd edirdim, hər iki dirəmi birdən itirməyi ürəyim rəva bilmirdi, o iki quşa da yazığımı gəlirdi. Nəhayət, “Allaha təvəkkül” deyib hər ikisini aldım, şəhərdən kənara aparıb bir meşədə buraxdım. Qalxıb ağacın başına qondular. Məni səsləyib təşəkkür etdilər və dedilər: – ”İndi bizim sənə yaxşılıq etməyə başqa imkanımız yoxdur. Lakin bu ağacın altında qızıl küpü var, qaz, onu apar”.

Mən onların bu sözüne təəccüb edib dedim: “Qəribə işdir, siz yerin altındaki küpü görürsünüz, amma o boyda ovçunu görə bilmirdiniz?!” Cavab verib dedilər: “Qəza üz verdikdə heç bir şeyi görmək olmur, əql çəşir, göz tutulur, qulaq eşitmir. Ona görə də qəza öz bildiyini edir”.

Mən yeri qazıb küpü çıxartdım. İndi deyə bilərəm, haradadır. Qoy şah əmr etsin, onu xəzinəyə aparsınlar. Mümkünsə, mənə də bir şey versinlər.

Şah dedi: – Yaxşılıq toxumu əkib, bəhrəsini götürübsən, heç bir şey lazım deyil, hamısını sənə bağışlayıram.

Brəhmən bu fəslə söyləyib qurtardıqdan sonra Rac sakit dayandı. Artıq heç bir sual vermədi...

SƏYYAH VƏ ZƏRGƏR FƏSLİ

Rac brəhmənə dedi: – Şahların başqa xasiyyətlərinə nisbətən hələmin üstünlük və fəziləti haqqındakı əhvalatı eşitdim. İndi elə bir dastan de ki, orada xidmətçiləri necə seçmək və hansılara üstünlük verməyin şərtləri təsvir edilsin, beləliklə, kimin nankor, kimin qədirbilən olduğu aşkara çıxsın.

Brəhmən dedi:

Yaxşılıq elə yaxşılıq bilənə,
Eyləmə haqq yeyib, nəhaq deyənə.

Xidmətçi seçməyin əsas şərti: kimi, nə vaxt və hara təyin etməyi bacarmaqdan ibarətdir. Şah xidmətçi seçərkən onları məhək daşına vurub, müxtəlif sınaqlardan keçirməli, hər bir adamın nəyə yarayıb, nəyə qabil olduğunu, əql və kamalının dərəcəsini, sədaqət və fədakarlığının əndazəsini aşkara çıxarmalıdır... Çünki şah xidmətində olmaq, hər şeydən əvvəl, düzgünlük və sədaqət tələb edir. Çünki istedad yalnız o zaman fayda verə bilər ki, xidmətçilər etibarlı və vəfalı olsunlar. Düzgünlük və sədaqəti təyin etməkdə isə birinci növbədə seçiləcək adamların əcdadına, ata-babalarına diqqət yetirilməlidir. Onlar doğruluqda şöhrət tapmış, sədaqətdə ad qazanmış, bərk gündə dözümlü, ağır anlarda davamlı olduqlarını sübut etmiş olmalıdırlar. Ata-babalar belə bir şərəfə nail olublarsa və övladları bu gözəl xüsusiyyətləri əcdadlarından oxz etmişlərsə, o zaman onların tərbiyəsilə məşğul olub, şah xidmətinə hazırlamağına dəyər. Yox, bu cəhətdən şübhə varsa, qətiyyətlə onları yaxına buraxıb, şah sirlərinə məhrəm etmək olmaz. Çünki ondan çoxlu zərər törəyər, zaman keçdikdə onların daha ziyanlı olduğu meydana çıxar, onlar həmişə öl-ayağa dolaşıb işə mane olurlar. Onlardan heç cür xeyir götürmək olmaz.

Kabab olmuşsa atəş ilə ciyər,
Xeyri yoxdur, dənizlər içsən ögər.

Bu deyilən şeylər yoxlanılıb, sınaqdan keçirildikdən və belə xüsusiyyətləri olan adamlar seçib ayrıldıqdan sonra, onları doğru danışmaq və sadıq olmaq ruhunda tərbiyə etmək lazımdır. Elə etmək lazımdır ki, onlar düz yoldan azıb yalan cığırına düşməsinlər. Yalan böyük günahdır, şaha yaxın adamlar ondan qaçmalıdır. Yalançılıqda şöhrət tapmış adama heç kəs inanıb etibar etməz. Onun başqalarına necə sədaqətli

olduğunu sınaqdan keçirmədən heç bir ağıllı padşah beləsinə etibar edib mühüm iş tapşırmaq. Alçaq və rəzil adamlar yaxşılığın qədrini bilməz, xeyirxahlığa qiymət qoymazlar. Külək hansı tərəfə əsdi, o tərəfə öyilərlər. Alicənab insanlar, dahi sənətkarlar ölümü bu cür mürdar xasiyyətdən üstün tutarlar.

Ən düzgünü budur ki, şahlar xidmətçi seçərkən, şan və şövkət, var və dövlətə deyil, istedad və qabiliyyətə, əxlaq və tərbiyəyə fikir versinlər. Çünki şah xidmətində olanlar üçün var və dövlət əql və kamaldan, şən və şövkətdən, elm və istedadın ibarətidir... Arif adamlar yanında zahiri dövlətin heç bir vəzni ola bilməz. Bəziləri bu əqidədədir ki, şah sarayına əziz və girami adamlar, böyük qədim ailədən olanlar cəlb edilməli, məsul vəzifələr, mühüm mənsəblər, əyan və əşrafların ixtiyarına verilməlidir. Bunlar hamısı sözdür, ağıl sahibləri bilir ki, şah xidmətinə layiq olan əsl adam elmi və bilikli adamlardır, əlidüzlük, təvazökarlıq və pəhrizkarlıq iftixarı yalnız onlara xasdır. Saraya kimi gətirmək məsələsi isə şahın iradəsindən asılıdır... O, kimi seçsə, kimi istəsə, o da bu şərəfə nail olacaqdır, Kimin xoşbəxt, kimin bədbəxt olması isə qəzanın əlindədir və heç bir zirək adam yaxasını ondan qurtara bilməz. Lakin buna baxmayaraq alçaq və rəzil adam işə keçsə, böyük bədbəxtliklər baş verər...

Şahların vəzifələrindən biri də öz tərbiyə etdiyi xidmətçilərə vəzifə tapşırmaq, ölkəni dolandırmaq işində onlara etimad göstərməsidir. O da pis olmaz ki, xidmətçi fədakarlıq edib təşəbbüs göstərsə, şah ona mükafat verib həvəsləndirsin, onun vəzifəsi nə qədər kiçik olsa, o qədər böyük mərhəmət əta etsin. Çünki xidmətçinin daha böyük rütbəyə qalxması başqa yol ilə mümkün ola bilməz. Amma bu, o zaman edilməlidir ki, xidmətçinin düz, sədaqətli, ağıllı və kamallı olduğu sübut edilmiş olsun. Bu xüsusiyyəti olmayanlara “yaxşı bəndə” adı yaraşmadığı kimi “qədirbilən” ləqəbi də düz gəlməz. Xülasə, padşahlar xidmətçilərin kim olduqlarını və nəyə yaradıqlarını mütləq bilməlidir ki, təsadüfi olaraq iş tapşırmaq nəticədə pəşman olmasınlar. Buna misal olaraq zərgər əhvalatım göstərmək olar.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belə nəql edirlər ki, ovçular heyvan tutmaq üçün çöldə bir quyu qazıb, üstünü basdırmışdılar. Bir gün bir bəbir, bir meymun, bir ilan və onların ardınca bir zərgər həmin quyuya düşdü. Heyvanlar öz haylarına qaldıqlarından zərgərə əziyyət vermədilər.

Bu hadisədən bir neçə gün keçdikdən sonra oradan bir səyyah keçirdi. Zərgərin vəziyyətini görüb öz-özünə dedi: “Bundan da savab iş olmaz ki, bu kişini bu vəziyyətdən qurtaram”. İp götürüb quyuya saldı, birinci meymun yuxarı qalxdı, ikinci dəfə ilan qabağa düşdü, üçüncü dəfə bəbir, hər üçü çölə çıxdıqda ona dedilər: – Hərəminizin boyunda sənənin böyük minnətin var, sən bizə çox yaxşılıq edibsən, lakin çox təəssüf ki, indi bunların əvəzini vermək mümkün deyildir. Meymun dedi: – Mənim vətənim şəhərə bitişik olan dağdadır. Bəbir dedi: – Mən yaxınhdakı meşədə oluram. İlan dedi: – Mənim də yuvam həmin şəhərin divarı dibindədir. Yolunuz oradan düşsə, köməyə ehtiyacımız olsa, bizə xəbər ediniz, bəlkə xəcalətinizdən çıxsa bilək. İndi isə sənə bir məsləhətimiz var: – O kişini oradan xilas etmə, yalançı, yaxşılığa pislik edən, vəfasız və naxələf adamdır. Zahirin gözəlliyinə aldanma, batini çox çirkindir.

Üzü gözəl olsa da, qəlbində qəbahət var, gülə-gülə, başqasını ağladar.

Onun xasiyyətinə xüsusilə bizimlə dost olduğu bu bir neçə gündə bələd olmuşuq. Hər halda qədirbilən deyil, elə etmə ki, axırda pəşman olasan...

Səyyah onların sözünə baxmayıb ipi yenə quyuya saldı, zərgər ondan yapışıb yuxarı qalxdı. Səyyaha təşəkkür edib minnətdarlığını bildirdi və dedi ki, oğor yolun filan yerdən düşsə, həmişə onun qulluğunda hazırdır. Sonra vidalaşdı hərəsi bir tərəfə getdi.

Bir müddət sonra səyyahın yolu həmin şəhərə düşdü. Meymun onu uzaqdan görcək sevincindən atılıb-düşdü. Hay-küy qoparıb quyurğunu yerə döydü və dedi: – Meymunlarda elə bir şey yoxdur ki, sənənin xəcalətindən çıxsa biləm, ancaq bir balaca gözəl, sənə meyvo götürürəm. Bir az keçməmişdi ki, meymun meyvo gətirdi. Səyyah istədiyi qədər ondan yeyib yola düzəldi. Uzaqdan bəbir ona nəzər saldı, səyyah qorxdu, istədi qaçsın.

Bəbir dedi: – Qorxma, biz hələ sənənin yaxşılığını unutmamışıq. İrəli gəlib salamladı. Əliboş olduğu üçün üzr istədi və sonra dedi: – Bir az gözəl bu saat qayıdaram. Bəbir bir bağa girib oranın əmirinin qızını öldürdü, boyunbağısını götürüb səyyaha verdi. Səyyah onu götürüb bəbirə təşəkkür etdi və şəhərə tərəf yollandı. Birdən zərgər yadına düşdü, öz-özünə dedi: “Əgər heyvanlar əhdlərinə vəfa edib mənə belə hörmətlə qarşıladılarsa, gör zərgər xəbər tutsa, nələr edər. Nə qədər meh-

ribançılıq, səmimiyyət, lütf, mərhəmət göstərir, töhfə verib hədiyyələr bağışlar, sovqatlarla yola salar, çünki o zərgərdir. Yəqin ki, belə işlərdə məharəti var”.

Xülasə, şəhərə çatmaq onu axtarmağa başladı. Görüşdükdə zərgər səyyahı böyük şadlıqla qarşıladı. Mehribanlıq göstərib xoşgəldin dedi. Bir saata qədər bir-birilə o yan bu yandan danışdılar, keçmişləri xatırlayıb dərdləşdilər. Bu zaman səyyah boyunbağıdan söhbət açdı, satmaq üçün zərgərin köməyinə ehtiyacı olduğunu deməyi də unutmadı. Çıxarib boyunbağını zərgərə göstərdi, zərgər təsəlli verib dedi: – heç narahat olma, bunu satmaq mənim üçün su içmək kimi şeydir, bir balaca gözlə, bu saat qayıdaram. Zərgər boyunbağını görcək dərhal tanımışdı, çünki bunu əmirin qızı üçün o, özü almışdı. Sonra ürəyində dedi: “Əlimə yaman girəvə düşüb, əgər fürsəti fəvta versəm, mənə ağılsız və axmaq deyərlər, böyük bir dövlət, xələt və ənamı itirmiş olaram”.

Xəyanət etmək qərarına gəlib saraya getdi və əmirə xəbər verdi ki, qızı öldürüb, boyunbağını oğurlayanı tutmuşam. Bir adam göndərib səyyahı saraya gətirdilər. Yazıq səyyah işin nə yerdə olduğunu başa düşdükdə üzünü zərgərə çevirib dedi:

Dostluqla öldürdün, namərd, mənə sən,
Heç belə etməzdə düşməyə düşmə.

Şah əmr etdi, səyyahı şəhərdə dolandırıb sonra həbs etsinlər, sabahısı gün isə dara çəksinlər. Hasarın yanından keçərkən ilan onu görüb tanıdı, sürünüb, yanına getdi. Məsələnin nə yerdə olduğunu bildikdə kədərlənib qəzəbləndi və dedi: – Sənə demədim, vəfasız adama yaxşılıq etsən, mükafatın pislik olar, xeyir versən, şər görərsən...

Əqrəbə bal versən, yedirtsən şəkər,
Məhsulu yenə də olacaq zəhər.

Kim rəzil, alçaq və nankor adamdan mərdlik umsa, onun nəsibi bu olar. Mən səni bu vəziyyətdən qurtarmaq üçün bir tədbir görmüşəm, gedib əmirin oğlunu çalmışam, indi bütün şəhər onu müalicə edə bilmir. Al bu otu saxla, əgər səni məsləhətə çağırırsalar, əvvəlcə öz başına gələn əhvalatı danış, sonra bu otu ver yesin. O saat şəfa tapacaqdır. Bəlkə sən bu yol ilə canını ölümdən xilas edəsən.

Səyyah təşəkkür edib dedi: – Mən öz sirrimi o namərdə deməkdə böyük xəta etmişəm...

İlan dedi: – İndi peşmançılığın vaxtı deyil, keçənə güzəşt deyərlər.

Sonra, əmirin sarayında eşidilə biləcək bir səsə bərkdən qışqırıb dedi: “İlan vurmuş şahzadənin dərmanı həbs edilmiş səyyahdadır”. Özü yenə gedib yuvasına girdi, heç kəs onu görmədi.

Səyyahı zindandan çıxarıb əmirin yanına apardılar. Əvvəlcə başına gələn əhvalatı danışdı sonra oğlanı müalicə etdi. Şahzadə sağaldı, onun düz və günahsız olduğu əmirə sübut oldu. Əmir səyyaha böyük xələt və ənam verib onun əvəzinə zərgəri dara çəkdi. Xainin axır qisməti dar ağacıdır. Doğru deyiblər ki, başqasına quyu qazan özü düşər, yaxşılıq heç vaxt itməz, pisliyin cəzası yerdə qalmaz.

Ağıllı adamlar zülm edib əziyyət verməkdən qaçıb, yaxşılıq və xeyrxahlıq göstərməklə həm bu dünyanın, həm də o dünyanın nemətlərini əldə etmiş olurlar.

Yaxşılıq elə, yaxşılıq batmaz,
Yaxşılığa həmişə əl çatmaz.
Pislik isə görünməz kölgə kimi
İzlər insanı o xəbis, yatmaz...

Öz xidmətçilərini seçmək və rəiyyətin xasiyyətini öyrənmək, təsadüfi adamlara vəzifə və mənəb verməmək haqqındakı rəvayət bundan ibarətdir...

Racın susduğunu gören brəhmən: dedi: – İmkan daxilində mən şahın bütün suallarına cavab verib öz vəzifəmi yerinə yetirdim. İndi mənə bir xahişim var ki, şah kəramət göstərüb bu kitab haqqında dərinə düşsün və oradakı hikmətin gözəlliyinə öz təxəyyül və təfəkkürü ilə bir daha bəzək vursun, çünki hikmət və nəsihətin faydası yalnız onlardan çıxarılan nəticə və ibrət dərslərindədir...

Bu kitab hökmdarın əvvəlki şahlardan qat-qat üstün olduğunu, əql, zəka, fəzilət və hikmətdə onları vurub keçdiyini sübut etdi, şahın ömrünü min illərlə artırdı. Bu kitab şahın helminin çox, elminin kamil olduğunu bütün dünyaya göstərdi, onun adını əbədləşdirdi, dövlətini aləmə tanıtdı. Sonra bu beyti əlavə etdi:

Hər sözün əvvəli və bir sonu var,
Sonsuzluq qoy olsun bizdən yadigar...

I

GÖYƏRÇİN, TÜLKÜ, LEYLƏK VƏ YA BAŞQALARINA YOL GÖSTƏRİB ÖZLƏRİ ÜÇÜN BİR İŞ BACARMAYANLAR HAQQINDA FƏSİL

Rac Brəhmənə dedi: – Mən bu rəvayəti eşitdim, indi elə bir əhvalat danış ki, orada başqaları üçün plan çəkib, özü üçün bir iş görə bilməyən adam təsvir edilsin.

Brəhmən dedi: – Göyərçin, tülkü, leylək əhvalatı buna misal ola bilər.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belə nəql edirlər ki, bir göyərçin çox uca, başı səmalara yüksələn bir xurma ağacında bala çıxardarmış. Ağac o qədər uca imiş ki, göyərçin yuva tikərkən böyük zəhmət sərf edib əziyyət çəkərmiş. Yuva hazır olduqdan sonra yumurta qoyub kürt oturarmış. Balalar yumurtadan çıxıb yavaş-yavaş böyüməyə başlamış, uçmaq vaxtı çatanda bir tülkü gəlib xurma ağacının altında durar və göyərçini hədələyib deyərmiş: “Balalarını aşağı atmasan, çıxıb hammımızı yeyəcəyəm”. Yazıq göyərçin qorxub balalarını aşağı atarmış.

Bir dəfə göyərçinin iki balası yeni böyüməyə başlamışdı ki, hardansa bir leylək uçub həmin xurma ağacına qondu. Göyərçinin kəndərli, qəmli və dərin xəyala daldığını, çox narahat olduğunu gördükdə soruşdu: – Göyərçin bacı, sənə nə olub ki, belə qanıqara, ovqatı təlx-sən? Göyərçin dedi: – Ay leylək lələ, nə edim, bu tülkü bir bəla olub keçib mənə boğazıma, nə vaxt bala çıxarırsansa, gəlib mənə hədələyir, xurma ağacının dibindən çıxır-bağır salmağa başlayır, mən də qorxumdan əziz balalarımı götürüb onun qabağına atıram. Leylək dedi: – Bu dəfə tülkü gələndə ona de ki, balalarımı sənə verməyəcəyəm. Hünərin var, dırmaş ağaca, əgər belə bir cəsarət edib yuxarı dırmaşa bilsən və balalarımı da yeyə bilsən, özümə heç bir şey edə bilməzsən, mən uçub gedərəm.

Leylək göyərçin üçün belə bir plan çəkəndən sonra özü uçub bir çayın qırağında yerə qondu. Tülkü öz adəti üzrə gəlib ağacın altında dayandı, əvvəllərdə olduğu kimi qışqırıb hədələməyə başladı. Göyərçin leyləyin öyrətdiyi kimi cavab verdi.

Belə cavab gözləməyən tülkü soruşdu: – Bunu sənə kim öyrətmişdir? Göyərçin dedi: – Leylək.

Tülkü yola düşüb çayın qırağına leyləyin yanına gəldi. Onun orada dayandığını gördükdə dedi: – Ay leylək lələ, külək sağdan əsəndə sən başını harada gizlədirsən?

Leylək dedi: – Sol tərəf çevirirəm.

Tülkü soruşdu: – Soldan əsdikdə?

Leylək cavab verdi: – Sağ tərəfə. Tülkü dedi: – Külək hər yerdən və hər tərəfdən əsdikdə nə edirsən?

Leylək dedi: – O zaman qanadımın altında gizlədirəm.

Tülkü dedi: – Elə şey ola bilməz. Mən inana bilmirəm ki, sən bunu bacara biləsən.

Leylək dedi: – Elə bacararam ki, bir də üstəlik.

Tülkü dedi: – Elə isə göstər görüm, necə bacarırsan? Həyatıma and içirəm ki, Allah quşları bizdən üstün yaratmışdır. Sizin bir saatda edə bildiyinizi biz bir ildə də edə bilmirik, siz elə şeylər edirsiniz ki, o heç bizim aqlımıza da gəlmir. Siz başınızı öz qanadlarımızın altında gizlədərək soyuqdan və küləkdən qoruyursunuz. Afərin, mərhəbə, eşq olsun sizə. Göstər görüm, sən bunu necə edirsən?

Quş başını qanadının altına soxcaq tülkü dərhal sıçrayıb onu tutdu, elə sıxdı ki, belinin sümüyünü sındırdı və dedi: “Ey başqalarına əriştə kəsib özünə umac ova bilməyən axmaq! Sən göyərçin üçün plan töküüb kələk öyrətdin, lakin öz canım düşmənin əlindən qurtara bilmədin”. Sonra onu öldürüb yedi.

II

SİÇANLAR PADŞAHI VƏ ONUN VƏZİRLƏRİ FƏSLİ

Hind racı brəhmən Beydəbaya dedi: – Bu təmsili eşitdim. Lakin mən istəyirəm – sən deyəsən ki, insan sədaqətli və namuslu məşvərətçiləri necə tapa bilər və bu müdrik məşvərətçidən nə kimi xeyir götürmək olar?

Brəhmən dedi: – Kim namuslu məşvərətçi seçməyi bacarıb onun məsləhətlərinə qulaq asarsa, o, böyük bədbəxtliklərdən xilas olub külli mənfəət əldə etmiş olar. Necə ki, siçanların padşahı namuslu vəziri ilə məsləhətləşib özünü və bütün siçanları fəlakətdən xilas etmişdi.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belə nəql edirlər ki, brəhmənlərin yaşadığı məmləkətdə min fərsəxlərlə sahəsi olan Duran¹ adlı bir vilayət var idi. Bu vilayətin ortasında bol məhsullu, əhalisi firavan dolanan, xoş güzəran keçirən İdazınun adlı bir şəhər yerləşirdi. Bu şəhərdə Mehrəz adlı bir siçan yaşayırdı. O, şəhərdə və şəhərin ətrafında olan bütün siçanların padşahı idi. Onun üç vəziri var idi. Şah hər işdə onlarla məsləhətləşər və dediklərinə qulaq asardı. Onlardan birinin adı Zuzama idi. Ağıl və kamalda onun başqalarından üstün olduğunu şah özü də təsdiq edirdi. İkincisinin adı Şira, üçüncüsünün adı Bağdaz idi. Bir dəfə hər üçü şahın hüsurunda olarkən bir çox şeylərdən danışdılar, nəhayət, söz gəlib ora çıxdı ki, görəsən, siçanlarda elə bir qüvvə var ki, onlar pişik qarşısında dəhşətə düşüb qorxmaq kimi ata-babadan miras qalmış bu bələdan canlarını qurtara bilsinlər!

Birinci sözə başlayan şah oldu. O dedi: – Mən hikmət sahiblərinə eşitmişəm, onlar deyiblər ki, insan inanılmış sədaqətli və namuslu məşvərətçi seçməyi bacarmalı, həm özünə, həm övladlarına, həm də ailəsinə iki şeyi təlqin etməlidir. Bunlardan birincisi budur ki, insan, keçmişdə olmuş xeyir və ziyan haqqında, özündən əvvəl baş vermiş fayda və zərər haqqında kədərlənməməlidir. İkincisi, – əldə edilmiş nemətləri ciddi mühafizə etməli, ola biləcək zərərlərin qarşısını almağa çalışmalıdır. Biz ata-babalarımızın göstərdikləri nəcib təşəbbüs nəticəsində indi əmin-amanlıq içərisində yaşayıb xoş güzəran keçiririk. İndi bizim yalnız birçə, həyatıma and içirəm, bütün dəhşətlərin ən dəhşətli olan birçə qorxumuz və narahatlığımız var ki, o da pişiklərin bizə verdiyi əziyyətdir. Biz ata-babalarımızın çox əlləşib xilas ola bilmədiyini bu ağır vəziyyətdən çıxış yolu tapmalıyıq. İndi bizim vəzifəmiz bu bələni aradan qaldırmaq üçün bu vaxta qədər sınaqdan çıxarılmamış bir üsul tapmaqdan ibarətdir. Naz və nemət içərisində xoş güzəran keçirməyimizə baxmayaraq bu qorxu qarşısında onlardan heç bir ləzzət ala bilməmişik. Ağzımızın dadı qaçmış, yediyimiz zohimar olmuşdur. Müdrik adamlar demişlər: “Ölkəsini, övladlarını, vətəninə və qadını buraxıb doğma yurdundan didərgin düşən, sərgərdan gözərək qorxu və dəhşət içərisində gecələmək üçün yer axtaran adamın yaşayışı həyat deyil, ölümdür”.

¹ Rusca tərcümədə bunun “Durab” olduğu təsvir edilir, lakin fonetik torkibinə və mənə yaxınlığına görə “Turan” daha çox ehtimala uyğundur. *Mütərcim.*

Şah sözünü qurtardıqda Şira ilə Bağdaz ona dedilər: – Biz ona görə bolluqda yaşayırıq ki, bizim hökmdarımız sənsən, sən hər cəhətcə kamil, bitkin, ağıllı, kamallı və zəkahsan.

Bu barədə belə bir məsələ də var deyirlər: “Axmaq nökrin ağası ağıllı olsa, onun göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlıqların bir hissəsi də nökrinin payına düşər”. Biz sənin əql və kamalına, mərhəmət və kəramətinə ümid edirik, qoy tale bu işdə sənə yar olsun, bütün arzuların həqiqətə çevrilsin, biz isə sənin əmrinə hazırıq. Biz əminik ki, şah əbədi olaraq böyük bir ad qazanacaqdır. Onun sayəsində hərdənbir bizi də xatırlayacaqlar, çünki biz şahın məqsəd və istəklərini həyata keçirməkdə ona yardım edirik. Xüsusilə, şahın bu arzusunun yerinə yetirməkdə biz canımızı və qanımızı onun yolunda fəda etməyə hazırıq.

Bu iki vəzir sözlərini qurtardıqda şah öz nəzərlərini üçüncü vəzirə dikdi.

Bir az gözlədi, üçüncü vəzirin danışmadığını gördükdə qəzəblə qışqırdı: – Ey, bura bax, insan cəmiyyətində, ictimai məclislərdə bir çoxları, xüsusilə, inanılmış sədaqətli dostları olan şahlar, müxtəlif məsələlər barəsində mühakimələr yürüdü, bunların hansının mümkün olub, hansının mümkün olmaması haqqında əqidələr irəli sürürlər. Əgər müzakirə etdiyimiz məsələ icrası mümkün olmayan, ona əmək sərf etməyin faydasız olduğu ehtimal edilən məsələdirsə, yenə sən daş kimi susub, lal kimi sükut etməməli, öz mülahizələrini bizə deməlisən.

Şah sözünü bitirdikdə üçüncü vəzir dedi: – İndiyə qədər dillənmədiyim üçün şah məni danlamamalıdır. Mən yalnız ona görə belə etmişəm ki, yoldaşlarımdan dediyi bu gözəl fikirlərə diqqətlə qulaq asıb, onların sözlərini kəsməyəm. O barədə düşünüb sonra öz biliyim dairəsində mülahizələr söyləyəm.

Şah dedi: – Yaxşı, de görək, sən bu barədə nə fikirdəsən?

Vəzir dedi: – Mənim düşüncələrim aşağıdakılardan başqa bir şey deyil: ya şah məqsəddə çatmaq üçün nə edəcəyini bilir və buna arxayındır, ya da bilmir; əgər bilmirsə, o zaman belə bir şey arzu etməyin və bu barədə düşünməyin mənası yoxdur. Biz ata və babalarımızdan miras olaraq elə bir şey almamışıq ki, o sınaqdan keçirilməmiş olsun. Fitrət Allah tərəfindən yaradılır. Heç kəs, heç bir şah heyvanların fitri təbiətini dəyişdirmək qüdrətinə malik deyildir.

Şah dedi: – Burada söhbət yalnız irsi olaraq alınmış cinsi xüsusiyyətlərdən getmir, böyük və ya kiçik heç bir iş xarici təsir olmadan həyata keçirilə bilməz.

Vəzir dedi: – Şahın buyurduqları doğrudur. Lakin, işi yerinə yetirmək, cinsi olaraq miras alınmış xüsusiyyətlə mübarizə etmək mümkün olmadıqda, belə bir məsələyə toxunmamaq daha yaxşıdır, çünki kim cinsi xüsusiyyətlərə qarşı mübarizə aparsa, o, kəskin müqavimətə rast gələr. O, öz acizliyini hiss edərək başladığı işdən əl çəkməli olar. Yenə də əvvəlki vəziyyətə qayıtmalı olar. Ayrı-ayrı hallarda bunun nəticəsi daha dəhşətli olub ölümlə nəticələnər, əvvəlki mövqe də əldən gedər. Bəzən çox zəhmət çəkib əmək sərf etdikdən sonra belə bir adamın aqibəti haqqında dastan düzəldilmiş o şahın vəziyyətinə oxşar.

Şah soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Vəzir dedi: – Belə nəql edirlər ki, Nil vilayətlərinin birində bir şah hökmdarlıq edirdi, onun ölkəsində saysız-hesabsız bulaqları olan sıx meşəli, bol meyvəli uca bir dağ var idi. Bu dağda yırtıcı, vəhşi və başqa heyvanlar yaşayırdılar. Həmin dağda bir köhül var idi və dünyanın bütün ölkələrindən əsən küləklərin hamısı gəlib buradan keçirdi. Bu köhülün yanında isə dünyada misli görünməmiş son dərəcə gözəl bir ev tikilmişdi. Şahın əcdadı bu evdə yaşamışdı. Şah özü də bu evdə yaşayırdı. Bəzən onlar küləklərin şiddətindən və çoxluğundan həlak olur, lakin gözəl evi, bu meyvələri və doğma yurdu buraxıb başqa yerdə köçə bilmirdilər. Şahın məşvərətçi bir vəziri var idi. Bir gün şah onunla məsləhətləşərkən dedi: – Sən bilirsen ki, biz əcdadımızın söyi nəticəsində xoş günlərə çıxmışıq. İşlər də bizim arzu etdiyimiz kimi gedir. Bu ev isə küləklər olmasa, həqiqətən, behiştədir. Biz dəhşətli küləklər əsən bu köhülün ağzını qapamaq üçün bir çarə tapmalıyıq. Belə bir iş görsək, əcdadımıza üz vermiş fəlakətlərdən canımızı qurtarıq, bu dünyada behişt əldə edərək, həm də əbədi, ölməz bir şöhrət qazanarıq.

Vəzir dedi: – Mən sənə əmrinə müntəzir duran buyruq quluyam.

Şah dedi: – Bu, mənim sözlərimin cavabı olmadı.

Vəzir dedi: – Mənim başqa cavabım yoxdur, çünki şah hor şeydə bizdən bilikli, ağıllı və zəkalıdır. Şah yer üzünün hökmdarıdır, lakin onun dediyi işi görmək üçün fəvqül-bəşər, ilahi bir qüvvə lazımdır. Bu iş çox böyükdür, kiçiklər isə böyüklərə qarşı dura bilməz.

Şah dedi: – İnsanların bir-birilə yarışaraq daha çox əldə etmək istədikləri nemət və xoşbəxtlik göylərdən göndərilir, lakin adamların necə hərəkət edib necə dolanmaları qəza ilə bağlı olsa da, yenə də onların öz əlindədir. Dediyimiz bu iş Allah işi deyil, insan işidir. De görüm, sən bu barədə nə düşünürsən?

Vəzir dedi: – Düşünürəm ki, şah eləmək istədiyi işə diqqətlə fikir versin, sözün isə əhəmiyyəti azdır. Bu işdən törəyə biləcək xeyir və şərə gəldikdə isə, onu bilmək olmaz, onu insan dərk edə bilməz. Ona görə ayıq olmalısən ki, buynuz axtarmağa gedən o ulağın vəziyyətinə düşməyəsən.

Şah soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Vəzir dedi: – Belə nəql edirlər ki, bir kişinin bir ulağı var idi. Kişi ulağa o qədər arpa vermişdi ki, o piylənib yağlanmış, qudurub şıllaq atmağa, qızıb özünü o yan–bu yana vurmağa başlamışdı. Bir gün sahibi onu suvarmağa apardıqda ulaq uzaqdan bir qancıq eşşək görüb anqırmağa, dartınıb kişinin əlindən çıxmağa çalışdı. Ulağın dartınıb qaçacağından qorxan kişi onu çay qırağında ağaca bağlayıb, qancıq sahibinin yanına getdi və dedi: – Bu qancığı geri qaytar ki, mənim ulağım ona zərər yetirməsin. Qancıq eşşəyin sahibi onun xahişini yerinə yetirdi.

Bağlanmış ulaq çirpınıb anqırır, ağacın başına fırlanaraq dartınır, noxtasını qırmağa çalışır, başını gah aşağı salır, gah yuxarı qaldırırdı. Bir dəfə də başını aşağı saldıqda yerdə bir çomaq gördü, öz-özünə fikirləşdi ki, bu çomaqla insanla vuruşmaq olmaz, bundan əlavə, mən ağac davasında o qədər də mahir deyiləm, lakin buna baxmayaraq, silahdan başı çıxmayan bir çoxlarını mən bu çomaqla məğlub edə bilərəm. Əgər bu çomaqla bunu bacarırsam, gör əlimə nizə keçsə, nələr edəmə? Onda mən asanlıqla yüz süvarini atdan salaram. Deməli, nə olursa – olsun, mütləq bir nizə tapmağa çalışmalıyam. Atababalarım belə bir şeyi tapmaq zəhmətini qəbul etsəydilər, məni belə ağır bir vəzifədən azad etmiş olardılar. Bu zaman bir adam uzun və böyük buynuzlu bir keçini çaya suya aparırdı. Ulaq keçini, arzusunda olduğu onun böyük buynuzunu gördükdə əvvəlcə özünü itirdi, sonra öz-özünə dedi: “Bu keçinin nizə, ox və başqa silahları olmasaydı, yəqin o indi belə buynuz daşıya bilməzdi. Şübhəsiz, onun döyüş qaydalarından da xəbəri vardır. Buradan qaçıb o keçinin yanına gedə bilsəydim, ya heç əlmazsa, bir az ona xidmət edə bilsəydim, mütləq bu bilikləri öyrənərdim. Bundan əlavə, ona etdiyim xidməti və səmimiyyəti gördükdən sonra keçiyə öz silahlarından bəzilərini mənə bağışlaya da bilər”. Keçiyə isə ulağın özündən çıxaraq qeyri-adi və qəribə hərəkətlərini gördükdə yerində quruyub qaldı, içmək də yadımdan çıxdı. Keçinin su içmədiyini gören ulaq bir az fikrə getdikdən sonra öz-özünə

dedi: “Onun su içməsinə mane olan şey mənim düşüncələrimdir. O, mənə baxdıqca sevinir və ürəyində afərinlər deyir. Böyük Allah bu işdə mənə kömək oldu, mən bu fikrə düşcək, o saat arzum yerinə yetdi. Bunların hamısı yalnız göylərin mərhəməti nəticəsində olmuşdur, tale özü mənə yardım etmişdir. Bircə bilsə idim mənim bəxt ulduzum hansıdır, alınma nələr yazılıbdır, başıma nələr gələcəkdir, daha ölməzdim. Əgər mənə belo böyük bir xoşbəxtlik üz veribsə, deməli, adı məxluq deyiləm. Şübhəsiz, yer üzünün ən eyibsiz və nöqsansız bir heyvanıyam”.

Sahibi keçinin su içmədiyini gördükdə qabağına qatıb evinə gətirdi. Onun evi ulağın bağlandığı ağaca yaxın idi. Ona görə ulaq gözünü keçidən çəkmədin, baxışları ilə onu izlədi, hansı evə girdiyini, harada bağlandığını yadında saxladı. Sonra ulağın da yiyəsi gəlib onu ağacdən açdı, evlərinə apardı, axura bağlayıb yem tökdü. Lakin keçinin yanına getmək arzusu ilə od tutub yanan ulağı nə ələf, nə su, heç biri maraqlandırmırdı. O, çarə düşünüb tədbir axtarmağa başladı, nəhayət, öz-özünə dedi: “Mən yalnız gecə qaçıb onun yanına gedə bilərəm”.

Gecə hamı yatdıqdan sonra ulaq işə başladı, noxtanı qırdı, qapını sındırdı, keçinin olduğu evə tərəf qaçmağa başladı. Ora çatdıqda qapının bağlı olduğunu gördü. Qapının açar yerindən baxdı, keçiyə ipsiz olaraq ayaqüstə durmuşdu. Ulaq adamların onu görə biləcəyindən qorxaraq, özünü küncə verib gizləndi, səhərə qədər gözlədi. Səhər olduqda sahibi götürüb keçini suya apardı. Keçinin boğazına uzun bir kəndir bağlamışdı, özü qabaqda, keçiyə isə xeyli dalda gedirdi. Ulaq keçiyə yaxınlaşaraq onunla yanaşı qaçmağa və öz dilində danışmağa başladı. Lakin keçiyə eşşək dili bilmirdi, ulağın nə dediyini başa düşmədiyi üçün ondan qaçır, ulaq ona yaxınlaşdıqda buynuz göstərirdi. Keçinin kiminə isə buynuzlaşdığını hiss edən sahibi dönüb geri baxdı. Bir ulağın gəldiyini gördükdə əvvəlcə onu da tutub aparmaq istədi, lakin sonra fikrini dəyişib öz-özünə dedi: “Ulağı aparsam, onlar ikisi bir yerdə olub vuruşarlar, mən isə ikisinin öhdəsindən gələ bilmərəm. Yaxşısı budur ki, ulağı qovum getsin”. Əlindəki ağacla ulağı vurdu. Ulaq qaçdı, lakin elə ki kişi özünü çevirib yoluna davam etdi, ulaq yenə də gəlib keçiyə yanaşı qaçmağa, öz dilində danışmağa başladı. Keçiyə qırağa sıçrayıb ulağa buynuz göstərdi. Kişi dönüb ulağı vurdu, ulaq qaçdı, sonra yenə keçiyə yaxınlaşdı, yenə kişi ulağı vurdu, ulaq qaçdı, sonra yenə keçiyə yaxınlaşdı, kişi yenə ulağı vurdu. Beləliklə, ulaq üç dəfə keçiyə

yaxınlaşmağa təşəbbüs göstərdi, hər üçündə də kişidən çomaq yedi. Onda ulaq öz-özünə dedi: “Keçiyə yaxınlaşıb öz məqsədimi başa salmağa, ona mərhəmət edib nəvaziş göstərməyə mane olan bir kəs varsa, o da bu kişidir”. Sonra kişinin üstünə tullanıb dişlərilə onun kürəyindən elə bərk yapışdı ki, yazıq öz canını ancaq zorla ulağın əlindən qurtara bildi. Kişi ulağın quduzlaşıb özündən çıxdığını gördükdə dedi: “Onu tutub bağlasam, hər halda yenə mənim başıma bir fəlakət açar bilər, yaxşısı budur ki, ona nişan vurub buraxım, yiyəsilə birlikdə rast gəldikdə zərərin ödənilməsinə sahibindən tələb edirəm”. Bıçağını çıxarıb eşşəyin hər iki qulağını kəsdi. Ulaq qayıdıb evə gəldi, sahibindən yediği kötək qulağını itirməkdən ağır oldu. Vəziyyəti belə görənlər ulaq dedi: “Mənim əcdadım başqalarından əvvəl bu işə başlayardılar, görünür, onlar nəticənin belə dəhşətli olacağından qorxub, əzab-əziyyəyə dözməyi və insana xidmət etməyi üstün tutmuşlar”.

Şah dedi: – Mən səni dinlədim, lakin sən nə üçün bu işdən qorxursan? Allah eləməsin, əgər bu iş baş tutmasa belə, yenə sənə ondan bir zərər dəyə bilməz. Biz həmişə onun ziyanlı nəticələrindən özümüzü qoruya bilərik.

Şahın bu işi yerinə yetirməkdəki ısrarını görənlər vəzir artıq mübahisə etməyib dedi: – Onda qapını təmir et, onu dəyişdir.

Sonra şah əmr etdi, bütün ölkədə car çəkildilər: “Bir nəfər də olsun cavan evdə qalmamalıdır, hamısı filan gün, filan saatda bizim saraya gəlməlidir və gələrkən hərəsi dağdan bir şələ odun gətirməlidir”. Adamlar böyük bir həvəslə bu işə başladılar.

Şah küləklərin nə vaxt zəiflədiyini əvvəldən bilirdi, ona görə camaatın toplanması üçün həmin günü təyin etmişdi. Vaxt gəlib çatdıqda odun şələsilə yüklənmiş adamlar saraya axışmağa başladılar. Şah əmr etdi, bu odunlarla köhülün ağzını doldurub daşla hörsünlər, qarşısında böyük bir sədd tiksinlər. Camaat bu əmri böyük bir məharətlə yerinə yetirdi. Köhüldən əsən fırtınalar dayandı, əvvəllərdə olduğu kimi yenə də ölkə yelsiz, küləksiz qaldı. Bir il keçməmişdi ki, dağda olan otlar, ağaclar qurumağa başladı. Dağdakı yırtıcı, vəhşi və başqa heyvanlar qırılıb məhv oldu, bulaqlar yerə batdı, çaylar buxarlanıb göyə qalxdı. Dəhşətli quraqlıq başladı. Taun bir çox adamları öz kamına çəkdi. Ölkənin əhalisi nə qədər əlləşdisə, özünü fəlakətlər və müsibətlər əlindən xilas edə bilmədi. Vəziyyəti belə gördükdə kimdə can qalmışdısa, silaha əl atdı. Xalq üsyan etdi. Saraya gedib şahı, vəzirini,

şahın övladlarını, qohum-əqrəbalarını qılıncdan keçirdilər. Şahın bütün nəslini qırıb qurtardıqdan sonra səddə hücum edib dağıtdılar, köhülün ağzına tıxanmış daşları çıxardıb odunlara od vurdular. Odun alovlandıqda adamlar dağılışıb evlərinə getdi. Çoxdan bəri çıxmaq üçün yer tapmayan külək birdən dəhşətli gurultu və qəzəbli bir uğultu ilə yeni açılan köhüldən keçərək özü ilə bərabər odu bütün ölkəyə yaydı hər yerdə yanğınlar başladı, tufan iki gün iki gecə davam etdi. Bütün şəhərlər, kəndlər, qalalar, ağaclar, heyvanlar yanıb külə döndü, hər şey bu cəhənnəm kimi zəbanə çəkən alov tufanları içərisində tüstüyə dönüb yox oldu.

Siçanların padşahı dedi: – Sənin söylədiyən bu əhvalatı eşitdim. Lakin atalar deyiblər ki, qorxan gözə çöp düşər. Çox mənfəətli bir iş başlamaq istəyən, lakin sonra bir səhv buraxarsa, ağır zərər dəyəcəyindən vahiməyə düşüb tez məqsədindən əl çəkən adam heç vaxt yüksək rütbəyə qalxa bilməz. Belə adamlar yalnız təsadüfi olaraq ali mənəbə çata bilərlər. Həqiqətdə – ən böyük xoşbəxtlik odur ki, adam qəhrəmanlıq və xeyirxahlığa görə şöhrət tapsın, çünki bu dünyadan köçərkən insan yaxşı addan başqa heç bir şeyi özü ilə apara bilməyəcəkdir.

Vəzir dedi: – Şahım, sən haqlısan, hər şeyin nəticəsi faydalı ola bilməz. Ağıllı adamlar demişlər ki, qəsdən özlərini bəlaya salanlar xilas edilməyə layiq deyillər. İntihar edənlərə behiştə yer yoxdur.

Şah dedi: – Mənim fikrim budur: “Sən ki belə ağıllı məsləhət verə bilirsən, deməli, qələbə bizimlədir”. Mütləq bizim zəfərimizi təmin etməlisən.

Bu işi necə yerinə yetirmək haqqında əvvəlcədən plan tökmüş vəzir şahın ısrar və təkidini gördükdə dedi: – Mən yalnız gücüm çata bilən bir məsləhət verə bilərəm. İndi qədər dediyim sözlər yalnız şahın əql və zəkada kamil olduğunu bildiyim üçün idi. Mənim özümə gəldikdə isə şah bilir ki, o qədər də məlumatlı deyiləm, plammın müvəffəqiyyəti yalnız şahın bəxtinə və uğurlu taleyinə bağlıdır. Alim və cahil adamların hər ikisi deyib ki, ağıllı mütləq axmaqla məsləhətləşməlidir. Çünki axmağın dediyinin əksini edib fayda götürər, lakin ağıllı axmağa yalnız iki halda müraciət edə bilər: birinci – başqalarının sirrini öyrənmək və öz sirrinin başqalarına məlum olub-olmadığını bilmək istədikdə; ikinci, – axmağın təbiətində işə xeyir verə biləcək bir xüsusiyyət olduqda. Mən bu barədə danışarkən şahın əql və zəkasına

ümid edir, onun qəzəblənməyib sözlərini təmkinlə dinləyəcəyinə belə bağlayırdım. Şah dedi: – Sənin söylədiklərinin hamısı doğru, ağlabatandır. Bircə sözdən başqa, hər şey sənin dediyin kimidir. O da sənin az məlumatlı olduğunu iddia etməyindir. Əqidəmcə, sən nəinki az məlumatlı, hətta çox bilikli və mənim gözümdə başqalarından qat-qat üstünsən.

Vəzir şahdan belə sözlər eşitdikdə dedi: – Yəqin ki, şah özü də özü dediyinə inanmır, çünki şahın öz qulu haqqında söylədiyi bu sözlər mərhəmət və kərəmətdən doğur.

Sonra şah üç vəziri ilə əks istiqamətdə, yəni, kiçikdən, böyüyə doğru məsləhətləşməyə başladı. O, ən kiçik vəzirə müraciət edərək dedi: – Sən bu barədə nə düşünürsən? Biz nə etməliyik?

Kiçik vəzir dedi: – Məncə sən çoxlu zıncırov hazırladıb hər pişiyin boğazına birini keçirməlisən ki, pişik gəldikdə biz eşidib öz yuvamıza girək və beləliklə, canımızı xilas edək.

Şah ortancıl vəzirə dedi: – Sən öz yoldaşının planı haqqında nə deyə bilərsən?

Ortancıl vəzir dedi: – Mən onunla razı deyiləm. Fərz edək ki, zıncırovu hazırladıq, onu kim aparıb ən kiçik bir pişiyin boğazından asa bilər? Hələ mən qəddar, qanıçicilərini demirəm. Mənim fikrimcə, planı belə düzəltmək, daha yaxşı olar: biz hamımız şəhərdən köçüb səhraya getməli və bir il orada yaşamalıyıq. Elə ki, adamlar bizim burada olmadığımızı gördülər və pişiklərin yalnız onların ərzaqlarını yeməklə dolandığını müşahidə etdilər, dərhal pişikləri evlərdən qovub bayıra atar, öldürüb məhv edirlər. Canlarını salamat qurtarmış pişiklər isə dağılıb dünyaya yayılar, qırılanları qırırlar, qırılmayanları çöllərə düşüb vəhşiləşər, artıq şəhərə dönməzlər. Sonra biz yenə şəhərə qayıdıb pişiklərin hücumundan bir daha narahat olmarıq.

Şah böyük vəzirdən soruşdu: – Öz yoldaşının sözləri haqqında nə deyə bilərsən?

Böyük vəzir dedi: – Mənim fikrimcə, bu plan qəbul edilə bilməz. Biz buradan gedib səhrada yaşasaq da, inanmıram ki, bir il bütün pişikləri başqa yerə köçürə bilsinlər. Bundan əlavə, səhrada bizim bir ildə başımıza elə əzab və əziyyətlər gələr ki, pişiklərin zülmü onun, yanında toy, bayram olar. Çünki orada pişikdən daha qorxulu olan ilan, ərəbdovşanı və quzğunlar var.

Şah dedi: – Sən haqlısan, indi öz planını de.

Böyük vəzir dedi: – Mən bircə tədbirdən başqa heç bir çarə bilmirəm. O da budur: “Qoy şah ömr etsin, bütün siçanlar, sarayda yaşayanlar, şəhərdə yurd salmışlar, ətrafa yayılmışlar, hamısı bura toplansın. Sonra qoy şah buyursun ki, hər siçan öz yaşadığı evdə bütün siçanları tuta biləcək böyük bir yuva tiksin, ora ongünlük azuqə yığsın. Bu yuvanın çölə çıxan yeddi, xalça və parça anbarına gedən üç yolu olmalıdır. Elə ki bu ömr yerinə yetirildi, biz hamımız yığılıb yalnız bir pişiyi olan hansı bir dövlətininsə evinə gedərik. Anbara gedən yollara doluşub onun xalça və parçalarını çeynəyib didməyə başlarıq, lakin taxıl, ərzaq və başqa yeməli şeylərə dəymərik.

Xalça və parçaların korlanıb payımal olduğunu gören mal sahibi öz-özünə fikirləşər: “Yəqin bir pişik bunların öhdəsindən gələ bilmir, ikincisini tapmaq lazımdır”. İkinci pişiyi gətirdikdən sonra biz işə daha ciddi girişib daha çox ziyan vurarıq. Ev sahibi üçüncü pişiyi gətirməyi qərara alır. Biz daha çox səy göstərüb, indi yalnız toxunma və tikilmə malları deyil, ərzaq mallarını, azuqə və zumarları da darmadağın etməyə başlarıq. Ev sahibi pişikləri artırdıqca biz də vurulan zərərlərin miqdarını artırırıq. Bunu gören ev sahibi bir pişik olarkən xarab edilən şeylərlə üç pişik olarkən payımal edilən şeyləri müqayisə etdikdə pişiklərin artması ilə vurulan zərərin də artmasını müşahidə edər; bilər ki, məsələn no yerdədir. Zəruriyyət onu belə düşünməyə məcbur edər: “Mən pişiklərin sayını artırdıqca, siçanlar da malı çox korlayır. İndi qoy pişiyin birini azaldım, görüm nələr”. O, pişiyin birini qovduqda biz də malın korlanmasını bir qədər azaldırıq. O, bunu gördükdə nöyin xeyirli, nöyin zərərli olduğunu tez dərk edər, ikincisini qovar, biz onun avadanlığım didib dağıtmaqdan əl çəkərik. Bunu müşahidə etdikdə üçüncüsünü qovmağa məcbur olar. Biz onun evini tamamilə tərək edərək. Ev sahibi ona döyən zərərin səbəbinin pişiklər olduğunu, onların bizə bəslədiyi düşmənçiliyə qarşı qisas aldığımızı anlayıb pişikləri evdən qovmağa, onları şil-küt etməyə, döyüb öldürməyə başlar. Pişiklərə elə bir divan tutar ki, onlar bir də cəsarət edib o evə dönməzlər. Biz isə öz işimizi davam etdirib bu evdən başqasına köçər, elə edərək ki, axırda adamlar pişiklərin vurduğu ağır zərəri tamamilə başa düşürlər. Buna əmin olduğdan sonra onlar yalnız əhli pişikləri deyil, vəhşi pişikləri də qırıb köklərini kəsərlər, onların başına min bir müsibət gətirərlər, harada rast gəldilər, tutub boğazlarına kəndir keçirərlər. Beləliklə, biz pişiklərin bəlasından xilas olarıq.

Şah vəzirin tədbirini bəyəndi, yerinə yetirilməsi haqda əmr verdi.

Altı ay keçməmişdi ki, adamlar siçanların vurduğu zərərin həmişə pişiklərdən gördülər. Onları evdən qovub öldürməyə başladılar. Az bir müddətdə şəhərdə olan pişikləri qırıb qurtardılar, ya aparıb əl çatmaz bir yerdə azdırdılar. Axırda iş o yerə çatdı ki, bu barədə məsələ də düzəldilər: birinin paltarında deşik gördükdə, xalça və ya parçada didilmiş bir yer müşahidə etdikdə dedilər: “Deyəsən, şəhərin kənarından pişik keçib”, insanlar və ya heyvanlar arasında xəstəlik yayıldıqda isə deyərdilər: “Deyəsən, bu şəhərə pişik gəlib”. Siçanlar bu kələklə pişiklərdən yaxalarını qurtarıb rahat yaşamağa başladılar.

Bədəncə zəif, ağılca miskin balaca bir heyvan öz düşməni aradan qaldırmaq üçün çarə tapırsa, canlıların ən çox bilmiş və ən təbirlisi olan insan düşmənciliyə başlasa, gör nələr edə bilər?!

QIZILQUŞ VƏ XORUZ

Rəvayət. Şətrəba dedi: – Göydə iti uçan qızılquşla yerdə bərk qaçan qızılbaş xoruz arasında belə bir söhbət başladı. Qızılquş dedi: – Ey üzde dost, arxada düşmən, zahirdə xoşrəftar, batində qəddar olan xoruz! Nə üçün qəlbinizdə səfa, əhdinizdə vəfa yoxdur?!

B e y t: Zətinə vəfa olmayan bir sort qara daş,
Daha yaxşıdır, nəinki vəfasız qardaş.

Xoruz dedi: – Bizdə nə bivəfalıq görüb, nə bəhdlik müşahidə etmişiniz ki, belə ağır sözlər danışsınız? Qızılquş dedi: – Bundan da artıq bivəfalıq olarmı ki, adamlar sizin haqqınızda bu qədər lütf göstərir, siz əziyyət çəkmədən, məşəqqət görmədən güzəran keçirirsiniz. İnsanlar sizə hin tikib tər tökürlər, su verib dən tökürlər, lakin hərdənbir qonaqlıqdan, qonaqlığa tutub kəsmək istəyəndə bu həyətdən o həyətdə qaçırırsınız, bu damdan o dama uçursunuz. Əhli olmağımıza baxmayaraq həya etməirsiniz, heç utanmırısmız.

B e y t: Nə hörmət bilirsiniz, nə nemət, nə haqq,
Yeməyi, içməyi verməzlər nəhaq?!

Biz isə vəhşi quş olmağımıza baxmayaraq, bir müddət insanlarla bir yerdə olub, əllərindən bir parça ət yedikdən sonra, nankorluq etmir,

əlimizə keçən şikarı onlara veririk. Təsadüfən onlardan uzaq düşəndə bizi uca səslə çağırırsalar, uca-uca onların yanına qayıdırıq.

Xoruz dedi: – Doğru buyursunuz. Lakin mənə deyin görün heç sizin cinsinizdən tavada qovurulanı, şişdə qızardılanı gören olubmu? Biz isə öz nəslimizin kabab olduğunu dönə-dönə görmüşük. Əgər siz də özünüzü odda ütülən, yağda qızardılan, şişdə kabab edilən görsəydiniz, insanların evi Məkkə olsaydı belə, onun ətrafına dolanmazdınız. Biz damdan-dama uçuruqsa, siz dağdan-dağa pərvaz edərdiniz.

TISBAĞA VƏ ƏQRƏB

Rəvayət. Dimnə dedi: – Bir tısbağa bir əqrəblə həmdəm olub dostluq və qardaşlıq iddiası edirdi.

B e y t: Səhərdən axşama tək bir oturub durardı,
Gecədən sübhə qədər onunla mirt vurardı.

Bu dəfə təbii fəlakət üz verdi, doğma vətəni tərk edib başqa yerə köçməli oldular. Təsadüfən dərin bir çaya rast gəldilər. Tısbağa çayı keçməyə hazırlaşmağa başladı, əqrəb isə yerində donub qaldı. Tısbağa dedi: – Ey əziz dost! Sənə nə olub ki, fikir dəryasına batmışsan? Əqrəb dedi: – Qardaşım, bu çaydan, sudan necə keçəcəyimi düşünürəm. Mənim üçün nə sudan keçmək mümkündür, nə səndən əl çəkmək?!

B e y t: Sən gedirsən, dalınca axar gözümün yaşı,
Çox çətindir dost gedə, qala onun yoldaşı!

Tısbağa dedi: – Qəm çəkmə, mən səni dalıma alıb bu sudan keçirərəm. Atalar demişlər ki, dostu çətinliklə ələ gətirib, asanlıqla əldən vermək nadanlıqdır. Tısbağa bunu dedikdən sonra əqrəbi dalına alıb özünü suya vurdu. Çayın ortasına çatdıqda dalından xoşagəlməz bir səs eşitdi. Əqrəbə dedi: – Qardaşım, bu nə səsdir ki, mən eşidirəm? Bu nə əməldir ki, sən edirsən? Əqrəb cavab verdi ki, tikanımı sənin vücudunda imtahan edirəm. Tısbağa qəzəblənib dedi: – Ay insafsız, mən sənin üçün bu bəla bulağına düşmüş, şirin canımı bu fəlakət dəryasına atmışam nə minnət bilirsən, nə mürüvvət. Təşəkkür etməsən cəhənnom, heç olmazsa dinc oturub sancma!

B e y t: Xeyir verə bilmirsən, heç olmasa qaç şərdən,
Dostluq edə bilmirsən, gəl olma sən bir düşmən.

Onu da yaxşı bilirsən ki, sənin tikanın mənə zərər yetirə bilməz, neçin belə edirsən? Əqrəb dedi: Doğru buyurursan, lakin nə edim ki, təbiətim belədir. Eşitməmişsənmi deyiblər:

B e y t: Əqrəbin çalması deyil ədavət,
Zatındadır onun belə bir adət.

Tısbəğa bunu eşitcək dedi: – Mənim də xasiyyətim suya batmaqdır.

O saat dalı üstə çevrilib suya yatdı, əqrəb dərhal sürüşüb suya batdı və boğuldu.

Bu məsəli deməkdən məqsədim odur ki, sən şirin xəyanətindən ehtiyatlı olasan. Kim nəsihətə qulaq asmasa, müsibətə rast gələr.

DOVŞAN, CANAVAR VƏ TÜLKÜ

Rəvayət. Kəlilə dedi, rəvayət edirlər ki, bir ac canavar bir səhrada yemək üçün bir şey axtarırdı. Birdən gördü ki, bir dovşan kolun kölgəsində yatmışdır. Gəlib onun yanına çatdı. Dovşan onunmə məşum hənirtisindən, məşum ayaq səmindən oyanıb istədi qaça, fürsət tapmayıb yerində qalmağa məcbur oldu. Canavar dedi:

B e y t: Tez ol, gəl-gəl sənə çoxdur hacotim,
Getmə-getmə, artıq yoxdur taqotim!

Dovşan, canavarın qorxusundan özünü itirib yalvar-yaxara başladı və dedi:

– Bilirəm, aclıq böyük dərddir və o sizin kimi bir şahzadəyə yaraşmaz. Lakin mənim kimi özü arıq, əti dadsız bir məxluqla iş aşmaz. Amma bu yaxınlıqda şələquyruq bir tülkü var, deyirlər onun əti bütün heyvanların dərmanı, suyu bütün nəbatatların canıdır. Əgər şahzadə həzrətləri zəhmət qəbul edib onun kaşanəsini öz mübarək qədəmilə zinətləndirsə, güman edirəm ki, mən onu məkr və hiylə ilə ələ götürə bilərəm. Əgər onunla doymasanız, mən yenə qulluğunuzda hazırım.

M i s r a: Başqaların sal kəməndə, mən ki, artıq bəndəyəm.

Canavar dovşanın yağlı dilinə inanıb tülkünün yuvasına tərəf yollandı.

O ətrafda bir tülkü var idi ki, hiyləgərlikdə iblisə dərslər verərdi, şeytana papiş tikərdi.

B e y t: Orda vardı çox hiyləgər bir tülkü,
Qaranlıqda seçərdi qara tülkü.

Qədimdən bəri dovşanın onunla ədavəti var idi. Odur ki, fürsət tapcaq ondan intiqam almaq fikrinə düşdü. Onlar tülkünün yuvasının ağzına çatdıqda dovşan canavarı qapıda qoyub özü içəri girdi, baş əyib salam verdi, tülkü kinayə ilə dil-ağız edib dedi:

B e y t: Xoş gəlmisən, keç otur, sən hara, bura hara?
Fərağından çəkilməmiş qəlbimə dərddli yara!

Dovşan dedi: – Çoxdan səni görmək arzusunda idim. Lakin qəddar ruzigar bu görüşə mane olur, məni belə bir xoşbəxtlikdən məhrum edirdi. İndi isə tale özü mənimlə sənə qapına gəlmişdir. O, hər şeyi bilən, hər işə vaqifdir.

B e y t: Elmi-qeybdən verir o hər xəbəri,
Bütün dünyaya bəllidir hünəri.

İndi o zate-mübarək bizim diyara təşrif gətirmişdir. Mən də onu görmək həvəsilə gəlib bu tərəflərə çıxmışam. Əgər səndə o alicənabı görmək arzusu varsa, buyur onun xidmətinə gedək, öz yuvanı tərk etməyə mane olan bir şey varsa, icazə ver o şeyxi-büzürgüvarı bu mənzilinə gətirim.

Tülkü dovşanın belə şirin dil tökməsindən şübhələnib burada bir hiylə olduğunu dərk etdi və öz-özünə dedi: – Yaxşısı budur ki, bu işdə onların özünü tora salam.

M i s r a: Kəsək vuranın cavabı daşdı.

Sonra tülkü istehza ilə sözü başlayıb dedi: mən o ali-həzrəti qəbul etməyə həmişə hazırım. Evimin darvazasını elə ona görə açıq qoymuşdum ki, onun kimi böyük adamların camal və kamalından fezyab olam. Xüsusilə sənə buyurduğun o ağaya elə bir xidmət göstərəm ki, özün də afərin deyəsən. Lakin xahiş edirəm o böyük şeyxə xəbər verəsən bir az səbir eləsin, mən quyruğumla evi süpürüb sahmana salım, o, bizə gələrkən xəcalət çəkib utanmayım.

Dovşan dərhal qayıdıb əhvalatı canavara danışdı, tülkü yola gəl-di-yi üçün onu təbrik etdi, sonra yenə tülkünün ətindən, ondan hazırlanacaq naharın ləzzətindən söhbət saldı. Acından canavarın ürəyi bulanır, bu sözlərdən isə ağzı sulanırdı.

Tülkü isə qonaqları qarşılamaq üçün hazırlaşdı.
O, ehtiyat üçün yuvasının ağzında böyük bir çala qazdırmış, üstünü ot və ələflə basdırmış, bura gizli yollar çəkdi.

Tülkü üstü örtülmüş həmənin qarşısında dayandı və qışqırdı:
– Ey mənim əziz qonaqlarım, buyurun, içəri gəlin, öz mübarək qəməmlərinizlə bu qaranlıq evi işıqlandırın.

Sonra çalanın yolunu açdı, özü isə gizli yolların birilə çıxıb qaçdı. Dovşan nazlıca-nazlıca, canavar isə qazlıca-qazlıca tülkünün qaranlıq yuvasına girdilər. Lakin ayaqlarını içəri qoymaqla çalaya düşmələri bir oldu. Canavar qəzəblənib dovşanı parça-parça etdi. Düşmənlərdən xilas olmuş tülkü isə quyruğunu dalına şələləyib meşəyə getdi. Bu məsələ ona görə dedim biləsən ki, ağıllı adam düşməndən ehtiyatlı olub sayıqlığı əldən verməsə, heç kəs ona qalib gələ bilməz.

OVÇU VƏ TÜLKÜ

Rəvayət. Dimnə dedi: – Bir gün bir ovçu səhrada gəzərkən cəld, ayıq, çevik və qıvrıq bir tülkü gördü və o saat dərisinə vuruldu, quyruğuna aşıq oldu, tamahı çuşa gəldi, tülkünün tutmaq həvəsilə onun ardınca düşdü, yuvasını bələdlədi. Sonra yuvasının ağzında bir quyu qazıb üstünü çör-çöplə, ot-ələflə örtüdü, üzərinə bir parça leş qoydu, özü isə bir pusquda oturub tülkünün tələyə düşməsinə gözləməyə başladı.

Tülkü yuvadan çıxıb leşi, ot və ələfi gördükdə öz-özünə dedi: – Ola bilər bu ələfin içində bir canavar və ya altında bir adam yatmış olsun. Ehtiyatlı olmaq lazımdır. Yoxsa bu leş özbaşına haradan gəlib bura çıxıb bilər?!

Tülkü belə fikirləşdikdən sonra leşə yaxınlaşmaqdan vaz keçdi, baş alıb kəndə yollandı, meşəyə getdi. Nəfsini saxladı, özünü bələ girdabından xilas etdi. Təsədüfən, bu zaman cəngəllikdən yeni çıxmış bir pələng leşə iyidən duyaraq ovçunun qazdığı quyuya tərəf gəldi. Ovçu tappılı eşidib tülkünün tələyə düşdüyünü zənn edərək özünü quyuya atdı, pələng ovçunu tutaraq parçaladı. Bu məsələ dedim biləsən ki, başqasına quyuya qazan özü düşər.

KOR VƏ GÖZLÜ

Rəvayət. Dimnə dedi: – Rəvayət edirlər ki, bir zahid var idi. O, inzivaya çəkilib gecə-gündüz dua oxumaq, ibadət etməklə məşğul olardı. Onun möminlik şöhrəti dillərə düşmüş, abidlik avazəsi dünyaya səs salmışdı.

O vilayətin dindar bir padşahı var idi. Guşənişin olmuş qoca zahidin əhvalından xəbər tutcaq tez atlanıb ziyarətinə gəldi, onun acınacaqlı vəziyyətini gördükdə zar-zar ağladı. Sonra zahiddən xeyir-dua verməsini xahiş etdi və bir neçə gün orda qalmasına icazə istədi. Zahid xeyir-dua verib dünya və axirətdən söhbət açdı, şah qarşısında yoxsul bir süfrə açdı, vəziyyətdən şikayət etdi. Şahın ona rəhmi gəldi, bir neçə gündən sonra şəhərə qayıdarkən zahidi də böyük naz-niyazla özü ilə saraya gətirdi.

Bir az keçmədi ki, zahid hər məsələdə şahın ən yaxın, məhrəm məsləhətçisi oldu. Onun razılığı olmadan heç bir ciddi tədbir görülmür, heç bir fərman verilmir, heç bir edam edilmirdi. Var-dövlət, şən-şövkət zahidin təbiətini dəyişirdi. O, ibadətdən əl çəkib xəyanətə əl atdı, hakimiyyəti ələ keçirmək xəyalına düşdü.

Padşah gördü ki, zahidin başında özgə sevda vardır; ölkəyə sahib olmaq xəyalındadır. Əvvəllər bir tikə çörək ələ gətirmək haqqında fikirləşirdisə, indi böyük bir məmləkəti ələ keçirmək haqqında düşünür.

Təsədüfən bu zaman zahidin köhnə tanışlarından bir dərviş ona qonaq gəlmişdi. Zahidin əvvəlkinə oxşamayıb, tamamilə dəyişdiyini gördükdə təəccüb etdi.

Zahid dərvişi görüb özünü tanımazlığa vurdu və ona əhəmiyyət vermədi. Dərviş dedi: – Ey zahid, bu nə işdir ki, tutmuşsan? Sənin özündən xəbər yoxdur, təkəbbür və qürur şərabı səni məst etmişdir. Sənin məsələnin haman kor məsələsidir ki, var.

Zahid dedi: – Kora nə olmuşdu ki?

Qonaq dedi: – Bir kor ilə bir gözlü yoldaş olub, bir yerdə səfərə çıxdılar. Korun əlində bir qamçı var idi. Mindiyi atı həmin qamçı ilə vurardı. Birdən qamçı korun əlindən yerə düşdü, kor atından aşağı enib qamçını axtarmağa başladı. Bir zəhərli ilan saxtanın təsirindən Musesanın əsası kimi yerə uzanmışdı. Kor kişi onu öz qamçısı təsəvvür edərək əlinə götürüb atına mindi. Gözlü korun əlindəki əfi ilə gördükdə qışqırdı:

– Dostum, qamçı xəyal edib götürdüyün zəhərli bir ilandır. At! Kor xəyal etdi ki, dostunun gözü onun qamçısına düşüb, almaq istəyir. Ona görə dedi: – Dostum, Allah mənə köhnə bir qamçı əvəzinə, hamar, şax bir taziyanə bəxş etmişdir, istəyirsən əlimdən alasan?

Gözlü dedi: – Ey tutduğunu buraxmayan əziz dost! Sənin taziyanənə tamah etmirəm. Amma yoldaşlığın şərti odur ki, biri xətərdə olsa, onu xəbərdar eləyə.

Gözlü nə qədər dedisə, fayda vermədi, kor onun sözünü qəbul etmədi ki, etmədi. Bir az keçdikdən və onu hava qızdıqdan sonra ilan hərəkətə gəlib korun əlini vurdu və dərhal həlak etdi. Bu məsələ o cəhətdən gətirdim dünya malına uymayasan və biləsən nə üçün deyiblər: “Kor tutduğun buraxmaz”.

ÜÇ PAXIL VƏ ŞAH

Rəvayət. Şir dedi, rəvayət edirlər ki, üç yoldaş bir-birinə qoşulub gedirdilər. Onlardan biri soruşdu: – Görəsən tərkı-diyar etməyimizə, doğma vətəni buraxıb getməyimizə səbəb nədir? Biri dedi: – Mənim cəlayi-vətən olmağımın səbəbi odur ki, sakin olduğum şəhərdə bəzi şeylər olurdu, paxıllığım tutur, həsəd aparırdım, bir əlac qıla bilmədim, axırda fikir etdim ki, bir neçə gün baş alıb başqa yerə gedim, elə şeyləri nə gözümlə görsün, nə qulağım eşitsin. O biri yoldaş dedi: – Mən də bu iş üstündə cəlayi-vətən olmuşam. O biri yoldaş dedi: – Qərribə təsadüfdür, mənə də bu bəla bais olmuşdur.

Yoldaşlar bir-birinin halından xəbərdar olub, yollarına davam etməyə başladılar. Bir az gedəndən sonra bir küp qızıl tapdılar. Çox sevinib, götür-qoydan sonra ata malı kimi bərabər bölüşdürmək, sonra qayıdıb öz vətənlərinə getmək qərarına gəldilər. Lakin bölgüyə başladıda tamahları cuşa gəldi, heç biri razı olmadı ki, özündən başqasına bir şey yetişsin. Mat-məəttəl qaldılar. Nə əl götürüb gedə bildilər, nə paylarına razı olub bölə bildilər. Bir gün, bir gecə haman çöldə heyran və sərgərdan qaldılar.

O vilayətin padşahı şikar üçün səhraya çıxmışdı. O yerə yetişdi, haman üç nəfərin bir-birilə mübahisə etdiyini gördü. Əhvalatı xəbər aldı. Bir küp qızıl tapdıqlarını və çox tamahkar olduqlarını şaha danışdılar. Padşah dedi: – İndi ki, sizin vəziyyətiniz belədir, hər biriniz öz

tamahınızın dərəcəsinə söyləyin, mən də ona müvafiq bölüm. Birisi dedi: – Mənim həsədım o qədərdir ki, heç vaxt istəmirəm məndən bir insana bir zərrə xeyir yetişə, özümü öldürərəm. İkincisi dedi: – Mən o qədər paxılam ki, istəməyəm birisi başqa birisinə ya pul verə, ya bəxş eləyə. Üçüncü dedi: – Mən elə paxılam ki, ana körpəsinə süd verəndə bağrım çatlayır.

Şah onların sözünü eşitdikdə heyrətlə barmağını dişləyib bir anlığa xəyala daldı, sonra əmr etdi birincini soyundurub lüt-üryan səhraya buraxsınlar, ikincinin başını vursunlar, üçüncünün bədənini tikə-tikə doğrasınlar.

Bunu dedim biləsən ki, paxıl və tamahkarı razı salmaq çətindir. Onlar öz xeyrinə olan şeylərlə də kifayətlənməzlər. Gümamm budur ki, Dimnə də belələrindəndir.

SƏVARI VƏ İLAN

Rəvayət. Siçan dedi: – Dəvə minmiş bir səvari gəlib bir yerə yetişdi ki, orada bir az əvvəl karvan olmuş, tonqal qalayıb söndürməmiş getmişdilər. Külək vurub odu ətrafa dağıtmış, bu isə ot və ələfin yanmasına səbəb olmuşdu. Sonra bütün səhranı alov bürümüş, nəhayət böyük bir yanğın əmələ gəlmişdi. Dəvə minmiş sarban birdən yerdə gah qıvrılıb açılan, gah o yana sürünən, gah bu yana qaçan bir iri ilan gördü. Hər tərəfi od bürüdüyündən ilanın qaçmaq yolu bağlanmış, qurtarmaq ümidi kəsilmişdi. Bu zaman ilan dəvə üstündəki müsafiri görüb yalvarmağa başladı. Səvarinin ilana yazığı gəldi, öz-özünə dedi: “Doğrudur, ilan zərərli heyvandır, öldürücü zəhəri vardır, lakin indi darda qalmışdır, darda qalmış qoyub getmək isə namərdlikdir”. Yanında bir torba var idi, onu cidasının ucuna bağlayıb ilan tərəfə uzatdı, ilan torbanın içinə girib odun içindən xilas oldu. Bir azdan sonra səvari ilanı torbadan çıxarıb buraxdı və dedi: – Ey ilan, get, yanmaqdan xilas oldun! İlan dedi: – Ey insan, sən nə danışırsan? “Get” nədir? Mən səni vurmuyunca yaxandan əl çəkən deyiləm. Səvari dedi: – Ay ilan, bu nə sözdür, mən sənə rəhm edib oddan xilas etmişəm, sən isə çalmaqdan dəm vurursan.

İlan dedi: – Bəli, insanlar arasında yaxşılığa yamanlıqdır. Bundan əlavə, bir də ki, bizimlə sizin aranızda qədimdən ədavət vardır. Əda-

lətdən söhbət açma, faydası yoxdur. Səvari dedi: – Ey ilan, bu nə əfsanədir söyləyirsən, bu nə bəhanədir ki, eləyirsən? Yaxşılığa yamanlığı hansı din rəva görübdür? İlan dedi: – Ey səvari! İnsanların adəti belədir, mən də səninlə insan kimi rəftar edirəm.

Səvari nə qədər yalvardısa, faydası olmadı. Axırda belə qərara gəldilər ki, ilan öz iddiasını sübut etsin. Yolda bir camış gördülər, ilan səvariyə dedi: – Gəl bu müşkül məsələni bu təmiz qəlbli camışdan soruşaq. İlan ilə səvari camışın yanına gəldilər. İlan zəhərli dilini işə salıb dedi: – Ey camış, sən dünyagörmüş bir məxluqsan, de görək yaxşılığın cəzası nədir? Camış dedi: – Adamlar məzhəbində soruşsan, yaxşılığa yamanlıqdır. Səvari dedi: – Nədən bilirsən? Camış dedi: – Neçə müddətdir ki, bunlardan birinə xidmət edib, hər il Xotən ahusu kimi bir bala verər, sahibimin evini süd və yağla təmin edərdim. Bütün ailə yalnız mənim sayəmdə bolluqda yaşayardı. Elə ki, qocaldım, daha doğa bilmədim, o adam mənim bütün zəhmətlərimi yaddan çıxartdı, bütün xidmətlərimi unutdu, məni səhraya atdı, tək-tənha buraxıb getdi. Bir müddət bir çəmənlikdə otlayıb özümə gəldim. Təzəcə ətəqana dolmuşdum ki, yiyəmin yolu bu tərəflərə düşdü, təəccüblə mənə baxıb, yan-yörəmə keçdi, əlini böyrümə vurub dərimi sıgalladı, sonra bir qəssab gətirib məni ona satdı, o da sabah sallaqxanaya aparıb məni kəsəcəkdir. Yaxşılığın mükafatı budur ki, mən dedim.

M i s r a: Mənim halım budur, dostlar, kimə deyim dərdimi?!

İlan dedi:

– Bu hekayəti eşitdin, hazır ol, səni vuracağam. Səvari dedi: – Bizim məzhəb və şəriətimizdə bir şahid kifayət etməz, üç şahid gərəkdir. Təsədüfən, orada bir ağac var idi. İlan dedi: – Gəl ağacdən soruşaq görək o nə deyər. Onlar ağacın yanına gəldilər. İlan dedi: – Ey ağac, yaxşılığın əvəzi nədir, yaxşılıq yoxsa yamanlıq? Ağac dedi, bəli, insanlar məzhəbində yaxşılığa yamanlıqdır. Səvari dedi: – Nə səbəbə belə deyirsən? Ağac dedi: – Mən ayaq üstə durur, gəlib-gedənə xidmət edirəm, isti düşdükdə, qum qızdıqda ayaqlarının yorğunluğunu almaq, ürəklərini sərinlətmək istəyənlər mənim kölgəmə pənah gətirirlər. Bir az dincəldikdən sonra yuxarı baxıb deyirlər: – Bunun budağından yaxşı əl ağacı olar, başqası söyləyir yox, gözəl balta sapı çıxar. Hərəsi birini qırıb aparır, halbuki, mən onlara yaxşılıqdan başqa bir şey etmirəm.

B e y t: Mən deyirəm necə edim kölgə salım insanların başına, Onlar deyir necə edək balta vuraq bu ağacın şaxına.

İlan dedi: – Ey səvari, indi nə deyirsən? Səvari dedi: – Əgər bir mötəbər şahid də təsdiq etsə, hökm sənindir. Bu əsnada bir tülkü onların mübahisəsini eşidib yaxına gəldi və əhvalatın harada olduğunu dərhal başa düşdü. İlan onu görcək dedi: – Ey səvari, gəl o məsələni bu hörmətli tülküdən soruşaq. Səvari ağzını açmamış tülkü yağlı dilini işə salıb, bərkədən dedi: – Kişi, guya sən bilmirsən ki, yaxşılığa sizin tayfada yamanlıq olur. Amma de görüm sən ilan haqqında nə yaxşılıq elədin ki, indi o sənə yamanlıq eləmək istəyir? Səvari əhvalatı danışdı. Tülkü dedi: – Sən ağıllı adama oxşayırsan, ancaq bilmirəm nə üçün ağlabatan şeyi danışmırsan, haqqı ört-basdır edir, özündən uydurmalar toqquşdurursan.

M i s r a: Ağıllıya yaraşmaz saxta-uydurma sözlər!

İlan dedi: – Tülkü qardaş, insan düz deyir. O, belindəki torba ilə məni oddan xilas etmişdir. Tülkü özünü tülkülüyə qoyub təəccüb etdi və dedi: – Buna necə inanmaq olar ki, sən boyda əjdaha bu boyda balaca torbaya sığsan. İlan dedi: – Onu sübut etməyə nə var ki. Səvari torbanın ağzını açdı, ilan tülkünün sözündən qürrelənərək qıvrıla-qıvrıla onun içinə girdi.

Tülkü ahəstə səvariyə dedi: – Ey cavan oğlan! Həmişə düşməni zindənda görəsən, fürsəti qənimət bil, ona macal vermə, başını öz!

B e y t: Ələ fürsət düşə gör, düşmən ola, həm də ilan, Böyük bir daş götürüb, öz başını vermə aman.

Səvari torbanın ağzını möhkəm tutub, bağladı. Bir böyük daş götürüb ilanın təpəsinə vurdu, beyni dağılıb havaya sovruldu. İnsan onun zəhorindən qurtardı, dünya onun zahirindən xilas oldu. Bu hekayənin faydası odur ki, görək ağıllı adamlar xam olmaya, fitnəkar düşmənin yalvar-yaxarına inanmaya, onun verdiyi vədə, etdiyi öhdə xəyanət kimi baxa. Odur deyiblər ki, düşmənlə həmdəm olan ağıldan da kəm olar.

AYILAR VƏ MEYMUNLAR

Rəvayət. Vəzir dedi: – Belə rəvayət edirlər ki, meymunlardan bir dəstə bir cəzirədə sakin olmuşdular. Çox səfəli, xoş ab-havalı yer idi. Gur suyu, bol meyvəsi var idi. Bir gün meymun qocalarından bir neçəsi ağac kölgəsində oturub, yığıqları meyvələri yeyir və şirin-şirin

söhbət edirdilər ki, birdən səhrada gözən bədtinət, çirkinsurət bir ayı gəlib ora çıxdı. Onların belə şən atılıb–düşmələrini, hay–küy salıb gülüşmələrini gördükdə içərisindəki paxıllıq qurdları oyanmağa başladı və öz–özünə dedi:

– Rəvamıdır ki, bu meymunlar belə gözəl mənzərəli bir yerdə kef edib məclis qursunlar, təzə meyvə yeyə–yeyə bardaş qurub otursunlar. Yaşıl otlar üstündə, gül, yasəmən, sünbüllər üzərində rahat yatıb dursunlar, mən bəxti qara, qəlbi yara isə ac–yalavac, susuz–ələfsiz quru biyabanları gözib, ruzigarın zəhərlə dolu kasasını damla–damla başıma çəkim?! Min məşəqqət və əziyyətdən sonra əlimə bir kök düşsə onu böyük bir nemət və ya bir sümük keçsə onu dəyərli bir qənimət hesab edirəm?!

B e y t: Neçin dostu bahar olsun, meyvə çatsın, bar çatsın,
Lakin mənə xəzan olsun, tikan çatsın, xar çatsın?!

Sonra belə qərara gəldi ki, hücum edib meymunların məclisini dağıtsın və cənnət kimi gözəl olan belə bir bağı onların əlindən alsın. Meymunlar onun fikrini başa düşüb müqavimət göstərməyə hazırlaşdılar. Qanlı vuruşma başladı. Meymunlar əlbir olub hücumu keçdilər, ayının başına daş vurdular, ayağından çəkdilər, axırda onu məğlub etdilər, xülasə, ayı bağ eşqində idi, ona dağ basdılar, nəhayət, başı parçalanmış, ayağı yaralanmış ayı axsaya–axsaya, qanı axa–axa, yan–yörəsinə baxa–baxa camını meymunların əlindən qurtarıb dağa tərəf qaçmağa başladı. Dağa çatdıqda ayılar onun başına toplaşdı soruşdular: – “Səni bu kökə kim salıbdır?!” Ayı başına gələn macəranı danışdı hiddətlə dedi: – Bundan artıq rüsvayçılıq, bundan ağır təhqir ələmi ki, qəviheykəl bir ayım zəifcüssə meymunlar bu vəziyyətə salalar, siz də durub baxasınız. Tarixdə belə bir hadisə baş verməmişdir, ata–babalarımız belə bədnamıq görməmiş və eşitməmişlər. İndi biz yol verə bilmərik ki, belə bir rüsvayçılıq kitab səhifələrinə köçürülüb əbədiləşdirilsin. Biz gecə basqın etməli, meymunların yurduna od vurmaq, külünü göyə sovurmaalıyıq.

N ə z m: Gərdişi çorx versə gör imkan,
İntiqamı alaram onlardan.
Öylə bir od vurum ki, onlara mən,
Yanğıst sönməsin qiyamətəcən.

Ayıların irsi hissləri cuşa gəldi, bəziləri özündən çıxıb qəzəbləndi, bəzilərinin gözü qızdı, ağı köpükləndi, biri basıb–kəsdi, biri hirsindən əsdi, nə isə axırda belə qərara gəldilər ki, işi təxirə salmayıb, haman gecə basqın etsinlər. Meymunların xanımına od vurub yandırsınlar. Qaranlıq düşcək dağda olan bütün ayılar meymunların məskəninə hücumu keçdilər. Təsadüfən, həmin gün meymunların şahı öz adamları ilə şikara çıxmış, gecəni səhrada keçirməli olmuşdu. Evdə qalan uşaq və qocalar isə düşmən hücumundan xəbərsiz olaraq öz yerlərində rahat və fərəhat yatırdılar. Birdən ayılar gözlənilməz bir bəla kimi yatmış meymunların üzərinə düşüb, onları tapdalamağa, qırıb məhv etməyə başladılar.

B e y t: Çəyirtkə ordusutək töküldülər xirmənə.
Məhv etdilər yurdların, od vurdular düşməne.

Meymunların ölənini öldü, yaralanı yaralandı. Qılınc ağzından qurtarıcı baş götürüb səhraya qaçdı. Ayılar yığışdı meymunların məskəninə köçdülər, o zərərdə ayını özlərinə əmir seçdilər, meymunların topladığı nemətləri isə qarət etdilər.

Meymunların bu hadisədən xəbəri olmayan padşahları isə, şikarə edən–edən öz məskəninə qayıdırdı. Ayılardan canını qurtarmış meymunlardan biri yarımcan halda onlara rast gəldi. Əhvalatı danışdı, şivən qoparıb başına döydü, ordunu kədər bürüdü, şah qəm dəryasına batıb ürəyində dedi: “Heyf, məmləkətlərim əlimdən getdi, əfsus, cozirə məmurularım düşmən əlinə düşdü. Heyf və əfsus ki, dönük taleyim başıma müsibət torpağı tökdü”.

Dəhşətli xəbərdən özünü itirmiş ordu nəfərləri özlərinə gəlməyə, baş vermiş fəlakətin ağırlığını düşünərək biri mal, biri əhli–əyal üçün ah–fəğan edib ağlamağa başladı.

Onların arasında Meymun adlı birisi var idi, aql–kamalda tayı yox idi. Ona görə hamı ona hörmət edirdi. Meymun şahı dərdli, qoşun əhlini qəmli gördükdə nəsihətə başlayıb dedi: – Bəla baş verdikdə inildəyib zarıdamağın ruh düşkünlüyünə qapılıb aciz qalmağın iki böyük zərəri vardır. Birincisi, – dostlar kədərlənər; ikincisi, – düşmən sevinər. Xüsusilə şahlar belə hallarda özlərini itirməməlidir. Şahlarda bin neçə xüsusiyət olmahdır: səbir, çətin vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq, məz-lumların halına qalmaq, bir saat fikirləşməklə min illik fitnəni aradan qaldırmaq.

Meymunların padşahı bu sözləri eşitdikdə bir az təsəlli tapıb soruşdu: – Bu işə çarə nədir? Meymun xəlvət tələb etdi. Sonra dedi, şahım! Mənim əhli-əyalım, qohum-qardaşım, dost-aşnam aylar tərəfindən öldürülmüş və əsir alınmışlar. Aylar bizim ar və namus şüşələrimizi zülm daşı ilə vurub parça-parça etmişlər. Mənim üçün belə yaşamaqdansa ölüm yaxşıdır.

B e y t: Rüsvey olub yaşayan qorxaq, ya həris olar,
Lakin belə yaşamaq, ölümdən də pis olar!

Mən ki, tez-gec öləcəyəm, qoy beş gün tez ölüm. Bu canımı sənin yolunda fəda edərim, köhnə dostlarımla və sənin intiqamını o zalımlardan alaram. Padşah dedi, ay Meymun! İntiqam almaq şirin şərbətdir, ətirli güldür, lakin sənin ölümünə razı olmaq çox müşküldür, sən öləndən sonra aləm ya abad olsun, ya xarab, mən həlak olandan sonra bəni-adəm ya şad olsun, ya qəmgin, mənim halıma nə faydası var?!

Meymun dedi: – Ey padşah! İstəyirəm ki, sənin dövlətin əbədi, dost-aşnalarının qəlbi sakit, önlərin ruhu şad, qalanların güzəranı yaxşı olsun. Mən də bu dünyada bir yaxşı ad qoyum gedim.

Padşah gərək mənim üçün qəm çəkməyə, yaxşı dostlarıma başına toplayıb ölkənin abadlaşması üçün çalışsın. Hərdən mənim də fədakarlığımı xatırlayıb bir rəhmət oxusalar, bu mənim bəsimdir. Şah dedi: – Ey Meymun! De görüm sən nə etmək fikrindəsən?

Meymun dedi: – Bir fikir eyləmişəm, əgər dövlətin yar olsa bu tədbir ilə o qəddar düşməni məhv edərim. İndi buyurun cəlladlar mənim əl-ayağımı sındıraraq meşənin bir tərəfinə atsınlar. Sonra özünüz də qoşununuza götürüb filan yerə köçün. İki-üç gündən sonra gəlib, öz məmləkətinizi düşməndən xali görərsiniz.

Şah Meymun deyən kimi də etdi. Əmr verdi onun burnunu, qulağını kəsdilər, vurub dişlərini sındırdılar, qol-qabırğasını əzdilər. sürüyüb düşməni ordusuna yaxın bir yerə saldılar. Özləri isə köçüb möhkəm bir qalada gizləndilər.

Yazıq Meymun o yaralardan elə sızıldayırdı ki, dağ-daş dilə gəlirdi. Bisütun onun naləsini eşitsəydi, Fərhad kimi fəryad qoparırdı. Ayların əmiri səhər olduqda ətrafi seyrə çıxdı, iniltini eşidib o tərəfə getdi. Meymunu o halda görüb rəhmi gəldi və səbəbini soruşdu. Meymun ayının rəftarından dərhal onun əmir olduğunu başa düşdü. Bir az da özünü yazıq göstərməyə çalışaraq yavaş bir səslə dedi: – Ey Əmir!

Mən fəqirin əhvalını xəbər alsan, meymunlar şahının vəziriyəm. Onunla şikara getmişdim və siz gecə basqını edərkən mən orada yox idim. Səhər olcaq sizdən canını qurtarıb qaçanlar əhvalatı meymunların şahına danışdı. Bizim şahın mənə böyük etimadı var idi. Məndən soruşdu ki, sən bu babda nə deyirsən? Mən də xeyirxahlıq üzündən dedim: “Düzü budur ki, itaət kəmərinə belinə bağlayıb ayların əmirinə xidmət edəsən, onun fələyə ucalan sarayına gedib üzüqoylu yığılasan və bağışlanmanı xahiş edəsən”.

Şah mənim sözümdən qəzəblənib sözləri söyməyə və nalayiq şeylər deməyə başladı. Mən də ərz elədim ki yüksək vəzifəli böyük adamlara söyüş söymək yaraşmaz. Nə qədər söy etdim, fayda vermədi. Axırda qəzəbi coşdu, əmr etdi, məni döyüb bu günə saldılar. Sonra bağrıb dedi: – Ey bədbəxt, düşməni ləşkərinə havadarlıq edirsən?! Üzünü öz adamlarına çevirib buyurdu: – Aparın bunu bu yaxınlıqda bir yerə buraxın, qoy havadarı buna əlac eləsin. Mənə bu zülmü etdilər, bu guşədə qoyub getdilər.

Belə bir yalan uydurduqdan sonra hönkürtü çəkib ağladı. Ayının ürəyi bir az da rıqqətə gəldi, ürəyi yumşaldı, gözləri yaşardı. Sonra səsinə qətilik verib soruşdu: – Meymunlar hara getdilər?!

Cavab verdi ki, “Mərdlərin sınaq meydanı” adlanan bir səhra var, ora gedib bir qalaya pənah aparıblar. Məqsədləri qoşun toplayıb sizə hücum etməkdir. Ayların əmiri soruşdu: – İndi çarə nədir? Doğrudandı onlar xamladıb bizə zərər vura bilərlər?

Meymun dedi: – Buna şübhə ola bilməz. Nə qədər gec deyil, tədbir görmək lazımdır. And içirəm tacınıza, əgər ayağım olsaydı başımı sizə qurban verərdim, qüdrətim olsa idi, başım üstə gedib, sizi o nankorların üstə aparardım ki, tar-mar edib, mənim də intiqamımı onlardan alarım. Ayların əmiri dedi: – Onların yerini bilirsənmi, getməyə qadir olsan, onları bizə göstərə bilərsənmi? Belə bir şeyi edə bilsən, mən onlara bir divan tutaram ki, qiyamətə qədər ləzzəti ağızlarından getməz. Həm kinim soyuyar, həm də sənin intiqamın alınmış olaram Mən də arzuma yetişərim, səndə məqsədinə çatarsan. Meymun dedi: – Bəli, lakin mən bu halda necə hərəkət edirəm, bu əl-ayaqla necə yol gedə bilərəm? Əmir dedi: – Onun əlacı asandır.

Sonra vəzir-vüzəranın, əmir-üməranın toplanmasını əmr etdi, əhvalatı onlara danışdı və dedi: – Gecə düşməni basqın etməliyik, elə etməliyik ki, o çölün kol-kosu meymun qanı ilə lələzərə çevrilsin.

Həm bu fikrə razı oldu. Bir böyük ayı gətirib meymunu onun dalına sarıdılar, bələdçilik etmək üçün ordunun qabağına saldılar. Xeyli yol getdilər, nəhayət, gəlib “Mərdlərin sınaq meydanı” adlanan səhraya çatdılar. Ayılar təəccüblə bir-birinə baxmağa başladılar. Səhra otuz, ələfsiz, susuz, meyvəsiz idi, istidən yerə ayaq basmaq, bürküdən nəfəs almaq olmurdu. Elə bil ömründə bu səhranın üzünü nəsim oxşamamış, dodağını bahar yağışı islatmamışdı.

B e y t: Ən yaxşı ağacı zərərli tikan,
Ən yaxşı heyvanı zəhərli ilan!

Burada elə sam yeli əsirdi ki, əsəri kimə dəysəydi, qaralıb külə dönərdi, elə bir günəş şığıyırdı ki, zərrəsi dəryaya düşsəydi, quruyub səhraya çevrilərdi.

Meymun dedi: – Tələsmək lazımdır, gün batana qədər bu biyabanı keçib, səhər açılana qədər o nadanların dudmanına od vuraq.

Ayılar sürətlərini artırıb səhranın dərinliklərinə getdilər. Gün batdı, gecə düşdü, lakin meymunlardan bir hənirti belə eşidilmədi. Səhər açıldı, gün çıxdı, yenə də meymunlardan bir əsər görünmədi, bir xəbər bilinmədi. Ayıya minmiş meymun isə hey tələsdirir, az qaldıqlarını bəhanə edərək onları lap cəhənnəmin göbəyinə sürükləyirdi. O qədər getdilər ki, taqətdən düşdülər.

Günəş zirvəyə qalxdı, hava qızdı, dağ qızardı, daş közərdi, səhra dəmirçi kürəsi kimi od saçmağa, cəhənnəm kimi zəbanə çəkməyə başladı. Qara səmum yeli əsir, istidən beyin əriyir, atəşdən dodaqlar quruyub parça-parça olurdu. Bu vəziyyəti görə ayıların əmiri üzünü meymuna çevirib dedi: – Bura lap bərəut çölü imiş ki, hərətdən dil yanır, ciyər kabab olur. Sən nə üçün bizi bura gətirdin?

Meymun dedi: – Ey ürəklərə dağ çəkən zalım! Bu gördüyün əcəl səhrasıdır, o əsən qara yel ölüm elçisi. Mən canınız olsa, biri də qurtarmayacaqdır. İndi bir azdan səmum yeli güclənib tufana çevriləcək, sizin murdar bədəninizi yandırıb külə döndərəcəkdir. Onda siz bilərsiniz ki, evləri yıxılmış, qəlbləri dağlanmış meymunlar nələr çəkmişlər. Onlar bu sözdə ikən qara yel tufana çevrildi, bütün ayılar qaralıb külə döndü. Meymun isə öz həyatını qurban verməklə güclü bir düşməndən intiqam aldı.

Təyin olunmuş vaxt gəlib çatdıqda meymunlar qayıdıb öz məskənlərinə gəldilər, ayıları orda görməyib çox şad oldular və eys-ışrət içində yaşamağa başladılar.

Bu məsələ gətirdim padşaha məlum ola ki, intiqam almaq üçün mala və cana baxmazlar, dost yolunda ölməyi şərəf hesab edirlər.

SİÇAN VƏ QURBAĞA

Rəvayət. Siçan dedi: – Rəvayət edirlər ki bir siçan bir çeşmə kənarında məskən salmışdı. O çeşmədə bir qurbağa olurdu. Özünü günə vermək üçün hərdən bir çıxıb bulaq başına gələrdi. Bir gün yenə çeşmə başına gəlmişdi. Keçən gün damağı çağ idi, gah vaqqıldayır, gah quruldayır, öz səmindən vəcdə gəlir, cəh-cəh vurmaqda bülböldən üstün olduğunu zənn edirdi.

B e y t: Doğrudur sosi bəğuq, yeknosəqdi nəvası.
Ancaq cəh-cəh vurmaqda böyükü iddiası.

Siçan bir müddət öz kaşanəsində oturub qurbağaya qulaq asdı. onun tərənəsini yaman bəyəndi. Sonra davam gətirə bilməyib dışarı gəldi. Qurbağa özünü xanəndə hesab etdiyi üçün siçan da rəqqasə hesab edib oynamağa başladı. Gah nazlanıb boynunu burdu, gah sıçrayıb quyruğu üstə durdu. Siçanın bu hərəkəti qurbağanın xoşuna gəldi, əl çaldı, afərin dedi. Siçanla dost olmaq xəyalına düşdü. Xülasə, onlar tezliklə dil tapıb yaxınlaşdılar, sədaqətdən dəm vurub, vəfadən söhbət açdılar. Sonra bir yerdə eys-ışrətə məşğul olub, qərribə rəvayətlər və əntiqə hekayələr danışmağa başladılar. Siçan ilə qurbağanın bu yoldaşlığı uzun müddət davam etdi. Bir gün siçan qurbağaya dedi: – Ey mənim əziz və məhriban dostum, bəzən elə vaxt olur ki, səni görmək, dördümi söyləyib ürəyimi boşaltmaq, ya sevincimi bildirib şadlanmaq istəyirəm. Lakin həmişə səni tapmaq mümkün olmur. Sən çeşmə içində, mən bulaq kənarında! Çağırıram, suyun şırıltısından eşitmirsən, qışqırıram qurbağaların qurultusundan cavab verə bilmirsən, elə bir tədbir görmək lazımdır ki, mən çeşmə kənarına gələndə sən xəbərdar olasan, mənim gəldiyimi bilib o saat kənara çıxasan. Qurbağa dedi: – qardaşım, lap düz buyurursan, elə mən də o dərddəyəm, lakin ha fikirləşirəm, bir çarə tapa bilmirəm. Sən bu barədə nə fikirdəsən? Siçan dedi: – Mənim təklifim budur ki, bir ip tapıb bir ucunu

sənin ayağına bənd edək, bir ucunu mənim ayağıma peyvənd. Mən suyun kənarına gəldikdə o ipi dartaram, sən də gəlməyimdən xəbərdar olub kənara çıxarsan. Əgər sən də hərdənbir məni görmək istəsən, belə edərsən.

İki tərəf də buna razı oldu. Onlar həmişə bu şərti yerinə yetirir, bir-birindən xəbər tuturdular. Bir gün yenə siçan qurbağanın görüşünə gəlirkən havada uçan bir qarğanın gözü ona sataşdı, göydən gələn bəla kimi böyük sürətlə enib onu çaynağına vurdu və yenə dərhal göyə qalxdı. Ayaqları eyni iplə bir-birinə bağlı olduğundan bir az keçməmişdi ki, qurbağa da kəlləmayallaq havaya qalxmalt oldu. Bunu görən adamlar təəccüblə bir-birinə deyirdilər: – Qərribə işdir, sən heç qarğanın qurbağa apardığını görübsən?

Qurbağa bunu eşitcək başı aşağı qışqırdı: – Məni qarğa tutmamışdır, siçanla dostluq bu bəlaya salmışdır. Tayını tapmayanın taleyi belə olar.

Odur deyiblər ki, axtar tayını tap.

B e y t: Əl-aman nəcins dostdan, əl-aman,
Yaxşı dost tapsan, buraxma heç zaman!

OĞRULAR VƏ DURNALAR

Rəvayət. Qübbərə dedi: – Rəvayət edirlər ki, Rey şəhərində bir yoxsul dərviş var idi, əli açıqlıqda, sözü düzlükdə, xeyirli məsləhət verib, faydalı nəsihət etməkdə şöhrət qazanmışdı. Onun adına Danadil deyərlər. O şəhərin əhalisi ona can-dildən məhəbbət edərdi.

B e y t: Elə ki, mərifətli oldu insan,
Ona de, can da qurban, baş da qurban.

Həmən dərviş bir dəfə səfərə getmək xəyalına düşdü. Tək-tənha, pulsuz-parasız, dastsuz-yoldaşsız, pay-piyada səhraya yollandı.

Demə, bu yolda bir dəstə quldur var imiş. Onlar Danadilə rast gəldilər, quldurbaşı onun öldürülməsini əmr etdi. Danadil işdən xəbərdar olcaq dedi: – Neçin öldürürsünüz? Əgər dünya malından ötrüdüsə, elə varım yoxdur ki, işinizə yaraya, məqsədiniz bunları almaqdırsa, qoyun sizin olsun, lakin məni öldürməyin.

Quldurlar onu salamat buraxmaqdan ehtiyat edib, yenə də öldürməyi məsləhət bildilər və bu fikirdə əlbir olduqlarını ona bildirdilər. Yazıq yalvarıcı baxışlarla ətrafa baxdı, rəhmə gələcək, imdada çatacaq bir adam tapmadı. Üzünü göyə çevirdi. Orada qatar-qatar uçan bir dəstə durna gördü. Onlar Danadilin başı üstə çatdıqda qaqqıldırdılar. Danadil onlara müraciət edib dedi: – Ey xoşqədəm, xoşxəbər durnalar! Bunların məni öldürməsinə heç kos bilməyəcəkdir. Odur ki, sizi and verirəm oxuduğunuz o ismi-özəmin hörmətinə, qəriblər imdadına çatan o simurqların mərhəmətinə, mənim intiqamımı bu namərdlərdən alın, qoymayın nahaq qan yerdə qalsın. Durnalar qaqqıldışıb keçdilər, quldurlar qəhqəhə çəkib gülüşdülər və istehza ilə dedilər: – İsm-şərifin nədir? Dərviş dedi: – Danadil. Dedilər: – Bu ad sənin şəninə layiq, ağılına müvafiq deyildir. Sən necə Danadilsən ki, hələ indiyə qədər quşların damşmadığını, dil başa düşmədiyini bilmirsən və onlara şikayət edirsən. Demoli, sən aqıl deyilsən, nadansan. Nadan və axmaq adamın qanı isə halaldır, səni öldürməyin heç bir günahı yoxdur. Danadil nə qədər yalvar-yaxar etdisə, faydası olmadı. Axırda quldurlar tökülüb yazıq dərvişi qətl etdilər, olan-qalanını götürüb getdilər.

Elə ki, yoxsul dərvişin qətl xəbəri şəhərə çatdı, tanıyanlar yas qurub ağladılar, ona bir müddət matəm saxladılar. Sonra intiqam almaq üçün qatilləri axtarmağa başladılar.

Gün keçdi, ay dolandı, bayram gəlib çatdı. Şəhərin rəisi qurban kəşib, səhrada süfrə açdı, camaatı qonaq çağırırdı. Yoxsul dərvişi öldürən quldurlar da burada bir guşoyə çökilib yeməklə məşğul oldular. Bu zaman uzaqdan qatar-qatar uçub gələr bir dəstə durna göründü. Quldurlardan biri qeyri-ixtiyarı olaraq istehza ilə dedi: – Deyəsən, durnalar Danadilin intiqamını almaq üçün düz bizim üstümüzdə gəlirlər.

Bu sözü eşidib qaziya çatdırdılar, qazının adamları tökülüb quldurların hamısını tutdular. Yoxlama aparıb həqiqəti aşkara çıxartdılar və dərvişin intiqamını onlardan aldılar.

Şahım, bu məsələ dedim biləsiniz ki, qan nahaq axıdılarda quşlar da intiqam ala bilər.

BALIQCI VƏ TƏLƏBƏLƏR

Rəvayət. Qonaq dedi: – Rəvayət edirlər bir dərviş var idi, ovçuluqla məşğul olardı, xüsusilə balıq tutmaqda çox məharəti vardı.

B e y t: Çevik quşu göydə oxla vurardı,
Cəld balığı göldə əllə tutardı.

Bir gün torunu çəmənləkdə qurmuş, özü isə pusquda oturmuşdu. Bu zaman üç quş enib torun ətrafında dənəlməyə başladı, elə bu dəmdə haman tərəfdən hay-küy qopdu, mübahisə səsləri eşidildi. Ovçu qorxdu quşlar səsi eşidib qaçsınlar. Pusqudan çıxıb gördü iki tələbədər, elmi mübahisə edirlər, ancaq bir-birini başa sala bilmədikləri üçün az qalırlar savaşırlar. Ovçu onların yanına gəlib yavaşdan yalvarmağa başladı və dedi. – Ey elm kanları və fəzilət sahibləri! Xahiş edirəm lütf edib bir az sakit olasınız, bu quşlar hürküb qaçmasınlar, mənəm də zəhmətim hədəyə getməsin. Tələbələr dedilər: – Biz bir şərtlə sakit olarıq, tutduğunuz quşlardan hərəməyə birini verəsiniz. Ovçu dedi: – Mənəm əzizlərim! Nə danışırsınız, nə tutmuşam ki, sizə də nə verim. Mən böyük bir ailə sahibiyəm, burada vur-tut üç quş var, onun da ikisini sizə versəm, mənə nə qalar, ondan əhl-əyalə nə çatar? Tələbələr dedilər: – Sən hər gün gah quş vurursan, gah balıq tutursan, az yesən də olar. Biz isə quru çörək-dən, duru sudan başqa bir şey görməmişik, ov əti dilimizə dəyməyib, kabab iyi burnumuza. Nahaq yalvarma, əl çəkəsi deyilik. Ya şərtimizi qəbul et, ya bu saat elə qışqıracaq ki, quşlar uçub qaçsın. Ovçu nə qədər ah-zar etdisə, fayda vermədi. Müəllimin sözü tələbəyə kar etmirsə, ovçunun necə təsir edə bilər?!

Tələbələr öz dediklərindən dönmədilər ki, dönmədilər. Ovçu axırda naçar qalıb razı oldu və ipi çəkib quşların hər üçünü tutdu. Sonra yenə dil töküüb yalvarmağa başladı və dedi: – Ey əsrimizin böyük alimləri, dövrümüzün misilsiz filosofları, mən fəqirə rəhm edib quşlardan əl çəkin, gedin elmi mübahisənizi edin. Axı bu quşlarda nə can var ki, siz ona tamah salmışınız? Tələbələr dedilər:

Quş deyil, qırqovuldur bunun hər biri,
İnsan yemək istəyir lap diri-diri.

Sonra əlavə etdilər: – Kişi tüpürdüyünü yalamaz, söz veribsən, şərtini də yerinə yetirməlisən.

Ovçu gördü ki, rica qapıları bağlanmış, ümid sapları qırılmışdır. Quşları ata malı kimi bölməyə və hərəsinə birini verməyə məcbur oldu və dedi: – Gördünüz ki, mənəm sizə nə qədər xeyrim dəydi. Varımı-yoxumu sizinlə tən böldüm, indi siz də nə üstə mübahisə etdiyinizi deyiniz ki, mən də sizin biliyinizdən feyzyab olub fayda götürürəm. Əgər düzünü deməyəniz, quşları sizə halal etməyəcəyəm. Tələbələr gülüb dedilər ki, biz balığın xonsalığı üstə mübahisə edirik. Ovçu soruşdu: – Xonsa nədir? Tələbələr dedilər: – Xonsa odur ki, nə müzəkkər ola, nə müənnəs. Yəni nə erkək ola, nə diş.

Ovçu bu sözü yadında saxladı. Sonra evinə gedib əhvalatı arvad-uşağına nağıl etdi. Gecəni bir quşla keçirməli oldular. Elə ki, səhər oldu, Günəşin qızıl qanadlı quşu öz yuvasından pərvaz edib aləmi işıqlandırdı. ayın gümüş rəngli şüası üfəqdə gizləndi. Ovçu torunu götürüb derya kənarına gəldi, ya bəxt deyib dənizə atdı, bir az keçdi, toru dartdı, əlinə ağır gəldi, çəkib çıxartdı, gözü balığa sataşcaq ağzı açıq qaldı. O, hələ ömründə belə gözəl balıq görməmişdi: rəngi ləl kimi yanır, dərəcəsinin pulları ətrafa işıq salırdı, boyu uzun, əti lətif, zərif idi.

Ovçu bir müddət onun rəng, surət və qiyafəsinə tamaşa etdikdən, boy-buxununa heyran-heyran baxdıqdan sonra dedi: – Hələ heç bir balıqçı toru indiyə qədər belə balıq görməmişdir. Hayıfdir mən bunu öldürürəm, yaxşısı budur ki, onu diri saxlayıb, şaha töhfə aparım. Bəlkə o, bunun qədrin, qiymətin bilib mənə xələt və ənam verə. Verməsə də bir xidmət etmiş olaram. Balıq da bilməsə, xalq bilər.

Sonra balığı su ilə dolu zərif bir qab içində salıb, birbaşa şahın sarayına gəldi. Şah təzə balığı çox sevdi. O, bunun üçün həyətdə böyük bir göl tikdirmiş, onu göz yaş kimi şirin su ilə doldurmuş, içərisinə çoxlu miqdarda müxtəlif balıq saldırmışdı. Könlü balıq istəyəndə qayığa minib vəzir-vüzərə, əmir-ümərə ilə orada gözər, balıqların üzüsünə tamaşa edərdi və xoşu gəldiklərini tutdurub ordaca qızartdırardı.

Şahın balıq tanımaqda da xüsusi məharəti vardı. Şah bu gün də qayığa minmişdi ki, ovçu gəlib balığı padşaha təqdim etdi. Şah balığı görüb heyran qaldı, balıqçıya min dinar qızıl ənam verilməsini əmr etdi. Padşahın adamlarından biri dedi: – Şah sağ olsun, siz bilirsiniz ki, balıqçı çox, deryada isə balıq boldur, hər balığa min dinar ənam versən, dənizdə nə qədər balıq varsa, hamısını tutub sizin hüsurunuza gətirərlər. Bu dövlətin azalmasına, xəzinənin boşalmasına səbəb ola

bilər. Balığın ən yüksək qiyməti bir dinardır. Birə min verməyin nə mənası vardır?

Şah dedi: – Doğru deyirsən, lakin söz verdikdən sonra gecdir. Vəzir dedi: – Bu barədə bir tədbir görmək olar, həm vəd yerinə yetirilər, həm pul xəzinədə qalar. Məsləhət odur ki, o, balıqçıdan soruşasınız, balıq erkəkdir, ya dişi. Hansın desə, əmr edəsiniz ki, gedib onun yoldaşını da gətirsin, ya verəcəyimiz az pula razı olsun. Şah bu tədbiri bəyəndi, balıqçını çağıraraq dedi: – Bu balıq müənnəsdir, ya müzəkkər? Yəni dişidir, ya erkək?

Balıqçı bir az duruxdu, şahın burada bir kələk işlətdiyini duydu, nə deyəcəyinə məəttəl qaldı, sonra xəyala daldı. Birdən tələbələrin mübahisəsini xatırladı, fikirləşib onların öyrətdiyi sözü yadına saldı, sonra dedi: – Ey şəhriyar, bu balıq xonsadır, yəni nə dişidir, nə erkək. Cavab şahın xoşuna gəldi, üzünü vəzirə çevirib dedi: – Sözü nədir, get kişinin min dinarını ver. Bu məsələ dedim biliyin xeyrini başa düşəsiniz, balıqçı iki quş verib, bir kəlmə söz öyrəndi, lakin sonra o söz ona min dinar qızıl qazanc gətirdi, beləliklə məlum oldu ki, elmin faydası öyrəndəndən çox öyrənənədir.

MÜNDƏRİCAT

<i>Misilsiz hind əfsanəsi</i>	4
İbn-əş Şah əl Fərisi adı ilə şöhrət tapmış Behnud ibn Səhvanın müqəddiməsi	39
İbn Müqəffanın tərtib etdiyi kitabda olan müqəddimə	57
Büzürgmehrx Buxteqanın “Kəlilə və Dimnə” kitabına yazdığı müqəddimə	64
Təbib Barzuyə haqqında fəsil	68
Şir və Öküz fəsləri	78
Dimnənin işinin yoxlanılması fəsləri	122
Alabaxta Göyərçin fəsləri	142
Bayquş və Qarğa fəsləri	161
Meymun və Tısbəgə fəsləri	188
Zahid və Gəlinçik fəsləri	198
Pişik və Siçovul fəsləri	201
Şahzadə və Qübbərə quşu fəsləri	207
Şir və Çaqqal fəsləri	216
Ana şir, Çaqqal və Ovçu fəsləri	229
Zahid və Qonaq fəsləri	232
Bilar və Brahimə fəsləri	235
Şahzadə və onun yoldaşları fəsləri	257
Söyyah və Zörgər fəsləri	263
Kitabın sonu	268

ƏLAVƏLƏR

Göyərçin, Tülkü, Leylək və ya başqalarına yol göstərən özləri üçün bir iş bacarmayanlar haqqında fəsil	269
Siçanlar padşahı və onun vəzirləri fəsləri	270

KƏLİLƏ VƏ DİMNƏ
“ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”
BAKI-2004

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Gülləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rossam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Alianna Duxanina</i>
Korrektor:	<i>Tahir Orucov</i>

Yığılmağa verilmişdir 14.05.2004. Çapa imzalanmışdır 22.12.2004.

Fərmətı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 19. Ofset çap üsulu.

Tirajı 25000. Sifariş 202.

Kitab “Şərç-Qərb” mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.